

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

LVII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1933.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

A Budapesti Philológiai Társaság 1933-ban.

Tiszteleti tagok

Amandos Konstantin egyet. tanár, Athén.
Bees A. Nikos egyet. tanár, Athén.
Berzeviczy Albert a Magy. Tudományos Akadémia elnöke, Budapest.
Burány Gergely csornai prépost, Csorna.
Chatzidakis N. György ny. egyet. tanár, Athén.
Dörpfeld Vilmos ny. egyet. tanár, München.
Fináczy Ernő egyet. tanár, Budapest.
Hóman Bálint m. kir. vallás és közokt. miniszter.
Kukules Phaidon, egyet. tanár, Athén.
Kornis Gyula áll.-titk. egy. tan., Bpest.
Négyesy László egyet. tan., Budapest.
Pétz Gedeon egyet. tanár, Budapest.
XI. Pius pápa, *Ratti Achille* a vatikáni könyvtár v. prefektusa, Róma.
Ruszt József udvari tan. Budapest.
Sir Stein Aurél, archaeologiai felügyelő, London.
Szász Károly volt képviselőházi elnök, Budapest.
Szinnyei József ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtár., Budapest.
Takács Menyhért jászói prep., Jászó.
Werner Adolf zirci apát, Zirc.
Wilhelm Adolf egyet. tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza*. Elsőtitkár: *Pukánszky B.* Pénztáros: *Lelkes István*.
 Alelnökök: *Eckhardt S.* Másodtitkárok: *Schröder Szerk.*; *Kerényi Károly*
 és *Láng Nándor*. Imre és *Schwartz E.* és *Koszó János*

Választmányi tagok:

Budapestiek:

Alföldi A.	Friml Aladár	Horváth János	Pröhle Vilmos
Alszeghy Zsolt	Garda Samu	Kuzsinszky Bálint	Szidarovszky János
Balogh József	Gombocz Zoltán	Melich János	Szinnyei Ferenc
Baros Gyula	Gyulai Ágost	Moravcsik Gyula	Vári Rezső
Bleyer Jakab	Heinlein István	Papp Ferenc	Vayer Lajos
Császár Elemős	Hittrich Ödön	Pauler Ákos	Wagner József
Egry Gyula	Hóman Bálint	Pintér Jenő	Zlinszky Aladár
Finály Gábor			

Vidékiek:

Birkás Géza	Hankiss János	Lám Frigyes	Schmidt Henrik
Csengery János	Huszt József	Marót Károly	Thienemann T.
Darkó Jenő	Jirka Alajos	Mészáros Ede	Tolnai Vilmos
Förster Aurél	Kastner Jenő	Módi Mihály	Vietorisz József
Gálos Rezső	Kemenes Illés	Pap Károly	Zolnai Béla
Gulyás József	Kövendi Dénes	Prácsér Albert	Zoltvány Irén
Gyomlay Gyula	Kristóf György	Rados Tamás	Zsigmond Ferenc
	Lajti István	Rácz Lajos	

Az Egyetemes Philológiai Közlöny dolgozótársai 1933-ban:

† Bleyer Jakab	Kastner Jenő	Marót Károly	Pukánszkyné
Borzák István	Kerényi Károly	Melich János	Kádár Jolán
Dobrovits Aladár	Kornemann Ernő	Moravcsik Gyula	Schwartz Elemér
Elek Oszkár	Kornis Gyula	Müller Gyula	Szabó Árpád
Graf András	Koszó János	Nagy Ferenc	Szidarovszky János
Gréb Gyula	Kozma Antal	Országh László	Treml Lajos
Hári Ferenc	Kurzweil Géza	Papp Zoltán	Wagner József
Honti János	Lengyel Dénes	† Pauler Ákos	Waldapfel Imre
Huss Richárd	Lux Gyula	Paulovics István	Weidlein János
	Luzsénszky	Pukánszky Béla	

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Dobrovits Aladár</i> : A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez	221
<i>Elek Oszkár</i> : Ossian-kultusz Magyarországon	66
<i>Graf András</i> : Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításaiban	24, 100, 231
<i>Gréb Gyula</i> : Scheuerberg	142
<i>Huss Richárd</i> : Az úgynevezett indogermán labiovelárisok kérdéséhez	147
<i>Kastner Jenő</i> : A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom. (II.)	58
<i>Kerényi Károly</i> : Szatira és satura	85, 212
<i>Kerényi Károly</i> : Telesphoros	156
<i>Kornemann Ernő</i> : C. Julius Quadratus Bassus, Dacia-tartomány berendezője	209
<i>Kornis Gyula</i> : Középiskoláink elnémetesítése az abszolútizmus alatt	129
<i>Koszó János</i> : „Nyugat alkonya”-hangulat a XIX. század első felében és Magyarországon. (II.)	43
<i>Koszó János</i> : A XVIII. századi magyar barokk és Faludi Ferenc	187
<i>Kurzweil Géza</i> : Hans Sachs hazánkban	191
<i>Lux Gyula</i> : Téves adatok Dobsina településtörténetéről	165
<i>Luzsánszky Vilmos</i> : A pannóniai latin feliratok nyelvtana	95, 228
<i>Marót Károly</i> : Addenda recentiora ad „Homerus comparatus IV.”	118
<i>Melich János</i> : Merja, Mordva	171
<i>Moravcsik Gyula</i> : A görög és latin filológia magyar feladatai	8
<i>Nagy Ferenc</i> : Csengery János görög lírafordításához	37
<i>Pauler Ákos</i> : A klasszikus műveltség értéke	3
<i>Pukánszky Béla</i> : Pulszky Ferencné, Walter Teréz útja a németiségtől a magyarsághoz	197
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : Petz Lipót és Fáy András levélváltása	204
<i>Schwartz Elemér</i> : Dülönév és telepítéstörténet	175
<i>Tremly Lajos</i> : Az oláhok nemzeti nevééről	49
<i>Waldapfel Imre</i> : A latin versművészet utolsó korszakából	105
<i>Weidlein János</i> : Német dülönveink jelentősége a magyar tudományosság szempontjából	183
<i>Bleyer Jakab</i> : Dr. Petz Gedeon professzor úrnak 70. születésnapjára	127
* * * : Hornyánszky Gyula †	1

HAZAI IRODALOM.

Juhász L.: Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum.	
<i>Waldapfel Imre</i>	238
Papp J.: Platon Apológiájának történetisége. <i>Borzák István</i>	234

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bellissima, G.: Marziale. <i>Lengyel Dénes</i>	124
Buscaroli, C.: Virgilio, Il libro di Didone. <i>k. k.</i>	123
Dornseiff, F.: Der deutsche Wortschatz synonymisch geordnet.	
<i>Szabó Árpád</i>	125
Dölger, F.: Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters u. d. neueren Zeit. <i>Moravcsik Gyula</i>	247
Drerup, E.: Die Schulaussprache des Griechischen. <i>Marót Károly</i>	33
Jaeger, W.: Paideia. <i>Kerényi Károly</i>	241
Jax, K.: Die weibliche Schönheit in der griechischen Dichtung. <i>Nagy Ferenc</i>	244

	Lap
Keysner, K.: Studien zum griechischen Hymnus. <i>Nagy Ferenc</i> ..	116
Kieckers, E.: Einführung in die indogermanische Sprachwissenschaft. <i>Szidarovszky János</i> ..	248
Leifer, F.—Goldmann, E.: Zum Problem der Foruminschrift unter dem Lapis niger. <i>Nagy Ferenc</i> ..	117
Lommel, H.: Die Religion Zarathustras nach dem Avesta dargestellt. <i>Szabó Árpád</i> ..	250
Oppermann, H.: Caesar. <i>Hári Ferenc</i> ..	245
Regenbogen, O.: Lukrez. <i>Grünfeld Ferenc</i> ..	34
Walde, A.—Hoffmann, J. B.: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. <i>Szabó Árpád</i> ..	124

APRÓ KÖZLEMÉNYEK.

<i>Kerényi Károly</i> : Az ókortudomány vallástörténeti megújítása ..	112
<i>k. k.</i> : Pannóniai publikációk ..	255
<i>Paulovics István</i> : Aquila legionis ..	251
<i>Waldapfel Imre</i> : Tanaquillus Faber a hajó allegóriájáról ..	122
<i>Beküldött könyvek.</i> — <i>Új könyvek</i> ..	76, 256
<i>Társulati ügyek</i> ..	41

I N H A L T.

	Seite
<i>A. Dobrovits</i> : Zum Verständnis der Osirisreligion I.	221
<i>O. Elek</i> : Ossian-Kult in Ungarn	66
<i>A. Graf</i> : Antike Einflüsse auf die ethnographischen Berichte der frühen byzantinischen Literatur	24, 100, 231
<i>J. Gréb</i> : Scheuerberg	142
<i>R. Huss</i> : Zum Problem der sogen. indogerman. Labiovelaren ...	147
<i>E. Kaszner</i> : Der Jókai-Kódex u. die Observantenliteratur. (II.) ...	58
<i>K. Kerényi</i> : Satire u. Satira	85, 212
<i>K. Kerényi</i> : Telesphoros	156
<i>E. Kornemann</i> : C. Julius Quadratus Bassus, der Ordner der Provinz Dacien	209
<i>J. Kornis</i> : Die Germanisierung unserer höheren Schulen zur Zeit des Absolutismus	129
<i>J. Koszó</i> : „Untergang des Abendlandes“—Stimmung in der ersten Hälfte des XIX. Jh. und Ungarn. (II.)	43
<i>J. Koszó</i> : Ung. Barock des XVIII. Jh. und Franz Faludi	187
<i>G. Kurzweil</i> : Hans Sachs in Ungarn	191
<i>J. Lux</i> : Unrichtige Daten die Gründung Dobsina's (Dobschaus) betreffend	165
<i>W. Luzsénszky</i> : Grammatik der pannonischen Inschriften ...	95, 228
<i>K. Marót</i> : Addenda recentiora ad „Homerus comparatus IV.“ ...	118
<i>J. Melich</i> : Merja, Mordva	171
<i>J. Moravcsik</i> : Ungarische Aufgaben der griechischen und lateinischen Philologie	8
<i>F. Nagy</i> : Zur Übersetzung der griechischen Lyrik von J. Csengery	37
<i>A. Pauler</i> : Wert der humanistischen Bildung	3
<i>B. Pukánszky</i> : Frau Pultusky's geb. Th. Walter, Weg vom Deutschland zum Ungarn	197
<i>J. Pukánszky—Kádár</i> : Der Briefwechsel zwischen L. Petz und A. Fáy	204
<i>E. Schwartz</i> : Flurnamen und Niederlassungsgeschichte	175
<i>L. Trembl</i> : Vom nationalen Namen der Walachen (Rumänen) ...	49
<i>E. Waldapfel</i> : Nachblüte lateinischer Verskunst	105

	Seite
<i>J. Weidlen: Die Bedeutung unserer deutschen Flurnamen für die</i> <i>ung. Wissenschaft</i>	183
<i>J. Bleyer: Herrn Prof. Dr. G. Petz zum 70-sten Geburtstag</i>	127
* * *: Julius Hornyánszky	1
<i>Vaterländische Literatur</i>	234
<i>Ausländische Literatur</i>	33, 112, 123, 241
<i>Kleine Mitteilungen</i>	112, 122, 251
<i>Eingesandte und neue Bücher</i>	76, 256
<i>Philologische Gesellschaft</i>	41

T Á R G Y M U T A T Ó.

Abel Jenő 9, 20, 239.	Bacsányi János 67.	Casaubonus 85.
Adam, K. 115.	Bajza József 72.	Catullus 247, 257.
Agathias 26 k., 101 k.	Balde 107 k.	cella trichora 256.
Agathon 17.	barbárok 26 k., 100 k., 231 k.	cenzura 205.
Szt. Ágoston 4.	Barcza Kálmán 75.	Chronicon Paschale 26.
Akesis 163.	<i>bardi, bargena</i> etc. 160.	Cicero 3, 117 212.
Albizzi, Bartolomeo 64.	barokk 44, 110, 187.	Claudianus 107 k.
Alexandros Abonuz- teichensis 157.	Bartal Antal 9.	commentarius 245.
Alföldi András 14.	Bassus 209 k.	Cooper 44.
Alkaios 39, 122.	Bauernfeld E. v. 198.	Csánki Dezső 184.
állatkultusz 228.	Beck Károly 44, 197.	Császár Elemér 67, 106.
allegória 39, 122.	Bellissima, G. 124.	Csengery János 37 k.
Altheim, F. 116, 243.	Bertalan, Vernahegyi 61.	cseremiszek 171.
Ammianus Marcellius 26 k., 101, 233.	Berze Nagy J. 80.	Csokonai Vitéz M. 67.
Anakreon 107, 244.	Biblia 4, 222.	cucullus 158 k.
Anonymus 240.	bibliai játékok 192.	Dácia 14, 290 k.
antik hatás a bizánci ir.-ban 24 k., 100 k., 231 k.	biedermeier 43, 199.	dákorumán eszmék 57.
antik örökség szellemi életünkben 8, 22.	bios-kutatás 26.	Darkó Jenő 12, 18.
antik világ népei 24 k., 100 k., 231 k.	bizánci császári ok- levelek 247.	dei militares 252.
Antiphon 237.	bizánci etnográfia 19, 24 k., 100 k., 231 k.	Dieterich, A. 113.
Apel, M. 83.	bizánci költészet 244.	Diodoros 26, 222, 225.
Apollon 156.	bizantinológia 16 k., 247 k.	Dionysios Halikarnas- seus 20, 220.
aquila legionis 251 k.	Boeckh 12.	Dionysos 88 k., 214 k.
Aquincum 158, 163, 255.	Boethius 241.	Dis 162.
Arany J. 37, 73, 135, 141.	Bogyay Tamás 82.	Dobó Árpád 256.
Aristophanes 90, 93, 106.	Bohlmann, G. 83.	Dobsina 165 k.
Aristoteles 4.	Bonitz, H. 129.	Dornseiff, F. 125, 258.
Asklepios 156 k.	Bölönyi Farkas S. 69.	Dóza Dániel 74.
Atellana 92, 162, 221.	Börne 46.	Döbrentei G. 69.
athéni komédia 89, 91, 215.	Breznyik J. 136 k.	Dölger, F. 247.
Atta 221.	Brigetio 252.	Dömötör Pál 75.
avarok 26, 28, 101.	Brugsch 226.	Drerup, E. 33 k.
abonahit-tudás 119 k.	Buczy Emil 69.	Dugonics A. 54
	Budapesti Philológiai Társaság 41 k.	dülönevek 144, 175, 183 k.
	Bulcsú Károly 72.	Ebert, K. E. 73.
	Burger, H. D. 79.	egyiptomi pantheon 221 k.
	Buscaroli, C. 123.	egyipt. vonatk. ókor- tudományunkban 256.
	Caesar 245 k.	emberáldozat 101, 222.
		enneas 224.
		Ennius 220.

- Ephoros 231.
 Epicharmos 219.
 Epikuros 35.
 Epiphanius 222.
 erasmianus kiejtés 33.
 Eratosthenes 232.
 Ernyey József 194.
Eschental 185.
 etnográfia 19, 24 k.,
 80, 100 k., 231 k.
 etruszkok 87 k., 156
 k., 216 k.
 Eudoxos 222.
 Eunapios 26 k.
 Eupolemos 222.
 Exner, Fr. 129.
 expos. totius mundi
 etc. 26, 233.
 Faber (Lefébvre) 122.
 Fábián Gábor 70.
 Fabianus testvér 58 k.
 Faludi Ferenc 187 k.
 Fáy András 48, 204.
 Szent Ferenc 59 k.
 ferences mozgalom
 58 k.
 Fescennium 88, 91, 216.
 Filicfo 240.
 finugor alapnyelv 152.
 Fontane 44.
 Földi János 111.
 Förster Aurél 256.
 frankfurti iskola 116.
 Gaál György 197.
 Galeotto 239 k.
 Gálos Magda 78.
 Garay János 201.
 genii, genius loci 157,
 164, 254.
 Georgios Pachymeres
 248.
 Gergely, tours-i 161.
 germánok 24 k.
 Gessner 74.
 glossza 110.
 Goethe 43, 74.
 görög lira 37 k., 244.
 Goldmann, E. 117 k.
 Gombocz Z. 16.
 Gondol D. 70.
 Gorgias 235 k.
 gótok 26 k., 171 k.
 Gracian 188.
 Greguss Agost 72.
 Grillparzer 44, 45, 197.
 Grün, Anastasius 198.
Gugel, Gugelmänner
 161.
 Gundolf 83.
 Gyöngyösi István 68.
 Gyöngyösi János 111.
 Győry János 77.
 Gyulai Pál 105, 111.
 hazai latinság 20, 140.
 hazai némettség 128,
 142, 166, 175, 183,
 196, 203.
 Hain, H. M. 81.
 Hajnal István 21.
 Haller, A. v. 84.
 Hammer-Purgstall 198.
 Hartmann, M. 43.
 Hegedüs István 9, 256.
 Heine 43, 46, 48.
 Heinrich Gusztáv 70.
 heliopolisi istenrend-
 szer 221 k.
 Helmeczy 68.
 helynévkutatás 17, 175,
 183, 216.
 Henning-féle kiejtés
 33.
 Herakleitos gram. 40,
 122.
 Herder 43.
 Herodotos 221 k.
 Hesiodos 238, 244.
 himnusz 116 k.
 Hippokrates 27, 118.
 histrio 91, 219.
 Hóman Bálint 16.
 Homeros 69, 114, 118,
 222, 244.
 Horatius 40, 85, 107,
 110, 122, 221.
 Hormayr 43, 197.
 Hornyánszky Gy. 1,
 12, 243.
 Horváth J. 20, 24, 58,
 64, 187.
 humanisztikus gimnáz-
 zium 3.
 humanizmus 20, 53,
 110, 238, 256.
 Hunfalvy Pál 9, 18,
 75.
 húnok 28, 30, 32, 101,
 103, 233.
 Huszti József 20, 256.
 Hygieia 157.
 Hypnos 158.
 ifjúnémetek 43 k., 197.
 Igali Egyed 65.
 illírség 217 k.
 Imre Sándor 34.
 indg. alapnyelv 248.
 indg. hangtan 146, 248.
 indg. nyelv őshazája
 147.
 iskoladráma 192.
 iskolatörténet 3, 33,
 108, 129 k.
 Jaeger, W. 241 k.
 Jámbor Pál 72.
 Jancsó B. 34.
 Janus Pannonius 239.
 Jax, K. 244 k.
 jezsuiták 106, 240.
 Jókai 75, 201.
 Jókai-kódex 58 k.
 Jordanes 26, 103, 171,
 233.
 Jósika 48.
Jugra 171.
 Juhász László 238 k.
 Juppiter Dolichenus
 252.
 Justh Zs. 78.
 Juvenalis 85.
 Kájoni 54.
 kakasáldozat 156, 164.
 karácsonyi játékok
 193.
 Kazinczy 67.
 Kees, H. 228.
 kelták 157.
 Kerényi K. 12, 36.
 „kereszténység védő-
 bástyája“ 77.
 Kertbeny 201.
 Keyssner, K. 116 k.
 Kieckers, E. 248 k.
 kivaidoi 90, 220.
 Kinnamos 18.
 Kisfaludy S. 68.
 kliens-államok 211.
 Klopstock 187.
 Kokondrios 40.
 Kolbenheyer, E. G. 83.
 Kollár J. 43, 130.
 Konstantinos Manas-
 ses 19.
 Konst. Monomachos-
 korona 17.
 Konst. Porphyrogen-
 netos 18.
 Kornis Gy. 13, 34.
 Kosmas Indikopleu-
 stes 26, 233.
 Kossuth L. 198.
 Kottje, Fr. 80.
 Kovacsóczy F. 53.
 Kölcsény 69, 74.
 Krumbacher 24.

- Kuthy L. 71.
 Kuzsinszky B. 258.
 Lactantius 36.
 Laonikos Chalkokondyles 18.
 Lapis niger 117 k.
 Lautverschiebung 152.
 Lawrence, D. H. 90.
 Leifer, F. 117 k.
 Lenau 43, 119, 197.
 Leó, Böles 18.
 Lepsius 226.
 Lessing 68.
 Ligeti L. 76.
 Lisznyay K. 72, 201.
 Livius 27, 87, 91, 212.
 Livius Andronicus 92.
 Lobkowitz-kódex 65.
 Lommel, H. 250 k.
 Lucretius 34, 221.
 Lucilius 86, 93, 221.
ludio 219.
 Ludvigh Sámuel 204.
 Makianos 157, 159, 245.
 Macrobius 222.
 Macpherson J. 66 k.
 magyar-bizánci érinté-
 kezések I. bizantino-
 lógia.
 magyar célú filológia
 8 k., 256.
 magyar föld archaeo-
 lógiája 15, 251, 255.
 magyar kódex-ir. 20.
 magyar őstörténet 16,
 77.
 Mailáth J. gr. 197.
 Malalas 26 k.
 Mályusz E. 180, 183.
 Manetho 222, 225.
 Manilius 241.
 Margit-legenda 60.
 Martialis 124.
 Maspero 227.
 Máthé Miklós 76.
 Mátray Ernő 74.
 Maurikios 26 k. 100 k.
 Medgyes Lajos 73.
 Mednyánszky A. 43,
 197.
 Meissner, A. 43.
 Mela 232.
 Melich J. 15.
 memphisi theologia
 225.
 menandrosi vígjáték
 92.
- Menandros (bizánci)
 100.
 Merens és Mordens
 171 k.
Merja 171 k.
 mesés aranykincsek
 30.
 mesés néprajz 104,
 233.
Mnevis-bika 222.
 Mommsen, Th. 212,
 247.
 monotheizmus 226,
 251.
 Szt. Mór pécsi pk. 20.
Mordva 171 k.
 mordvinok 171 k.
 műfordítás 37 k., 205.
Naevius 92, 221.
 Nagy Lajos 256.
 napkultusz 222.
ναοος ~ *ναυς* 40.
 Négyesy L. 105, 111.
 Németh Gyula 16.
 nemzetiségtörténet 49,
 135, 142, 165, 175,
 183, 203.
 népetimológia 184.
 nép- és tájköltészet
 44.
 népiesség 190.
 népies színjátszás 192,
 213.
 népnevek 19, 49 k.,
 171 k.
 Nestroy 47.
 Nikephoros Gregoras
 26, 231, 248.
 Norden, E. 24, 123.
 nyelvjárás kutatás 128,
 165 k.
 nyelvújítás 240.
 „Nyugat alkonya“ 43
 k., 80.
 ókeresztény archaeo-
 lógia 256.
 ókortudomány 2, 12,
 85, 112, 241, 255.
oláh 49 k.
 Oláh Miklós 53.
 "Ομρικός 218.
 Oppermann, H. 245 k.
 orvostudomány, görög
 118.
 Osiris 221 k.
 Ossian 66 k.
 Otto, W. F. 113 k.,
 243.
- Ovidius 27, 109.
πατεια 241 k.
 Pán 255.
 Pannonia 14 k., 95 k.,
 162, 228 k., 253,
 255 k.
 Papp János 234 k.
Parcae 160.
 Miss Pardoc 199.
 Parmenides 119.
 Pausanias 157.
 Pecz Vilmos 10.
 Persius 85.
Pervigilium Veneris
 108.
 pesszimizmus 44.
 Petőfi 43 k., 201.
 Petz Gedeon 127 k.,
 183.
 Petz Lipót 204 k.
 Philostorgios 26 k.
phönix-madár 222.
φύλακες 213, 220.
 Pichler Karolina 197.
 Pindaros 86.
 Platon 4, 105, 120, 121,
 156, 222, 234 k.
 Plautus 89 k., 213.
 Plinius, ifj. 210.
 Plutarchos 222, 245.
 Pomponius 221.
 Ponori Thewrewk E.
 8 k., 22.
 Porphyrio 122.
 Poseidonius 101, 232.
 Powys, J. C. 113, 214.
 primitívek 119 k.
 Priskos 26 k., 104.
 Prokopios 26 k., 100
 k., 231 k.
 provinciák 211.
Pseudo-Acro 122.
 Pukánszky Kádár
 Jolán 84.
 Pulszky Ferencé
 197 k.
 pusztaromantika 43,
 198.
 Pythagoras 222.
 quadok 166.
 Quintilianus 40, 122,
 246.
rabol 151.
 Rájnis József 105 k.
ravas 150.
 Regenhogen, O. 34 k.
 Reinhardt, K. 243.
 renaissance 77, 84, 240.

- Renan 112.
 reuchlinianus kiejtés 33.
 Reviczky Gy. 75.
 Rhinton 215.
 Rodberg 185.
 római komédia 92, 108.
 román (rumén) nyelv-
 járások 152.
 romantika 43, 79, 110.
 Rostowzew 24, 231.
 Rusch 227.
 Sachs, Hans 191 k.
 Sallustius 93.
 Salvianus 26.
 Sarbiewski 107 k.
 satura lanx 86.
 satura Menippea 86.
 Satur és Satura 218.
 Satur-többől helynevek 216.
 σάτυρος 213.
 Scheuerberg 142 k.
 Schmitz, V. A. 83.
 Schnelle, Ilse 257.
 Schubring, G. 257.
 Seneca 189.
 Sextus Empiricus 25.
 Simor-kódex 64, 65.
 skythák 24 k., 102, 231.
 Sokrates 156, 234.
 Sokrates (bizánci) 26.
 Solon 222.
 soltészszégek 169 k.
 Sotades 220, 221.
 Sozomenos 26.
 Spangenberg, Wolf-
 hart v. 192.
 spanyol dráma 111.
 Stifter 44.
 Strabon 25, 102, 104, 232.
 Sturm, J. 3.
 Sue 48.
 Suetonius 246.
 Sulla 215.
 Szabó Dávid, Baróti 67.
 Szabó Károly 9.
 Szalkai Balázs 60.
 számrendszer, finnugor és idg. 148.
 szatíra 85 k., 212 k.
 szatírdráma 215.
 székely népballadák 111.
 Szelestey László 73.
 Szemere Miklós 74.
 szentimentalizmus 67.
 „szerbus manier“ 109.
 Szerdahelyi György 67.
 Szilágyi János 256.
 színészettörténet 84, 192.
 szlávok, szláv nyelvek 26 k., 43, 101, 171 k.
 szoifisták 237.
 szólamód 80.
 Sykutris J. 13.
 synonymikái szótár 125, 258.
 Tacitus 4, 33, 101, 246.
 Takács Gedeon 76.
 tanárképzés 23.
 Tárkányi B. 111.
 „Tarnkappe“ 158.
 téglabélyegek 256.
 településtörténet 165, 175 k.
 Telesphoros 156 k.
 Téliy 33.
 temetési szertartások 25, 102.
 Theodoros Prodomos 17.
 Theognis 238, 244.
 Theophanes Byzantios 26.
 Theophylaktos 26, 101.
 Thule 101.
 Thun Leó gr. 129 k.
 Tibullus 212.
 Ticck 110.
 Timacus 25.
 Timokreon 107.
 Τίτυρος, Τίτυρος etc. 217.
 történeti földrajz 142 k., 183.
 történeti gimnázium 4.
 tokhár nyelv 250.
 Toldy Ferenc 70.
 Tompa Mihály 111, 201.
 topos-ok 19, 25 k., 100 k.
 tót kérdés 136.
 Tóth Lőrinc 71.
 Trüdinger 24.
Tschitschenboden 49.
 turkok 26 k., 100 k.
 Tzetztes, J. 17.
 udvari kultúra 187 k.
 új-görög nyelv 23.
 umberek 218.
 Unger-Sternberg 48.
 Vajda Péter 70.
 Valerius Maximus 212.
 Vári Rezső 9, 18, 247.
 vashasználat tilossága 31.
 Vergilius 31, 123.
 Versegly 84.
 versus quadratus 88, 92, 108.
 versus Saturnius 221.
 Virág Benedek 67.
 Virginia-kódex 64 k.
 Vogl Nep. János 197.
 Vörösmarty 105, 111, 200.
 Walde—Hoffmann-
 szótár 124, 258.
 Walser E. 84.
 Weisbach A. 187.
 Wesselényi M. br. 68.
 Wilamowitz 11, 19, 39, 112, 113, 256.
 Wolf Fr. A. 3, 11, 122.
 Woltjer 35.
 Wulfila 28.
 Xenophanes 236.
 Xenophon 236.
 Young 67.
 Zarathustra 250 k.
 „Zerrissenheitsroman“ 46.
 Zichy István gr. 16.
 Zosimos 26.

f. 15

1933. JAN.—FEBR.

LVII. ÉVFOLYAM

I-II. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1933

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztárhoz, *Lelkes Istvánhoz* (VIII., Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn *Stefan Lelkes* (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17.) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, *Pukánszky Bélánál* (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

Szerkesztőség: *A* (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latin-ság kutatása) *Kerényi Károly*, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (modern filológia) *Koszó János*, Budapest, I., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: *A* (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) *Karl Kerényi*, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (neuphilologischer Teil) *J. Koszó*, Budapest, I., Zenta-utca 5.

TARTALOM

	Lap
* * * : Hornyánszky Gyula †	1
<i>Pauler Akos:</i> A klasszikus műveltség értéke	3
<i>Moravcsik Gyula:</i> A görög és latin filológia magyar feladatai	8
<i>Graf András:</i> Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósítáásaiban	24
<i>Külföldi irodalom</i> (E. Drerup: Die Schulaussprache des Griechischen. <i>Marót Károly.</i> — O. Regenbogen: Lukrez. <i>Grünfeld Ferenc</i>)	33
<i>Nagy Ferenc:</i> Csengery János görög lírafordításához	37
A Budapesti Philologiai Társaság LVIII. rendes közgyűlése	41

INHALT

* * * : Julius Hornyánszky †	1
<i>A. Pauler:</i> Wert der humanistischen Bildung	3
<i>J. Moravcsik:</i> Ungarische Aufgaben der griechischen und lateinischen Philologie	8
<i>A. Graf:</i> Antike Einflüsse auf die ethnographischen Berichte der frühen byzantinischen Literatur	24
<i>Ausländische Literatur</i>	33
<i>F. Nagy:</i> Zur Übersetzung der griechischen Lyrik von J. Csengery	37

HORNYÁNSZKY GYULA

Hornyánszky Gyula, a filológus... De vajjon jól választottuk-e a szót, amelyet le kellett írunk, amikor Róla, mint ókor-tudományunknak fájdalmasan elveszített egyik vezéralakjáról akarunk megemlékezni? A filológusok sokszor tartották helyénvalónak, hogy inkább az ókori történet tudósát ismerjék el benne s ezt a minősítést maga is elfogadta, midőn ókori történeti tanszéket kívánt és töltött is be rövid ideig. Amikor azonban a történetírók oldalán inkább a filológust látták benne, ennek az ítéletnek elismerő magvát is joggal vállalhatta a klasszikus filológia egyetemi tanára Kolozsvárt, Szegeden, Budapesten. Daimónja, amely ily helyzetet választott vele szűkebb tudományunk életében, hasonló lynkeusi, határon átkémlő örökállást szabott ki neki a tudomány és politika tágabb szellemi értelemben érintkező területén. Szociológus volta mintegy valamást tesz teljesületlenül maradt vágyáról: történelmet nem csupán írni, hanem csinálni is a görög politikai élet és elmélet lehetőségeinek stílusában. Lelki adottság és különleges tudóstehetség szerencsés találkozása az antik valóság valamelyik oldalával mindig új életmozgalmasság beáramlását jelenti a filológiában, mélyebb életrétegekben való gyökérverést minden tudományos kutatásban. Az egész magyar tudomány nagy veszteségének kell tartanunk olyan egyéni életfolyam hirtelen megszakadását, mint Hornyánszky Gyuláé, hatalmas látókört nyitó és pótolhatatlanul abbanmaradt műveket megalapozó munkásságának derekán. De tudatában vagyunk annak is, hogy a

„vagy filológus vagy történettudós“ szétválasztás feloldódása ma már határozott körvonalakkal kialakuló ókortudományunk egészében nagyrészt éppen ennek az előkészítő munkásságnak köszönhető. Hornyánszky Gyulának elméleti tudatossággal az ókor tárgyi hagyatékára irányuló érdeklődése, kiapadhatatlan erű kritikája szemellenzős filológiai egyoldalúság, másodkézből való ókorismeret, alkotó munkát helyettesíteni akaró népszerűsítés ellen, minden megcsontosodásra vezető fanatizmussal szemben a fejlődés számára szabad teret teremtő ereje határ fölött álló helyet biztosítanak Neki tudományunk magas színvonalú régiebb, és a régit életszerűen továbbfejleszteni óhajtó újabb irányzatában is. Az előbbi a „classica philologia encyclopaediájával“ igyekezett a részlettudomány felé irányított jelöltné fogalmat adni arról a roppant méretű, elágazó kutatásról, amelynek nálunk talán még senki annyi területét nem látta át egyszerre, mint Hornyánszky Gyula. Az utóbbi meg nem elégedve az enciklopédikus rendszer tudomásulvétele mellett egy fő- vagy segédtudomány művelésével, mélyebbre hatóan akar nyújtani „bevezetést az ókortudományba“, sőt „a magyar ókortudományba“, az antikvitás minden pontján — magyarországi pontjain is — a különböző részlettudományokba tartozó adatok együttlátásának azzal a követelményével, amelyet Hornyánszky Gyula a maga munkakörében nem egyszer valósított meg példadadóan. És ha már e rendkívüli szellemű ókortudós alakját mindenütt a határok felett látjuk lebegni, nem feledkezhetünk meg arról a legnagyobb jelentőségű határról sem, amely a humanistát a kereszténység európai uralma óta az antik világtól elválasztja. Ezt a határt a klasszikus műveltség eszményének e fáradhatatlan harcosa fürkésző tekintettel igen, de az innenső oldalra való tartozásának feladásával sohasem lépte át. Közönyünkben egyik legutolsó cikke végén vallja magáról — daimónjának egyéniségen túli, történelmi meghatározottságára világítva rá élesen —: *Christianus sum.*

A KLASSZIKUS MŰVELTSÉG ÉRTÉKE.*

Mélyen tisztelt Egyesület! Hálás köszönetet mondok azért a kitüntető bizalomért, melynél fogva elnökké méltóztattak választani. Bevallom, hogy csak hosszas habozás után határoztam el magamat e díszes tisztség elfogadására. Ami azonban mégis arra bír, hogy e, csekélységet mélyen megtisztelő kitüntést elfogadjam, az az a körülmény, hogy — úgy látszik — újabb középiskolai reform küszöbén állunk. A gimnázium újból cseppfolyós állapotba került. Úgy érzem, hogy ennél fogva oly lélektani pillanathoz érkeztünk el, amikor, ha felemeljük szavunkat, ha megszervezzük a magasabb műveltségűek közvéleményét, oly veszélyeztetett nemzeti kultúrártékeket menthetünk meg, amelyek enélkül talán örökre elvesznének.

Ez értékek foglatát *klasszikus műveltségnek* nevezzük. Megmentésén dolgozni pedig ma inkább, mint bármikor annyit tesz, mint a *humanisztikus gimnázium* fennmaradásáért és fejlődéséért küzdeni. Egyesületünk programját tehát — szerény nézetem szerint — ma csak ennek a harcnak a jegyében fejthetjük ki.

A mai humanisztikus gimnázium történeti gyökerei a renaissance gondolatvilágába nyúlnak vissza. Mindazonáltal, kristályosodott formában először *Johannes Sturm* strassburgi iskolájában jelenik meg a XVI. században. Célkitűzésében a *sapiens atque eloquens pietas* hangsúlyozza s arra törekedett, hogy oly latin szónokokat neveljen, kik *Cicero* szellemében működhessenek. A nevelés történetírói megállapítják, hogy a gimnázium történetének az *első* szakában az *antik művelődés utánzásának eszméje* uralkodott. Evvel szemben a *második* korszakot az *új humanisztikus* gimnázium kialakulása jellemzi. Ez már nem antik szónokokat akart nevelni, hanem a klasszikus tanulmányok értékét abban látta, hogy általuk az ifjú lélek nemesedését, értelmi, erkölcsi és művészi képzését legjobban biztosíthatjuk. Nem kisebb ember, mint *Wolf Frigyes Ágost* adott programmot és szellemi tartalmat ez iskolának a XVIII. század folyamán. Követőinek rendíthetetlen meggyőződése, hogy csak a klasszikus tanulmányok nevelhetik az ifjút maga-

* *Elnöki megnyitó* a Klasszikus Műveltség Barátai Egyesületének (Parthenon) 1933. évi február 19-én tartott közgyűlésén.

sabbrendű, igazi és teljes emberré s azokat e vonatkozásban semmiféle más studium nem pótolhatja. E felfogásban nyilván a *formális képzés* gondolata lépett előtérbe. Az így értett humanisztikus gimnázium jutott el hozzánk is az osztrák abszolútizmus idejében az 1849-ben kiadott császári *Organisationsentwurf* révén. Ennek hatása alatt áll mai gimnáziumunk is.

Kétségtelen, hogy az új humanisztikus gimnázium alapjában helyes úton járt s pedagógiai álláspontja mindaddig érvényben marad, amíg európai kultúra lesz e világon. A görög és a latin nyelv és irodalom lezárt, az idők kritikáját kiállt termékei; az antik nyelvek már nem változó, kikristályosodott, logikailag páratlanul finom formái, az ókori szellemi élet időbeli távolsága az izgató s az ifjú lélek zavartalan fejlődését s kikristályosodását gátló aktualitásoktól egyaránt eszményi táplálékot képviselnek a magasabbrendű műveltségre törekvő új nemzedék számára. Ámde egy szempont itt még nem érvényesült: annak a *kontinuitásnak* a hangsúlyozása, mely az ókori s a modern kultúrelét között fennáll. Az új humanisztikus gimnázium még nem méltatta kellő figyelemre, hogy a klasszikus világgal való *együttélés* épp legfogékonyabb korunkban nemcsak az által nevel és művel, hogy *kifejleszti* a jellemet, az elmét és az ízlést, hanem azért is, hogy *gyökérszerű történelmi műveltséget ad*. Teszi ezt pedig annak a megértésével, hogy egész európai kulturánk *ma is* voltaképen görög-római kultúra. Hiszen nincs oly tudományos alapfogalmunk, melyet nem a görög szellemnek köszönnénk, aminő az anyag, szellem, erő, ok, okozat, tudomány, filozófia, elmélet, következtetés, módszer, indukció, dedukció stb. És nincs államéletünknek oly mozzanata, melyet ne a görög bölcséleti gondolkodáson felépülő római jog ne színezz. Művelődési kategóriáink végül is görög-római kategóriák s örökké naiv gyermek marad a történelmi öntudatosság terén, akinek ez nem ment át a vérébe. És minden felületes kulturális máz ellenére barbár marad az, ki ily értelemben nem az antik szellemen nevelődött. Az így értett klasszikus műveltséget azonban csak az a gimnázium adhatja meg, amely nemcsak *Platont*, de *Aristotelest* is, nemcsak *Tacitust*, de az antik és a keresztény világ nagy összekapcsolóját: *Szent Ágostont* is engedni hatni a zsenge lélekre. És amely bemutatja, hogy a mi keresztény kulturánk alapját adó Szentírás is görög nyelven szól hozzánk. Röviden: az új humanisztikus gimnázium helyes célkitűzése mellé oda kell állítanunk — mint ezt már *Aristotelesről* szóló kis művem (Budapest, 1922) előszavában kifejtettem — a *történelmi gimnázium* eszméjét, mely formális lélekalakításon kívül a legmélyebb *történelmi öntudat* iskolája is legyen.

Sohasem érthetjük meg a humanisztikus gimnázium lényegét és hivatását, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy *az már történelmi eredetében elite-iskola volt*. Szellemi arisztokráciát akart nevelni az újhumanisztikus gimnázium is: oly ifjakat, kik hivatva vannak vezetni a társadalmat. A történelmi fejlődés folya-

mán azonban itt is az történt, amit minden hasonló intézmény életében észlelhetünk. Az újkori társadalmak fokozatos demokratizálódásával oly tömegek árasztották el a gimnáziumot, amelyet hovatovább szétfeszítettek annak finom kereteit s végül is lényegéből kiforgatták ez intézményt.

A gimnázium története is szomorúan illusztrálja G. J. Tarde megállapítását, hogy a nagy dolgokat egyes kiváló emberek alkotják, a tömegek pedig végzetszerűen szétszedik. A gimnáziumba benyomuló mind szélesebb néprétegek ugyanis fokozatosan háttérbe szorították magát a humanisztikus gimnázium eszméjét. Nemcsak azért, mert a mindkisebb műveltségű elemekből álló szülők mind kevésbé értékelték meg a klasszikus nyelvek és irodalmak tanulásának mérhetetlen pedagógiai értékét, ami nyomást gyakorolván az iskolafenntartókra, hovatovább a studiumok háttérbeszorulására vezetett; de mert ugyanazon banauzikus lelkületből folyólag megjelentek a „hasznossági szempontok“ is, aminek következtében a *középiskolák s így a gimnázium tanterve is már nem képző anyagok gondosan megválogatott gyűjteménye, hanem közönséges túlszűfolt lexikonná lett.* Ez az erőltetett s szükségképen túlterhelést okozó polymathia azután valósággal *demoralizálta* s értelmében *elnyomta* s így gondolkodásában zavarossá tette a tanuló ifjúságot. Demoralizálta, mert a rengeteg, s a legtöbbször kevés kritikával összehordott tananyagot nem lévén képes alaposan feldolgozni, a felületes látszatmunkát szokta meg. Ugyancz a sok megemésztetlen tananyag pedig ahelyett, hogy világos és szabatos, jól strukturált logikus gondolkodást s értékrendszert kristályosított volna ki lelkében, konfuzussá s meg hasonloltá tette. Hiszen azért volt nagyapáink nemzedékében annyival több lucidusfejű s harmónikus ember, mint ma, s azért volt közöttük több a markáns egyéniség, mert a régi latin iskola bár keveset tanított, de azt jól és alaposan elsajátították a tanulók: a tananyagot valóban feldolgozták s az az ifjú vérébe ment át s lelkében örök logikai és ethikai kategóriákat engedett kikristályosodni. Evvel szemben a modern, úgynevezett művelt ember, sőt a tudósok nagy része is feltűnően illogikus gondolkodású s ingatag, tépettlelkű. Ennek *bc kellett* végzetszerűen következnie, amint többé nem értékelték meg a tanügy vezetői, hogy a középiskola az *emberképzés* iskolája, amelynek tehát elsősorban nem *hasznos*, hanem *elme*, *jellem* és *izlésképző* szellemi táplálékot kell nyújtania s amelyben a „hasznos“ ismeretek is csak annyiban érvényesülhetnek, amint azok az ifjú szellem helyes irányban való *kibontakozását* mozdítják elő. A gyakorlati életben szükséges szakismereteket a szellemileg jól iskolázott, komoly és alapos munkára szoktatott ifjú a középiskolát követő főiskolán vagy szakiskolán könnyen elsajátíthatja. De a zavaros lelkű, illogikus, felületes látszatmunkára szoktatott egyén a szakismereteket sem képes alaposan elsajátítani s azokat kellő judiciummal alkalmazni. Ósrégi pedagógiai

igazság, hogy mindenekelőtt *embert* kell nevelnünk, hogy jó *szakembert* adhassunk a nemzetnek és a társadalomnak. Ez az, amit a régi gimnázium megalkotói oly kitűnően megértettek s amit ma már oly nehezen fog fel még az úgynevezett művelt emberek nagy része is.

Teljesen félreérténé e fejtegetések értelmét, aki azokból azt a tételt olvasná ki, hogy *minden* utilitarizmust zárjunk ki *minden*fajta középiskolából. A modern élet igenis differenciálódást kíván az embertől, amelyre korán, már a középiskolában elő kell készítenünk az ifjú elmét. Ám ebből nem az következik, hogy *minden* középiskolát középfokú *szakiskolává* tegyünk, amire való hajlandóság a modern felületes és külsőséges emberben természetesen bőségesen megvan, hanem az folyik, hogy a leg^z nagyobb elszántsággal vonjuk meg az éles határvonalat a leg^z magasabb műveltséget adó humanisztikus gimnázium s az átlag^z lateiner képzését szolgáló egyéb középiskolafajok között. Oly merő ügyesség, mint a gyorsírás, vagy a sok évre terjedő kémiai vagy földrajzi oktatás csak az utóbbiakra való. A gimnázium maradjon a legmagasabbrendű formális képzés s a legmélyebb történeti öntudat iskolája. Láttuk, hogy ezt a célt csak a görög^z római szellem termékeivel való *közvetlen érintkezés*, s épp leg^z fogékonyabb éveinkben való huzamos *együttélés* biztosíthatja. Arra az ellenvetésre, hogy hiszen az antik szellemet „jó fordításokból” is megszerezhetjük, azt válaszoljuk, hogy valóban jó fordítás lehetetlen s ezért — mint egy szellemes tudósunk meg^z jegyezte — nem mindegy, hogy Arany Jánost magyarul vagy franciául olvassuk-e? És nem pótolhatja épp ezért a humanis^z tikus gimnázium hosszú évekre terjedő képzését a görög és a latin nyelv kapkodó gyors elsajátítása sem, mert e stúdiumok értéke épp *lassú érlelő* hatásukban van.

Midőn megalkottuk az 1924:XI. t.c.-ben kifejezésre jutó középiskolai reformot, *ezekből* a megfontolásokból indulhatunk ki. Ezért állapítottuk meg a középiskolának *három, élesen elkülönült* típusát: a gimnáziumot, a reálgimnáziumot s a reáliskolát.

E törvény rendelkezései ma már romokban hevernek. A két előző kultuszminiszter úr *a törvény nyílt mellőzésével* — ezt végre meg kell mondani! — összefolyatták az iskolafajokat, sőt megtörtént, hogy a miniszter *rendeletileg* új rendes, azaz *kötelező* tantárgyat írt elő, még pedig egy, csak szakiskolába való merő ügyességet — természetesen a képző tárgyak rovására. Ilyenmő intézkedésekre közjogunk értelmében miniszternek nincs joga. Hiszen már abból, hogy úgy az 1883:XXX. t.c., mint az 1924:XI. t.c. taxatív sorolja fel a rendes, azaz a kötelező tárgyakat, — nyilván következik, hogy nincs megengedve *rendeletileg* e rendes tárgyak egyikét fakultatívvá tenni, vagy éppen egészen új kötelező tantárgyat bevezetni. Amellett megtörtént, hogy külső nyomásra a mi jól átgondolt s épp a *történeti gimnázium* eszméjéből levezetett görög^zlatin tantervünket

megbontották, amiáltal annak, a külső nyomást gyakorlók által persze meg nem értett logikai struktúrája elveszett.

A mi határozott kívánságunk, hogy ily esetek a jövőben ne ismétlődhessenek. Tanügyi jogbiztonságot kérünk; hiszen minden nyugodt és elmélyedő iskolai munka lehetetlenné válik, ha a tanterv lényegbevágó módosítása rendeletileg bármely pillanatban bekövetkezhetik. És szomorú példát ad a törvénytiszteletre épp a tanulóifjúságnak az a kultuszkormány, amely *rendeletileg* módosít *törvényelőírta* intézkedéseket, ami európai jogállamban a legerélyesebben visszautasítandó. Elvégre is a magyar kultúra életbevágó érdekei nem lehetnek avatatlan miniszteri kedvteléseknek kiszolgáltatva; e téren a mélyebbre ható módosítás mérhetetlen felelősséggel jár — hiszen nemzedékek lelkében hagy nyomot — s így az csak szakemberek érett megfontolásának lehet gyümölcse s csak törvényben nyerhet kifejezést.

Minden reményünk megvan arra, hogy a küszöbön álló középiskolai reform e téren kedvezőbb helyzetet fog teremteni. Épp ez alkalommal kell tehát Egyesületünknek a humanisztikus gimnáziumra vonatkozó kívánságainkat határozottan megformulázni, amit a mondottak alapján a következőkben kísérek meg.

1. *Az új humanisztikus és a történeti gimnázium eszméjének szintézisén alapuló igazi, alapos és sokoldalú görög-latin tanulmányokat nyújtó gimnázium feltétlenül maradjon meg.* Nem sok ilyen iskolára van szükség, csupán annyira, amennyi elégséges arra, hogy az ország minden részében alkalom kínálkozzék arra, hogy az ifjúság a legmagasabbrendű műveltséget is elsajátíthassa. A humanisztikus gimnázium maradjon a tehetségesek, a válogatottak iskolája; hiszen láttuk, hogy azt épp a túlságos demokratizálódás forgatta ki lényegéből.

2. *Nyomatékosan kívánjuk, hogy az új középiskolai törvényben a leghatározottabban kifejezésre jusson az, hogy új rendes tárgyak bevezetése vagy a törvényben felsorolt rendes tárgyak fakultatívvá tétele rendeletileg — a legszigorúbban tilos.*

3. *Amennyiben a készülő középiskolai reform egységes alsó középiskolai tagozatot kíván megvalósítani, ezt kötelező latin tanítással kell összekötni, még pedig az első osztálytól kezdve.*

4. *Már ez az egységes alsó tagozat is az általános műveltségi iskola jellegét viselje magán. Az is elsősorban az emberképzés iskolája legyen, s így ne nyújtson úgynevezett gyakorlati irányú tárgyakat, amelyeket ily fokon sikerrel tanítani úgysem lehet.*

5. *Kérjük a kultuszminiszter urat, hogy Egyesületünket hallgassa meg a középiskolai reform életbeléptetése előtt.*

Eszközeink, melyekkel e célt elérni óhajtjuk, egy szóban fejezhetők ki: felvilágosítás. Ez kétféleképpen kell, hogy legyen. Egyrészt az antik nyelvek és irodalmak mély és másfél pótolatlan nevelőértékét kell mind szélesebb társadalmi körben

közmegegyőződéssé tennünk, — másrészt a klasszikus műveltség új, modern szempontból való újraértékelését kell szolgáljunk, hogy ezáltal azt minél közelebb hozzuk a mai ember lelkéhez. Az előbbire szükség van, mert Goethe szerint az igazságokat folyton ismételnünk kell, mert az emberek a tévedéseket is folyton ismétlik. Az utóbbit azért nem nélkülözhetjük, mert meg kell értetni a közönséggel, hogy az antik világ szellemi kincsei ma is aktuálisak, ma is eleven tényezői minden nagyknak és szépnek, amit alkothatunk e világon. Necsak a régi pedagógiai érveket hallja a publikum, de tanulja meg azt is, hogy például a legmodernebb filozófiai irányok folytonos közélést mutatnak Platon és Aristoteles gondolatvilágához. A görög bölcsélet valóságos renaissance-át éljük napjainkban s így annál modernebbek vagyunk s annál inkább tudunk épp a legmodernebb világnézeten munkálkodni, mennél jobban hatolunk be a görög gondolatba.

Minden crónkból azon leszünk, hogy épp a magyar intelligencia ne legyen számúzve a nemes lelkek örök hazájából: a görög és római szellem tündöklő világából. Mert ha ez bekövetkezne, ez a magyar kultúra katasztrófális belső elszegényedése vezetne s hovatovább lemaradnánk a mélyebbenlátó népek szellemi versenyében.

Pauler Ákos.

A GÖRÖG ÉS LATIN FILOLÓGIA MAGYAR FELADATAI.*

Tisztelt Közgyűlés!

Éppen ötven éve annak, hogy társaságunkban először hangzott el olyan nyilatkozat, amely a görög és latin tanulmányok sajátos magyar feladataira mutatott rá. A Budapesti Philológiai Társaság örök emlékeztető megalapítója, Ponori Thewrewk Emil, VIII. közgyűlésünkön tartott elnöki megnyitói beszédében, amely a hazai filológia feladatairól szólt, kiemelte a magyarországi latinság tudományos feldolgozásának jelentőségét s a magyarországi latin irodalom tanulmányozásáról a következőket állapította meg: „A míg ez alaposan fel nincs dolgozva, országunknak, a hol a latin nyelv oly soká uralkodott, szellemi életének teljes képét sohasem választhatjuk.”¹ Ez az első útjelző nyilatkozat oly időknben hangzott el, amikor a német hatások alatt meghonosított hazai filológia még gyermekkorát élte, de annál jellemzőbb, hogy alig vert gyökeret a hazai földben a fiatal palánta, a magyar levegő, melyet magába szívott, máris a miénk-ké tette. Ponori Thewrewk Emil célkitűzése kevés-
sel utóbb szentesítést nyert a Magyar Tudományos Akadémia félszázaddal ezelőtt megalakult klasszika-filológiai bizottságának munkatervében, amely a görög és római klasszikusok magyarra fordításán, görög és római irodalomtörténeti munkák iratásán és szövegkiadások készítésén kívül a következő pontokba foglalja magyar célkitűzéseit: „A philolo-

* A görög és latin kutatók országos értekezlete alkalmából a Budapesti Philológiai Társaság LVIII. közgyűlésén 1933 január 5-én tartott előadás.

¹ EPhK. 7. (1883), 104—113; Ponori Thewrewk Emil elnöki beszédei. Bp., 1897, 79—94. lk., az idézett szavak a 93. l-on.

giának hazánkbeli történetére vonatkozó adatok gyűjtése és feldolgozása. A classicus irodalomnak a magunk irodalmára vonatkozó hatásának kiderítése. A magyarországi latin irodalom terén való kutatások és publicatiók.²

A Ponori Thewrewk-féle magyar célú programm csakhamar megteremtte a maga első gyümölcseit. „A magyarországi latinság szótára”, amelynek gondolatát Thewrewk már 1888-ban felvetette, *Bartal Antal* művében valósult meg (1901), a magyar renaissance-kutatás pedig *Abel Jenő* nagyvonalú filológiai munkásságában öltött testet, akit — Hegedüs István találó szavai szerint — a renaissance tett igazán a mienkké. A magyar klasszika-filológia e „hőskorában” kutatóinkat még nem bántották határkérdések, az „antik ideál” nem jelentett korlátozó elvet számukra s az az aggodalom, vajjon a magyar célú kutatások beletartoznak-e a klasszikus-filológus illetékességi körébe s az ilyen irányú kutatómunka nem jelent-e „vérvesztés”-et a magyar klasszika-filológia számára, még nem merült fel. Kutatóink akkor csak problémákat, megoldandó feladatokat láttak maguk előtt, melyekbe az első szent hevület rajongó és önfeláldozó lelkesedésével merültek el.

Ponori Thewrewk Emil programját, melyben még csak a latin kutatás magyar célja jutott kifejezésre, csakhamar nyomon követte a görög filológia sajátos magyar feladatainak tudatosítása. Társaságunk alapítójának említett első útmutató nyilatkozata után két évvel *Hunfalvy Pál* egy olyan „Chrestomathia Byzantina” kiadásának tervét vetette fel, amely a bizánci írók magyar vonatkozású tudósításait nyelvi és tárgyi magyarázatok kíséretében közölné és amely „a görög tudományt magát is országos érdekűvé tenné”.³ Ennek az elgondolásnak a magyar történeti kutatás multjában már mély gyökerei voltak, hiszen hazai kutatóink a XVII. század vége óta igyekeztek értékesíteni a középkori görög forrásokat nemzeti történelmünk számára és a XIX. század közepe táján *Szabó Károly* tanulmányaiban a filológiai jellegű alapvetésre is kísérletet tett. A bizánci tanulmányok magyar célú filológiai művelése azonban csak egy évtized múlva indult meg.

A görög és latin filológiai kutatás sajátosan magyar feladatainak körét teljes rendszerességgel először *Vári Rezső* fejtette ki 1895-ben s e programmban már első helyen találkozunk a bizánci tanulmányokkal. Idézem szavait, mert azok a mai viszonyok között éppen olyan aktuálisak, mint voltak csaknem negyven évvel ezelőtt. Miatán Vári megállapítja, hogy „egész philológiai tudóskodásunk, úgy a hogy van, áttétetett mi hozzánk az egész idegen talajfölddel együtt, előttünk idegen problémáival, idegen feladataival”, felveti a kérdést, „hogyan nemzet Magyar egünk alatt mi módon honosítható meg, mi volna pozitív tenni valónk?”. E kérdés széleskörű megvitatása folyamán tárul elénk a magyar célkitűzés: „... a classica-philológiának vannak oly speciális feladatai, melyeket nekünk kell megoldanunk, mi épp úgy nemzeti kötelességünk, mint a hogy a Vaskapu szabályozása a mi nemzetközi megbízatásunk. Nemzeti önállóságunkat és függetlenségünket megővja, ha híven betöltjük az európai népek nagy műveltségi versenyében a mi szerepünket is.” „A görög nyelvi philologia terén első sorban ránk vár azon *byzantinus munkák kiadása*, melyek magyar vonatkozásúak.... A latin philologia terén ránk vár a pannóniai és dáciai inscriptióknak további szorgalmas gyűjtése, a hazánkban lévő latin codexeknek meg-

² Ponori Thewrewk Emil elnöki beszédei, 97—98. lk. és Förster Aurél: *A Magyar Tudományos Akadémia és a klasszikus ókor*, Bp., 1927, 25—26. lk.

³ EPhK. 9. (1885), 419—420.

tekintése, esetleg palaeographiai leírásuk, s a magyarországi latinság alak- és mondattanának és szókincsének megállapítása... A mi az irodalomtörténetet illeti, a mi feladatunk megállapítani a hatást, melyet az ókori költők nemzeti költőinkre gyakoroltak; de megirandó még a magyarországi latin költészet története is...⁴ Vári Rezső alapvető megállapításaival csaknem egy időben *Pecz Vilmos* is ismételtén utalt a sajátosan magyar feladatokra s ezeket az akkor kialakuló és megszervezkedő közép- és újjörög, illetve közép- és újlatin filológia körébe állítván be, megtalálta számukra azt a mélyebb hátteret és távlatot, amely minden magyar érdekű kutatásnak természetesen alapja és kiinduló pontja.⁵ Hogy a Vári—Pecz-féle irány a hazai bizantinológia kialakítása által milyen pozitív eredményekhez vezetett, az sokkal inkább közismert, mintsem hogy ez alkalommal bővebben kellene részleteznem.

A görög és latin tanulmányok magyar feladatainak kérdése újra előtérbe lépett az utolsó évtizedben, amikor a nemzetünk életében sorsdöntő fordulat szükségszerűleg vetette fel a nemzeti tudományok az öncélúság gondolatában való megújódását. Az egyes tudományágak körében egymásután hangzottak el olyan elvi nyilatkozatok, amelyek a mi sajátos viszonyainkhoz és egyszersmind az európai tudomány újabb irányaihoz igazodva jelölték ki a mi speciális nemzeti tudományos céljainkat. Ma egy évtized távlatából nézve, tagadhatatlanul megállapítható a magyar történeti mult kutatásának renaissance-a. A magyar tudományok ebben a belső forrástól szinte túlfeszített atmoszférájában a görög és latin filológia, melyet a humanisztikus tanulmányok középkorai háttérbe szorítása következtében a lassú sorvadás veszélye fenyegetett, szintén kereste azokat az új pozitív célokat, melyek követezése és megvalósítása útján a nemzeti tudományok egységes munkaközösségébe beleolvadhat. Magam e törekvésnek először tágabb értelemben — a magyar érdekű Kelet-kutatás szempontjait hangsúlyozva — öt évvel ezelőtt adtam kifejezést.⁶ Elgondolásom alapja az a meggyőződésem volt, hogy az egyes tudományágak mind megtalálhatják a maguk feladatait a magyar tudomány, a hungarológia körén belül s hogy művelésük szükségessége függvénye annak, hogy milyen mértékben tudják kivenni részüket e közös munkából. Két évvel ezelőtt e tételt részletesebben kifejtettem,⁷ amikor is határozottan kijelöltem azokat a területeket, illetve probléma-csoportokat, melyeket egyrészt a görög és latin tanulmányok, másrészt a hungarológia történetileg megvont köreinek egymást metsző vonalai határoznak meg. A kérdéses területeken eddig végzett munka és a még megoldásra váró feladatok áttekintése arra a megállapításra vezetett, hogy a hazai görög és latin kutatásnak első sorban a magyar érdekű feladatok megoldására kell fordítani erejét. Hogy e célkitűzés — amely csak megfogalmazása volt a megújódó

⁴ A classica-philologia módszerezítése hazánkban. EPhK. 19. (1895), 177—189., 292—304; az idézett szavak a 179. és 185—186. lk.-on.

⁵ Újjörög nyelvtan, Bp., 1894, 41. l.; A classica philologia egyetemien és gymnasiumainkban. A kolozsvári egyetemen 1895 május 29-én tartott dékáni beszéd, 10—13. lk. — Teljesen kifejtve e gondolat: A classica philologia jövője tekintettel hazai viszonyainkra, Bp., 1905. — Ehhez némi módosítások: Classica philologia és görög-latin philologia, EPhK. 30. (1906), 1—6; Az óz és újjörög philologia kapcsolatáról, EPhK. 36. (1912), 60.

⁶ Neonacionalizmus — nemzeti tudomány, Napkelet 6. (1928), 850—854.

⁷ Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok, Széphalom 4. (1930), 177—188, és külön is: Széphalom-Könyvtár. 19. sz., Szeged, 1930.

magyar tudomány belső immanens törekvéseinek — mennyiben volt helyes, azt abból a csaknem egyhangú visszhangból következtetem, melyet általában keltett s amelybe csak a szorosabb értelemben vett klasszikus-filológusok egy kis részének ellenkezése szólt bele, akik „ideáljainkra” hivatkozva, az öncélú klasszika-filológiai kutatásokat fél-tették e program megvalósulásától.⁸ De hogy az értékelési álláspont mögé sáncolódo klasszikus-filológus számára sincs más út, ha lépést akar tartani a fejlődés menetével, azt legjobban bizonyítja az az elő-adás, amely mult évi közgyűlésünkön hangzott el⁹ és amely Wilamowitz nagy szellemének szárnyacsapásait követve igyekezett áthidalni az a mély szakadékot, amelyet az előadó két évvel korábban tartott elő-adásában¹⁰ a klasszika-filológia és a nemzeti tudományok közé erőszakosan vágott.

Amidőn a görög és latin tanulmányok magyarhoni művelői először gyűlnek össze közös értekezletre, amelynek célja éppen az, hogy egy közös törekvésben, a magyar érdekű problémák kutatásában találkozzanak és így végre a különböző irányból jövő sugarak ne párhuzamosan, egymás mellett haladjanak el, hanem a közös cél gyűjtőlencséjében egyesüljenek, szükségesnek tartom elgondolásomat részletesebben és pozitívabb formában kifejtteni, mint az előző vázlatban tettem és azt a magyarországi görög és latin kutatók megvitatása elé bocsátani, mert mindennél erősebben él bennem az a meggyőződés, hogy a görög és latin tanulmányok célkitűzései egyrészt a magyar multat kutató szellemi tudományok további fejlődésére, másrészt a görög és latin tanulmányok hazai sorsára nézve döntőek lesznek.

Ahhoz, hogy a görög és latin tanulmányok magyar feladatairól és az ezekből adódó célkitűzésünkről tiszta és világos képet nyerjünk s egyes főbb mozzanataiban a kutató módszeres menetét is meghatározhassuk, egy alapvető kérdést kell tisztáznunk. Ez a filológia és a multat kutató szellemi tudományok viszonya.

Amióta Wolf Frigyes Ágost a XIX. század elején kialakította az Altertumswissenschaft fogalmát és rendszerét, a klasszika-filológia végső célját az antik szellemi élet kutatásában látja. Ez a nézőpont, amely a legkülönbözőbb tudományágak, „diszciplínák” közreműködését kívánja, Wilamowitz ismert felfogásában csúcsosodik ki, aki a klasszika-filológiát tárgya által határozza meg, ez pedig szavai szerint „a görög-római kultúra a maga lényegében és életének minden megnyilatkozásában”.¹¹ Hogy a klasszika-filológia idáig fejlődött és köre ennyire kiszélesedett, az nemcsak abból magyarázható, hogy az antik szellemi élet a maga egészében kevésbé differenciált és összetett, mint a modern kultúráké, hogy továbbá a messzi multba vezető vonalak a történeti távlat következtében természetesen konvergálnak, hanem a tudományos megismerés ama immanens tendenciájából is, amely korunk idealisztikus szellemtörténeti törekvéseiben is oly vilá-

⁸ Marót Károly: A mi ideáljaink, EPhK. 54. (1930), 199—202; Kerényi Károly: A mi ideáljainkról, u. o. 202—204. — Ez utóbbi cikk elvi határokat túllépő reflexióira éppen ilyen jellegük miatt feleslegesnek tartottam kitérni.

⁹ Kerényi Károly: Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei, EPhK. 56. (1932), 1—16.

¹⁰ Kerényi Károly: Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok, EPhK. 54. (1930), 20—35.

¹¹ Gercke—Norden: Einleitung in die Altertumswissenschaft I.³ 1. l.; v. ö. Reden und Vorträge, Berlin, 1913³, 98—119.

gosan jelentkeznek, hogy tudniillik a mult sokrétű jelenségeiben egy egységes szellemi alkat köntösének redőzetére ismerjünk. A klasszika-filológia fogalmának e kialakulásával analóg jelenség figyelhető meg a modern filológiák terén is. A mult egyes szakaszait körülhatárolhatjuk a kulturális egység vagy népek és népcsoportok élete szerint. Ezen egység kutatása érdekében az egyes tudományágak egyre szorosabb kapcsolatba lépnek egymással s így alakul ki például a turkológia, egyiptológia, bizantinológia stb. Ez új elnevezések mintájára tehát a görög és latin tanulmányok körét is teljes joggal nevezhetnénk hellénológiának és romológiónak, amely elnevezések — a történeti fejlődésnek megfelelően — magukban foglalják a görög és latin tanulmányok egész, közép- és újkorra is kiterjedő egységét és minden tekintetben megfelelőbbek, mint a megszokott „klasszika-filológia” vagy „klassische Altertumswissenschaft”, amely nevekhez ma már csak a hagyományok szívs ereje köt.¹² De a helyes terminus technicus kérdése mögött mélyebb probléma is rejlik. Ha a régi klasszika-filológia a legszélesebb alapon vett történettudománnyá fejlődött s talán úthban van a felé, hogy a szellemtörténeti nézőpont bevonulásával még inkább azzá legyen, joggal merül fel a kérdés, vajjon mi hát akkor a filológia, mi a szerepe és feladata a történeti kutatásban? Hazai irodalmunkban először *Hornyánszky Gyula* látta meg a problémát és keresett rá kiélegető feleletet,¹³ amidőn a filológia formalisztikus felfogásával szemben a filológiai eljárás lényegét a visszaérzésben és visszaképzésben jelölte meg s egyben hangsúlyozta, hogy Wolf és Boeckh óta a klasszika-filológia tartalmát képező tudományok önállósultak és így kinőttek köréből. Ez utóbbi szempont képezi az alapját és kiindulópontját *Darkó Jenő* későbbi, Hornyánszky elméletétől független meghatározásának, amely a görög filológia célját a nyelvemlékek helyreállításában és megmagyarázásában látja.¹⁴ Hogy a filológiának van egy tagabb ér-

¹² A Kerényi Károly által legújabban felvetett „ó k o r t u d o m á n y” a német „Altertumswissenschaft”nak semmiképen sem szerencsés visszaadása. Míg ugyanis a Wolf-féle „Altertumswissenschaft” vagy az újabb „klassische Altertumswissenschaft” fogalma a klasszika-filológia németországi fejlődése következtében egészen határozott tartalmat és kört nyert — aminek a magyarban az antikvitás (= ókori görögség és latinság) tudománya felelne —, addig a német után készült „ó kortudomány” csak annyit jelenthet, mint az ókor egészére (tehát a legkülönbözőbb népek: kínaiak, egyiptomiak, asszírok, babilonaiak, föníciaiak, hetiták, héberek, etruszkok, görögök, rómaiak stb. történetére) vonatkozó tudomány. Az „ó kortudomány” fogalmi köre tehát, mert a görögség és rómaiság fogalmát még az ókor határain belül is elmossa, elnyeli, egyrészt túlméretezett, másrészt azonban, mivel a görögség és latinság diakronisztikus egységének szálait erőszakosan átvágja, szűk s ennek következtében a görög és latin kutató számára elfogadhatatlan. Hogy pedig az így megkonstruált „ó kortudomány” fogalma éppen elhatároló és korlátozó jellege következtében magyar szempontból is mennyire ki nem elégető, az a következőkből világosan ki fog tűnni.

¹³ *Philologia és philosophia*, Athenacum, 11. (1902), 200—212., 334—343. l., főleg 201—217. Hasonló gondolatok már korábbi művében is: *A classica-philologia mint történetírás*, Bp., 1895.

¹⁴ A görög philologia célja, A debreceni ref. főiskola akadémiai tanszakainak évkönyve az 1908—1909. iskolai évről, Debrecen, 1909. 16—48. lk.

telme, amely azonban „inkább csak egy tudomány-csoport gyűjtőneve”, az *Kornis Gyula* világos tudományrendszerében is kifejezésre jut, aki a szűkebb értelemben vett filológiának két fajtáját: a formális és tárgyi filológiát különbözteti meg.¹⁵ Messze vezetne, ha a külföldi teoretikusok idevonatkozó elméleteit és definícióit nyomon akarnánk követni. De legyen szabad a kérdés legújabb teoretikusának, a fiatal úgörgör filológus-nemzedék egyik legkiválóbb tagjának, Ἰωάννης Συκουτρής-nek a hazai irodalomban még ismeretlen elméletét röviden ismertetni, amely filozófiai alapokon, sok tekintetben eredeti és önálló felfogással jut el a filológia fogalmához.¹⁶ Sykutris nem a klasszika-filológia történeti fejlődéséből, hanem az emberi művelődés fogalmából indul ki. A magasabbrendű szellemi élet szükségképpen magába foglalja a kapcsolatot a mult szellemi életével, a „halottakkal való érintkezés”-t. Minthogy pedig a szellemi élet egyrészt az élettelen anyag formálásában, másrészt pedig a nyelvben jut kifejezésre, az eltávozott nemzedékekkel és egyénekkel csak az általuk hátrahagyott ilyen természetű emlékek útján léphetünk összeköttetésbe. Ezek azonban magyarázatra, tolmácsolásra és megelevenítésre várnak, amit az írott emlékekre vonatkozólag a filológia végez, amelynek feladata ott kezdődik, ahol a midenkori társadalom élő hagyománya már nem elég s közvetítő szerepe annál fontosabb, minél távolabb áll tőlünk időben és térben valamely írott emlék. A filológiai tolmácsolásnak (ἐρμηνεία) három stádiuma (στάδιον) van: az első a tudományos (ἐπιστημονικόν), amely ismét lehet formai és szellemi s eljárása lényegében analitikus, a második, a művészi (καλλιτεχνικόν), amely a fantázia szintetikus ereje és az intuitív belehelyezkedés segítségével megeleveníti és újrateremti az írott emlékeket, míg a harmadik, a humanisztikus (ἀνθρωπιστικόν), a nagy kl a szikus művek örök értékeit közvetíti. Nézetünk szerint a filológia fogalmának e szép kifejtése kiegészítésre vár egy ponton. Sykutris mintegy egymás mellé állítja a nyelvész, a filológus és történész munkáját, akik mind a mult írott emlékeire támaszkodnak, de különböző szempontokból vizsgálják azt. Minékünk ezzel szemben ki kell emelnünk azt, amit Sykutris fejtegetései elhanyagolnak: a filológia másik arculatát. A filológia, míg egyrészt öncélúságánál fogva egy sikba helyezhető a nyelvész és történész munkájával, másrészt feltárja és előkészíti az írott emlékekben rejlő anyagot a nyelvészet, irodalomtörténet, etnográfia és történettudomány számára s e tevékenysége által alapvetést végez az összes multat kutató szellemi tudományok számára. A kapcsolat, mely a filológia és a szellemtudományok között fennáll, kölcsönös hatásban nyilvánul: a filológia megalapozza a szellemi tudományokat s így úgyszólván kezdetüket képezi, a szellemi tudományok pedig visszahatnak rá, mert megfosztják véges jellegtől. Eredményei és szempontjai, melyek elől a filológia sem zárkozhatik el, a filológiai munka terén is mindig új és új problémákat vetnek fel s így végtelenbe vesző utakat nyitnak előtte, melyeket nem korlátozhat sem a szövegek véges száma, sem látszólagos kiaknázottságuk. Ahhoz, hogy az elmúlt korok írott emléke a filológiai eljárás nyomán újra élővé, elevenné váljon, hogy mindaz megszólaljon benne, amit egykor mondott, sőt nekünk kutatóknak még rejtett vonatkozásait is elárulja, ahhoz szükséges, hogy a kutatóban benne éljen annak a szellemi és anyagi művelődésnek az egésze, melynek emléke az az írás,

¹⁵ Bevezetés a tudományos gondolkodásba. Bp., 1922. 190. l.

¹⁶ Φιλολογία καὶ Ζωή, Ἀθήναι, 1931. (Külföldi nyomat az 'Αρχαῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν c. folyóirat II. évf. 4. kötetéből.)

mert amint a harmatecpepben visszatükröződik az egész feléje boruló kék ég, úgy tükröződik vissza az írott emlékekben régi korok egész szellemi boltozata. Az új szellemtörténeti irány tehát nem adhat — amint ahogy nem is ad — oly szintézist, melynek a filológiai meg-
alapozás és a módszeres részletkutatás ne lenne nélkülözhetetlen alap-
feltétele, amint ez „*A magyar történetírás új útjai*”-nak vezérgon-
dolataiban is erőteljesen kifejezésre jut.¹⁷

A filológiai alapvetés nagyszabású felkészültségét ott látjuk az antik történeti kutatás háttérében, de vajjon ott látjuk-e a görög és latin tanulmányok újabban kialakult, illetve kialakulóban levő területei mögött is, amelyekre a magyar mult kutatásában az eddiginél sokkal nagyobb és jelentősebb szerep vár?

Amikor két évvel ezelőtt először vázoltam a görög és latin tanulmányok magyar feladatait, a magyar érdekű kutatás területeit, illetve probléma-csoportjait a következőkben foglaltam össze: „A Pannónia és Dácia-kutatás, a magyarországi latinság és humanizmus, a magyar-bizánci érintkezések története és az antik örökség szerepe a magyar szellemi élet történetében.” Vegyük sorra ezeket és vizsgáljuk meg, hogy az egyes területeken milyen stádiumban van a kutatás és milyen pozitív feladatok várnak itt a filológiai alapvetésre?

Mindazon területek közül, amelyek a görög és latin tanulmányok köréből a magyarsággal szoros kapcsolatban vannak, időrendben legelőször annak a területnek a tudatos művelése kezdődött meg, amelyet Pannónia és Dácia-kutatás néven foglaltam össze. A magyarországi latin arheológiai emlékeink feltárása, gyűjtése és feldolgozása már nagy multra tekint vissza s az elmúlt évtized folyamán a magyar történeti kutatás megújulásával kapcsolatban e téren is új, erőteljes munka kezdődött, amely új célokat és új szempontokat hozott a kutatók számára. Azt mondhatnánk, hogy a mi lokális jellegű problémáinkat a legutóbbi évek kutatásai állították be a nagy történeti összefüggések egységébe. Ma már tisztán látjuk, hogy a magyarországi római uralom története ama szerep következtében, melyet az itt tá-
nyázó korábbi népek, az illírek, dákok, kelták, szarmaták és mások játszottak, elválaszthatatlan a magyar föld korábbi, a római hódítást megelőző történetétől. De kitűnt az is, hogy a magyar föld történetének speciálisan római vonatkozásai időben sokkal tovább kísérhetők, mint régebben gondoltuk. A pannóniai római uralom bukásának a nyomozása azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy a pannóniai római töredékek élete — amint *Alföldi András* a mogentianai leletekkel kapcsolatban kimutatta — átnyúlik még az avar korszakba, tehát a VI. század második felébe is. Még messzebbre nyúló megvilágítást nyer a kérdés, ha azt nem nyugatrómai, hanem bizánci oldalról nézzük. Amikor 395-ben a római birodalom két részre szakad, a magyar föld képezi a kettő közt a határvonalat s éppen azért nyugati és keleti befolyásnak és hatásoknak egyaránt ki van téve. Pannonia secundának 427-ben a bizánci birodalomhoz való csatolása jelzi annak a korszaknak a kezdetét, amikor a magyar föld déli része Bizánc érdek-körébe kerül. A római elem sirmiumi jelentőségéről tanuskodnak azok a görög és latin feliratok is, amelyek az 582. évi avar ostrom idejéből maradtak ránk. Tovább kísérhetnénk a bizánci befolyás történetét a

¹⁷ L. különösen Hóman Bálint és Thienemann Tivadar idevonatkozó megállapításait: *A magyar történetírás új útjai*, Bp., 1931, 47—52., 69—71. lk.

dunai limes Justinianos-korabeli megerősítésének és Priskosnak, Maurikios császár hadvezérének a VII. század első éveiben a Tisza mellett vívott harcai, továbbá az avar-bizánci és bolgár-bizánci érintkezések történetén keresztül Manuel császár magyar hadjárataiig, amelyekben utoljára nyert kifejezést a római birodalom oszthatatlanságára vonatkozó bizánci felfogás, de már az eddigiek is meggyőzően bizonyítják, hogy a Pannonia- és Dácia-kutatás, vagy helyesebben a magyar föld és a rómaiság kapcsolatai nem szoríthatók bele az úgynevezett ókortudomány szűk keretei közé, — akár 395-tel, akár 476-tal, akár pedig 527-tel zárjuk le határait. Melich Jánosnak „A honfoglalás-kori Magyarország”-ra vonatkozó nagyjelentőségű kutatásai nagyszerűen dokumentálják, hogy amint a X. századi hazai helynevek megvilágítása céljából vissza kell menni a római korig, sőt gyakran tovább is, úgy viszont e helynevek vizsgálata nem egy esetben vet világosságot a római korra is. A magyar föld problémáinak az ókor távlatába való beállítása nemcsak kimélyíti a kutatást, hanem annak elengedhetetlen feltétele is, de e nézőpont nem lehet korlátozó és elhatároló elv, mert ezt éppen maga a kutatás sýnlné meg. A szinkronisztikus szemponatok mellett tehát a diakronisztikusak sem mellőzhetők s a Pannonia- és Dácia-kutatás, amely még a népvándorlás ezerszálú szövevényétől sem választható el, csakis a magyar föld honfoglalás előtti történetének keretében helyezhető el, amint ezt az összes problémákkal és metodikai következményeivel együtt *Alföldi András* olyan szépen kifejezte.¹⁸ Ezt az új koncepciót teljes mértékben elismerte a budapesti királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészettudományi kara is, amidőn a régi úgynevezett „érem- és régiségteni” tanszéket „a magyar föld archaeológiája” címen újjászervezte. A magyar föld honfoglalás előtti történetének szerves része a szorosabb értelemben vett Pannonia- és Dácia-kutatás, amely maga természetesen az antik római élethez minden vonatkozásában, az államszerkezeti, jogi, szociológiai, irodalmi, művészeti, vallástörténeti és egyéb összefüggések fonalai által szorosan hozzákapcsolódik.

Ha mármost azt vizsgáljuk, hogy a honfoglalás előtti Magyarország egységes területének kutatásában a görög és latin tanulmányokra milyen feladatok várnak, ki kell emelnünk azt, hogy azok a népek, amelyek a római uralom alatt és után hazánkban éltek, maguk írott emlékeit nem hagytak hátra, de a bizánci és a latin források sokszor bevilágítanak azokba az időkbe is, ahol az antik archeológiai anyag megszűnik s a kutató egyébként csak a barbaricum archeológiai emlékeire van utalva. A történeti munka előkészítése és megalapozása az archeológia mellett itt is a filológiai vár, amelynek feladata mindazon írott emlékek felkutatása, feldolgozása, kritikai megvilágítása, amelyek a honfoglalás előtti Magyarország történetére vonatkoznak. Nemcsak tárgyi, hanem az irodalmi minták szempontjából is tekintetbe jön e téren a homéroszi eposzoktól kezdve az egész antik irodalom, elsősorban a történeti, földrajzi és néprajzi munkák, melyek vizsgálatában éppen a legutóbbi évek vetettek fel termékeny új szempontokat. De az írott emlékek köre itt sem zárható le az ókorral, sőt az említett szempontoknál fogva különös jelentőséget nyernek éppen a latin irodalom középkori termékei és még inkább a gazdag bizánci irodalom történeti emlékei, melyek némi megszakításokkal áthidalják az első latinnyelvű magyar források megjelenéséig

¹⁸ A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete, Budapesti Szemle 203. (1926), 344—364.

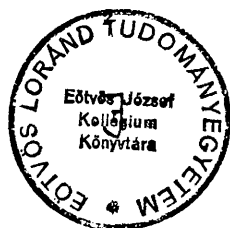
terjedő sötét századokat. Ha ehhez még hozzá vesszük azt, hogy az avar-kori, sokszor bizánci hatásra valló leleteken nem ritkák a görög-nyelvű feliratok, akkor világos lesz előttünk, hogy a Pannonia- és Dácia-kutatás a nyelvi emlékek révén a középgörög filológiával, a kulturális szálak révén pedig az egész bizantinológiával a legszorosabban összefügg. Amikor tehát a rohamosan fejlődő római és népvándorláskori arheológia szinte lázasan kutatja és sokszor a legminőségesebb filológiai módszerrel publikálja anyagát, a görög és latin filológiának vállvetett lelkesedéssel és odaadással kell hasonló munkát végeznie. A hazai latin feliratok nyelvi feldolgozása, a speciális pannoniaság problémáinak felderítése, a barbár névanyag összegyűjtése és feldolgozása, a görög és latin források Magyarország honfoglalás előtti történetére vonatkozó tudósításainak összegyűjtése, interpretációja és kiadása a fő feladatai ennek a filológiai alapvetésnek. E téren a hazai görög és latin filológiára még nagy munka vár s szolid eredményeket itt is csak a filológiai és arheológiai munka egyensúlyától, a filológus és arheológus együttműködésétől várhatunk. Az utóbbi évtized magyar történeti renaissance-ának nem utolsó eredménye az, hogy a kétféle anyag speciális kutatóit egymáshoz közelebb hozta.

A Pannonia- és Dácia-kutatásnak és a magyar föld történetének a bizánci művelődési körrel való szoros kapcsolata természetesen vezet át a magyar-bizánci érintkezések területére. Azok a néphullámok, amelyek a népvándorlás korában a régi római uralom romjain hosszabb-rövidebb ideig tanyát ütöttek, csaknem kivétel nélkül mind Kelet felől jöttek s mielőtt hazánkba jutottak volna, már korábban a déloroszországi síkságon is bizánci érdekszférában éltek. De ugyanerre a területre vezetnek a magyarság kialakulásának szálai. A Nyugat felé, a Kárpátok koszorúzza síkságra özönlő népek és néptöredékek részai azoknak a hun-bolgár-török etnikai és politikai alakulatoknak, amelyek a magyarság kialakulásában is döntő szerepet játszottak. A Kaukázustól a Duna vonaláig terjedő vidék — amely már az ókorban beletartozott a hellén művelődés körébe — a középkor folyamán is, habár változó mértékben, egészen a XII. századig erős bizánci befolyásnak volt kitéve. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy az V—IX. századi déloroszországi népmozgalmakra vonatkozó tudósításainkat úgyszólván kizárólag a gazdag bizánci történetirodalomnak köszönhetjük. Hogy e középkori görög források milyen szerepet játszottak a magyar őstörténeti kutatásokban már eddig is, azt Gombocz Zoltán, Hóman Bálint, Zichy István gróf és Németh Gyula legújabb kutatásai után nem kell részletesebben kifejtenem. Amikor aztán a magyarság a IX. század folyamán kilép a rokon népek többé-kevésbé még mindég homályos köréből, a század végén ott foglal hazát, azon a földön, amelyen már századok óta két világ hullámai csaptak össze, a keleti görög-szláv és nyugati latin-germán világ érintkezési vonalán. A X. század története még határozottan mutatja a magyarság ingadozását a kulturális és politikai orientáció terén. A bizánci egyház térítési kísérletei is megelőzik Róma művét. Szent István lépése dönti el a magyarság sorsát, amikor népét a vallással együtt a nyugati művelődés közösségébe kapcsolja be. De a magyarság sokkal közelebb volt Bizánchoz — főleg Bulgáriának a XI. század elején bizánci uralom alá jutása után — és az akkor tetőpontján álló bizánci művelődés sokkal messzebbre terjesztette sugarait, semhogy azok ne érték volna a magyarságot is, amelyet egyébként családi kapcsolatok és érdekközösségből és ellentétekből fakadó szálak is koronként változó erővel fűztek össze a hatalmas keleti római birodalommal. Hogy Bizánc kulturális

hatása milyen mértékben és milyen irányban érte a honfoglaló és Árpád-kori magyarságot, e kérdés lényegében még ma is tisztázatlan, mert hiányoznak a megfelelő részletkutatások. De tanúságot tesznek róla a honfoglalás-kori leletek, a néhány görög feliratos emlék és a XI—XII. századi magyar művészet töredékes emlékeinek vallomái, az Árpád-kori görög monostorokra vonatkozó adatok és bizonyos irodalmi nyomok is. A módszeres, az egész bizánci emléktanyagot felölelő művészettörténeti kutatások e téren még a jövő feladatai, amelyek talán egyszer a Konstantinos Monomachos-korona rejtélyét is tisztázni fogják. Az ide vonatkozó hazai forrásanyag gondos feldolgozásától és a helynévkutatásnak e kérdés vizsgálatába való belevonásától is sokat várhatunk.¹⁹

A magyar-bizánci érintkezések kutatásában jelöltük meg a hazai görög és latin tanulmányok második főcélját. S ebből adódnak a sajátos filológiai feladatok is. Ama kapcsolatok következtében, melyek egyrészt a magyarság kialakulásában résztvevő hun-bolgár-török népeket, másrészt a mai hazájában letelepülő magyarságot Bizánchoz fűzték, a bizánci történeti irodalom, amely magasán a nyugati felett állott, gazdag magyar vonatkozású anyagot őrzött meg s a bizánci források a magyar történetnek a XII. századig sokszor egészen egyedülálló s mindig elsőrendű fontosságú, a későbbi időkre nézve pedig egészen a XVI. század végéig, amikor a török uralom alatt élő görögség irodalma lassan elnémul, becses kiegészítő forrásai. E téren a közép-görög filológiai kutatásra nem kis feladatok várnak. Az első az anyag legszélesebbkörű felkutatása. Azok a kutatások, melyeket ezirányban a különböző kéziratgyűjteményekben végeztem, nem egy olyan közép-görög írott emlék feltalálására vezettek, melyek történeti, nyelvi és irodalomtörténeti problémák megoldásához segítenek. Hogy néhány példát említsek, a VIII. századi Agathon igénytelennek látszó teológiai műve az onogurok és vele a bolgárok eredetének kérdésére vetett fényt, Ioannes Tzetzes egy még kiadatlan művében becses nyelvemlékekre, többek között a legrégebb XII. századi alán nyelvemlékre bukkantunk. Theodoros Prodromos kiadatlan költeményei számos részletekben egészítik ki Manuel magyar hadjárataira vonatkozó ismereteinket, egy egyházi munka adatai pedig III. Bélának házassági tervével kapcsolatos bizánci politikai törekvéseit világítják meg. Hasonló, részben kiadott, de eddig még nem értékesített, részben pedig még kéziratokban lappangó bizánci tudósítások egész sora vár még arra, hogy a magyar bizantinológusok a magyar történeti kutatás számára hozzáférhetővé tegyék. Azt az anyagot, melyet idevonatkozó kutatásaim folyamán gyűjtöttem, a *Magyar Történettudomány Kézikönyve* számára írt „*A magyar történet bizánci forrásai*” című, ezidőszent még kéziratban levő munkámban foglaltam össze. De ezzel az anyaggyűjtés távolról sincs lezárva. Az eddigi kutatások alapján joggal tekinthetjük fel, hogy eldugott bizánci munkákból és lappangó kéziratokból még mindig vetődhetik egy-egy újabb fénysugár a korai magyar történet homályos útjára. E tekintetben főleg a bizánci egyházi és hagiográfiai irodalom rendszeres és tüzetes átkutatása kecsegtet eredményekkel, amihez azonban, tekintve a bizánci irodalom nagy gazdag-

¹⁹ A bizantinológia magyar feladatairól és az utolsó két évtized kutatásainak eredményeiről lásd J. Moravcsik: *Les récentes études byzantines en Hongrie*, *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes* 1. (1923), 61—70. és *Bulletins régionaux. Hongrie (1922—1931), Byzantion* 6. (1931), 657—702.

ságát, nemcsak egy emberélet, de nemzedékek munkája is kevés. A második feladat a kiadatlan és hiányosan kiadott magyar vonatkozású bizánci írott emlékek publikálása. Hogy e téren a magyar filológiára milyen szerep vár, az kitűnik, ha egy pillantást vetünk a bizánci tanulmányok fejlődési menetére. Abból, hogy a bizantinológia a görög és latin tanulmányok körében aránylag csak későn, mintegy negyven évvel ezelőtt kapta meg a maga sajátos szervezetét, egyrészt bizonyos előnyök, másrészt azonban bizonyos hátrányok is származtak. Az előnyök abból adódnak, hogy nem kellett megjárnia az úttörések és próbálkozások ama hosszú útját, melyet a klasszika-filológia megjárt. A fejlett klasszika-filológiától, mint a modern filológiák is, átvett bizonyos módszertani és tehnikai készséget, szempontokat és felfogást, melyeket mindössze saját területének speciális viszonyaihoz kellett alkalmaznia. Viszont azonban — későbbi születésének terheként — hiányzott számára az a nagyszerű filológiai megalapozás, amellyel a klasszikus tanulmányokat a sokszor jogtalanul lenézett „philologische Kleinarbeit“ a renaissance-tól napjainkig megajándékozta. A bizantinológia terén még a legszükségesebb szövegfilológiai alapvetés sem történt meg s minthogy korunk mai tudományos fejlettsége s az újonnan felmerülő szempontok az anyag értékesítése terén a legkülönbözőbb kérdéseket és problémákat vetik fel, félő, hogy az ebből fakadó igények kielégítése a jövőben is nagy erőket fog elvonni a filológiai alapvetés munkájától. A filológiai részletkutatások nagy hiányai a legszembeötlőbbek a történeti források terén. Közismert tény, hogy a legtöbb bizánci történeti munka még ma is csak a szövegkritikai szempontból használhatatlan „Bonni Corpus“ kötetekben áll a kutató rendelkezésére, a legújabbban tervbe vett „Corpus Bruxellense“ kiadása pedig egyelőre még csak szép ígéret a jövő számára. Magyar szempontból ez a hiány annál súlyosabban érezhető, mert a bizánci forrásoknak nemcsak a történeti, hanem névanyaga is elsőrendű fontosságú, ennek értékesítése azonban csak teljesen megbízható, a szöveg-hagyomány lelkiismeretes felhasználásán nyugvó kiadásokon alapulhat. A magyar kutató tehát éppen e téren nem várhatja a filológiai alapvetést a külföldi tudománytól, hanem magának kell azt elvégeznie. Reánk magyarokra vár elsősorban a Hunfalvy által felvetett terv megvalósítása, a magyar szempontból fontos bizánci forrásoknak vagy forrásrészleteknek a kiadása. E tekintetben két út áll a hazai görög filológus előtt: vagy belekapcsolódva a nemzetközi munkába egyes magyar szempontból különösen becses források teljes szövegének kiadását vállalja, vagy megelégszik egy olyan szemelvénygyűjtemény kiadásával, amelyen már Hunfalvy szemei előtt lebegett. Az első út választotta *Vári Rezső*, aki a magyar történet egyik legfontosabb forrásának, a Bölcs Lcő-féle taktika és a vele összefüggő bizánci hadtudományi írók szöveg-hagyománya vizsgálatának és kiadásának szentelte magát. Hasonló elvet követett *Darkó Jenő*, amidőn Laonikos Chalkokondyles munkájának recenzióját készítette elő. Még néhány becses történeti forrásunk, így például Konstantinos Porphyrogenetos és Kinnamos kiadása vár reánk. Emellett azonban feltétlenül szükség van a bizánci források magyar szempontból tekintetbe jövő részleteinek gyűjteményére, amelynek elkészítése szükségszerűleg megkívánja az egyes írók teljes szövegének beható vizsgálatát, nem is szólva arról, hogy a szöveg-hagyomány anyagának összegyűjtése és értékesítése kritikai alakban még nem publikált forrásoknál nem sokkal kisebb munkát jelent, mint az egész szöveg kiadása. Hogy e tekintetben a modern szempontok, így például a középkori kéziratok individuális életének a

szöveggyógyománny vizsgálata és szövegkritika szempontból való figyelembevétel fokozott igényeket támasztanak a kiadó munkájával szemben,²⁰ az tudományunk mai fejlettségi fokán csak természetes. Egy ilyen magyar bizánci Corpus azonban oly fontos lenne, hogy se metódikái, se más természetű nehézségek nem ijeszthettek el megvalósításától. A magyar vonatkozású bizánci forrásanyag legszélesebbkörű felkutatásán és publikálásán kívül ott vár a görög filológusra e munkák számtalan vonatkozásának filológiai feldolgozása és magyarázata, ami — mint minden filológiai munka — csak akkor lehet teljes és igazán eredményes, ha annak a sajátos művelődésnek az atmoszférájából indulva ki történik, amely azokat táplálta és életre hívta. A bizánci művelődés egészére való tekintés, — melynek sajátos zárt egységét Wilamowitz már a bizantinológia születési évében, 1892-ben kiemelte — természetesen el lesz a magyar kutatások szempontjából is. Hogy egy példát említsék, a magyarokra vonatkozó népnevek kérdése csak úgy tisztázható véglegesen, ha a bizánciaknak a népnevek használatában követett általános eljárását, melynek a magyar népnevek kérdése csak egy speciális esete, a bizánci etnográfiai felfogás szélesebb horizontjába állítjuk be. Hasonlóképpen természetesen szempont a középgörög filológiai kutatásoknál annak a viszonyoknak a vizsgálata, amely Bizáncot az antik világhoz fűzi. A bizánci művelődés kettős: hellénisztikus és római gyökere, az antik görög szellemi célttel és annak emlékeivel való szoros kapcsolata olyan kontinuitást létesít Bizánc és a megelőző korok irodalmi termékei között, amely éppen a történeti források vizsgálataánál is lépten-nyomon figyelembe veendő. Az antik irodalmi minták és toposok hatása sokszor még a legnépesebb termékekben is kiütözik s így a bizánci történeti irodalom ilyen irányú vizsgálata a középgörög filológia egyik történeti szempontból is nagyon sokat ígérő ága lesz.

Annak illusztrálására, hogy a bizánci szövegek magyarázatában milyen messzire kell a kutatónak visszamennie és hogy a bizánci irodalmi emlékekbe hogy fonódnak be régi antik elemek, legyen szabad egy példát felhoznom. *Konstantinos Manasses* 1173 táján Manuél császárhoz írt dicsőítő beszédében van egy részlet, amely az akkori magyarok (Πάυνοες) és magyar föld jellemzését adja s amely — mint annyi sok más bizánci feljegyzés — hazai irodalmunkban mindeztideig ismeretlen maradt. Az érdekes hely fordításomban így hangzik: „... jó lovú, jól felfegyverzett nép, vassal, páncéllal övezett, Ares rabja, milliónyi tömeg, számtalan ember, több a tenger fővenyénél, vitézségben és harciasságban felülmulja a triballokat, dákokat és gepárdákat. Páratlanul merész, féktelenül bátor, független, nem szolga nép, emelt fejú, szabadságszerető, a maga ura. Az örvénylő bővizű Ister felett lakik, amely több ágra szakadva hányja habjait a Fekete tengerbe. Mérhetetlen, végeszakadatlan távolságok választják el birodalmunktól s csak a híre hatol ide, mert a természet ősidőktől fogva az Ister hullámaít tette válaszfalként a két ország közé s tovasiető vizáncot emelt oda. Learatja a mező és termőföld gyümölcsét, övé a ménest és gulyát tápláló legelők füve. Földje, amelyen juhok legelnek, füves és a szemnek kellemes, a rét és nádas legelője kövér és dús, a buja föld harmatától és vadvizektől áztatott végtelen. Semmiféle

²⁰ L. e. kérdésről Thienemann Tivadar mélyen járó fejtegetéseit, melyek nemcsak középkori, hanem antik szempontból is figyelembeveendőek: Irodalomtörténeti alapfogalmak. 2. A kézirát. Minerva 6. (1927), 224—267 és Irodalomtörténeti alapfogalmak, Pécs, 1931². 70—136.

úrnak nem szokott adót fizetni, szilaj és önfejű volt világéletében; sokasága felülmulja a rét fűszálait, karja erős a harcban. Mind nehéz fegyverzetet, dárdát, ércpáncélt viselnek és ragyogó sisakuknak eget veri fénye. Lovuk tüzes, nemes, a harcban bátor és szilaj...²¹ A fordítás természetesen nem éreztheti az eredeti görög szöveg sajátos árnyalatait, amelyben az antik tragikus és epikus nyelv szavai szövődnek össze, s az sem tűnhetik fel, hogy a bizánci író a magyar föld leírásánál néhány mondatot, mely a magyar síkság legelőire vonatkozik, Dionysios Halikarnassusnak Itália földjére vonatkozó leírásából (Antiqu. Rom. I. 37.) vett át. Azt azonban első olvasásra kiérezzük, hogy a magyar fegyverzet leírásába beleszótt αιγλη δ' οὐρανὸν ἰκάνει κορυθῶν ἀπὸ λαμπομενάων mondatban jól ismert homerosi szavak csendülnek fel. És mégis, az antik formakincs hatása és a bizánci panegirikus hagyományos topikus elemi ellenére is e tudósítás annyira jellemző és annyi valóság rejlik benne...

Amikor Szent István a XI. század elején nemzetét a nyugati egyház kebelébe téríti, a magyarság belekapcsolódik a nyugati művelődés körébe s ezzel egyszersmind a középkor egyetemes keresztény latin kultúrájába. Az első ismert hazai írónak a műve, Szent Mór pécsi püspöknek a hagiográfiai munkája latinul íródott és latin nyelven íródott középkori nemzeti irodalmunk annyi ezt követő más emléke is. A latin minták hatása olyan erős, hogy hazai irodalmunk első termékei, a XIII–XIV. század magyar nyelvű szövegmaradványai, csak függvényei a latinoknak. „Az a primitív magyar nyelvű irodalom, mely általuk eredezni kezd, nem is egyéb a latin törzsek egy még gyenge oldalhajtásánál“ — írja Horváth János.²² Amikor azután a XV. században megindult a magyar kódex-litteratura, annak első termékei se mások, mint latinból való fordítások. Ezzel egyidejűleg kivirágzik Mátyás udvarában a magyar humanista latinság s ha Mohács mindkettőnek meg is ássa sírját, a latin nyelv az irodalmi hagyományokkal együtt tovább él hazánkban s egészen a XVIII. század végéig a magyar irodalom második nyelve. Sajátságos, hogy a magyarországi latinság kutatását, mely szerves alkotórésze volt nemzeti művelődésünknek, milyen mostoha sorshoz részesítette a hazai latin filológia, noha annak tanulmányozását — mint láttuk — már egy fél-századdal ezelőtt felvette programjába. Ami e téren mindezeig történt, az — szórványos kezdeményezésektől eltekintve — magyar nyelvészeink és irodalomtörténészeink érdeme. Kivételt csak a magyarországi humanizmus története képez, amelynek kutatásából Abel Jenő úttörő munkája nyomán a hazai latin filológia is kivette a maga részét. Ennek legfrissebb hajtása Huszti József Janus Pannónius-a. Hogy a hazai középkori latinság módszeres kutatása még egyáltalán el sem kezdődött, annak okát nemcsak a hazai latin filológia közönyében kell keresnünk, hanem abban is, hogy a közép- és újlatin tanulmányok köre maga is csak kialakulóban levő tudomány, amelynek még hiányzik a nemzetközi szervezete, kipróbált metodikája, de elsősorban hiányzik a szükséges filológiai alapvetése. A közép- és újgörög tanulmányok megszervezésével csaknem egyidejűleg Németországban történt ugyan hasonló kísérlet a középlatin kutatások megalapozására, de Traube korai halála után megakadt a munka s ha a legújabb időben e téren Európa egyes országaiban, sőt Ameri-

²¹ A görög eredetit kiadta Ed. Kurtz, *Византийскій Временикъ* 12 (1905) 92.

²² A magyar irodalmi művelődés kezdetei, Bp. 1931. 93. 1.

kában is újabb biztató jelek mutatkoznak is, e tanulmányszak kialakítása és megszervezése még a jövő feladata.²³ Természetesen itt a helyzet egészen más, mint a közép- és újrögörög tanulmányok terén. Míg ott a görög nyelvű művelődés írott emlékei mögött egységes kultúra és élő görögség áll a háttérben, addig a középkori latin litteratúra mögött a középkori nyugati művelődés minden egysége ellenére is különböző nemzeti erők, különböző nemzeti szellem szunnyad. A középkori latin irodalmi emlékek olyan népek szellemi termékei, amelyek a latin nyelvet mint második nyelvüket örökségként kapták. Míg Keleten a görög nyelv — minden arhaizáló törekvések ellenére is — élő nyelv, addig Nyugaton a latinról mint igazán élő nyelvről csak a középkor első néhány századában lehet szó. Emellett a középlelatin nyelv maga sem egységes, nem egységes még az egyházi, vulgáris és irodalmi latin ságon belül sem, hanem lokálisan színezett és szellemi áramlatok szerint koronként változó. De éppen ezért, mert a középkori latinságban a helyi és a nemzeti színezet erősen dominál és mert az anyanyelv és latin nyelv kölcsönhatása is visszatükröződik fejlődésében, az egyetlen közép- és újlatin filológia kialakulásának és megszervezésének, nézetünk szerint, egyetlen lehetősége, ha a munka nemzeti kereteken belül indul meg. Bennünket erre mindennél erősebben kötelez az a tény, hogy a magyar szellem századokon át latinul szólt meg. Erre teljesen elhanyagolt területre kell tehát nézetem szerint a jövőben a hazai latin filológiának minden erejét összpontosítania. A bázis, amelyre a kutatásoknak támaszkodniuk kell s amely a középlelatin filológia mai fejlettségi fokán módszertani szempontból is az egyedi kiinduló pont, az antik latinság és főként az úgynevezett késői és vulgáris latinság. Magától értetődik, hogy a hazai közép- és újlatin kutatások csak a legszigorúbb filológiai alapvetéssel kezdődhetnek meg. Az első teendő itt is az írott emlékek széleskörű felkutatása, a kézirati anyag összegyűjtése, kritikai szövegkiadások készítése. Hogy a hazai latin irodalmi emlékek és történeti források legnagyobb része még ma sincs modern színvonalon álló kiadásokban közzé téve, az elsősorban a hazai latin filológia mulasztása. Ezzel párhuzamosan kell folyni a forrásművek vizsgálataknak, a speciális hazai latin nyelv és stílus történetére vonatkozó kutatásoknak, ami a benne visszatükröződő különböző hatások révén a magyar szellemtörténet számára is új távlatokat nyithat. Ilyen eredményekkel jártak Hajnal Istvánnak írástörténeti vizsgálatai is. A latin filológusnak a magyar nyelvészeti, irodalomtörténeti és történeti kutatások menetét figyelemmel kell kísérnie és eredményeivel számolnia kell. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a latin filológus munkája itt is csak kezdet, alapvetés, amelyen a magyar nyelvész, irodalomtörténész és történész szilárdan építhet tovább. Így fog a hazai latin filológia a legszorosabban és legszerveesebben bekapcsolódni a nemzeti tudományok munkájába.

Ezekben a pozitív célokban látom én azokat a feladatokat, melyeket a hazai görög és latin kutatásnak maga elé kell tűznie. Azt hiszem, hogy áttekintésükből kitűnt, hogy a magyar érdekű területek és problémák terén elsősorban filológiai alapvetésre van szükség. Szükséges, hogy társaságunk régi nemes tradícióihoz híven a görög és latin kutatás jövő munkájában a κατ' ἐθοῦς filológiai irány maradjon uralkodó, de ugyanakkor kell, hogy a filológus szorosabb kapcsolathoz lépjen a rokon tudományok művelőivel és a tudományos fejlődés menetével lé-

²³ A középlelatin kutatások mai állásáról jó tájékoztatást ad K. Strecker, Einführung in das Mittellatein, Berlin, 1929².

pést tartson. A speciális magyar célok kitűzéséből „semmiesetre sem következhetik...”, hogy magát a klasszika-filológiát ejtsük el²⁴ s így nem kell félni azoknak a klasszikus-filológusoknak, akik az antik világ öncélú kutatásban látják az antik szellem modern kultúránkban való fenntartásának biztosítékát, mert a klasszika-filológiai előtanulmányok nélkülözhetetlen alapjai a közép- és újjörög és latin kutatásoknak. A magyar célkitűzés mindössze annyit kíván, hogy a hazai görög és latin filológia az ókori kutatás ama területein, melyek a hazai problémákkal nem állnak szerves kapcsolatban, inkább figyelő, receptív álláspontra helyezkedve, produktív erejét a görög és latin kutatás ama köreire összpontosítsa, amelyekből a mi magyar feladataink adódnak. A magyar célkitűzésből fakadó eme konzekvenciát a hazai modern filológiai kutatás már régen levonta, amit legjobban bizonyítanak az egyetemi intézetek kiadványai. Ha például a budapesti egyetem francia intézetének eddig megjelent 24 doktori értekezését csak a tárgyválasztás szempontjából nézzük, azt látjuk, hogy majdnem a fele szorosán magyar vonatkozású témát tárgyal.

Hogy az antik szellem ma is a multból felénk sugárzó és bennünk élő eleven erő, azt magam is vallom s e kérdés átvezet ahhoz a probléma-csoporthoz, amelyet negyediknek „az antik örökség szerepe a magyar szellemi élet történetében” néven foglaltam össze. Hazai irodalmunkban nem hiányoznak olyan kutatások, melyek a magyarság nagy szellemeinek az antikvitással és annak nagy képviselőivel való viszonyára vonatkoznak, de az idevonatkozó kutatások a pozitívizmus szellemében jórészt megelégednek a tények és adatok pusztá felsorolásával s igazán szellemtörténeti magaslatra ritkán emelkednek. Az ilyen irányú kutatások elmélyítésében, melyek csak a szorosabb értelemben vett filológiai munkán épülhetnek fel, látom a hazai görög és latin kutatások egyik szép célját. És ezzel összefügg a hazai görög és latin tanulmányoknak még egy, nézetem szerint rendkívül fontos, de hazánkban nagyon elhanyagolt feladatköre. Ponori Thewrewk Emil ötven évvel ezelőtt elhangzott elnöki megnyitójában a magyar filológia sajátos tudományos feladatai mellett a *népszerűsítés* fontosságára is rámutatott. És valóban, ha az antik szellem kincsét újra élő és éltető energiává akarjuk tenni, azt nem annyira az antik világra vonatkozó speciális kutató munka, mint inkább forrásainak, lényegének és szellemének a szélesebb rétegek számára való feltárása által vélem elérhetőnek. Míg külföldön az Association Guillaume Budé ismert kis kötetei, melyek könnyed francia szellemen és mégis a legalaposabb filológiai feldolgozásban, jó francia fordítás kíséretében adják a szakember és művelt közönség kezébe a nagy antik klasszikusok szövegét, Athéntól Madridig mindenütt megtalálhatók és míg a német filológia állandóan gondoskodik arról, hogy az antik világra vonatkozó tudó-

²⁴ Hornyánszky Gyula, Görög társadalomrajz (Acta litterarum ac scientiarum reg. Universitatis Hung. Franciscose Josephinae, Sectio: Philologico-historica. Tom. III.), Szeged 1931. 7. l. — Idézem szavait, mert azok teljes mértékben megegyeznek felfogásommal és meggyőződésemmel. Ha ezt az egyébként magától értetődő és programmból önként következő tényt, melyet idézett előző dolgozatomban magam is kiemelttem, ezúttal még erősebben hangsúlyozom, azt az teszi szükségessé, hogy egyesek programmom kiindulópontját, amely szerint éles különbséget tesztek tudományszakunk tudományos és pedagógiai vonatkozásban való *általános művelése* és a tulajdonképeni *speciális kutató munka* között, félreértették, illetve félremagyarázták.

mányos kutatások eredményei szakszerű, nívós és mégis mindenki számára hozzáférhető feldolgozásban ismertté válnának, addig nálunk egy-két régebbi külföldi mű átdolgozásán és néhány költői fordításon kívül — modern bilingvis szövegkiadásokról nem is szólva — úgyszólván semmi sincs, ami az antik szellemet a nemzet művelti köreinek lelkéhez közelebb vihetné. Ha a külföldi filológia célkitűzéseit valamilyen utánozni akarnánk, úgy e téren valóban meg kellene tennünk.

Tisztelt Közgyűlés! Tudományos célkitűzések mindig a jövőre irányulnak. Szólnom kell tehát a jövő nemzedék irányításának munkájáról. Nekik, akikből munkatársaink fognak kikerülni, akik egykor a természet örök törvényei értelmében felváltak bennünket és kiharagadván a távozók kezéből tovább viszik a faklyát, meg kell kapniok mindazt, ami őket a görög és latin kutatás magyar feladatainak teljesítésére képessé teszi. Ezeket a következőkben foglalhatom össze: A kiindulópont az alapos klasszika-filológiai kiképzés, ahol a filológia szóra a kifejtettek értelmében különös súlyt helyeznek, tehát első sorban az írott források ismeretére gondolok. Alapos görög és latin nyelvi ismeretek nélkül se klasszika-filológiai, se közép- és újjörög és latin filológiai tudományos munka el nem képzelhető. Görög filológustól e mellett megkívánám az újjörög nyelv ismeretét, nemcsak mert ismerete nélkül se az ókori κοινή körében, se a középgörög filológia terén nem lehet mozogni, hanem azért is, mert a mai újjörög nyelv ismerete által éppen a filológiai munka egyik főkövetelménye, a szövegek nyelvi megélevenítese nyer. Amint a francia filológustól és a szlavistától megkívánjuk, hogy ismerje a francia nyelvet és legalább egy élő szláv nyelvet, éppúgy megkívánhatjuk a görög filológustól is, hogy elsajájtassa az újjörög nyelvet, amely az antik szövegek tanulmányozását is meg fogja könnyíteni számára. A filológiai kiképzésnek azonban, tekintettel a magyar érdekű feladatokra, ki kell terjednie a közép- és újjörög és latin filológia körére is, hogy a magyar érdekű területek jövő kutatói már korán megismerkedhessenek azokkal a feladatokkal, amelyek rájuk várnak és e területek speciális problémáival. Minthogy pedig a magyar kutatóra éppen az anyag felkutatása és publikálása terén még fontos feladatok várnak, különös súlyt helyeznék a görög és latin paleografiára és epigrafikára, mert amilyen fontos, hogy az arheológus megismerkedjék a maga anyaga feltárásának technikájával, éppen olyan elsőrangú követelmény, hogy a filológus a kéziratok és kémlékek olvasásában már korán gyakorlatot szerezzen. Mindezt kiegészítendő szemináriumi munka keretében a megfelelő módszertani tájékozottság, amely a speciális magyar feladatok körében végzendő munkára is előkészítene. Mindezzel természetesen tanárképzésünknek is lépést kellene tartani annyiban, hogy a görög és latin szakos tanárjelöltektől megkívánná a tájékozódást a közép- és újjörög és latin filológia terén is, a szakdolgozati témák tárgykörét pedig — amint ez szórványosan a gyakorlatban már eddig is megvolt — kiterjesztené a jelzett területekre is. Célünk csak egy lehet, hogy a legmagasabb tudományos ideálokat tűzve ki lehetőleg minden irányú tehetséget és képességet belevonjuk a görög és latin filológia magyar érdekű művelésébe, hogy kevésbbé önálló egyéniségek éppen úgy megtalálják benne erőikhez mért feladataikat, mint a nagyobb kritikai erővel megáldott, produktívabb szellemek.

Tisztelt Közgyűlés! Kifejtettem elgondolásaimat a hazai görög és latin filológia feladatairól és még egyszer hangsúlyozom, hogy én a hazai görög és latin tanulmányok megerősödését és megújulását a magyar multat kutató nemzeti

tudományok munkaközösségébe való szerves bekapcsolódásuktól várom. De meggyőződésem szerint a magyar érdekű görög-latin kutatási program megvalósulása fogja hozni azt is, amit egyaránt vár archeológus és antik vallástörténész, középlatinista és bizantinológus, humanizmus-kutató és neogrecista és ami valamennyiünket, akik itt egybegyűltünk, összefűz és összeköt, de amit klasszikusabban fejeznek ki a magyar irodalomtörténetírás nagy művészeinek, *Horváth Jánosnak* a szavai: „... irodalmunk csaknem 800 évét — Sz. Istvántól Bessenyeiig — csak úgy feliből-harmadából ismerjük s az ú. n. klasszika-filológia segítsége nélkül ezután is csak sötétben tapogatódzunk. ... Önnön műveltségünk történeti ismerete kötelez e tudományszaknak nemcsak ilyen-olyan fenntartására, hanem erőley fellendítésére. Míg az meg nem történik, fél szemünkre vakok vagyunk saját nemzeti műveltségünk genetikus szemléletében. A magyar történeti tudományok tagadhatatlan renaissance-a várja, követeli a klasszika-filológiáét... Ha az megtörténik, akkor avult s únott indokolások és siránkozások nélkül is lesz megint gimnázium Magyarországon.”²⁵

Moravcsik Gyula.

ANTIK HATÁSOK A KORAI BIZÁNCI IRODALOM ETNOGRÁFIAI TUDÓSÍTÁSAIBAN.

A bizánci történetírásról Krumbacher úgy nyilatkozik (GBL² 227. 1.), hogy az antik mellett sem új technikát, sem új kritikus metódust, sem alapvető új felfogást nem mutat, sőt a történelmi tények előadásában az antik nyelvi hatás is jelentékenyebb, mint a bizánci irodalom más műfajainak kifejezési formáiban. Krumbacher is hangsúlyozza azonban a bizánci történetírásnak etnográfiai szempontból való jelentőségét, minthogy Bizánc századok folyamán a legkülönbözőbb népekkel érintkezett. Mégsem vizsgálta meg idáig senki a bizánciak néprajzát az antikkhoz való viszonya tekintetében. Ismeretes, hogy a néprajz Bizáncban nem önálló tudomány (olyannyira sem, mint volt az antik világban), hanem anyaga a történeti művekbe van beledolgozva kisebb-nagyobb mértékben, szorosabb, vagy lazább összefüggésben az író egyéniségének és céljainak megfelelően. Ezt az anyagot K. Dieterich összegyűjtötte és német fordításban az etnográfusok számára hozzáférhetővé tette (Byzantinische Quellen zur Länder u. Völkerkunde I—II. Leipzig, 1912.), de akkor a filológia még nem vette ezt a literatúrát bonckése alá. Norden (Die germ. Urgesch. in Tacitus Germania. Leipzig—Berlin, 1923.) és Trüdinger (Studien zur griech.-römischen Ethnographie. Basel, 1918.) körülbelül egyidőben adták magukat az antik néprajzi irodalom tanulmányozására abból a célból, hogy ezen irodalom motívumait, összetételét és fejlődését megállapíthassák. Nordent a germánokra vonatkozó antik anyag megbízhatóságának kérdése vezette; tulajdonképpen forráskritikát végzett. Ezt tette legújabban Rostowzew is a skythákra vonatkozóan, nagy műve (Skythien und der Bosphorus, 1931.) első részében, s kritikai módszerét a filológusoktól tanulta.

Trüdinger nem történelmi, hanem tisztán filológiai érdeklődésből dolgozta át az anyagot. Ő is, Norden is megállapították, hogy az antik világban bizonyos meghatározott nézőpontokból szemlélték a népek

²⁵ Részletek 1930 szeptember 14-én kelt, hozzám intézett leveléből, melyeket a levélíró szíves engedelmével közlök.

életét. Ami ezeken kívül volt, azt vagy nem látták meg, vagy ha látták is, nem írtak róluk, mint olyan dolgokról és folyamatokról, amelyek az irodalom tárgyát képező anyagtól minőségben különböznek. Azokat a szempontokat viszont, amelyek az etnográfiai tudósításokban rendszeresen előfordulnak, a szakirodalom toposoknak nevezte.¹ Trüdinger megfigyeli, hogy az egyes toposok milyen időben és körben bukkannak fel először, hogyan veszi át ezeket a tradíció, majd a politikai és szellemi életben végbemenő változások milyen újabb szempontokat hoznak létre az antik világ néprajzi szemléletében.

A továbbiakban már most éppen eme szempontok állandóan ismétlődő megjelenése lesz fontos. Ha ugyanis valamilyen irodalmi műfajban, pl. a néprajzi leírásban, állandó szempontok adva vannak, akkor közel-fekvé az a lehetőség, hogy az átvett szemponttal — legalább bizonyos mértékig — a tárgyi elem is együtt jár. Adva van pl. a temetési szertartások toposa; másszóval az író, ha egy nép életét jellemzi, kitér arra, hogy milyen módon jár el az illető nép halottaival. Ha azonban két auktor különböző népekről szólván, ugyanazon temetési szokást adja elő (pl. asszonyok veletemetését), akkor azt hihetnők, hogy a szempont átvételével az etnográfiai megállapítás is velejtő. Eszerint azt lehetne mondanunk, hogy az antik etnográfia, amennyiben bizonyos szempontokhoz ragaszkodik, nemcsak formai, hanem tartalmi tekintetben is kötve van, ami pedig annyit jelentene, hogy az ó-kor valamennyi etnográfusának egyes kérdésekben a népekről ugyanazt kell mondania. Ez a kötöttség azonban idáig nem megy. Az egyes közleményeknek megvan a maguk alapja és értéke, amely a szerző egyénisége és tapasztalási lehetőségei szerint különböző.

Másrészt a legtöbb antik néprajzi adatba csakugyan belejátszanak topikus elemek azért, mert ha esetleg egy újabb néprajzi értesülés és egy korábban — mondhatnók — „kanonizálódott“ megállapítás nem teljesen fedik egymást, akkor a szerzőben meglehet a hajlandóság arra, hogy saját tudomását egy kellő autoritással rendelkező anyagból kiegészítse és ennek megfelelően inkább a sajátján változtasson.

Az autoritásnak ugyanis rendkívüli, az újkor embere előtt már ismeretlen nagy tisztelete vezetett oda, hogy az egyéni tudomásvétel csak oly viszonyba került a régebbi anyaggal, mint ahogyan egy újabb tanulság egy ismert tétel megerősítésére szolgál. A néprajz pedig éppen az a tudományos terület, amelyen erős egyéniségek, akik sok kritikus hajlandósággal is rendelkeznek (pl. Prokopios), csakúgy magukba vesznek egy korábbi, immár nem is személyekhez fűződő, a köztudatba átvett irodalmi anyagot, mint akármelyik antik, vagy bizánci kompilátor.

Topikus elemekből kiindulva azonban semmiesetre sem szabad antik néprajzi forrásokat egymással függő viszonyba hozni, így például Timaeust, Sextus Empiricust és Strabont azért, mert mindhárman előadják egyes népekről, hogy a hetven éven felülieket elpusztítják. Ezek az adatok ugyanis nem Timaeus, Sextus Empiricus, vagy Strabonra jellemzőek, hanem az antik világnak a népekre vonatkozó szemléletére, mondhatjuk személyektől elvonatkoztatva. Ezt az általános szemléletet tárják eléink az etnográfiai toposok, ha egymás mellé sorakoztatjuk azokat. Ezért a toposok összeállításának munkája szellemtörténeti jelentőségű is. Mint ahogyan az egyes koroknak megvan a maguk történet-szemléletük, úgy van egy időik folyamán változó etnográfiai szemlélet

¹ Trüdinger műve végén húsz topost sorol fel i. m. 175. l.; továbbá Schröder disszertációja tárgymutatójában (*De ethnographiae antiquae locis quibusdam communibus observationes. Halis-Saxonum 1921*).

is. Ezt a szemléletet pedig a toposok megállapítása és *kellő elrendezése* útján gondoljuk meghatározhatónak.

A közelebbi kérdés számunkra az lesz, hogy tagolható-e a bizánci etnográfia az antikhoz hasonlóan meghatározott nézőpontok szerint és ha igen, azonosak-e ezek a nézőpontok az antikvitáséival.

Vizsgálódásunk a korai bizánci irodalomra terjedt ki, mert első-sorban ennek néprajzi jellemzése érdekel minket, bár kívánatos volna az egész bizánci irodalom feldolgozása ebből a szempontból.²

Végül az anyag elrendezésére vonatkozóan előrebocsátjuk, hogy, mivel éppen olyan elemekkel lesz dolgunk, amelyek nem az egyéniségből fakadók, hanem egy nagyobb tér és időbeli egységnek közkincsei, a néprajzi anyagot nem is azon írók szerint csoportosítjuk, akiknek nevében ez az irodalom hagyományozva van, hanem annak alapján, hogy az antik néprajz szempontjait keressük a korai bizánci irodalomban, ezek a szempontok fogják megadni azt a vázat, amelyre adataink csoportosítása végett szükségünk van.

I. Az ión descriptív, elsősorban a θαυμάσια iránt érdeklődő néprajz az εἶδος és ἦθος — a külső és belső alkat — toposát még nem ismeri. E két topos megjelenése új fázisát jelenti a néprajzi tudománynak.³ A bizánci néprajz irodalmát jellemzi az εἶδος toposának gyakori előfordulása. Így a skythák (= gótok) rendkívül soványak. *Eunapios* írja le őket így, (de Boor EL 594, 22—25). A turkok és avarok szennyesek és gondozatlanok. A frankok nem olyanok, írja Agathias (HGM II. 144, 27), ὡσπερ οἱ τῶν Τούρκων τε καὶ Ἀβάρων ἀπέκρητοι καὶ αὐχμηροὶ καὶ ῥυπῶντες καὶ ἐνέρσει ἀπρεπῶς ἀναπελεγμένοι.⁴ A szlávok hosszúak, nagytestűek, vöröses hajúak és ugyancsak piszkosak (a massagetákkal egyetemben) Prokopius előadásában (BG III 14=Haurly II 358, 12—18). (εὐμήκεις τε γὰρ καὶ ἄλκιμοι διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ

² Anyagunkat a következő bizánci írókból merítettük: *Eunapios* (IV—V. sz.) ed. de Boor: Excerpta de Legationibus (=EL.) Berlin 1903. *Zosimos* (V. sz.) ed. Mendelssohn Leipzig, 1887. *Philostorgios* (V. sz.) ed. Bidez: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jh. XXI. Leipzig, 1913. *Sokrates* ed. Migne P. G. LXVII. col. 28. *Sozomenos* ugyanitt. col. 843. *Priskos* (V. sz.) ed. de Boor. EL. *Kosmas Indikopleustes* (VI. sz.) ed. Migne PG. LXXXVIII. *Prokopios* (VI. sz.) ed. Haurly I—III. Bibl. Teubn. 1905. *Agathias* (VI. sz.) ed. Dindorf. HGM. II 132. *Malalas* (VI. sz.) ed. Dindorf CB. 1831. *Theophanes Byzantios* (VI. sz.) ed. Dindorf. HGM I. 446. Menandros (VI. sz.) ed. de Boor EL. *Maurikios* (VI—VII. sz.) ed. Scheffer Upsala, 1664. *Theophylaktos Simokattes* (VII. sz.) ed. de Boor Bibl. Teubn. 1887. *Chronicon Paschale* (VII. sz.) ed. Dindorf. CB. 1832. Lehetetlen volt továbbá figyelmen kívül hagyni az egykorú legfontosabb latin nyelven író auctorokat. Elsősorban a következőket: *Jordanes* ed. Mommsen MGH. A. A. V. 1. Berlin, 1882. *Ammianus Marcellinus* ed. Clark-Traube-Heraeus I—II. Berlin, 1912. *Salvianus* ed. Migne PL. LIII. Tanulságos volt a *Riese Geogr. Lat. Minores*-ében kiadott *Expositio totius mundi et gentium* c. kis munka is számunkra. Továbbá több ízben más, jóval későbbi korban élő bizánci írók helyeire is hivatkozunk (Nikephoros Gregoras, stb.) olyankor, amidőn ezek szemléletesen járulnak hozzá egy-egy mozzanat megvilágításához.

³ Hogy valamely népet egységes élő szervezetnek tekintenek, ahhoz a sophista és különösen a peripatetikus bios-kutatás egyengette az utat. Trüdingen i. m. 49. l.

⁴ Diodoros III 8, 2 az aethiopsokról hasonlóan.

σώματα καὶ τὰς κόμας οὕτε λευκοὶ ἐσάφαν ἢ Ξανθοὶ εἰσιν οὕτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέρουθροὶ εἰσιν ἅπαντες... καὶ ῥύπου ἤπερ ἐκεῖνοι (sc. οἱ Μασσαγῆται) ἐνδεδεχέστατα γέμουσι. (A vöröses hajszín geográfiai helyzetüknek következménye. A kelták is ezért „rutili“ Liv. XXXVIII 17; Ammianus XV 12, 1) Fentebb pedig a szlávokról azt olvashattuk, hogy egymástól nem különböznek: οὐ μὴν οὐδὲ τὸ εἶδος ἐς ἀλλήλους τι διαλλάσσουσιν, ahol csakis a hippokratesi megfigyelésnek a szlávokra való gondtalan átviteléről lehet szó.⁵ Előbb a szlávokról még azt is megtudtuk, hogy nyelvük érthetetlen.⁶ Ugyancsak a szlávok tagbaszakadt természetét csodálják meg a „rómaiak“ azon a három elfogott szlávon, akik népüknek a δυτικός Ὀκεανός mentén levő hazájáról referálnak (Theophylaktos VI 2=de Boor 224, 11).

Az arc, különösen a szemek kellemetlen hatásának megfigyelése idegen népek leírásában szintén antik tradíció.⁷ Negatív formában találunk hasonló szempontot Prokopios-nak az ephthalitákról szóló leírásában (BP I 3=I 11, 3). A hajviselet is jelentős mozzanata annak a hatásnak, amelyet a külső forma ébreszt.⁸ A hajviselet lehet a barbároknál a rang kifejezésére szolgáló eszköz. Dekebalos Trajanushoz követeket küld; ezek πλοφόροι voltak (Petros 5=HGMI 427, 12). A frankok királyai viszont nem nyíratkoznak soha, míg a nép nyírott haját visel (Agathias I. 3=HGM II 144, 23—145 1, 1). Prokopios egy helyén pedig azt olvassuk (Anekdota 6=III 1, 44—45 l.), hogy venétus felkelők politikai törekvéseikkel kapcsolatosan hajviseletüket is megváltoztatták.

Az εἶδος-leírásokkal együtt jár az ἦθος-é is a test és lélek szorosnak vélt összetartozása folytán. A barbár gőgös, Eunapios szerint (EL 594, 14) a közelgő gótokról az a hír járja, hogy büszkélkedők. Justinianus hadvezér pedig (Tiberius császár uralkodása alatt) buzdító beszédében hasonlóan jellemzi a perzsákat. (Theophyl. III 13=de Boor 136, 20). A barbárok leggyakrabban hangzatosabb tulajdonsága azonban a meg-

⁵ Az egymásközti hasonlóság kérdéséről Hornyánszky Gy. EPhK. 1928. 1—13.

⁶ A βάρβαρος jelzőnek a φωνή-re való alkalmazása megfelel a szó Strabon-nál olvasható magyarázatának. A barbár hangja csicsérgés már a klasszikus tragédiában. Az antik helyeket Jüthner összeállítja Hellenen u. Barbaren 14. l. Ez a kifejezés tovább él a bizánciak körében is. Menandros írja, hogy a turkok Zemarchos előtt τῆ Σκυθικῆ φωνῆ βάρβαρα ἄττα ῥήματα ὑπεριδιρίζον (EL. 193, 3.), sőt az antik kliséet használja a magyar krónika is, amikor Péter királyról mondja: „bona terrae... cum latinis yrundinum garrulitate murmurantibus devorabat. (Bud. Krón. facsim. ed. Fraknoi. 1900.) Hasonló hangutánzó szóval mondják a magyarokról: Ungarus strideat (Kerényi, EPhK LVI, 1932, 114 k.); stridere madárhang Ov. Fasti VI 140.

⁷ Már Diodoros V 31. a keltákról: αὐτοὶ δ' εἰσὶ τὴν πρόσωπιν καταπληκτικοί. Ammianus XV 12, 1 kelta leírásába egyenesen átveszi, hogy „luminum torvitate terribiles“, az alánokra átviszi a topost (XXXI 2, 21) „oculorum temperata torvitate terribiles“ Jordanes a húnokról tudja, hogy „animi fiduciam torvus prodit aspectus“ (Jord. XXIV=Momms. 91, 3.).

⁸ A hajviseletre való különös figyelem a Poseidoniosra visszavezethető helyeket jellemzi. Trüdinger i. m. 103. l. Az eposban κέρη κομοῶντες epitheton ornans. A hajviselet megfigyeléséről, mint toposról, Norden i. m. 10. l.

bizhatatlanság. A mórokat például semmiféle eskü sem köti,⁹ (Prokop BV II 8=I 453, 10), úgyszintén az avarokat (Maurik XI 3=Scheffer 261).¹⁰ Az ἀπιστότατον-féle jelzők azután a legkülönbözőbb népekhez járulnak attributum gyanánt. Így *Theophylaktosnál* az avar ἀπιστότατον ἔθνος (I. 3=de Boor 44, 20), majd ἐντροχέστατον φύλον (VII 8=259, 5): *Maurikiosnál* a perzsák μοχθηρὸν καὶ κρυψίνου (XI 2=Scheffer 154), Prokopiosnál az erulok ἀσυνθετώτεροι γὰρ ἢ ἀσπατητότεροι (BG II 14=II 214, 13).

Az ἦθος-nak ez a vonása továbbá olyan népeknek is lehet sajátja, amelyekről az antik hagyomány az ellenkezőt tudta. A „fides Germanica”-t sehogyan sem lehet *Prokopios* ama helyével összeegyeztetni, ahol a frankokról ezt olvassuk: ἔστι γὰρ τὸ ἔθνος τοῦτο τὰ ἐς πίστιν σφαλερώτατον ἀνδρώπων ἀπάντων (BG II 25=II 261, 15). Lehet ugyan, hogy az antik világ haldoklásának idején ez a nézet a frankokról általános. Így *Salvianus* írja „gens Saxonum fera est, Francorum infidelis” (De Gubern. Dei VII 14 c, col. 86) és „Franci mendaces, sed hospitales (VII 15 c, col. 142). Az álnokság végső fokozata azután, ha valamely nép fiai egymás iránt is hűtlenek. Ennek a karakterizálásnak is megtaláljuk gyökerét az antik irodalomban, amelyet később a bizánci néprajz megismétel. Amit *Agatharchides* elmondott az aethiopsokról (Diodoros III 8, 2), azt megemlíti *Prokopios* a mórokkal kapcsolatban (BV II, 25=I 534, 16–17), vagy *Theophylaktos* a szaracénokat illetőleg. III 17=146, 12.) Ennek ellenkezőjét állítja *Prokopios* az ephthalitákról (BP I 3=I 11, 8). Ez persze kivételes jelenség szerzőnk szerint is, mert a barbárt épen az ἀδικία jellemzi. *Agathias* tehát a kotrigurok ἀδικία βαρβαρική-jét emlegeti a πλεονεξία mellett (V 12=367, 26). A frankok egymáshoz való „igazságosság”-áról találunk ugyan más helyen említést (I 2=142, 27), ahol azonban az idealizálás más vonásai is mutatkoznak és ezért ebben az összefüggésben kell még erre visszatérnünk.

Az ἦθος keretében rendszeresen emlegetik forrásaink a rendkívüli *vadságot*. *Sozomenos* (VII 36 col 1500 c) beszéli, hogy Theótimos püspök ajándékokkal szelidíti a húnokat. Avagy Wulfila nem meri lefordítani a királyok könyvét a gótok számára (Philostorgios II 5=Bider 18, 5). *Salvianus* szászai „crudelitate efferi, sed castitate mirandi” (VII 15c col 142). — A barbárok jellemrajzához járul még a *kapzsóság* is (Agathias V 25=391, 22), még pedig faji különbség nélkül, mert a germán népek (Ξανθὰ ἔθνη) csakúgy ὑποφθείρονται δὲ χρήμασι εὐκόλως φιλοκερδῆ ὄντα (Maurik XI 4, Scheffer 270), mint ahogyan az avarok τῆ ἀπληστία τῶν χρημάτων κρατούμενα (ibid XI 3=Sch. 261.), s amint Ammianus húnjai is „auri cupidine immensa flagrantes” (XXXI 2, 11).

A dicséretes jellemvonásokkal már szűkebben bánik a bizánci író, többnyire ilyenkor is csak negatív kifejezési formát használ. A szlávokról pl. *Prokopios* (BG III 14=II 358, 29). Legfeljebb a *barátság* kultusza az, amelyről elismerő nyilatkozatot olvashatunk, mint barbár körben is mutatkozó erkölcsi megnyilatkozásról.¹¹

⁹ A ὄρκια καὶ πίστεις-re már az ión etnográfia tekintettel volt. Trü-dinger. i. m. 32 l. 1 jegyz.

¹⁰ Pomp. Trogus parthusait is jellemzi már, hogy „Fides dicti promissique nulla, nisi quatenus expedit” (Justinus XLI 3, 10). A húnok megbízhatatlanságáról Ammianusnál (XXXI 2, 11) olvasunk.

¹¹ Ez a feltétele az antik irodalomban is általános. A skythák barátságát Lukianos is megörökíti. Skythiában Orestes és Pyladesnek templomot emeltek, mert οὐδὲν Σκύθαι φιλίας μείζον οἶονται εἶναι (Toxaris 7).

Ha tehát tartalmi szempontból is megvizsgáljuk az εἶδος és ἦθος toposait, azt látjuk, hogy a népek megítélése ebben az irodalomban kedvezőtlen.¹² A népeknek objektív megítélését különösen etikai szempontból lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy a bizánci auktor előtt ott lebeg a barbárnak már az antik szellemben fogalomná merevedett képe. (Werner: Barbarus, N. Jahrb. XXI 1918. 396 l.) Jelzőik ugyanazok, mint amelyekkel *Salvianus* illeti őket: iniusti, avari, infideles, cupidi, impudici (IV 14 col 86). Innen van az is, hogy az egyes népeket általánosságban, tehát az εἶδος és ἦθος-nak, mint legkevésbé speciális nézőpontnak tekintetében meglehetősen egy színben látják. Még mindig túl erős a limesen kívül élő emberanyaggal való szembenállás ahhoz, hogy az ezen emberanyagot elválasztó világokat is mérlegelni tudják.

Az εἶδος és ἦθος toposaihoz közvetlenül csatlakozik a διαίτα megrajzolása, amelyet ugyancsak a jelzett körülmények befolyásolnak. Valamely nép életének leírásában ezért kiváltképpen a nyomorúságos, nehéz élet, vagy pedig a vad, állatias életmód rajzával fogunk találkozni. Mindkettőnek vannak antik előzményei.¹³ Így nyomorúságos a szlávok élete Prokopiosnál (BG III 14=II 358, 16) és fentebb (358, 1). Ugyancsak Prokopios festi meg hosszasan a mórok nyomorát (BV. II 6=I, 444, 16–445, 3).¹⁴ Ruhát sem váltanak.¹⁵ A bizánci etnográfia iskolásan szokta a nehéz életsort a kenyér és bor hiányának megjelölésével szemléletessé tenni. Prokopios a lazok földjét jellemzi így (BP I, 12=I 58, 4, vagy más helyen BP II 15=I 216, 7), ugyanezt a fordulatot a Σκριθῆφιννοι-ra is alkalmazza (BG II 15=II 217, 6).¹⁶

A táplálék minémiségére a bizánci kor etnográfusának figyelme feltétlenül kiterjed azon antik meggondolás alapján, hogy a táplálék fajtája a lelkelet kialakulására ugyancsak hatással van. (K. Reinhardt: Kosmos u. Sympathie, 109.) A vad népek kizárólag vadhússal élnek, a szelídebbek tejet is isznak, végül idealizált jámbor népek csupán tejjel táplálkoznak.¹⁷ A nem szántó-vető, nomadizáló nép hússal és

¹² Az ítéletnek erről az egyoldalúságáról és ennek filozófiai magyarázatáról lásd *Burckhardt: Weltgeschichtliche Betrachtungen* 65. l.

¹³ A Chauci nyomorúságos tengerparti életéről Pliniusnál olvashatunk (N. H. XVI 2, 4), e helyhez Norden i. m. 295 l. megjegyzi „Beschreibungen primitiver in armseliger Daseinsverhältnissen vegetierender Völkerschaften, waren in der ethnographischen Literatur häufig“. Másrészt a barbár állathoz való hasonlítása „ein geläufiger Gemeinplatz“ Jüthner i. m. 6 l.

¹⁴ A hely feltétlenül színezett, mert az író ki akarja mutatni, hogy a τροφή-hez szokott vandál király, Gelimer, milyen rosszul érezhette magát menedékhelyén, a Pappua-hegyen, a mórok között.

¹⁵ Más elbírálás alá esik a perzsák nehéz élete, amely törvényei szigorúságának folyománya (Prokop BP II 28=I 286, 5).

¹⁶ Ez a fordulat is antik eredetű. *Diodoros* V 17, 2 a balearokkal kapcsolatosan szól olaj és bor hiányáról, mint a két legfontosabb élelmiszeréről. *Ammianus* szaracénjai már a gabonát és bort nem ismerik (XIV 4, 4). A gabona és bor ismeretlenségének kliséje érezhető ki *Priskos* szavaiból is (EL 131, 12).

¹⁷ Erről Riese: *Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens*, Frankfurt. 1875. 20 l. Valamint Norden i. m. 141 l. *Ammianus* adata (XXII 8, 42), amely szerint a skythák „Ferarum taetro ritu vescuntur“ ellentétbe kerül az antik hagyomány tudomásával, amely a skythák tejtáplálékát emlegeti: Pomp. Trogus (Justinus II 2). Az ellentétet *Ammianus* úgy oldja meg, hogy kétféle skythát tételez fel (XXIII 6.

tejjel táplálkozik. Ammianus (XIV 4, 4) a szaracénokról mondja: victus universis caro ferina est lactisque abundans copia. Az alának úgy-szintén (XXI 2, 18.): carne et copia victitant lactis. A legvadabb húnok tápláléka között a tejet már nem említi meg szerzőnk. (XXXI 2, 3.) Jordanes szerint az akatzirok kizárólagosan hússal élnek (Getica VIII = Mommsen 63,7). Így jutunk el a „Screrefennak” néphez „quae frumentorum non quaerit victum, sed carnibus ferarum, atque ovis avium vivunt” (Getica V = Mommsen 59, 1). Róluk azután bőven ír Prokopios (BG II 15 = II 217, 4 – 13), mint Thule tizenhárom népe közül a legvadabbról. Az ilyen nép ethosának megfelelően κρέασι μὲν θηρίων αἰετῶν ἀλισκομένων σιτίζονται... s olyannyira vadak, hogy még kisdedek sem tejjel, hanem velővel táplálkoznak (II 217, 19–218, 1).

Ilyen rosszul fest tehát a barbárok élete egyfelől. Másfelől azonban, minthogy a barbár mértéktelen, az életmód másik szélsőségét is meg kell találnunk a barbárok körében. Csakugyan a τρυφή (luxuria) leírásai az antik néprajzirodalomban is toposoknak tekinthetők. Elég Athenaiosra hivatkoznunk, aki XII könyvében különböző népek étkezési szokásainak kapcsán tér ki ezek τρυφή-jére. Itt kell visszatérnünk Prokopios híres helyére, ahol a vandál τρυφή és a mórok nyomorúsága vannak szembeállítva (BV II 6 = I 443, 24–444, 14). E τρυφή leírásból az „ἐχρυσόφορου” momentumot kiragadva, a bizánci etnográfának újabb szempontjához juthatunk el. Amint itt Prokopios említi, hogy a vandálok sok aranyat hordanak magukon, úgy a bizánci írók sokszor kitérnek a nomád népek pompaszeretetére (χλιδή), amelyet azok aranykincsek halmozásával mutatnak meg.¹⁸ A turk fejedelemmel minden aranyból van, írja *Theophylaktos* (III 6 = de Boor 121, 19–23).¹⁹ Egész

61). A kétféle skytha kérdése Strabont is foglalkoztatta már, amire a népiidealizálással kapcsolatban fogunk rátérni.

¹⁸ A bizánciak eme megfigyelésének alapja reális, amennyiben a steppe népei vagyonukat ingóságban tartják, amelyhez zsákmányolás útján jutottak. Az antik világ ezekről a népekről még keveset tudott. Ezzel szemben gyakran szólnak antik írók olyan népekről, amelyek előtt az aranynak nincs értéke (Schröder i. m. 33 l.), ez azonban idealizáló vonás, amelyet a bizánci irodalomban is megtalálunk.

¹⁹ Ilyen tömértelen aranyra a nomádok vagy úgy tesznek szert, hogy hadisarcként róják ki civilizáltabb népekre; ez tűnnék ki *Theophylaktosnak* a húnokra tett megjegyzéséből (de Boor 121, 17): τὸ πρὶν τεσσαράκοντα χιλιάδας χρυσῶν ἡμερίας προβάσει τοὺς Μήδους εἰσπραττόντων τῶν Οὐννων. Ezzel szemben Menandros az Ektel-hegyről, amelyen Turksad rokona, *Tarcu* lakik, azt mondja, hogy neve „aranyosat” jelent: „δύναται δὲ τὸ Ἐκτέλ χρυσοῦν” (EL 207, 28). Ez az adat bányászatra mutat. Nincs kizárva mindamellett, hogy a reális alap ellenére is, olyan mesés bősége az aranynak, mint amelyről Menandros tud egy távoli, belső-ázsiai nép körében, ősrégi hagyományok hatása csupán, amelyek szerint a világ végén vannak a nagy aranykincsek. (A hesperidák aranyalmái egyfelől, másfelől az argonauták aranygyapjúja.) E hagyományok tükröződnek az ion etnografiában is: Herod. III 116. Az aranyörzs mondai hagyományára kitér Moravcsik is „Az onogurok történetéhez” c. dolgozatában (M. Nyelv 1930 XXVI 7–8 l.). Hivatkozik Stephanos Byzantiosra (ed Meinecke 603), akinek tudomása szerint a griffek az aranyat a Ταρκυναίοι hyperboreus nép birtokában őrzik. Herodotos idézett helyével kapcsolatban *Rawlinson* ügylátszik reális alapra gondol (Hist. of Herod. vol II 503 l. 9. jegyz.). *Rostowzew* viszont már reális hátteret nem tart elfogadhatónak (Skythien 19 l.). „Ich kann auch nicht glauben

meseszerűen festi le a turk χλιδή-t *Menandros* (EL 193, 17) Silzibulos (=Sir Jagbu) mindig más sátorban fogadja Zemarchost és követársait. Itt minden aranyból van. Maga Silzibulos ἦν δὲ ἀρα ἐνδον σκηρῆς, καθῆστο δὲ ἐπὶ διτροχῶν καθέδρας χρυσεῆς, ἐλκομένης, ὀπνηκὰ ἔδει ὑπ' ἵππου ἐνός. Hasonló aranyos mozgótrónust említ *Malalas* az auxumisi ind királynál, kinél Rufinos járt követésben (Mal XVIII=CB 457, 21.). Ugyancsak arany- és ezüstkocsikon utaznak Taugast városában a legelőkelőbb nők (Theophylaktos VII 9=261, 19–26). *Vasnak* viszont gyakran szükében lehetnek távoli népek. Zemarchosnak csak azért kínálak vasat a turkok, hogy megmutassák, mennyi vasuk van (Menandros EL 192, 27). A vöröstengermenti indek tutajai kötelekkel vannak megerősítve. Egyrészt azért, mert vasuk nincs, másrészt vas használatát náluk tilos:²⁰ (Prokop. BP I 19=I 104, 11).

Az ἦθος megfigyelése azonban nemcsak a *diata* leírásokba vezet át, hanem kiinduló pontja a hadászati szempontból való vizsgálatoknak is, amelyeknek a bizánci irodalomban elsődendő fontosságuk volt. A bizánci néprajz ugyanis az ἦθος-t, a *kormányformát* és a *hadviselést* szoros összefüggésben látja, úgy, hogy ez a három mozzanat egymással okozati összefüggésbe hozva szokott legtöbbszörre jelentkezni. Ennek értelmében a monarchiában élő perzsa nagy súlyt helyez a taktikára (Maurik. XI 2=Sch 254). Ugyanezek a topikusan összefüggésbe hozott mozzanatok jellemzik az avarok harcmódorát is (Maurik. XI 3=Sch. 261). Ezzel szemben a turk nép szabad kormányzati formában él s így harci sikereit csakis hősiességének, bátorságának köszöni (Maurik. XI, 3=Sch 261). A szabad germán népek „εἰσὸν ἔθνη” bátorsága ugyancsak szabadságszeretetük folyománya (Maurik XI 4=Sch. 269). Harcmódoruk nyíltságát Narses jellemzi Agathiasnál (II 12=HGM II 200, 5–7). *Ammianus* szabad alánoi sem tudják, mi a szolgaság (XXXI 2, 25), elemük tehát a harc: illos pericula iuvant et bella. E helyek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy ennek az irodalomnak a szemléletében a harciasság csakis olyan népek körében tekinthető spontán megnyilatkozásnak, amelyeknél a kormányzati forma demokratikus. Úgy látszik ezt olvassa ki *Rostowzew* is már a skythákra vonatkozó antik anyagból, amikor a következőket mondja (Skythien 96 l.): „Die staatliche Ordnung ist... bei ihnen *demokratisch* (a skytháknál)... Könige gibt es bei ihnen nicht, die ganze Ordnung ist eine *rein kriegerische*.”²¹

A Maurikios taktika imént idézett turkokról szóló leírásában a πολυάνδρον jelző is megragadja figyelmünket. A πλήθος tekintetvétele ugyan már az ión etnografiában is megtalálható; minthogy azonban a bizánci irodalomban csaknem kizárólag hadászati vonatkozásban fordul elő, úgy látszik, hogy a bizánci katona- és hivatalnokfrót első sorban katonai szempontból érdekelte a πολυάνθρωπία.²² Alkalmazása

an die wirkliche Existenz der Arimaspen, deren Gold dem Golde der Argonauten nahe steht, dessen reale Unterlage das Gold des Kaukasus für mich mehr als zweifelhaft ist.“

²⁰ A vashasználat tilosságáról Norden ad Verg. Aen. VI 260; v. ö. még ad VI 413.

²¹ Egyenesen a „demokratia“ kifejezést alkalmazza Prokopios a szláv államforma leírásában (BG III 14=II 357, 11): ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιῶν βιοτεύουσι.

²² A barbárokkal kapcsolatos „numerosa gens“ jellemzésre kitér Norden is i. m. 419 l. 1 jegyz.: („wobei man beachte, dass Menge und Kraft oft verbunden werden“). A jó testalkatnak és a tömegnek együt-

klisészerű, a legkülönbözőbb népekre vonatkozatható. *Agathias* jegyzi meg a frankokról (II 12=199, 32): οἱ γὰρ Φράγγοι πολυάνθρωπόν τι γένος καὶ μέγιστον καὶ λίαν ὀρθῶς τὰ πολέμια ἡσκημένον. Ugyancsak ő a szabirokról (IV 13=313, 2): τοῦτο γὰρ τὸ γένος μέγιστόν τε ἔστι καὶ πολυάνθρωπον, φιλοπόλεμον. Taugast lakói *Theophylaktos*ná: (VII 7=257, 23) ἔθνος ἀλκιμώτατον καὶ πολυάνθρωπότατον. Valamint a gót is olyan nép, amely μαχιμώτατον δὲ τύχχανον καὶ πλήθει καὶ μεγέθει σωμαίων (*Sozomenos* I 8=col 880 A). Tehát egyrészt az antimonarchista államforma, másrészt a jó testalkat és sokaság a győzhetetlenség feltételei. E motívumok már Skylitzes-Kedrenosnál össze vannak keverve (CB II 566, 15–17): τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος... πολυάνθρωπόν τε ὄν καὶ αὐτόνομον καὶ ὕπ' οὐδενὸς ἔθνος ποτὲ δουλωθέν.

Ennek a dolgozatnak a keretében nem térhetünk ki a különböző népek harcmodoráról szóló jellemzésnek, a fegyvernemek leírásának kérdésére, csupán a bizánciak két állandóan mutakozó hadivonatkozású szempontjára, amelyek az etnográfiai dogmatikára is jellemzőek, kívánunk tekintettel lenni. A *ló szerepéről* valamely nép életében (katonai szempontból elsősorban) a korai Bizánc néprajzi adatai alapján táblázatot lehetne összeállítani. Ha kelet, vagy délkeleti irányba megyünk, egyre inkább oly népekre találunk, amelyek hadiéletében a ló fontos, sőt nélkülözhetetlen szerepet tölt be, míg a nyugaton, északnyugaton lakók alig használnak lovat, mindig gyalog harcolnak. A bizánciak a ló jelentőségére vonatkozó megfigyeléseket, mint etnográfiai szempontot, szintén az antik irodalomból örökölték, csak hogy e szempont előadása náluk részletesebb s nagyobb etnikai anyaggal rendelkezvén, szélesebb körre terjeszthető ki. Hogy a parthusok életüket lovon töltik, ezt már Pompeius Trogusból tudjuk (Justinus XLI 3); míg a másik véglet képviselői az északi germánok, akiknek egy törzséről (Nervii) már Ceasar megjegyzi (BG II 17, 4): quicquid possunt pedestribus valent copii; vagy Tacitus szavaival náluk „omne robur in pedite“ (Germ. 30). Lásuk a bizánciakat. Prokopiostól megtudjuk, hogy a vandálok csakis lovon képesek harcolni (BV I 9=I 350, 12). Ennek a toposnak a keretében érthető csak meg, hogy miért olvasunk az V. sz. irodalmában a húnokról olyasmint, hogy a földön meg sem tudnak állni, hanem valósággal a lóhoz vannak növe. *Zosimos* előadásában ez hasonlóan hangzik (IV 20=Mendels. 179 l.). *Ammianus* szerint pedig a húnok ugyancsak: ad pedestres parum adcommodatunt pugnas, verum equis prope adfixi (XXXI 2, 11). A lóhasználat toposát alkalmazva a Maurikios taktika az avarok harcmodora előadásának keretében, a topos tartalmát *Zosimos-Ammianus*ból veszi át. Az avarok nem tudnak megállani a földön, lábuk annyira elsatnyult (XI 3=Sch. 265).

Ha a másik irányba tekintünk, a szlávokról azt olvashatjuk *Prokopios*-nál (BG III 14=II 358, 4), hogy csakis gyalogszerrel harcolnak. *Agathias* (II 5=186, 18) megjegyzi, hogy az alemannok lovat alig használnak, harcmodoruk gyalogos. *Maurikios* is tudja természetesen, hogy a ξανθὰ ἔθνη gyalogharc esetén érzi csak elemében magát: χαίρουσι δὲ τῇ πεζομαχίᾳ. A lóhoz nőtt húnokkal és avarokkal azután szembenállnak a messze nyugaton (Brittián) élő varnok, akik nem tudják mi a ló, s felülni sem tudnak rá, ha idegenben elébük hoznak egyet. *Prokopios* (BG IV 20=II 594, 13–23).

tes említése a szabályos előadás a bizánciaknál is. Ha *Agathias* (V 17=376, 23) azt mondhatja Belisariossal, hogy a barbárok πολλῶ τῆς ὑμετέρας ἀνδρείας ἠπώμενοι τύχοιεν, ἀλλὰ τῷ πλήθει κρατοῦσι, ebben mindenestre a nomád sereg tömegben való érvényesülésének fölismerése rejlik.

Ugyancsak katonai szempontból fontos tudni a bizánci írónak, hogy mely népek *nem türik a hideget*, melyek a meleget. Ezért a népek hadiéletének jellemzése alkalmából rendszerint ezzel a topossal is találkozunk. Az északi barbár természetesen a meleg és a szomjúság iránt érzékeny. Amit *Tacitus* a maga szűkszavúságával megjegyyez a germánokról, lényegében ugyanazt mondhatja Narsessel *Agathias* is. *Tacitus* szerint a germánok „minime sitim aestumque tolerare“, míg „frigora atque incidiam tolerare“ (Germ. 4.). *Agathias*ból pedig megtudjuk (I 19=171, II=17.), hogy Narses azért nem támadja meg télen a frankokat, mert ezek télen duzzadnak az erőtől, míg nyáron képtelenek harcolni.²³ *Maurikios* (XI 4=Sch. 270) tanúsága a *ἄνθε ἐθνή*-ről *Agathias* idézett helyével némiképen ellentétben van. A *Maurikios* taktikában ugyanis a germán népek általában vett kis munkabírásáról és a hideg-meleg iránt egyaránt tanúsított érzékenységről van szó.

(Folyt. köv.)

Graf András.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

E. Drerup: *Die Schulaussprache des Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart. Im Rahmen einer allgemeinen Geschichte des griechischen Unterrichts*, II. Teil: Vom XVIII. Jahrh. bis zur Gegenwart (Stud. z. Gesch. u. Kultur des Altertums VII. Ergänzungsb.). Ferd. Schöningh, Paderborn, 1932, VIII + 489—1051 l.

Ezzel a hatalmas kötettel Drerup befejezéshez juttatta a görög-tanítás terén úttörő vállalkozását (l. fent 1930, 236. k.).

A kötetkezdő (VII. és VIII.) fejezetek a Henning-féle kiejtés elterjedéséről szólnak (Hollandia, Franciaország, Itália, Spanyolország; majd Anglia, Észak-Amerika, Németország és Ausztria-Magyarország) és a XVIII. század kulturhistóriai mozgalmába nyújtanak érdekes és mély bepillantást. A következő nagy fejezet az ellenhatást, a német neohumanizmus által újra jogaiba helyezett erasmianus kiejtésnek győzedelmes útját követi, ahogy a XIX. században, a német és a — „Lajtán-túli“ — magyar területeken túlmenőleg, átterjedt Észak-Amerikára, Skandináviára, Spanyolországra, Itáliára, Romániára és Oroszországra is, míg (X. fejezet) Hollandia és Belgium, Anglia és Franciaország különös, de érthetővé tett módokon, mentsvárai maradtak a henninizmusnak. (Utóbbi fejezetben — természetesen — kitér arra az újjörög propagandára is, amelyik a század folyamán a „reuchlinianus“ vagy „keleti“ kiejtést Franciaországon kívül Dániában, Németországban, és különösen minálunk is, Télyf segítségével, ismételten iparkodott visszaállítani.) A XI. fejezet végre kiejtéstörténeti, kritikai, iskolaügyi, akcentuálási stb. szempontból összefoglalja a megnyitott források eredményeit és következményeit, majd — néhány helyesbítés, illetve

²³ Már *Manlius Vulso* hivatkozik a római katonákat buzdító beszédében a *Gallograeci* gyors kifáradására (Liv. XXXVIII 17, 7.). *Prokopios* beszéli (BP II 19=I 236, 3), hogy a bizánci katonaság *Mesopotamiában* megbetegedett, különösen azonban a hideghez szokott thrákiai elem.

kiegészítés után — igen gondos és használható regiszterek teszik könnyűvé ebben a gazdag kincsházban az eligazodást.

Mi, magyarok, különösen hálásak lehetünk az illusztris szerzőnek, aki végre nem sajnálta a fáradságot és utanjárást, hogy hűen és jelentőségűkhöz mértén megismerje viszonyainkat s ugyanúgy tisztában van a Bosányi, Ürményi, Pulszky, Zichy, Hunfalvy, Pauler, Pecz stb. nevekkel, mint a régi kézmárki, nagyszebeni, medgyesi, nagyszombati, eperjesi stb. iskolákkal. Aki példásan higgadt történeti kritikát tud gyakorolni Tély tanulmányai (909. l.), meg szereplése felett (751. k., 905. kk., 933. l. stb.) és lapokon keresztül (686. kk.; talán csak a 689. lapon némi fogalmazási homállyal) — már az 1930-ai német feldolgozás előtt — a magyar eredetiből, idézi Kornis Gyula legújabb, még itthon is kiaknázatlan, kétkötetes alapvetését: „A magyar művelődés eszménye 1777—1848“, 1927. Aki végül mindennél jobban talán azzal a szándéktalan ténnyel ismerte el kulturális súlyunkat, hogy a romániai viszonyokat illetőleg is — amelyekkel egy lapon (786.) végez — elsősorban a boldogult Jancsó Benedeknek hozzájuttatott, szóbeli információira kellett támaszkodnia.

Mindamellet, természetesen, Drerup legtávolabbról sem „magyarpárti“; a svéd viszonyokról például nemkülönbön pontosak az értesülései és megfelelő arányban haladják túl várakozásainkat a többi, szerzőhöz közelebb álló területek még gazdagabb anyagának feldolgozásai. Így munkája kétségkívül nélkülözhetetlen lett mindazok számára, akik ezentúl a görög nyelvi oktatás, de általában az oktatásügy és a klasszikus művelődés, sőt az európai kultúratörténet kérdéseivel óhajtanak foglalkozni.

[A régebbi magyar gyakorlat kényelmesen nihilisztikus (tehát végeredményben „magyaros“) hangsúlyozásának tényéről és eredetéről való megállapításunkat (1930 : 237.), mint utólag látjuk, a XIX. század közepére vonatkozólag már Imre Sándor kifejezetten igazolja, „A' latin és görög nyelv viszonyáról származás és rokonság tekintetében“ címen (h. és é. n.; 1860. kör.) írt programjának egy — Ballagi M. akcentuselméletéhez fűzött, különben is igen érdekes — exkúrszában: „mi a' hangsúlyról *nem régóta gondolkozunk* 's a' görög hangsúlyozást *többnyire mellőzzük*, a latint pedig hosszabbítás által fejezzük ki“ (13. l.).]

Lukrez. Seine Gestalt in seinem Gedicht. Interpretationen von Otto Regenbogen. (Neue Wege zur Antike. II. Reihe. Heft 1.) B. G. Teubner. 1932, 89 l. 4.80 RM.

E rövid, de minden sorában érdekes és újszerű munka a „talán legzseniálisabb latinnyelvű költő“ befejezetlen életművének csak a prooemiaival foglalkozik ugyan, de oly tudással és annyi intuitív megérzéssel, hogy a heidelbergi tudós a Lucretius-irodalomnak egyik jelentős, bár itt-ott elcsúszott művét alkotta meg meersburgi szünidei előadásaiból. Miután Lucretius

korát s a költő elhagyatott magánosságát néhány nagyon találó vonással jellemezte, megállapítja a teljes mű interpretálásának feladatát: „Sie hätte sich die Aufgabe zu stellen, die ‚Gestalt‘ des Dichters... sichtbar zu machen in dem Sinne, dass unter Gestalt, im Gegensatz zum empirischen Menschen Lukrez, von dem wir leider so gut wie nichts wissen, der überempirische, der ins Werk eingegangene, in ihm nicht nur sichtbar, sondern endgültig gewordene Mensch zu verstehen ist“ (16. l.). Csak egy részét oldja meg most e feladatnak. Lucretius művét, a közzéleménynek megfelelően, töredékesnek és befejezetlennek tartja. Nem vette figyelembe I. v. der Valk régi és nagyon alapos doktori értekezését (*De Lucretiano carmine a poeta perfecto atque absoluto*. Campis, 1902.), melynek számos, igen megszívlelhető érvével még fölfogásának fenntartása mellett is foglalkoznia kellett volna. Lucretius életéről sem mond újat, éppúgy, mint sokat idézett forrása, Diels, a maga kiadásában. A IV. ének prooemiumának elemzését Mewaldt ismert tanulmánya (*Herm.* XLIII. 1908, 286. s. kk. l.) alapján végzi, megállapítja, hogy a 26—44. és 45—53. sorokban ugyanazon tárgy két különböző fogalmazása maradt ránk, mindegyik külön-külön az εἰδωλοστανhoz való bevezetésnek volt szánva s — a régi kiadók szokása szerint — a befejezetlen műben egymásmellé kerültek. Az 1—25. sorokat, melyek az I. 926—950. ismétlődései, Mewaldt tal és Diels-szel együtt nem tartja idevalóknak. Az V. ének prooemiumának felépítésében és tagozódásában bizonyos mezevséget, a „laudatio“ közhellyé vált fogásait látja, nagy tájékozottsággal bizonyít (26—29. l.) s a költői lendületű sorok közt itt-ott feltűnő nehézkes, prózaszerű részekből Lucretius nyugtalan, egyenetlen lelkületére következtet. A VI. ének bevezetésének rövid fejtegetése után (a II. énekkal nem foglalkozik) a III. ének prooemiumának taglalása következik, mely az egész tanulmány magvát képezi. Ezt teljesen befejezettnak tartja szerzőnk, eltűnik itt szerinte minden merevség és megszokott fogás, olyan sorokat olvasunk, melyeket legfeljebb maga Lucretius múlt felül. Alapmotívuma: a ragyogó, áradó, kacagó fény s a borzalmasan sötétlő Acheron közti mélységes ellentét. Az élet is ilyen sötét volt, míg a szinte isteni erejű Epikuros világitó tudása fényessé és boldoggá nem tette. Nagy alapossággal, bámulatos irodalmi tájékozottsággal keresi meg szerzőnk Lucretius sajátlagos rómaiságát s választja el ezt mindattól, ami diatribé-motívumként vagy epikurosi hagyományként került oda. Itt igazságtalanul mellőzi Woltjer alapos munkáját (*Lucretii philosophia cum fontibus comparata*. Groningen, 1877.) és sokszor nem elég megértő Giussanival, Lucretius legkimerítőbb magyarázójával szemben. Érdekesen állapítja meg, hogy „in dieser Gemeinschaft der Epikurgläubigen die Unterschiede der Nationen viel von der Schärfe ihrer Scheidungen verlieren können — mehr wohl als in irgendeinem anderen philosophischen Bekenntnis des Altertums — und dass damit, wie auch in an-

derem, diese Gemeinde nahe an jene religiösen Gemeinschaften herantritt, die bis zum Ausgang des Altertums, die Grenzen der Nationen übergreifend, ihre Gläubigen mit dem Aufruf zum Heile und zum seligen Leben um sich gesammelt haben, bis das Christentum endlich, als die universalste unter ihnen, den Sieg über sie alle gewann“ (45. l.). Maga a megváltás lehetőségében való hit már belső előkészület a kereszténységre s mivel Lucretius valósággal megváltónak tartotta Epikurost, nem csoda, ha Lactantius az Epikurosra szóló elogium szavait Krisztusra vonatkoztatta (48—49. l.). Lucretius tehát a felfogás teljes ellentéte mellett is lelki rokona volt az első keresztényeknek. Az I. ének prooemiumában, melynek tárgyalásánál szerzőnk többek közt Kerényi Károly egy cikkét (A. R. W. 28., 1930, 392. s. kk. l.) is felhasználta, szinte monomániás vadsággal támad Lucretius a „religio“ ellen, s mivel ez a harc az egész műnek szinte tengelyét alkotja, szerzőnk vizsgálat alá veszi a religio-superstitio fogalmakat s megállapítja, hogy Lucretius korában már elmúlt a superstitio sötét ideje, a religio tisztultabb volt, a költőnek erről való képzelet időszerűtlenné vált, mely körülmény magánosságának tragikumát nemcsak fokozta, de jórésztben okozta is (58—59. l.). Itt következik a könyv legszélesebb s eredményben legdúsabb része, a Venushoz szóló imádság fejtegetése. Pontos külső és belső vizsgálat, széleskörű összehasonlítás után megállapítja a szerző, hogy e rész föltételül a himnikus imák kategóriájába tartozik, majd az 50—61. sorok magyarázata után az égi nyugalomban élő s a földi bajokkal nem törődő boldog isteneket rajzoló 44—49. sorokra tér rá. Ezeket Pontanus óta kivétel nélkül elhagyja valamennyi kiadó, bár valamennyi kéziratban ugyanitt megtalálhatók. Tudós interpolációnak tartják e sorokat (A. Ernout szerint: „... qui semblent bien insérés par quelque lecteur érudit pour mettre la pensée de Lucrèce en contradiction avec elle-même“), vagy esetleg egy „interpolator Christianus“ gonoszkodó művének, aki így akarta az epikureista költőt „megfogni“. Szerzőnk az egyes ismétlődő versek és verscsoportok vizsgálatából, valamint azon körülmény alapos megfontolásából, hogy az így ismétlődő verscsoportok a költemény befejezetlensége miatt nincsenek mindig szervesen a mű egészének összefüggésébe beledolgozva, arra a megállapításra jut, hogy a 44—49. sorokat a kéziratok helyesen adják, elhagyni azokat nem lehet, mert látszólagos érthetlenségük s a megelőző Venus-himnusszal való ellentétességük legjobb megértetőjévé lesz Lucretius lelki kettősségének (die Grundantinomie, 81. l.). A költészetet megvető és elvető Epikuros szimpla filozófiája, a *νήφων λησιουές* egy nagy költő életének szentelt alapja lett, aki sem költői, sem epikureusi mivoltát megtagadni nem tudta s így a „docti furor arduus Lucreti“ izzón emelkedik ki az epikureosi *σωφροσύνη* háttéréből (85. l.). Ahol ez a „furor arduus“ épségben működik, ott csodás sorokat írat a költővel Venusról, a Magna Materről stb.,

de e csodás sorok után föltámad benne a hideg epikureista s kiábrándultan folytatja, hogy ez mind igen szép, de távol van az igazságtól, mert az istenek nem törődnek a világgal. Talán ez a lelki harmóniátlanság adja Lucretius valószínű öngyilkosságának legelfogadhatóbb magyarázatát is.

Rövid ismertetésünk nem elég e tömör s nagy mélységekbe merülő munka alapos bemutatására s inkább csak figyelmet akar iránta kelteni. Akár Lucretius művén, rajta is látszik korának bélyege: ideges, sokhelyütt egyenetlen ez a könyv, inkább kontúrjaiban, mint teljességében nagyszabású.

(Nagykálló.)

Grünfeld Ferenc.

CSENGERY JÁNOS GÖRÖG LÍRA-FORDÍTÁSÁHOZ.¹

A klasszikus antik költészet műfordító Nestora munkás, gazdag multa tekinthet vissza. A görög-latin költői lélek megnyilatkozásának úgyszólván nincs olyan területe, ahol Csengery érdemeset ne alkotott volna. Az antik epika, líra és dráma darabjainak egyformán lelkes megszólaltatója. Talán éppen e széles látókört járó tekintet, ez a meglepő, szinte korlátlan mozgás-szabadság credményezi azt, hogy szemé előtt s tolla nyomán egyes tárgyak nem bontakoznak ki a maguk szépségében: a műfordító néhol kevésbé otthonosan mozog. Altalában Csengerynél az ókori szellem káprázatos, kimeríthetetlen kincsesházának a gyöngyszemei nem egyforma fényrel ragyognak. Az egyik még tündököl s tüze magával ragad, a másik csak meg-megvillan, de valójában idegen marad tőlünk.

Legújabb szemelvényei a görög líra világába vezetnek bennünket. Tárgyalási sorrendjének alapja a műfaj-fejlődés. Azok a lírai műformák jutnak legelőbb szóhoz, amelyekkel az irodalomban is először találkozunk: az elégia és iambos. — Ime egy terület, ahol Csengery fordítói készsége megfelelő szabadsággal érvényesül. Kallinos és Tyrtaios sikerült harci elégiái mellett mesteri Mimmermos-fordítása. Mily kedvesen hangzik: „Mi az élet, szép mi benne, arany Kypris, nélküled?” (1. fr. Ifjúság, szercelem...). Bár a hexameter elejtését itt is sajnáljuk.

Am a görög líra legegényibb, legközvetlenebb lantosai számunkra mindig az acol dalköltők: Alkaios és Sappho maradnak. Alkaiosnak méltán mintaszerű melosa (30. fr., Viharban) magyarul mégsem szólal meg életszerű hűséggel: „Merről fú vajjon a szél ily vadul? Hisz' egyik hullám most itt tornyosul, A másik ott...” A túl szabad fordításból hiányzik az érzékeltető, kifejező stílus, tömör erő. Az még hagyján, hogy az άστυ[ν]θέντι τών άνέμων στάσιν felkiáltás a kérdés formáját nyeri. De végső életveszedelemben, vihar közepette, nem a vajjon és hisz' szavak tolnak a küzködő ember ajakára. Altalában nehezebb fajsúlyú szavakat várunk, mint pl. Sapphonál is: „jöszte csak, mint rég!...” (1. fr., 5). A színek fölcserélése merész: वाί σὺν υελαινωί = barna gályán (Alkaios, 30. fr., 4). γῆ μέλαινα = barna Föld (Solon, 24. fr., 5). A fordító ilyenkor nyilván a szó hangulati képével akar hatni; gondoljunk csak Arany Toldijára: „Mint a barna éjféli szeme pillantása.” A piros, vörös szín festésére gyakori kifejezése: rőt, még πορφύρεος (Alkman, 58. fr., 5) helyett is, amely mégis csak kissé más hatású.

¹ Csengery János: *A görög líra gyöngyei*. Szeged, 1933. 8°. 183 l.

A Sappho-fordítások már nagyrészt ismertek a Némethy-Emlék-füzetből (Egy. Phil. Közl., 1926, 3. kk.)² Anakreonnál a fordító alkalomszerű kifejezése néha találóak: „egy-két huzamost igyam”, máskor nehezkesek: „Minden perpatvar nélkül Ülhesük meg ezt a tort” (43. fr., Okkal-móddal). A Csengery magyarságát és nyelvérzékét mindvégig dicsérorokból egyébként kiütököznek az ilyen részek: „Mért tekintesz, Oly *fitymálkodón* réam?... Tudd meg azt, nyakadba bírnám Vetni még a féket én... (88. fr., Thrák csikó).

A dór kardalköltészet első képviselője: Alkman. Az ő fordításánál (1. fr., Hálaének Artemishez) éreztük a hiányát legjobban kiadásra, szövegahagyományozásra stb. való utalásoknak. A Csengery-től kiragadott rész a harmadik strófa 9. sorától a hetedik strófa 7. soráig tart. Ez az elhatárolás meglehetősen önkényes. Az egész töredék ugyanis három részre tagozódik. Az első epikus jellegű s Herakles vállalatáról szól (α' 1— β' 5.). A második, gnómius rész a tanulást adja (β' 6— δ' 4.). Végül a tulajdonképeni főresz: Agido és Hagesichora dicsérete, szubjektív, lírai (δ' 4— η' 10.). Ez az önként kínálkozó beosztás megkönnyíthette volna a fordító szerepét a szemelvényrész kiválasztásánál. Ugyanitt tűnt ki ismét az is, hogy a klasszikusok fordítójának különösen a jelzők árnyalati különbségének visszaadásánál milyen nehézségekkel kell megküzdenie (τ' 13—14): $\alpha\lambda\alpha\sigma\tau\alpha\ \delta\acute{\epsilon}\ \xi\epsilon\rho\alpha\ \pi\acute{\alpha}\sigma\sigma\alpha\ \kappa\alpha\kappa\acute{\alpha}\ \eta\eta\sigma\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\iota$ = „Rettentően meglakoltak Rettentő gazságukért.” A szóismétlés néhol hatásos, de ott, ahol minden szónak külön helyzeti energiája és színező ereje van, nem jogosult. Jelzőknél általában — lehetőség szerint — induljunk ki a megfelelő igető jelentésköréből. Így rejtett marad az eredeti szemléltető igejelentés Ibykosnál (7. fr.): $\tau\alpha\kappa\acute{\epsilon}\rho' \ \delta\omicron\mu\alpha\sigma\iota\ \delta\epsilon\rho\kappa\acute{\omicron}\mu\epsilon\upsilon\omicron\varsigma$, „Epedő szemével intve Eros ismét rám tekinté”; $\tau\acute{\eta}\kappa\omega$ = olvastok.

Keosi Simonidesnél (13. fr., Danaé a hullámok között): $\omicron\iota\omega\nu\ \xi\chi\omega\ \pi\acute{\omicron}\nu\omicron\nu\ \sigma\acute{\upsilon}\ \delta' \ \acute{\alpha}\omega\tau\epsilon\iota\varsigma\ \gamma\alpha\lambda\alpha\theta\eta\nu\omega\iota\ \tau' \ \eta\tau\omicron\rho\iota$ „Milyen baj vesz körül! S te itt szunnyadsz nyugodtan, gondtalan.” Ném érezzük a helyzet megérett tragikumát, az ellentétet, a hirtelen átmenetet, a költemény hullámzó folytonosságából kihangzó egyszerű sóhajt: mily gyötrelm! te meg alszol!; $\gamma\alpha\lambda\alpha\theta\eta\nu\omega\iota\ \tau' \ \eta\tau\omicron\rho\iota$ sem *nyugodtan, gondtalan*. Rengeteg eredeti szépségvész el ilymódon, olyan, aminőt pl. két sorral utóbb már maradéktalanul élvezhetünk: „Értől borított, sivár ládikád Sötét éjjeltől ellepett ölécen!” Ugyane Simonidesnél (5. fr., A thermopylaei hősökre): „Mert az ilyen sírt meg nem emésztí a rozsdá”, még Wilamowitz nyomán: „Ein solches $\acute{\epsilon}\nu\tau\acute{\alpha}\phi\omicron\iota\omega\nu$ wird nicht *Rost*... schädigen” (Sappho u. Simonides, 141. l.) sem helytálló.

Helyenként ismét megkap a fordítás Bacchylidesnél (Epinikion, 6. antistrophe): „Besurran a csalfa remény Az egynap élő szívekbe”. Sikerkült a dithyrambos fordítása, kivéve a 2. epodost: „És göndör förtire helyezi A rózsavirágkoszorút *neki*, Amelyct egykor a csalfa Kypriis adott *Öneki*...” Vagy: „Ujjongva az új örömon, Örvendve...” Bántó az egyforma szavak ismétlődése.

Pindaros és a tragikusok kardalainak fordításánál csupán utalunk a már közzétett bírálatokra.³ A könyv a skolionok, epigrammák

² Most az 1. fr.-hoz (Esdeklés Aphroditéhez) írt jegyzetben a következőket olvassuk: „Ezt a híres költeményt Longinus tartotta fenn a Fenségesről szóló tanulmányában.” Erre vonatkozólag megjegyezzük, hogy a $\pi\epsilon\rho\iota\ \theta\upsilon\omega\upsilon\varsigma$ koráról, szerzőjéről kialakult képiünk eddigelé nincsen. A szerző általában szokásos idézése: auctor $\pi\epsilon\rho\iota\ \theta\upsilon\omega\upsilon\varsigma$.

³ Pindaros: Egy. Phil. Közl., 1929, 109. sk., Aischylos: Egy. Phil.

és népies versek általános érdekű darabjaiból is nyújt szemelvényt. Csengery az epigramma hagyományos versformáját, a distichont kezeli legnagyobb biztonsággal. Itt igazán tetszetőset tud alkotni.

Csengery könyvének mottójául Plinius szavait választotta: „Ardua res est vetustus novitatem dare.“ Kérdés: miként értelmezi a fordító a novitást? Ha új életre akarja kelteni az antik világot a maga hamvas érintetlenségében, eredeti fenségében, egyszóval az ókori szellem megújódását áhítja, akkor e mottót minden klasszikus fordítás vezérlő jelszavául kell fogadnunk. De ha e mögött csupán újszerűséget keres és a Mával akarja átmázolni a Multat, akkor attól tartunk, hogy Xenophanes elégiájának „boxbajnok”-a (a 2. fr. fordításában) „knock-outolja” az olvasót. Kétségtelen, hogy Csengery kettős feladata nehéz: eleget tenni a filológiai követelményeknek, másfelől költőt alkotni. Munkájára tisztelettel tekintünk, mert ha nem is nyújt tökéleteset (ki képcs erre?), benne a nehézségekkel küzdő filológusnak mindig segítségére siet pompás magyar nyelvkészség s viszont, ahol nem kelt költői hatást, legalább jó filológus-munkát végzett.

Bírálatunkkal kapcsolatban egy részletkérdéshez óhajtunk hozzászólni. — Az Alkaiosról szóló bevezetésben olvassuk: „a bajban levő államot ő hasonlítja először a viharban hánykolódó hajóhoz” (44. l.). Csengery itt nem tehetett mást, mint csatlakozott az általában elfogadott állásponthoz: Alkaiosnál a hajó az államot jelenti. Helyénvalónak találjuk, hogy e kérdéshez, amely nyílt és eldöntetlen, ez alkalommal szóljunk hozzá.

A fentemlített állásponttal szemben először Wilamowitz támasztott kétséget: „das Gedicht des Alkaios wäre eine Allegorie... wir können das nicht entscheiden“ (i. m., 312. l.). Merőben tagadja a hajó allegorikus jelentését egy évvel később megjelent tanulmányában: „die allegorische Deutung... nur auf der Autorität der antiken Ausleger beruht, ohne dass die erhaltenen Verse einen festeren Anhalt böten“.⁴ A kérdés eldöntésénél vizsgálatának tárgya: Pap. Oxyrh. 1234. fr. 3. (Diehl, 46.). Wilamowitz nézetét 1923-ban Alfred Körte próbálta megcáfolni.⁵ E végett szintén Alkaios egy — szerinte össze-függő — töredékét analizálja: Pap. Oxyrh. 1789. fr. 1. (Diehl, 119—120). Ennek alapján — Wilamowitz nézetével ellenkező állásponton — allegorikus értelmet tulajdonít Alkaios hajójának.

Wilamowitz a tőle felhozott töredéknek a következő magyarázatát adta: „das Schiff, das seine Fracht gern heil in den Hafen bringen will, hat keine Lust bei dem Sturme der Gefahr auszusetzen, auf ein Riff aufzulaufen. Also liegt es jetzt irgendwo geschützt und die Bemannung hat Zeit und Lust sich beim Weine zu erholen und über den Aufenhalt zu trösten.“ Az egész rész jelentését mindenesetre jelentékenyen befolyásolja a φόρτιον szó értelmezése. Wilamowitz szerint itt „Fracht” = (hajó)rakomány értendő. Alkaios azonban nem volt kereskedő s mint született arisztokratát nem is igen érdekelhette a kereskedelmi hajózás. Valószínűbb tehát, hogy φόρτιον itt alapjelentésé-ként egyszerűen teher, megterhelés. Továbbá: ha a hajó „liegt es jetzt irgendwo geschützt“, akkor miért mondja a költő: κίνα μὲν ἐν τοῦτοις κολιβάται· τούτων λελάθων, ὦ φίλε, βόλλομαι σὺν τ' ὕμῃ τέρπεσθαι? Így

Közl., 1906, 134. sk., Euripides: Egy. Phil. Közl., 1912, 457. sk., Euripides elveszett drámáinak töredékei: Egy. Phil. Közl., 1927, 37. sk.

⁴ Neue lesbische Lyrik. Neue Jahrbücher, XXIII., 1914, 225. kk.

⁵ Archiv für Papyrussforschung, 1923, VII. 1—2., 129. l. és 132. k.

a σύν τ' ὕμῳ sem ‚Bemannung‘, hanem Alkaios (valószínű párthíveinek) baráti köre.

Alfred Körte megokolása elfogadhatóbbnak látszik. Nála a 119. fr. értelmét csak alátámasztja a 120. fr. A hullámsír elől menekülünk, amikor magunkat a lehető leggyorsabban biztonságra helyezzzük. Ezt számunkra egy csendes, védelmet adó kikötő jelenti. A vihartól súlyosan szorongatott hajónak biztos révbe kell jutnia. Majd eltűnik az allegória s intő szózat gyanánt következik a nyílt buzdítás. Ha idegen, kereskedelmi vagy bármilyen más közönséges hajóról volna szó, érthetetlen lenne, hogy annak útját a költő oly féltett aggodalommal kíséri. Megmagyarázhatatlan továbbá bárminő kapcsolat közönséges hajó és egy intő szózat között, mely a sírban nyugvó ősökre való emlékeztetéssel zárul. Mindez, s végül a sokat sejtető τάνδ[ε] τάν πό[λιν] kitétel arra enged következtetni, hogy itt — igenis — a hajó allegóriájáról van szó.

Maga a hagyományozó Herakleitos, az Augustus-korabeli grammatikus is az állam szimbólumát látja Alkaios hajójában.⁶ Hasonlóan ítélt Kokondrios rétor.⁷ Nem szabad továbbá figyelmen kívül hagynunk Horatiust, Alkaios első latin követőjét, aki nemcsak formában, hanem tartalomban is Alkaios hatása alá került. Hasonló tárgyú ódájáról (O navis referent; Carm., I. 14.) Quintilianus írja: „Navem pro re publica, fluctus et tempestates pro bellis civilibus, portum pro pace atque concordia.“ (VIII. 6., 44.)

A Csengery-követte felfogás rövid, szükségszerű megokolása után felmerül a kérdés: miért éppen a hajót választotta Alkaios az állam kifejezőjéül? Nyilvánvaló, hogy őt, e tovább élő kép alkotóját költői ihlete mellett reális motívumok is készíthették erre. Athenaiosnál (III. 85. ef.) olvassuk: Καλλίας δ' ὁ Μιτυληναῖος ἐν τῷ περὶ τῆς παρ' Ἀλκαίου λεπάδος παρὰ τῷ Ἀλκαίῳ φησὶν εἶναι ὑπόληψιν, ἥς ἡ ἀρχὴ Πέτρας καὶ πολίτας θαλάσσης τέκνον... Alkaios tehát „a szirt és fehérhajú tenger szülőtte“. Melyik az a szirt, amely az Acgei-tengerből kiemelkedik? Lesbos, Alkaios szülőföldje. Nem véletlen az, hogy Alkaiosnál az állam allegóriája a hajó. Mint született ariszokrata, esküdt ellensége volt a tyrannissnak. Szenvedéllyel telt egyénisége fellázadt a zsarnokuralom ellen, amely ráadásul plebejus uralom volt. Politikai pártállását kellőképpen megvilágítják azok az összeesküvések, melyekben résztvett. Alkaios tehát úgy születésénél, mint pártállásánál fogva farkasszemmel nézett a tömeggel. Menekül előle s szívesen megy számkivetésbe. A pártok sodró áradatának minden oldalról feltornyosuló hullámai (τὸ μὲν γὰρ ἐνθεν κύμα κολιῦνεται, τὸ δ' ἐνθεν) nem egyszer elnyelésel fenyegették. Hajóját az ostromló vihar már alapjaiban támadja meg (πὲρ μὲν γὰρ ἄντλος ἰσποπέδων ἔχει) s őt is magával ragadja. A fekete hajó és szakadozott, tépett vitorla mögött — azt hiszem — sokkal mélyebb értelem rejtőzik. A költő vergődő szigetállamát látja viharban hányódó hajónak. A költői képzelet e szabad párhuzamát még a természetes nyelvi megfelelés is megerősíti: νᾶσος (att. νῆσος) ~ νᾶς = sziget ~ hajó.⁸ Alkaios sorai nyomán a tengertől ostromolt sziget, az örök hajó képe merül fel előttünk.

Budapest.

Nagy Ferenc.

⁶ Ὀμηρικὰ προβλήματα 5. 8. kk.

⁷ Περί τρῶπων. Walz: Rhet. Gr. VIII. 787.

⁸ V. ö. indg. *(s)nāi; a görög νᾶω jelentése nemcsak ‚úszom‘ (a hajó mozgására), hanem ált. ‚vízzel érintkezésben vagyok‘ (a sziget látszólagos nyugalmi állapotára).

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG LVIII. RENDES KÖZGYŰLÉSE.

1. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Amikor először van szerencsém titkári jelentésemet a közgyűlés elé terjeszteni, első szavam a köszönet szava a megtisztelő bizalomért, amely a titkári tisztségre emelt. Igyekezni fogok csekély erőmtől telhetően mindent megtenni, hogy méltó legyen érdemes elődeimhez és társaságunk nemes hagyományaihoz. Munkámhoz kérem a társaság minden egyes tagjának szíves támogatását. A válságos helyzet szerényebb keretek közé szoríthatja munkánkat, de egy pillanatra sem menthet fel azon kötelezettség alól, hogy szembenézzünk azokkal a középponti, szinte egzisztenciális kérdésekkel, amelyek a társaságunkban hagyományként egybefoglalt két tudománykör: az ókortudomány és az úgynevezett „modern filológia” alatt egyesült diszciplínák előtt állnak. A kérdések más-más természetűek: az ókortudománynál közvetlenül a humanisztikus nevelés mellett vagy ellen európa-szerte és így saját művelődéspolitikánk vezetésében is megnyívánuló irányváltozásokból, az úgynevezett modern filológiánál az idevágó szaktudományokon belül lefolyt metódikai vajadásokból és átalakulásokból adódnak. Csak ha kölcsönösen igazán megismerjük egymás problémáit, csak ha igyekszünk teljesen megérteni egymás helyzetét, teremthetjük meg a feltételeket a két tudomány ideális együttélésére, amelyre immár 58 esztendő múlt kötelez.

Társaságunk munkásságának élénkítésére az elmúlt évben gyakrabban — összesen nyolcszor — tartottunk felolvasóülést. Február hónapban vitéz *Mészáros Ede* „Vulgáris elemek a horatiusi satira sermójában” és *Országh László* „Az amerikai irodalomtörténetírás szelleme” címen tartott felolvasást, Március havi felolvasóülésünket Goethe halálának százéves évfordulóján a legnagyobb német költő emlékének szenteltük; az ülés tárgysorozatán *Marót Károly* „Goethe görögösége” és *Pukánszky Kádár Jolán* „Goethe a magyar színpadon” című tanulmányai szerepeltek. Április hóban *Kerényi Károly* „A római irodalom szelleme” című tanulmányát mutatta be, majd *Schwartz Elemér* „Haydn származása és neve” címen értekezett. Május havában *Kerecsényi Dezső* „Irodalomismereti elveink alakulása 1900-tól 1920-ig” és *Nagy Ferenc* „Északi nyelvrokonaink Tacitusnál” címen olvastak fel. Szeptemberben *Kozocsa Sándor* mutatta be „A modern magyar líra és irodalmi kapcsolatai” c. tanulmányát, októberben társaságunknak külföldi vendége volt: dr. *Walther Linden* „Christentum und deutscher Idealismus” címen tartott rendkívüli érdeklődés mellett előadást. Novemberi felolvasóülésünk tárgysorozatán *Kerényi Károly* „Eleusinia” és *Belohorszky Ferenc* „Bessenyei római története” című tanulmányai szerepeltek; végül december havi felolvasóülésünkön *Koszó János* mutatta be „Nyugat alkonya-hangulat a XIX. század elején és Magyarország” című értekezését. Örömmel kell megemlékeznem arról az élénk érdeklődésről, amelyben felolvasóüléseinket tagtársaink és a nagyszóközönség részesítették.

Hálával kell megemlékeznem jötevőinkről, elsősorban a vallás és közoktatásügyi minisztériumról és a Magyar Tudományos Akademiáról; mind a kettő segítségben részesítette társaságunkat, azonkívül a hagyományos vendégszeretettel engedte át heti üléstermék felolvasóüléseink számára. Meleg köszönettel kell megemlékeznem mult évi közgyűlésünkön megválasztott tiszteleti tagunk, *Petz Gedeon* adományáról is. Tisztelettel javasolom, hogy a közgyűlés is fejezze ki jötevőinknek hálás köszönetét.

A halál négy tagtársunkat szólította el sorainkból: elhunyt *Dézi Lajos*, a kolozsvári majd szegedi egyetemen a magyar irodalomtörténet tanára. Dézi főképp irodalmunk régebbi emlékeinek feltárásával és kritikai kiadásával végzett megbecsülhetetlen munkát. Irodalomtörténeti monográfiáiban elsősorban a gondos filológus áll előttünk, a tények tisztelője, aki az irodalom elméletét is a racionálisan felfogható tények

lelkiismeretes összegezéséből építi ki. Társaságunknak évtizedeken keresztül választmányi tagja volt s a Közlönyben több értékes tanulmánya jelent meg, főként XVI. és XVII. századi irodalmi emlékeink forrásairól. Elköltözött közülünk *Erdélyi Lajos*, a magyar nyelvjárások fáradhatatlan kutatója, aki különösen a székelység és településtörténeti viszontagságaira és irodalmunk legrégebb emlékeire igyekezett fényt deríteni; több tartalmas könyvismertetése társaságunk folyóiratában is megjelent. Halottaink között van *Szigetvári Iván*, az esztétikának és a magyar irodalomtörténetnek kora színvonalán álló, érdemes munkása és *Kurtz Sándor* gimnáziumi tanár. Mindannyiunknak emlékét kegyelettel fogjuk őrizni.

Pukánszky Béla.

2. *Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1933. évi január 5-én tartott LVIII. rendes közgyűléséről.*

Elnök: *Eckhardt Sándor*. Jegyző: *Schröder Imre*. 1. Elnök megnyitja a közgyűlést és lelkes szavakkal jelenti be a Társaság görög és latin kutatóinak országos értekezletét. 2. Pukánszky Béla bemutatja a titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi és köszönetet szavaz a Magyar Tudományos Akadémiának, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és Petz Gedeon tiszteletbeli tagnak. 3. *Finály Gábor* előterjeszti a pénztárvizsgálóbizottság jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, Császár Ernő pénztárosnak köszönetét fejezi ki s az 1932. évre a felmentést megadja. 4. Első titkár a választmány megbízásából *Hóman Bálint* m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek tiszteleti taggá választása ügyében tett indítványt felolvassa. A közgyűlés egyhangú lelkesedéssel tiszteleti taggá választja *Hóman Bálintot*. 5. A megüresedett budapesti választmányi helyre *Láng Nándort*, a két vidéki választmányi helyre vitéz *Mészáros Edét* és *Rados Tamást* választja meg a közgyűlés. 6. A közgyűléssel kapcsolatosan a Budapesti Philologiai Társaság megtartotta *görög és latin kutatóinak első országos értekezletét*. Ezen a következő előadások hangzottak el: január 5-én: *Moravcsik Gyula*: A görög és latin filológia magyar feladatai, *Marót Károly*: Az antik szellem jövője. Január 6-án: *Kerényi Károly*: Az ókortudomány vallástörténeti megújhodása, *Jirka Alajos*: A Kréta-kutatás mai állása különös tekintettel az írásfejtésre, *Paulovits István*: Ismeretlen római törvénytábla Ószönyből, *Alföldi András*: Konstantinos Krisztus-monogrammos sisakjától Szent István koronájáig. Január 7-én: *Darkó Jenő*: Turáni hatások a görög-római hadügy fejlődésében, *Balogh József*: A magyarországi középletin kutatás feladatai, *Husztai József*: Magyar humanisztikus kutatások, *Horváth Endre*: Ujgörög tanulmányok Magyarországon.

Eckhardt Sándor, elnök.

Schröder Imre, II. titkár.

Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1933. évi február hó 21-én tartott rendkívüli közgyűléséről.

Elnök: *Eckhardt Sándor*. Jegyző: *Schröder Imre*. 1. Elnök megnyitja a közgyűlést és kegyeletes szavakkal méltatja a Társaság elhunyt alelnökének, *Hornvánszky Gyulának* tudományos érdemeit. 2. Első titkár felolvassa a választmány indítványát a megüresedett alelnöki és pénztárosi tisztség betöltésére vonatkozólag. A közgyűlés ennek alapján *Láng Nándort* egyhangúan alelnökké, *Lelkes Istvánt* pénztárossá választja. 3. A közgyűléssel kapcsolatosan *Schwartz Elemér* (A patrocínium a helynévfajtás és telepítéstörténet szolgálatában) és *Waldapfel Imre* (Christophorus) olvasott fel.

Eckhardt Sándor, elnök.

Schröder Imre, II. titkár.

A Budapesti Philologiai Társaság görög és latin kutatóinak első országos értekezletéről beszámoltak: Eckhardt Sándor: Magyar Szemle 17, 1933, 173—178.; Koszó János: Literatura 8, 1933, 67—68.; Rados Tamás: Pannonhalmi Szemle 8, 1933, 49—50.; Schröder Imre: Orsz. Középisk. Tanáregyesületi Közlöny 66, 1933, 138—139.

1933. MÁRC.—ÁPR.

LVII. ÉVFOLYAM

III—IV. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1933

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztárhoz, *Lelkes Istvánhoz* (VIII. Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn *Stefan Lelkes* (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17.) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, *Pukánszky Bélánál* (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

Szerkesztőség: *A* (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latin-ság kutatása) *Kerényi Károly*, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (modern filológia) *Koszó János*, Budapest, I., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: *A* (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) *Karl Kerényi*, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (neuphilologischer Teil) *J. Koszó*, Budapest, I., Zenta-utca 5.

TARTALOM

	Lap
<i>Koszó János</i> : „Nyugat Alkonya”-hangulat a XIX. század első felében és Magyarország (II.)	43
<i>Tremł Lajos</i> : Az oláhok nemzeti nevééről	49
<i>Kastner Jenő</i> : A Jókai-kódex és az obszervans kódexirodalom (II.)	58
<i>Elek Oszkár</i> : Ossian-kultusz Magyarországon	66
Beküldött könyvek. — Új könyvek.	76

INHALT

<i>Joh. Koszó</i> : „Untergang des Abendlandes”-Stimmung in der ersten Hälfte des XIX. Jh. und Ungarn (II.)	43
<i>Ludwig Tremł</i> : Vom nationalen Namen der Walachen (Rumänen)	49
<i>Eugen Kastner</i> : Der Jókai-Kódex u. die Observantenliteratur (II.)	58
<i>O. Elek</i> : Ossian-Kult in Ungarn	66
Eingesandte Bücher. — Neue Bücher	76

„NYUGAT ALKONYA“-HANGULAT A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN ÉS MAGYARORSZÁG.

II.

Lenau és Petőfi pusztaromantika hatását lényegesen alátámasztotta két körülmény: az egyik a biedermeier-stílus terjedése a XIX. század közepe táján, a másik a „szabadság“ért való liberális-demokrata lelkesedés, amely az ifjúnémet, ifjúfrancia és ifjúolasz törekvések vonalában feküdt, tehát ezen irány hívei szívesörömet főlkaptak. Mindkettő azonban érdekesen találkozott a fentebb részletezett herderi elvekkel és szempontokkal és egészen párhuzamosan futott az európai szlávszimpátiákkal is. Herder első és második felfogásának megfelelő érdeklődést találunk itt a XIX. században. Az elsőhöz tartozó oda módosult, hogy elsősorban a szabadságért harcoló husziták és lengyelek váltak közkedveltekké. Jellemző, hogy itt is egy zsidó származású csehországi német, Moritz Hartmann vezetett „Kelch und Schwert“ című művével, ki mint fordító is szerepelt, Lenau Heine és Béranger személyes ismerőse volt stb. Egykori barátja, Alfred Meissner pedig „Zizka“ eposzával tűnt ki (1846). A híres Kollár még olyan kijelentésre is ragadtatta magát, hogy Németország csak a szlávok segítségével vált azzá, ami!¹⁰ A lengyel-szimpátiáról bővebben meg sem kell emlékezni; ez nálunk is közismert tény. Ugyanebbe az összefüggésbe tartozik a magyar szabadságszeretetért való lelkesedés, amelynek maga Heine is szép kifejezést adott.

Még régibb és a romantikusokon át közvetlenül Herderig visszamenő érdeklődés kísérte a békés cseh népet, annak szokásait, erkölceit, mondáit, dalait, történetét. Karl Egon Ebert volt a csehországi német költők között a legjelentősebb közvetítő, kinek „Wlasta“ eposza (1828) Goethe elismerését is kivívta. Ez azonban általános szokássá vált főleg a XVIII. és XIX. század fordulójától kezdve Ausztriában, hogy a soknyelvű monarchia egyes népei iránt melegen érdeklődjék a német irodalom. Sok magyar témát is dolgoztak föl, különösen hazánk történelméből. Ez mintegy a „Gesamtmonarchie“ egységes hazafias szellemét volt hivatva szolgálni és kidomborítani. E mögött a régebbi érdeklődés mögött Hormayr és Mednyánszky hatása állt, de a mi témánk szempontjából a csak a negyvenes években beköszön-

¹⁰ L. Konrad Bittner munkáját: Herders Geschichtsphilosophie und die Slawen. Reichenberg, 1929. 106—107. 1.

tött magyar táj és népeleti alakok iránti előszeretet fontos. Itt is megint a hazai zsidó származású Karl Beck (1817—70) volt az első jelentékeny közvetítő Lenau után. Ez a Jungdeutsch-ok közt magyarkodó író főként 1841-ben megjelent „Jankó der ungarische Rosshirt“ verses regényével hatott a jelzett irányban. A németek meg osztrákok maguk általában messze elmaradtak az itt született s így földünket tökéletesen ismerő írónak a jellemző ereje mögött. Ez ugyan a dolog természetében rejlik, de mégis volt egy sajátos külön oka is, melyre első pillanatban senki sem gondolna. T. i. előszeretettel azok fordultak már a század harmadik évtizedétől kezdve felénk, kik a fentebb részletesen kifejtett ifjúnémet pesszimizmussal szemben a nép- és tájköltészetben keresték a gyógyulást, de ezek általában igazán alaposan csak a saját szűkebb hazájukat ismerték és tulajdonkép még mindig a romantikus meg ifjúnémet idegenbemenekülés betegei voltak akkor, mikor a színhelyet hozzánk helyezték át. Érdekes, hogy valamennyien vagy Amerikát is választották Magyarország mellett valamelyik más művükben a cselekvény színteréül, vagy egyik-másik szláv területet. Majdnem kivétel nélkül annak rajzában éppúgy csődöt mondtak természetesen! E helyen csak röviden utalni akarok két ismert íróra, kiknek idevágó művéről már régebben másutt (a „Heimatsblätter“ 1929. évi I. évfolyamában¹¹) kimutattam, hogy teljesen félreismeri a magyar földet és népét. Az egyik Stifter 1843-ból való „Brigitta“-ja, a másik Fontane „Graf Petöf“-je. Az elsőből csak egyetlen vonásra utalok: főrangú urak és hölgyek is az idegennek úgy látszik túlságosan érdekes borjúsájú ingben és gatyában járnak! Pedig a szerző 1841-ben átutazott a magyar pusztán s általában hazánk egy részén! Magyar pusztaismeretét mégis az amerikai Cooper regényeiből egészítette ki, melyek ilyen célra talán mégsem a legjobb források.

Éppen Stifternél érdemes azonban más okból kissé megállnunk. Ő azon írók egyike, akiről a legutolsó időben legrészletesebben mutatták ki az újonnan meglátott irodalmi biedermeier-stílus jellemző sajátosságait. Erről a stílusról Wilhelm Bietak tavaly megjelent „Das Lebensgefühl des Biedermeier“ című nagy munkájában kimutatta, hogy ez a lojális, csöndes, magát szűk kis saját világában meghúzó, Metternich szája íz szerinti derék polgárnak a stílusa, mely azonban egyáltalán nem nélkülöz bizonyos erőt, sőt tragikumot sem. Az osztrák területen a XIX. század közepéig élő erőt jelentő barokk állt mögötte, de más nyugati és délnémet kath. vidéken hasonló tradíciók fűtötték. Már Grillparzer ismert „Ein treuer Diener seines Herrn“-jében éppen megint hazánkkal vonatkozásban erőteljesen jelentkezett 1828-ban. Erről ez idén Paul Fechter nagyon találóan írta: „*Vielleicht das persönlichste Stück Grillparzers... Bankban ist der unhel-*

¹¹ Deutsch-Ungarische Heimatsblätter: I. Jahrgang. Budapest, 1929. 20—25. 1.

*dischste Held, um den je eine Tragödie geschrieben wurde, ein Mann der grundsätzlichen Verneinung aller sogenannten Männlichkeit, der Sieger bleibt dadurch, dass er sich an die Ordnung hält und an das Menschlichsein im Sinn des Gegenschhandelns. Grillparzers Verneinung alles Unmittelbaren... sein Heroismus des Mittelbaren ist nirgends so rein zum Ausdruck gekommen wie hier. Bankban stellt nicht andere, stellt vielmehr sich selbst unter das Gesetz, lässt sich durch keine Demütigung, durch keine Untat davon abbringen — und siegt. Siegt sogar über seinen schlimmsten Feind, den Herzog Otto, des Königs Schwager.*¹² *És vegyük hozzá Bietak két mondatát*¹³: „Nicht gerade er (Bankban) ist tragisch, sondern weil er einem Ideal, einer Idee dient, ist er wie diese tragisch. Interessant und ergreifend wird der Charakter des Bankban allein dadurch, dass er in sich all die Wesenszüge trägt, die einen Menschen zum Dienst am Ideale befähigen.“ Maga Grillparzer is kijelentette volt, hogy e drámájával a kötelességteljesítés heroizmusát akarta elénk állítani. A gondolatmenetem elején említett „Insel Felsenburg“ polgári Biedermann-ja tehát itt forradalommentesített és keresztény meg állampolgári szempontból egyformán tökéletesített kiadásban lép elénk a biedermeierben. Stifter „Brigitta“-jában a német klasszicizmus humanitásezzménye uralkodik és Grillparzeréhez hasonló emberi túlidealizálás. Érdekes, hogy mindketten éppen magyar földön gondolják lehetőnek mindezt. Akadály nélkül föl lehet ismerni a kifejtettek után a herderi második Kelet-fölfogással való rokonságot, annál is inkább, mert Grillparzer megfelelő szláv témát is dolgozott föl, Stifternek pedig szintén megvoltak a maga csehországi vonatkozásai. Ha most még csak egészen röviden arra utalok, hogy a biedermeier-stílus más sajátosságai,¹⁴ elsősorban a végtelenül szerető odaadással megrajzolt tájképrészletezés, a legkisebb elemnek is étellel való átitatása, a szűkebb hazának bálványimádásig menő csodálata, mely tulajdonságokat minden vérbeli romantikus nyárspolgárinak, filiszterkedőnek talált volna, nagy mértékben megvannak Petőfinél, rögtön szembeötlik, hogy szellemiek terén a tűz és a víz néha jól megférnek egymással, de egyszersmind világot derít arra is, hogy milyen hallatlanul komplikált korrall állunk szemben és milyen hihetetlenül sokoldalú lángész volt a mi olyan fiatalon elhunyt költőnk, aki az egész akkori világot fölvette magába, de nagy szerűen egyénivé tudta alakítani.

Ezen a ponton érkeztem el mondanivalóim másik feléhez, melyet térhiány miatt itt most nem részletezhetek kellően, de tömören talán még hozzáfűggeszthetek a már elhangzott

¹² Paul Fechter: Dichtung der Deutschen. Berlin, 1932. 555. I.

¹³ Wilhelm Bietak: Das Lebensgefühl des „Biedermeier“. Wien—Leipzig, 1931. 102. I.

¹⁴ Dr. Günter Weydt: Naturschilderung bei A. von Droste-Hülshoff und A. Stifter. Beiträge zum „Biedermeierstil“ in der Literatur des 19. Jh. (Germanische Studien 95.) Berlin, 1930.

takhoz, mert csak ebben az összefüggésben, a már tárgyaltak tekintetbevételével válik teljesen érthetővé. Petőfiről jól tudjuk, hogy mennyire beletartozott a fent érintett áramlatok legtöbbszörébe. Éppen arra lehetünk büszkéek, hogy ennyire európeér volt, sőt középeurópai hatása is ezért volt olyan nagy. Viszont éppen a külföldnek sem jutott soha komolyan eszébe magyarságát tagadásba venni. Kár lenne azon erőlködnünk, hogy kitépjük abból a szellemi térből, amelybe tartozott és amelyben magyar lángészként diadalmasan megállta helyét. Éppen a Jungdeutsch-mozgalommal fűzte össze nagyon sok szál. Ismételten bebizonyították Heine messzemenő hatását mind lírájára, mind Úti rajzaira, Börne egész irodalomkritikai állásfoglalását döntően befolyásolta, de sokan mások is hatottak rá. Elég pl. Szarka Géza tanulmányára utalnom az „Ungarische Jahrbücher“ 1930-as évfolyamának 3. füzetében, amely mutatja, hogy mindig új meg új kapcsolatok derülnek ki ebben az irányban. Ezeket szeretném itt egygel megtoldani: Petőfi híres regénye, a „Hóhér kötele“ t. i. jellegzetes ifjúnómet „Zerrissenheitsroman“, e sajátos műfaj minden ismertetőjével! Ezért is nem tudtak ezzel a munkájával mit kezdeni irodalomtörténetünkben és ezért ítélik meg végig az egész vonalon olyan óvatosan, kételkedő fejrázások kíséretében. Nem lehet céloom itt most még ennek a regénynek beható analizisét adnom, hanem legalább nagyjából ismertnek kell feltételeznem az eléggé bizar cselekvény menetét. Aki csak három-négy ifjúnómet elbeszélőművet ismert meg ebből a nemből, kézzelfoghatónak fogja tartani a hasonlóságot. Ha Gerhard Thrum nagy munkáját, „Der Typ des Zerrissenen“¹⁵ veszem kiindulópontul, amely az ifjúnómet tépettelekűek négy válfaját különbözteti meg, a „Nihilist der Tat“nak elnevezett típushoz legközelebb állónak kell mondanom Petőfi regényhősét, noha nagy költőnk itt is egészen egyénien fogta föl alakját és sokban eltért a sablontól. A tőle megszokott sokoldalúsággal ezt a hatást érdekesen keresztelte mind egy bizonyos liberális-demokrata tendenciával, mind egy népies genreképrajzzal. Már maga a bosszúmotívum a „Zerrissenheitsroman“ egyik legismertebb, sűrűn alkalmazott eszköze. Fontos azonban az is, hogy a bosszú minden képzeletet felülmúlóan, betegesen túlfokozott legyen s ebben Petőfinél valóban nincs hiány; a befejezés is a maga nemében utólráhetetlen tromf: Andorlaki Máté a temetőben, a hóhér kötéllével kezében Ternyei Boldizsár sírja előtt (temető, sír lényeges rekvizitumok ezekben a regényekben!) emberi létünk természetes korlátait is áttörve a túlvilágra nyújtja át e kísérteties szerzőszámot: „Kösd föl most magadat te, a hol vagy, a más világon!“ Egyenesen blaszfemikus különben a bevezetés is, hol Andorlaki Istennek mer hálát adni a túlon túl sikeres bosszúállásért. Különben ez is úgyszólván szabály volt a „Zerrissenheitsroman“ban,

¹⁵ Der Typ des Zerrissenen. Ein Vergleich mit dem romantischen Problematiker. (Von Deutscher Poeterey: Band 10.) Leipzig, 1931.

hogy a hős már ebben a tépettlelkű, zilált állapotában lépjen elénk, mert az ifjúnémet pesszimista írókat nem a lélektani igazság, illetve valószerűség, nem a lelki ziláltsághoz vezető fejlődésmenet, az út érdekelte, hanem a tény maga és az ennek megfelelő őrzöngés, jobban mondva színészkedés, mert bizony jobb nevet nem lehet adni az ilyen kitalált, mondva csinált helyzet és jellemhalmozásból erőszakosan kifacsart cselekvénymenetnek. Egy további nagyon lényeges egyezés a „Zerrissenheitsroman“ meg a „Hóhér kötele“ között, hogy ott is, itt is azon erőlködik a szerző, hogy azért a maga módján nemes jellemnek fogadtassa el hőseit, akit csak a pokoli körülmények taszítottak a démoni őrzöngésbe. Itt is látni, hogy az eredeti byroni alakok mivé tornulnak nyárspolgári agyakban! Petőfi a maga zsenialitásával egyet-mást megérett e típus hazug voltából és próbálta a rendesnél jobban megindokolni az ördögi bosszút. Ez a magyarázata annak, hogy hőse az első „nemes“ bosszú, a halálos párbaj nem sikerülése után világgá megy, amiben Szinnyei Ferenc¹⁶ következetlenséget lát, de nem az, mert mintegy további, új jogcímet keres a szerző ahhoz, hogy azután annál fékezetlenebbül indíthassa el a bosszúlatinát. Különben is itt keresztelte Petőfinél a főmotívumot a másik, őt közelebből érdeklő: a liberális-demokrata tendencia, amely egyébként szintén ifjúnémet vagy ifjúfrancia, ahogy tetszik! A gazdag úri emberek nem ismernek baráti hűséget, de annál inkább a szegények: Andorlaki szolgája és a korhely csavargó Hiripi, ez a pompás figura, ki megérdemelte volna, hogy jobb regényben szerepeljen. A csalódások sorozata is mintegy két tengely körül fordul itt: az egyik a rettentő, katasztrófális kimenetelű szerelmi, a másik a barátságban való csalódás. Ez is mind tipikusan „Zerrissenheitsroman“ beállítás, de a jelentéktelenebb részletek szintén mind ebbe az irányba mutatnak. Egy ilyen pl. a hírhedt jelenet Betti sírjánál: az éjfélvi zivó és az elégtelenített arcú halott utána való kiásása. Ezek a zivók annyira közönségesekké váltak a „Zerrissenheitsliteratur“ban, hogy már Nestroy gúnyolta őket színdarabjaiban, különösen „Der Zerrissene“ című bohózatában (1844).¹⁷ Itt egy makk egészséges, vaskos nyárspolgár, Lips azért kénytelen a halállal és síri látomásokkal foglalkozni, mert ezekben az években ez a sikk! „Dass ich Dir also sag', ich hab Visionen... das sind Phantasiegespinste, in den Höhlungen des Gehirns erzeugt, die nacheinander heraustreten, aus uns, sich krampusartig aufstellen auf dem Nik'lomarkt der Einsamkeit... erloschene Augen rollen, leblose

¹⁶ Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. Budapest, 1925. II. köt. 206—209. l. — L. még Horváth János: Petőfi Sándor, Budapest, 1922. 199—217. l.

¹⁷ L. G. Thrum idézett művét: 192—198. l., továbbá Otto Forst de Battaglia nagy munkáját: Johann Nestroy. Abschätzer der Menschen, Magier des Wortes, Leipzig, 1932. A darab új kiadása: Sämtliche Werke (Bruckner-Rommel, 15. k.: 1923—30) XII. kötetében.

Zähne fletschen... das ist Vision!" Még az olyan regénybe is beférkőzött ez a divat, mint a Fáy András „Bélteky ház”-a. Mindjárt az elején a hős, Gyula, mikor „éji homály és kelői szürkeület kétesen küzdtek még egymással”, temetőn megy át, hol egy csapzott örvongó ifjúba ütközik, aki így kiált az egyik síron „képzelegve”: Itt alszik, de nemsokára felébred, majd örül virágaimnak stb. Különbön a bosszú megfelelő szerepe is megvolt a Petőfit közvetlenül megelőző regényirodalomban. Csak Jósika 1837-ben megjelent „A könnyelműek” című művére utalok, amelynek bosszúmotívuma Sue „Atar Gull”-jére megy vissza,¹⁸ de Sue hatalmasan befolyásolta az egész újúnemet regényirodalmat is, úgyhogy sokszor nehéz lenne pontosan megmondani, mi való közvetlenül tőle és mi másodkézből. Különbön is csak annyit akarok bizonyítani, hogy mindezek a dolgok a 30-as és 40-es években nálunk is mint Nyugaton, úgyszólván a levegőben voltak és hogy Petőfi műve, „A hóhér kötele”, egy akkor divatos regénytípusba tartozik, amit megfelelő akkori lírai pesszimizmusának a megítélésénél is fokozottabban latba kellene vetni! Természetesen feltűnhet már az is, hogy egy elsősorban lírai tehetség, mint ő, miért fordult a regényhez. Éppúgy, ahogy „Ütőrajzai”-nál, már maga ez a forma eldöntheti a Heine-től való függést, itt a tipikus „Zerrissenheitsroman”-hoz való tartozás is eldönti a Jungdeutschland meg La jeune France stb. európai áramlatába való beilleszkedést. Hogy mennyire beteg irány volt ez, arról teljes képet még a „Hóhér kötele” sem ad; legjobb egyet-mást még idézni két német elbeszélő műből. Mindenekelőtt a tépettelekűek elnevezését szolgáltató Unger-Sternberg „Die Zerrissenen”-jeiből álljon itt a főhős, Ottfried panasz, aki ugyancsak tépettelekű Eduard barátjának következőkben foglalja össze nagy baját: költői tehetsége nem fejlődhetett, mert nem érte megfelelő csapás! Hiába várt a nagy fájdalomra, a sors, sajnos, túlságosan símára egyengette útjait. Caroline-je Heine ideáljához hasonlóan meg kellett volna hogy tagadja tőle kezét, de, sajnos, örömprevesz mondott „igen”-t; egyszer abban a veszélyben forgott, hogy vagyonát elveszítse, de valami nagylelkű barátja megmentette számára az egészet; ismét máskor már úgy látszott, hogy legjobb pajtása gyalázatos árulóvá válik vele szemben, de sajnos, ellenkezőleg a legnemesebb embernek bizonyult. Szegény Ottfried mindezt büskomorságba esik, mert: „Dieses Glück ist ein Fluch, der den innersten Keim meines Wesens vergiftet!” Ne méltóztassék azt hinni, hogy ez talán paródia vagy bármiképp is tréfásan van értve! Szerző és hőse mindezt a sok sületlenséget komolyan vette, sőt arra számított, hogy olvasóközönsége együtt érez a szerencsétlen szerencsefivel! Itt egyébként sűrítve kaptuk azokat a motívumokat, amelyek az embert „tépettelekű”-vé teheték és melyek mind meglelhetők „A hóhér kötele”-ben. Még csak egy idézetet a stílusra Mundt egy művé

¹⁸ V. ö. Szinyei F.: i. m. I. 170. l.

ből, hol a tépetteleklű hős arca következőkép van rajzolva: „Es war eines von jenen skeptischen Gesichtern unserer Zeit, deren vorwärtsstarrer Blick wie eine Totengräberschaufel ins Leben hineingräbt und gewiss ist, überall auf Leichname zu stossen“. Ehhez képest „A hóhér kötele“ stílusa nemesen önmegtartóztatónak mondható.

Láttuk mindebből, hogy míg a végkép megkötyagosodott Nyugat minálunk kereste az egészséget, éppen egyik legzseniálisabb s ezért rögtön mindenbe belekapcsolódó költőnk jóvoltából a mi irodalmunk is átesett ezen a nyugati betegségen, mégpedig megfelelően túlzó formában, amely azután kiritt egyébkénti egészséges fejlődésmenetének egészéből.

KOSZÓ JÁNOS.

AZ OLÁHOK NEMZETI NEVÉRŐL.

Tudvalevő, hogy a nyelvüket Romauntsch-nak nevező rétorománokon kívül a román népek közül csak az oláhok őrizték meg saját népi nyelvükben az imperium Romanum emlékét. V. Pärvan, a dákoromán szempontjai mellett is kiváló oláh archeológus, kísérletet is tett arra, hogy ebből a körülményből érvet kovácsoljon a dáciai folytonosság mellett, de a jóval tárgyilagosabb A. Philippide kimutatta, hogy az ezirányú okoskodások antinomikus jellegűek, az ellenkező álláspont támogatására éppúgy kiaknázhatók.¹ Ha a Romanus név történetét kutatjuk az oláhság különböző ágainál: a macedóniai (pindoszi), a macedóniai, az isztriai, az albániai és a dákorománoknak nevezett északi oláhoknál, úgy a következőket állapíthatjuk meg:

Ma már az oláhságnak nem minden ága nevezi magát latin eredetű népnéven. Az isztriai oláhok saját magukat *vlăș-nak* hívják (egyes számban *vlâh*), az ebből képzett melléknév *vlășki*, *vlășki*, ami nyilvánvalóan mutatja, hogy a környező horvátságtól kölcsönvett elnevezéssel van dolgunk. A névátvétel teljesen érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy az oláhságnak ez az isztriai félszigetre vetődött, ma már egészen jelentéktelen számú töredéke (Pușcariu szerint kb. 2500, az 1921-es hivatalos olasz statisztika szerint még ennél is mintegy ezerrel kevesebb) a legjobb úton van a teljes elhorvátosodás felé.² A *vlăș* név azonban korántsem kizárólagos, a Jelej-ni-beliek pl. *cici*-nek mondják magukat, a nevet horvát *čič*-vel ejtve s így nevezik őket a fiumei magyarok is.³ Pușcariu szerint az utóbbi személynévi eredetű:⁴ a „bácsi, bátya“ jelentésű *čič*, *čiča*, amely egy isztrio-oláh katunfőnök neve lehetett s amelyet az egész katun átvett. Ebből való az olasz Ciccera, a horvát Čičarija és a német Tschitschenboden területnév. Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélnek, az isztriai oláhok nem adnak egységes választ. A *rumărește* helyett, amely rotacizmussal a *rumânește* isztriai megfelelője volna, azt mondják, hogy *po našom*, t. i. „a mi nyelvünkön“, a Jelej-ni-beliek pedig: *po žejansku*. Az isztriai oláhok tehát sem magukat, sem nyelvüket nem nevezik egyöntetűen. Az azonban lehetséges,

¹ L. Jancsó Benedek-Emlékkönyv. Budapest, 1931.

² Az isztrio-oláhokkal minden szempontból kimerítően foglalkozik Pușcariu, Studii Istoromâne c. háromkötetes művében.

³ Pais Dezső szíves közlése.

⁴ I. h. 23. l.

hogy régebben, amikor a horvát hatás még nem érte el mai erejét, volt az őshazából magukkal hozott saját nevük. Ireneo della Croce karmelita apátnak „Historia antica e moderna Sacra e profana, della città di Trieste“ c. művében olvassuk: „...i nostri Chichi addimandansi nel proprio linguaggio Rumeri“ (1698., 334. l.). Ezek szerint a XVII. század végén s minden bizonnyal még a XVIII. század elején is, még élt volna a *Rumāri* népnév, amely hangtanilag is hiteles iztro=oláh formának néz ki, amennyiben meg van benne az $n > r$ fejlődés, a rotacizmus. Maiorescu, L. Morariu, Glavina és Popovici mesterséges úton próbálták újabban is divatba hozni, de minden kísérletezésük kudarcot vallott.

Van az oláhságnak még egy másik ága is, amely ma *vlaš*-nak nevezi magát, az úgynevezett megleni oláhok. Helyzetük sokban hasonlít az isztriaiakéhoz. Elbolgárosodásuk talán még az utóbbiak elhorvátosodásánál is gyorsabb léptekben halad. Mohamedán vallásúak lévén, rendszeren pomák nőkkel házasodnak össze — különösen a nántaiak —, a macedóniai bolgár nyelv pedig a jobbmódú meglenitáknak rendes társalgási nyelve.⁵ Vannak falvaik, melyek már teljesen elbolgárosodtak (Barovița, Coinsco, Sirminina). Az őshazából származó nevüknek, amely nyelvjárásukban *Rumən*-nak hangzanék, ma már semmi nyoma sincsen. Feltehető azonban, hogy valamikor megvolt, de szláv környezetükben épp úgy elfelejtették, mint az isztriai oláhok. Ezt persze közelebbi adatokkal bizonyítani már azért sem lehet, mert 1859 előtt, amidőn B. Nikolaides munkája: *Les Turcs et la Turquie contemporaine* megjelent, a meglenitákról semmiféle értesülésünk sincsen. A névcsere az oláhság e két töredékénél a kétnyelvűségnek kívül előmozdíthatta még a faji összetartozás tudatának a hiánya, amelynek — ellentétben a dáko=oláhokkal és a macedo=oláhokkal — a legcsékélyebb nyomát sem találjuk meg náluk.

Eredeti nevüket a dáko=, macedo= és az albániai oláhok őrizték meg.

A macedo=oláhoknál a Romanu(m)-ból szabályos hangfejlődéssel *Armăn*, *Arămăn* lett, az r előtt prostetikus a=val (v. ö. a következő dáko=macedo=oláh szópárok: *rece=arafe*, *rămăn=armîn*, *riu=ariu*, stb.). Ezt a nevet mindmáig megőrizték, kivéve a pindosi oláhság kebeléből Bulgáriába szakadt telepeket, amelyek ma — a pirdopi kerületben szerzett tapasztalataim szerint — *Tințar*-oknak nevezik magukat, nyelvüket pedig *tințarski*-nak. Ez eredetileg éppúgy gúnynév, mint a görögök által használt *kucovlah*, a bulgáriai oláhoknál azonban már nem nevezhető annak. Ez a névcsere meggyőzően mutatja, hogy egy tömörebb földrajzi egységben élő, de politikailag szervezetlen, alacsony kultúrájú nép diasporái, idegen környezetbe jutva, könnyen elveszíthetik régebbi nevüket, ahogy ez az isztriai oláhoknál történt és a meglenitáknál is történhetett. Az albániai Färșeroți nevű oláhok saját neve *Rămăni*, *Rumăni* s állítólag *Romăni* is⁶ prostetikus a nélkül, ami különben a macedo=oláhoknál is lehetséges. Megjegyzendő, hogy a Capidan által közölt Romăni hangalakjának hitelességéhez szó fér, az elsőszótagbeli o ugyanis tudós eredetű régieskedésnek látszik.

Legérdekesebb a név története az úgynevezett dáko=oláhoknál, akik a *rumân* nevet szintén a déldunai őshazából hozták magukkal.

⁵ A megleni oláhokról Th. Capidan írt részletes monografiát: *Meglenoromăni*, I. Istoria și graiul lor. București, 1925 és II. *Literatura populară la Meglenoromăni*. București, 1928. *Academia Română* Studii și Cercetări VII.

⁶ L. Dacoromania VI., 116.

A XVI. századtól kezdve a legrégebbi szövegekben úgy a *rumân*, mint a *român* változatot megtaláljuk, de a kettő közül csak az előbbinek van népi hangalakja,⁷ amennyiben hangsúlytalan o-ból lett u-t találunk benne. Ilyen az 1489-ben egy oláh-szláv oklevélben feljegyzett *Rumã-rul* személynév:⁸ *rumânești*, *rumânii* (Evangheliar, 1561. Bianu-Hodoș 10. sz.), *rumânesc* (Molitevnic, 1564. Bianu-Hodoș 13. sz.), *rumânii* (Psaltirea, 1570. Bianu-Hodoș 16. sz.) stb., míg a szászvárosi csonka öszövétséghordításban egyéb szókincsbeli latinizmusok társaságában már ro- kezdőszótagú alakokat is bőven találunk. Megjegyzendő, hogy a népies hangalakú változat egészen a XVIII. század végéig csaknem kizárólagos.⁹ A ru- ~ ro közötti ingadozást Th. Gartner követte nyomon,¹⁰ megállapítva, hogy 1840 körül a *rumân* már meglehetősen általános. Ő említi azt is, hogy a párizsi oláh diákok 1846-ban még annak rendje-módja szerint *rumân-nak*, 1848-ban azonban már *român-nak* nevezik magukat. A Pumnul „Grammatik der rumänischen Sprache“ (Wien, 1864) című nyelvtanában abban a hiszemben, hogy a *rumân* alak régebbi még a latin *Romanus*-nál is, felveszi a harcot az o-zó divattal, de eredménytelenül. A római származás nagyobb dicsőségére kitarozott *român* név aztán a nagyromániai atmoszférában döntő erővel kapott életre s a legjobb úton van ahhoz, hogy a történeti jogokkal rendelkező vetélytársát tökéletesen elnyomja. A rómaiaskodás az oka a *Romin* helyesírás elleni tiltakozásnak is, mert az *â* hangnak úgy a szó elején, mint a szó belsejében következetesen *i*-vel való írása eltávolodást jelent az etimológikus helyesírású *Român*-tól, amely legalább is írásban hűebben tükrözi a *Romanus*-t (l. bővebben Al. Rosetti, *Observații asupra ortografiei Academiei Române* [1932]. *Revista Istorică Română* II, 359). A népies hangalakú változat kiközösítésének második fontos lélektani oka a *rumân* szónak „paraszt, jobbágy, rabszolga“ jelentése volt,¹¹ amely éppen azért, mert a vajdaságokban fejlődött ki az oláhság nyomorúságos szociális helyzete következtében, egy, a dák-oláh ideológia görögtüzével szöges ellentétben álló sötét mult hordozója volt s így a kitagadottak mostoha sorsára kellett jutnia.

A latinizáló alakok érdekében megindított propaganda nemsokára maga után vonta az *oláh*, *Walach*, *Valaque*, *Valacco* stb. elnevezések ellen folytatott hadjárat kitörését is. Az előbbi magyarországi oláhok indították meg: Șincai, Maior és Klain, a dákoromán elmélet megalkotói. Az utóbbi, az első oláh nyelvtan szerzője, latinnyelvű munkájának 1780-ban a következő címet adja: *Elementa Linguae Daco-romanae* — de a félreértések elkerülése végett hozzáteszi. — sive *Valachicae*. Maior a latinizáló helyesírás bizarr szabályait 1819-ben *Orthographia romana sive latino-Valachica* címen kovácsolja össze, J. Alexi pedig 1826-ban *Grammatica Daco-Romana sive Valachica c. nyelvtant ír*. Ebbe a kategóriába tartozik még A. A. Naszódy *Lexicon Germano-*

⁷ V. ö. Cancel, *Despre „rumân“ și despre unele probleme lexicale vechi slavoromane*. București, 1921, 5. l. és Tiktin, *Dicționar român-german* 1336.

⁸ Hasdeu, *Arhiva istorică* I., 155.

⁹ Jenache *Văcărescul az első vajdaságbeli oláh grammatikus nyelvtanának címe: Observații sau Băgări de seamă asupra regulilor și orînduiriilor Gramaticiei Românești...* Rimnic, 1787.

¹⁰ Über den Volksnamen der Rumänen. Sonderabdruck aus den „Bukowiner Nachrichten“. Czernowitz, 1893.

¹¹ Tiktin, i. h. 1335—36. l. és Gaster, *Chrestomatie română* II, 518. — Hunfalvy, *Az oláhok története* II, 95. és 328.

Latino-Daco-Romanum-a is, melynek kézírata a nagyváradi püspökség könyvtárában van. A dákoromán törekvésekkel kapcsolatos átkeresztelésről jegyzi meg S. T. az „Erweis, dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind, und dies nicht aus ihrer italicisch-slavischen Sprache folgt“ c. Budán, 1826-ban megjelent kétnyelvű munka szerzője, hogy „Um den Walachen in den Wahn zu bestärken, lehren sie ihn jetzt nicht Rumun, sondern Roman sich zu nennen“ (68. l.). A Budai Lexicon a Románescu szót így fordítja: valachicus, *daco-romanus*: Oláh: walachisch, ami bizonyítja, hogy 1825-ben még lehetetlenség lett volna nyelvünkben „oláh“ helyett „román“-t mondani, mert különben ebben a szótárban okvetlenül az utóbbi szerepelne. Clemens 1821-ben kiadott Kleines Walachisch-Deutsch und Deutsch-Walachisches Wörterbuch-jában a Román fordítása ugyancsak „Walach“ és nem „Rumäne“, vagy éppen „Romäne, Romane“. Erdély műveltebb oláhjai már a szabadságharc előtti időkben erőteljesen szolgálják a „kijavított“ név népszerűsítésének ügyét. D. T. Bojancă ügyvéd Diregătoriul bunei-creștere című, az aradi oláh tanítóképző intézetnek ajánlott pedagógiai művében írja „Ubiubi deinceps vox Romanus sive substantive, sive adiective sumta apparuerit, ubique *Valachus* intelligendus est“. (V. l. jegyzet.) Ez előzmények nélkül az 1848 május 15-i oláh nemzetgyűlés legfeljebb azt követelhetne volna, hogy hivatalosan *rumun*-nak nevezzék a sérelmezett *oláh* helyett, nem pedig *román*-nak, ahogy ezt tényleg kívánták. Ám ekkor már a külföldi sajtóba és irodalomba is sikerült az oláh propagandának becsmépsznie a „román“ nevet. Bizonyítékul hivatkozunk J. A. Vaillant dákoromán szellemben írt háromkötetes művére, melynek címe: *La Romanie ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or, Ardaliens, Vallaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans*. A párizsi *Revue Indépendante* 1848 január 25-i számában *Saint-Martin La Romanie ou Moldo-Valaquie* címen írt cikket. Ennél jelentősebb eredményeket ért el az oláh propaganda a német sajtóban. Egy névtelen oláh szerző 1849-ben kezdi el egy nagyromán szellemű háromfüzetes munka kiadását, az elsőnek címe: *Die Romänen der österreichischen Monarchie*, a következő kettőé: *Die Romanen der öst. Mon.* (1850—51). A bukovinai oláhok kétnyelvű újságja 1850-ben mint „*Gaseta Romaneasca*“, illetőleg „*Romanische Zeitung*“ jelenik meg. Érdekesen módosult például Iszer 1844-ben kiadott *Walachische Sprachlehre*-jének a címe, amely 1855-ben már *Walachische oder rumänische Sprachlehre*. Több példát nem idézünk, de rövidsen utalunk arra, hogy újabb az olaszoknak is van *rumeno-romeno*, illetőleg *Rumenia-Romania-Rumania*-problémájuk (lásd például az *Europa Orientale* c. folyóiratot). A *Studi Rumeni* oláh és egyes olasz munkatársaival szemben Tagliavini a *rumeno* következetes használata mellett tört pálcát.¹² A bolgároknál Mladenoff kifogásolta a régebbi Rumanija helyett újabban minduntalan fel-felbukkanó Romanija használatát (*Rodna Reč*, 1928, 206—8. l.).

Az oláhság nemzeti nevének történetéhez érdekes adatokat meríthetünk a magyarországi, illetve Magyarországra vonatkozó forrásokból. Latinnyelvű emlékcinkben a XVI. századtól kezdve nem ritkán találkozunk azzal az első pillanatra meglepő kijelentéssel, hogy az oláhok *Romanik*-knak nevezik magukat. A dalmát Tranquillus Andronicus 1534 december 16-án kelt tudósításában írja, hogy az oláhok: „... nunc

¹² V. ö. Egyet. Phil. Közl. LIII (1929) 138—39. Kivételt képeznek a mostanában megjelenő *Enciclopedia Italiana* számára készült címszófeldolgozásai, amelyekben az *o*-alakokat találjuk.

se Romanos vocant; sed nihil Romani habent, praeter linguam et ipsam vehementer depravatam et aliquot barbaricis idiomatibus permixtam.¹³ I. Ferdinánd Oláh Miklós esztergomi érsekhez 1548 november 23-i kelettel intézett levelében említi, hogy: „Valachi... quos ab ipsa rerum Domina Urbe Roma oriundos constat, unde nunc quoque sua lingua Romani vocantur“.¹⁴ Pater Antonius Possevinus, aki a Szent- szék megbízásából utazgatott Kelet-Európában s így 1583-ban Erdélybe is eljutott, már egy eredetelméletet is közöl róluk: „...antiquum Romanorum genus, qui et scse Romanos adhuc vocitant, atque olim sive ex coloniis Romanorum, sive ex iis, qui ad metalla damnati erant, descenderunt“.¹⁵ Kovacsóczy Farkas De administrando Regni Transyl- vaniae (Kolozsvár, 1584) c. művében,¹⁶ Philodacus és Eubulus dialo- gusában szerepel e kérdés: „...Valachi nostri, qui se nunc etiam Roma- nos vulgo venditant, eorum (sc. Romanorum) reliquiae sunt?“ Lisznyai Pál pedig egyenesen azt mondja, hogy az oláhokat latinul Romani-*knak* nevezik: „...Vlachice vocantur *Rumuny*, latine Romani, hungarice autem vocantur Oláh, et in plurali Oláhok“.¹⁷

Ezekből az adatokból persze egyáltalában nem következik, hogy az oláhok saját neve csakugyan már a XVI. században Romani lett volna, ahogy ezt a XIX. századi dáko-oláh propaganda igyekezett az európai köztudatba belevinni, hanem egyszerűen csak rumán, amelyet a humanisták latinizáló módján, amióta Bonfini könyveit forgatták, másképen átírni, mint Romanus, a XVI. században, úgy látszik, még senkinek sem jutott eszébe. Ha meggondoljuk, hogy humanista felfogás szerint az oláhok „elrontott, és barbár elemekkel kevert“ latin nyelven beszélnek, úgy mi sem természetesebb, minthogy a rumán hangalak- jában is egy „elrontott“ Romanus-t fedeztek fel, amelyet klasszikus tudásuk követelményeinek megfelelően siettek Romanus-ra kijavítani. Az idézett példákban különben a Romanus nem is annyira a szűkebb értelemben vett oláh-t jelenti, mint inkább a humanistáknál ismét divatba jött civis Romanus-t, illetve ennek a római világbirodalom felbomlása után a barbár hatások keresztüztüében hajdani lényéből kivetkőztetett korcs utódját. Kiolvashatjuk továbbá az idézett ada- tokból azt is, hogy a humanista íróknál az oláhok kontinuitásának hiedelmét az Erdélyben talált római feliratokon és az oláhok romlott latin nyelvén kívül még az is erősítette, hogy az oláhok magukat rumán-oknak nevezték.

A XVII. században találkozunk az első próbálkozásokkal, ame- lyek a *rumán* latinbetűs átírását célozzák. J. Tröster Das Alt Neue Teutsche Dacia (Nürnberg, 1666) c. könyvében írja: „Letzlich heissen sie in ihrer Sprache nicht Walachen oder Bloch, sondern *Rumunos* oder Römer“ (327. l.), tehát *u*-val jelöli az *á* hangot. Toppeltinus átírásán látszik, hogy komoly fejtörést okozott neki: „Illud certo scio, quod etiamnum hodie nostri Valachi se vocitant *Rumuin*, id est Romanos“.¹⁸ Mintha az *u*-val az *á* veláris jellegét, az *i*-vel pedig a magas nyelv- állást akarta volna érzékeltetni, amely tényezők csakugyan meghatá-

¹³ Fontes Rerum Transylvanicarum, IV., 243.

¹⁴ Veress, Bibliografia română-ungară. București, 1931. II, 259.

¹⁵ Fontes Rerum Transylvanicarum, V., 209.

¹⁶ V. ö. Szádeczky L.: Kovacsóczy Farkas kancellár, 1576—1594. MTörtélr., VII. évf., 41. l.

¹⁷ Origo gentium et regnorum, post-diluvianorum, a Japheto, Semo, et Chamo, eorumque posteris. Debrecini, 1693, 97 l.

¹⁸ Origines et occasus Transylvanorum. Lugduni, 1667, cap. VI., 55. l.

rozzák a sajátos oláh hangot. A XVII. századi Stanislav Orichoviusnál már egy harmadik átírás, illetve hanghelyettesítési lehetőséggel ismerkedünk meg: Hi eorum lingua *Romini*, a Romanis, nostra Valachi ab *Italís* appaellantur.¹⁹ Feltűnő, hogy Orichovius *ost* ír az átírt alakokban rendszeresen fellépő elsőszótagbeli *u* helyett, valószínűleg a Romanus-szal való nagyobb hasonlóság kedvéért, azonban minden dákorománizmustól függetlenül. A hazai humanisztikus műveltség egyik legkimagaslóbb oláh eredetű elsajátítója, Halics Mihály, 1674-ben Párizs Pápaihoz intézett latinbetűs ódájában „*Romanus Apollo*”-nak nevezi magát,²⁰ mert érezte, hogy az oláh szövegben éppen ez a népies hangalakhoz közelálló jelző fejezi ki legjobban azt, hogy ő mint oláh anyanyelvű hallgatótársa köszönti fel Pápai.²¹ A latin szövegű ajánlásban Valachicae helyett Carmen primo et uni-genitum Linguae Romano-Rumanae áll s latin a keltezés és a névaláírás is: „Nob. Romanus Civis, de Cáránsebes.”²² Halics éppúgy, mint kortársai, meg volt győződve, hogy az erdélyi és bánági oláhok a dáciai latin gyarmatosok egyenes leszármazói s ezért aggályoskodás nélkül s a legteljesebb jóhiszeműséggel nevezi magát a fenti módon is. Hogy minden önmegalázás nélkül *Valachus*-nak is nevezhette volna magát, bizonyítja kortársának, a szintén oláh eredetű, de még nagyobb mértékben elmagyarosodott franciskánus szerzetesnek, Kájoninak, az esete, aki, mint saját maga írja: „Joannes Kájoni *Valachus* de Kis-Kajon”. A XVII. századból még az erdélyi származású Thomas Scharsius, Wittenbergában, 1690-ben megjelent doktori értekezését említjük meg, amelyben a következőket írja: „... Valachi, Romanorum reliquiae, siquidem eorum lingua, Latini, sermonem haud obscure redolens, originem Italicam facile prodit, quin ipsimet Valachi sese *Rumuni* hoc est Romanos appellant”.²³ Az *e*-vel átírt alak is már a XVII. században felbukkan. J. Jo. Lucius De regno Dalmatiae c. művében írja: „Valachi autem hodierni, quicunque lingua Valachica loquuntur, se ipsos non dicunt Vlahos aut Valachos, sed *Rumun*, *Rumuin*, *Romin*, *Rumen* után szinte stereotíp szabályszerűséggel odafüggesztett „id est Romanos”, „hoc est Romanos” bizonyítja, hogy a két név összefüggését mindenkor érezték s így érthető, hogy ebből a tényből a történettudományok akkor érvényre emelkedését a következőket vonták le, hogy az oláhok mindenütt a római gyarmatosok utódjai. Dugonics Andrásnak egyenesen a rumun nyelv név az úgyszólván egyetlen érve, amikor a fentemlített adatok naív hangnemében mondja: „Azon nép, mely Magyar és Erdély

¹⁹ Idézi Tr. Laurian, Tentamen, XXXIX., 1.

²⁰ Siegescu tévesen „Romanus Apollo”-t ír, l. EphK., XXVII., 487. A hiba forrása a Hasdeu által közölt másolat (Columna lui Traian, 1883, 413—14. l.), amelyet N. Densusianu készített. L. még Dacoromania, IV., 106. l. Érdekes, hogy maga Drăganu is „Romanus Apollo”-t ír egy helyen (u. o., 97. l.), pedig ugyanabban a cikkben javítja N. Densusianu másolási hibáit.

²¹ Ilyen félig népies, félig tudós alakot használ N. Ch. Quintescu a *Valachus* helyett: De deminutivis linguae *Rumanicae*. Berlin, 1867.

²² L. az óda faksimilé-nyomatát Drăganu, Mihail Halici (Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII. Dacoromania. IV., 168. l. utáni melléklet.

²³ Memorabilia aliquot Transylvaniae, 1690. V. ö. Veress, Bibliografia română-ungară, I, 131.

²⁴ Schwandtner, Scriptorum III, 3., 459. l. U. o., 460. l. találjuk a *rumanesie*, *Rumana*, *Rumen Munten* következetesen *u*-val írott alakokat.

országoknak némely részein, Havasalföldön pedig és Moldvában szélesen és hosszan elterjedt, hogy azon rómaiaknak maradványai legyenek, kik Dáciában, melyet Trajanus császár megvéve, újra letelepedtek, bizonyos abból is, hogy még mostanában is *Rumunyo*knak, azaz rómaiaknak nevezik magukat, sőt azon nyelv is, mellyel mostanában élnek, nem egyéb a római nyelvnél.²⁵ Egy érdeme van Dugonicz eme passzusának, hogy t. i. tudomásom szerint, ebben van a második adat irodalmunkban az oláhok nemzeti nevére,²⁶ különben ő is csak a XVI. század óta jólismert refrént ismétli, anélkül, hogy sejtjené, milyen bonyolult problémát intéz el játszi könnyedséggel. A magyaroknak uradalmi c. munkájában (Pesten és Pozsonyban, 1801) ismételten szól az oláhokról és nyelvükről: Az oláh nyelv „Deák, Tót és Dákus nyelvből összehabartt, és föl-cersztött szülemény. Ők magokat most is Rómaiaknak nevezik (*Rumun*)“ (154. l.). Ezen az újabb nyilatkozatán már meglátszik az 1780-ban meginduló latinnyelvű dákoromán irodalom hatása is.

Az eddig elmondottak alapján tehát bizonyosra vehetjük, hogy az oláhok saját népi neve mindig *rumân* volt s így elfogadható érvekkel nem tudjuk bizonyítani Melichnek különben is csak ötletképen felvetett gondolatát, hogy az *oláh* elnevezést maguktól az oláhoktól vettük volna át (A honfoglaláskori Magyarország, 311—12. l.). A magukat *vlah*, *vlaš*-nak nevező isztriai és megleni oláhok névcsereje aránylag újabb keletű, de ezek a magyarsággal soha nem kerültek kapcsolatba s már ezért sem jöhetnek számba *oláh* szavunk eredetének vizsgálataiban. Csak az északi oláhságnak juttathatnánk közelebből nem bizonyítható közvetítő szerepet, ha feltételeznők, hogy az Alduna vidékén már a X—XI. században voltak olyan oláh pásztorok, akik, mint ma az isztriaiak és a megleniek, már akkor erősen el voltak szlávósodva s önmagukat *vlaš*-nak neveztek.

Arra nézve, hogy a *rumun*-t régebben népünk szelésebb rétegeiben az oláhok jelölésére használták volna, nincsenek adataink s minden bizonnyal nem is lesznek. K(opitar) ugyan megjegyzi, hogy „РѢМЪН spricht der Unger und Sachse Rumun“,²⁷ 1848 előtt azonban mást, mint *oláh*-t nem találunk (Havaselve neve „Oláhország“ volt egészen addig, míg a berlini kongresszus által megerősített Rumánien magyar megfelelője, az egyesült vajdaságokat jelölő Románia túlsúlyra nem jutott). A *rumun*-t a német tudományos irodalomban Miklosich használta rendszeresen, nálunk Edelspacher (*Rumun* úlceme a magyar nyelvben. NyK., 1876), az *oláh*-hal és *rumén*-nek váltakozva pedig Hunfalvy-Edelspacher nemcsak azért használja a *rumun*-t, „mert az újkor ethnographiájának egyik tétele a népnevek azon alakban való használatára utasít, mellyel az illető népek önmagukat saját nyelvükön nevezik, hanem azért is főleg, hogy a „*rumun*“ és „*román*“ fogalmak meg legyenek különböztetve. A *rumunok* ugyan mind *románok*, de a *románok* csak részben *rumunok*“ (i. h., 87. l.). Újabbán Zolnai Béla említi gúnyos értelemben használt kölcsönszavaink között.²⁸ Ez a gúnyos értelme a szónak azonban nemcsak nálunk fejlődött ki, megvolt magukban a vajdaságokban is, amint a következő tanulságos idé-

²⁵ Etelka, II. könyv, 23. l.

²⁶ A legrégebb ismert adatra nézve I. Alexics György, *Oláh. Román. Nyr.*, 43., 406. l.

²⁷ *Jahrbücher der Literatur*. Wien, 1829, 46. köt., 71. l.

²⁸ Az idegen szavak kérdése nyelvészeti szempontból. *MNy.* XIX, 35.

zet bizonyítja: „Die Bauern werden übrigens von den Bojaren dargestellt unterschieden, dass sie vorzugsweise *Romone* oder Römer genannt werden, welcher Name oft zugleich im verachtlichen Sinne genommen wird.“²⁹

A rumun mellett a mult század második felétől kezdve sűrűn használták a német mintára készült *rumen-t* (< Rumäne), amely hosszú *é*-je miatt nem lehet közvetlenül az oláh *rumân* átvétele, minthogy az *â*-nek nyelvünkben *é* nem felelhet meg.³⁰ A nép nyelvébe azonban nem ment át, pedig hangalakja csöppet sem idegenszerűbb, mint pl. a „rutén” névé, amely pedig közhasználatnak örvend. A mult század második felében terjedni kezdő német Romäne-változat átvételére, amelyből *romén* lett volna, nincsenek adataink. Hasonló hangalakot használ Budai János „Fundamenta Grammatices Romaenicae” c. kéziratosa művében: *lingua Romaenica, Romaenus*.³¹

Helyesírási csodabogarakkal is kísérleteztek, csakhogy az oláhok nemzeti nevével kapcsolatban fellépő hangtani és jelentéstanai nehézségekkel megbirkózhassanak. Ilyenck a magyar szövegben használt *rumân, Rumânia* s a latinizáló *român*, amely utóbbról a nyelvtörténet mellőzésével Dăianu kijelenti, hogy „eredeti elnevezés” s azt ajánlja, hogy a maga oláhos helyesírásával használják.³² Siegescu a Philológiai Társaságban felmerült vitához hozzászólva, úgy vélelszik, hogy a *român-t* a mindennapi nyelvben továbbra is megtarthatjuk, de a nyelvészetben *român-nak* kell írunk.³³ Ebbe a kategóriába tartozik Réthy László *rumén*-ja, amely az Alexics-félc átírásban az oláh *rumân-t* képviseli.³⁴ Ez ötletek életképtelenségüknél fogva éppúgy elszigetelődtek, mint Kogălniceanu kísérlete, aki *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* c. művében a francia szövegbe vezeti be a *Român, langue române* alakokat, az olvasó tetszésére bízva azok helyes olvasását. Kiss Gábor a *rumén*-nél gyakrabban *rumânt* használ (rumâniái, Rumânia), a *rumân*-változatot csak a nagybetűkkel szedett könyvcímekben találjuk dolgozatában. Hellebrant bibliográfiai közleményeiben az oláh, román és rumén mellett néha a *rumânt* is használja.³⁵ Ez utóbbi a rumun és a román kontaminációjából keletkezett tudatos alkotás.

²⁹ J. F. Neigebaur, *Beschreibung der Moldau und Walachei*. Leipzig, 1848., 286. l.

³⁰ Pl. Hermann Antal, *Alternatívák a rumén ethnológiához*. Ethnografia, 1890. U. attól, A hegy a *rumének* néphitében. Erdély, 1893. Alexics Gy., *A rumén irodalom a XVI. században*. EPhK., 1903, 85. l. Szórványosan használja Szamota I. Oláh, bolgár vagy magyar eredetű volt-e Ronsard Péter (EPhK., 1891, 177. l.) c. cikkében, továbbá Hunfalvy és mások. Újabban Gulyás Pál elevenítette fel *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* c. művében. V. ö. még *Magyar Nyelv XXVIII*, 58, 2. jegyz.

³¹ V. ö. Siegescu, *A román helyesírás története*. Budapest, 1906, 192. l. Budai az *ae-t* különben nem használja az *â, â* hangok jelölésére, de mivel csak a latin szövegben fordul elő, ezek alkalmi átírásának is tekinthető.

³² D. Illés, *Vocalis nasalis a român nyelvben*. Budapest, 1895, 5. l. V. ö. még Mailand Oszkár, *Mythosi elemek a rumân népköltészetben* (Hunyadm. tört. és rég. társ. évk. III. 70—79.).

³³ EPhK., 1904, 485—88. l. Megjegyzendő, hogy *õ* maga sem követte ezt a tanácsot. Alexics válasza u. o., 29., 258., 260.

³⁴ Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. Budapest, 1887, IX., 1.

³⁵ L. pl. az EPhk. 1897. és 1898. évfolyamait: Könyvészeti adatai különben is híven mutatják az egységes terminológiai hiányát.

Mindkét szótagban tehát ingadozást tapasztalunk, amelynek oka az elsöben a dákoromán törekvések eredményeképen divatbahozott visszalatinosított *o*-alakok konkurenciája, a másodikban pedig az, hogy nyelvünkben nincs *ö*, *á* hang. Az utóbbi hiányon, mint láttuk, hanghelyettesítéssel (rumun), kölesönvétellel (rumén), vagy pedig tudatos képzéssel (rumán) próbáltak segíteni, anélkül azonban, hogy a problémát sikerült volna megoldani. Még kisebb visszhangra talált az oláhös helyesírás bevezetése (rumän, romän). Az élő nyelvbe vezetö utat különösképen egy olyan hangalakú változat találta meg, amely a legkevésbé alkalmas az „oláh“ és „neolatin“ fogalmak megkülönböztetésére, tudniillik a *romän*. Ha ezenkívül meggondoljuk, hogy nyelvünkben az oláh *á* hang helyén egyedül az oláhokat is jelölö *s* éppen ezért bántóan kétértelmü román szóban találunk *ást*, úgy ez még inkább figyelmeztet bennünket arra, hogy ebben az esetben tisztán nyelvészeti okoskodással nem lehet boldogulni. Az *á* eredetét tudniillik ugyanott kell keresnünk, ahol az elsöszótagbeli *o*-ét, a dákoromán eszmékből táplálkozó politikai mozgalmakban. Az 1848-as unionista törekvések idején, amikor az erdélyi oláhságot mint nemzetet ismerték el, a Baritiü, Bärnuüiu és Laurian³⁶ vezetése alatt álló oláhok a balázsfalvi nagygyülésen, Suluü vikárius indítványára, azzal a követeléssel is előállottak, hogy Erdély többi nemzetei czentül saját nyelvükön ne oláhnak vagy walachnak, hanem románnak nevezzék öket.³⁷ És csakugyan, az 1849 július 21-én alkotott elsö nemzetiségi törvénytervezetben „oláh“ helyett már „román nemzetröl“ van szó s bár ennek törvénybeiktatására a közbejött események miatt nem kerülhetett sor, a kiegyezés utáni törvényhozásunk az oláhság eme kívánságát mindmáig tisztelgetben tartotta. Czuczor—Fogarasi a Román-cikkben megjegyzi: „E szótárban, ha magányosan áll e szó, saját nyelvök után a keleti román, közönségesen: oláh értetik alatta.“ (V. 589.). A sajtó is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a „román“ ma már meglehetősen befészkelödött a köztudatba, anélkül azonban, hogy minden politikai háttér nélkül nyelvünkbe került csaknem ezredéves szinonimáját sikerült volna kiszorítania. Elharapódzása elé különben nem gördültek komolyabb akadályok, kuriózumszámba megy, ha 1885-ben Kispál Mihály a Nyr.-ben rövid kis cikkben teszi szövé azt a „legújabb idegen szót“ (XIV, 514.). Szerinte három oka van a különösen az újságokban terjedö újításnak: a német divat, mely szerint minden népet a saját nevéen kell nevezni,³⁸

³⁶ Laurian írja Tentamen-jében (1840) az „oláh“ névröl: „Ast notari meretur Romanos ipsos (Romanos az oláhokra vonatkozik) hoc nomen pati non posse, quippe, qui propria lingua se Romanos nominant, nec aliter a peregrinis nominari volunt“ (XVIII. 1.).

³⁷ L. Asztalos Miklós, Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Budapest, 1928, 113. és 147. l. — Vajjon mit szölt volna Suluü, ha valaki a „román“ helyett a rumun-t vagy a rumén-t, esetleg a rumän-t ajánlotta volna? Biztosan mindegyiket elvetette volna, mert az *u* minduntalan a jobbágy jelentésü rumän-t idézte fel. Ellenben zavarba jöhetett volna, ha valaki az oláhok latinizáló gyengéjét ismerve, azt indítványozza, hogy az oláhokat nevezzék ezentül *romun*-oknak, ami hangtanilag teljesen megfelel a romän-nak. A *romun*-nak mindenesetre megvan az a nagy hibája, hogy *u*-ja miatt kissé elüt a Romanus-tól, a „román“ ellenben nem! Így találkozik a XVI. század humanisztikus tudálékosságának szülötte a XIX. század dákoromán homunkuluszával.

³⁸ Horváth István kezdeményezése, hogy a németeket *deutschok*-nak nevezzük (A Deutschok Mosestöl... Pest, 1832) teljes kudarcot vallott, ami még inkább mutatja az oláh propaganda átütö erejét.

a „díszstílus“, melynek az a jelmondata, hogy „ne úgy írj, amint beszélsz“ (!) és az oláh rómaiaskodás, Befejezésül azt ajánlja, hogy „maradjunk meg az oláh nevezet mellett“. Helyeselnünk kell, hogy legalább tudományos irodalmunkban — ahol egyenesen szükséges — az oláh meglehetősen általános, kivéve Erdélyt, ahol az oláhok a megváltozott viszonyok ellenére is még mindig sértőnek találják magukra nézve. A dákoromán atmoszféra még nem hűlhetett le annyira, hogy az oláh használata felmelegedést ne okozzon s hogy a román-esemete beoltását a román-törzsbe céltalan fáradozásnak ne tartsák. Talán el fog érkezni az idő, amikor nemcsak néhány magyarországi oláh (pl. Barițiu György), hanem az oláhság szélesebb körei is be fogják látni, hogy magyar szomszédaik nem lealacsonyító vagy éppen megbélyegző értelemben használják az inkriminált elnevezést. „Ebben a névben bántót egyáltalán nem kellene találnunk — írja Alexics³⁹ —, legföllebb a hangban lehet gúny vagy sértés (v. ö. *jezsuita, zsidó, cigány* stb.)“, amit viszont a legártatlanabb szóról is elmondhatunk, ha adott esetben „pregnans“ értelemben ironikus hanghordozással ejtjük. Hiszen a román-t is lehet gúnyos értelemben használni, ha például a latinománia túlkapásait akarjuk kipellengérezni s nevezetesen a Massim—Laurian-féle lexikográfiai szörnyszülőtről azt mondjuk, hogy az a „román“ nyelv szótára. Másrészt pedig a latin eredetet az oláh éppúgy kifejezi, mint a román; azonos eredetű szóval nevezzük az olaszokat is, de nemcsak mi, hanem a legtöbb szláv nép is.

TREML LAJOS.

A JÓKAI-KÓDEX ÉS AZ OBSZERVANS KÓDEXIRODALOM.

II.

IV. A boszniai ferences-mozgalom. Eddigi vizsgálódásaink alá támasztják Horváth János egyik feltevését. Az első magyar könyv szerzője a bogumil és patarén eretnekek megtérítésére Boszniába telepített ferencesek között keresendő.

Történetük a XIII. század végére nyúlik vissza. Már 1291-ben ugyanis IV. Márton pápa a dalmát-szlavón provinciális által két minorita hitvizsgálót küldetett ki Boszniába, mit VIII. Bonifác hét év múlva jóváhagyott, a kalocsai érsek figyelmét is felhíva az eretnekek elleni küzdelemre.⁴² Valójában a térítői munka megkezdésére azonban csak akkor lehetett gondolni, amikor 1319-ben Róbert Károly meghódította Boszniát, majd Kotromanics Ivánt tette meg banná és 1323-ban nejeének rokonát, Erzsébet lengyel hercegnőt adta hozzá nőül. Két évvel később a szentszék már a Dalmát és Horvátországban működő Fabianus testvért küldi néhány társával közéjük Károly magyar és István boszniai királyhoz intézett ajánlólevelek kíséretében.⁴³ A munka azonban nehezen indult. Ugyanis már jóval a minoriták előtt, 1233-ban a domonkosok

³⁹ Nyr. XLIII, 407. L. még erre nézve Keszthelyi M.: Román és oláh. Nyr. XLV, 417., és Schmidt Tibolt: Az erdélyi oláh kérdés és Nagy-Románia c. értékezésében az „oláh vagy román?“ fejezetet.

⁴² Eusebius Fermezsin: Acta Bosnae, Zagrabie, 1892. 18. l. Az okmányok Fabianus testvért nem hívják sehhol Hungarus-nak, de az 1504-i velencei kiadás alapján Sabatier kétségtelennek tartja magyar voltát.

⁴³ Wadding: Annales minorum. VII. 38—40.

kaptak volt e feladatra megbízást s most elfeledett jogukat vissza követelték.⁴⁴ Bizonyára csak személyes utánjárás bírta érvényre juttatni Fabianus testvér igazát. Avignonban jártakor azonban épp a Cesenai Mihály által meghonosított spirituális szellem uralkodott az ottani főkolostorban. Mi sem természetesebb, mint hogy a térítőútra induló szerzetes kompilál itt magának egy *Speculum Vitae*-t, mely munkájában követésre méltó például szolgáljon. Művéje másolja a rend első reguláját (Velece, 1504. 189—198. ll.). A Szent Ferenc által Leó testvérnek adott híres áldás szövegébe naiv buzgalommal a maga nevét írja be: „Benedicat me fratrem Fabianum...“⁴⁵ azután útnak indul, nem törődve azzal, hogy kompilációját tovább másolják és interpolálják Avignonban.⁴⁶

1327-ben Károly királyunknál jelentkeznek, hogy támogatását kérik. Délen azonban nem talált kedvező fogadtatásra: lovait, hitvizsgáló iratait s könyveit elvették.⁴⁷ Csak 1334-ben láthatott erélyesebben a térítéshez. Ekkor ugyanis Károly Róbert egy új hadjárattal erősítette meg hatalmát Boszniában. Még három, azaz összevéve tíz éven keresztül⁴⁸ működött tehát Fabianus testvér az itteni eretneknek között társaival, akik kétségtelenül ugyanannak a spirituális iránynak voltak a rendben hívei, melyet maga is vallott *Speculum*-kompilációjával. 1340 körül már ismét Avignonban van. Három évvel később — hogy rajongó szent ferenci lelkületéről végleg meggyőzőn bennünket — a Monte Vernára zárandokol. 1344-ben tűnik el végleg szemeink elől.⁴⁹

Fabianus Hungarus testvér boszniai működésének, úgy látszik, Geraldus Odonis rendfőnöknek 1339-i visegrádi látogatása vetett véget. Ő ugyanis a királlyal abban egyezett meg, hogy nagyobbarányú hittérítő missziót állandósít Boszniában s azért ezt, kivéve a dalmát-szláv provincia hatásköre alól, saját, közvetlen felügyelete alatt vikáriátussá alakítja. Most az összes ferencrendieket felszólítja a boszniai térítő munkára való jelentkezésre. Kétségtelenül ismét főként szlávul tudó magyar és olasz-dalmata testvérek jelentkeztek, még pedig olyanok, akiknek spirituális szellemét a szerzetesi élet ki nem elégítette. Kezdetben remeteségben s a nép közt vándorolva éltek.⁵⁰ Csak 1347-ben kérnek engedélyt, hogy egy kolostort bírassanak, melyben a betegek ki pihenhessék fáradalmaikat és ahol noviciusokat taníthassanak bizonyos ideig a római anyaszentegyház igazságaira. A verőcemegeyi Diákon legkésőbb 1356-ban valóban volt is szerzetesházuk.⁵¹

Innen kezdve a bosnyák ferencesek igykeznek Magyar- és Szlavon-

⁴⁴ Ibid. VII. 54—57.

⁴⁵ *Speculum Vitae*. Velece, 1504. 127. b. Az áldás eredeti szövegében, Leó nevével is meg van még kétszer a gyűjteményben a 188. a., 216. b. lapokon.

⁴⁶ Az 1623-i kölni és 1752-i győri kiadás címe: „Antiquitates Franciscanae seu *Speculum Vitae* B. Francisci et Sociorum ejus. Autoribus F. F. Fabiano, Hugolino et sociis Divo Francisco coaevis“, mit Sabatier úgy magyaráz, hogy a kompilációt Hugolino Actusából és a *Speculum Perfectionis*ből Fabianus testvér készítette. (*Speculum*-kiadás CCXI, CLXXXIII; Kaposy op. cit. XXXVI. 1.

⁴⁷ Theiner: *Monumenta* 515—526. ll.; Wadding VII. 104. 1.: „...equis, libris et processibus spoliatus est“.

⁴⁸ Wadding VII. 203.

⁴⁹ Kaposy op. cit. XXIV—XXVII.; Sabatier: *Speculum*-kiadás. CLXXXIII. 1. 1504-i velencei *Speculum*-kiadás 99. a.

⁵⁰ Karácsonyi op. cit. I. 307.

⁵¹ Fermendzin 28—29. ll.; Karácsonyi János op. cit. I. 307—308.

országban kis konventeket szerezni, hogy azok biztos szállásul szolgáljanak hittérítő rajaiknak.⁵² Igazi siker e törekvésüket akkor koronázta, midőn Nagy Lajos 1365-ben elfoglalta Bolgárország nyugati részét és most már e terület felé is irányuló hittérítő feladatuk biztosítására a konventek egész sorát alapítja a szemben fekvő magyar Duna-parton és északabbra Temes és Krassó megyékben.⁵³ A megtértek a kalocsai érsek és a csanádi püspök gondjaira bizattak; a rendfőnök pedig gondoskodik, hogy a megnövekedett szükségletet új testvérek küldésével elégítse ki.⁵⁴

Mikor azután 1369-ben Bolgárország ismét elveszett, hittérítő buzgalomuk Erdély felé keres kielégülést. Hunyad megyében kapnak újabb kolostorokat: Hátszegen, Mácsón. De ezek kis monostorok voltak: az 1372-ben alapított csöregiben mindössze tizenketten laktak együtt. Az abszolút szegénység eszményéhez tehát hívek maradhattak s mivel Bolgárország elveszésének évében erre külön engedélyt eszközöltek ki V. Urbán pápától, alamizsnát gyűjtve járták a magyar vidékeket.⁵⁵

Anjou-királyaink előtt hamisítatlan szent ferenci szellemük már csak régi családi tradícióknál fogva is szükségkép rokonszenves volt. Róbert Károly nagybátyjának nápolyi udvarában nem a hozzájuk hasonló sprituálisok uralkodtak? S ezer szál futott a nápolyi és magyar királyi udvarok között. Amott a mi Margit-legendánk sprituális magaságokba emelkedik és a szent királyleány Szent Ferenc stigmáival ékesül.⁵⁶ Itt a rajongó nápolyi Sancia királynő evangéliumi idézetekkel megtűzdelt leveleit olvassák, melyek kérlelhetetlen energiával szállnak síkra a poverello életeszményének hamisítatlan érvényesülése mellett. Vagyonát és életét ajánlja fel; örülne, ha meghalhatna érte: „haberem gratum, se Deus faceret me mori pro ista causa: tunc essem martyr...“ Midőn Szalkai Balázs vikárius 1420 táján a boszniai fráterek emlékeit összegyűjtve megírja krónikájukat, nem állhatja meg, hogy e leveleket művébe bele ne iktassa.⁵⁷

Hogy könyveik voltak, azt nemcsak hittérítő és noviciusokat nevelő tevékenységük feltételezi, hanem beszédesen bizonyítja Fábián testvér kifosztásának előbb említett adata, valamint XI. Gergely pápa 1374-ben kelt engedélye, hogy az elhalt fráterek könyveit megarthassák.⁵⁷ A Speculum Vitae pedig annál inkább kellett, hogy kezükön forogjon, mert életeszményük bibliáját, rendjük kezdeteinek hiteles történetét látták benne. Azért is írtak hozzá gyakran függelékül az általános vagy helyi ferences történetre vonatkozó okmányokat és krónikaszerű fel-

⁵² István bán már 1347 április 3-án kéri részükre a pápától: „...quod dicto bosniensi vicario recipiendi loca pro predicta vicaria in villis, castris et civitatibus provinciarum Hungariae et Slavoniae in quibus nec eiusdem ordinis, nec aliorum approbatorum ordinis fratres habent loca, concedere dignemini facultatem...“ Fermendzin 28—29. ll.

⁵³ Karácsonyi: op. cit. I. 309.

⁵⁴ Fermendzin 35. l.; Wadding VIII. 206—207. Szalkay Balázs krónikája (Toldy F.: *Analecta* I. 236.) megjegyzi: „Post mortem Ludovici, etiam tunc multi fratres Itali... ad Italiam patriam corum redierunt...“

⁵⁵ Fermendzin 39. l.; Thenier II. 92.

⁵⁶ Toldy F.: *Analecta Monumentorum Hungariae Historica* 223—227. ll.

⁵⁷ „...ut fratres in Bosnae, Bulgarie et Walachie aliisque vicinis eis partibus viventes... possint libros fratrum morientium in dictis partibus retinere...“ (Fermendzin 40. l.)

jegyzéseket.⁵⁸ Fabianus Hungarus sem tett egyebet, midőn magyarországi szereplésüket és szent életű első provinciálisukat illető adatokkal egészítette ki e szokásos függelékét⁵⁹ és saját életét is e történethez tartozónak tudva, annak egyes állomásairól tájékoztatott.⁶⁰ Az ő kompilációján kívül valószínűleg a boszniai fráterek olvasmánya volt az a másik Speculum-variáns is, mely Nemzeti Múzeumunk XIV. századi kéziratából ismeretes és⁶¹ a spirituálisok egy fontos hagyományát: az örök időkre szóló porciunculai általános búcsú hitét őrizte meg. E XIV. század elején keletkezett tradíció ugyanis az assisii nagyszerű Szent Ferenc székesegyház kiváltságait akarja azzal a költeménnyel ellensúlyozni, hogy Szent Ferenc maga nyerte volna el a pápától szegényes Porciunculája számára a legnagyobb kedvezést. A Poverello állhatatos tiltakozása, sőt tilalma ellenére, hogy rendje bármi kiváltságot kérjen vagy elfogadjon, a spirituálisok e hittel vallották azt igazi főtegmüknek.⁶²

Végül a Jókai-kódex bizonyossága szerint vagy a Speculum Perfectionis és Actus, vagy, ami — tekintve a fordító csekély műveltségét — valószínűbb, egy harmadik, már kész legendárium is ismeretes volt körükben. Ennek beszámrazását azonban valamivel későbbre, Vernahegyi Bertalan vikáriátusának idejére kell tennünk (1367—1407). A Bartholomeus de Alverna szerzetesnév már maga is spirituális programot vall. Mint Vernahegyi János misztikus testvér, akiről az Actus és Fioretti legendái regélnek, mint ama másik Vernahegyi Bertalan, aki az 1376-i aquilai káptalan megbízásából reformálta meg az abszolút szegénység szellemében a szentföldi kolostorokat,⁶³ vele viselője a sz. ferenci életcsményhez való hűségét akarta kifejezni. Két elődje a vikáriátusban — Francisus és Zoltaldus de Florentia —, egyik utódja — Sienai Ambrus (1411) —, kétségtelenül a művelt toszkán spirituálisok közül való.⁶⁴ maga is az lehetett.⁶⁵ Bizonyos, hogy elődjeinél is szigorúbb fel fogású ember, mert alig érkezik meg, máris felhatalmazást eszközöl ki V. Urbán pápától, hogy a kevésbé jó vagy meg nem felelő frátereket visszaküldhesse provinciáikba.⁶⁶

Épp ez időben, a spirituálisok elhatározó diadalt arattak Olaszországban. Egy Paoluccio Trinci nevű laikus testvérnek sikerült az, amivel Angelo Clareno és Giovanni della Valle hiába próbálkoztak volt.

⁵⁸ L. a párizsi, berlini, vatikáni (4354. sz.) és leMBERGI (egyetemi) könyvt. 131. sz.) kéziratokat. Sabatier: Speculum Perfectionis-kiadás CCX—CCXI., CLXXXVII—CLXXXIII. ll.

⁵⁹ Catalogus Sanctorum (198. b.), Catalogus generalium ministrorum (207. a.).

⁶⁰ L. az 1504-i velencei kiadást 204. b., 205. a., 219. b. Sabatier Speculum-kiadás. CLXXXIII. l. Kaposy op. cit. XXVI. l.

⁶¹ Cod. lat. medii aevi 77. Katona Lajos (Irodalomtörténeti Közl., 1903. 66. kk. ll.) megállapítása szerint a berlini kézirattal mutat szoros rokonságot, mely a Fábian-testvérétől jelentősen eltér. Az első boszniai vikárius, a német eredetű Peregrinus de Saxonia hozta volna magával?

⁶² Sabatier: Vie de S. François, op. cit. 412. kk. ll.; Katona L.: Irodalomt. Közl. 1903. 66. l. A porciunculai búcsúra vonatkozó fejezeteknek nagy hely jut a Speculum 1504-i kiadásában is (70/b—83/a ll.).

⁶³ Wadding VIII. 334—335. ll.; Holzapfel op. cit. 267. l.

⁶⁴ Toldy: Analecta 231., 237.

⁶⁵ Karácsonyi (I. 312. l.) minden elfogadható ok nélkül mondja franciának.

⁶⁶ Fermendzin 36. l.

1368-ban engedélyt nyert a generálistól, hogy néhány társával a bruglianói remeteséget újból elfoglalhassa. Öt év alatt tíz konvent csatlakozott hozzá, többek közt olyan Szent Ferenc életétől megszentelt helyeken, mint Greccio, Assisi, S. Damiano. Mivel az első regula szószerinti kövését össze tudja egyeztetni az egyházi tekintélyek iránti feltétlen tisztelettel, mozgalma akadálytalanul terjedhet. 1380-ban a provinciális tizenkét kis ambriai konventet az ő külön fenhatósága alá helyez; 1384-ben jogot kap noviciusok felvételére; 1388-ban engedélyt nyer, hogy egész Itáliában, Korzikára és Boszniába szétküldje híveit.⁶⁷

Vernahegyi Bertalan ugyanis már négy évvel az alapító kezdeményezése után, 1372-ben a boszniai spirituális közösség nevében csatlakozott e rendben most jogszerűen kialakult obszerváns-szervezethez, mely ezentúl élesen elválik a konventuálisok enyhébb szerzetesi életétől. Alatta és általa lesz a bosnyák és immár terjeszkedésénél fogva magyar spirituális ferences vikáriátusból az első obszerváns tartomány.⁶⁸ Véleményünk szerint e történeti pillanathoz fűződik egy új, olaszországi spekulum behozása, mely az obszervánsok konciliánsabb szellemét tükrözi, s mely a Szent Klárára vonatkozó fejezeteket már csak azért is különös figyelemben részesítette, mert régi kolostora helyén (S. Damianóban) Paoluccio Trincinek is volt konventje.

A nyelvészeink kormeghatározásával pontosan egybevágó 1370-es években ily gyűjtemény magyarra való fordításának több szempontból is volt aktualitása.

Az egyik az, hogy Bolgárország elvesztése után a bosnyák ferencesek magyar területeken koldultak s így szemben találták magukat konventuális társaikkal, akik gazdagon ellátott kolostoraikban már bizonyos jólétre és kényelemre tettek szert.⁶⁹ Nem volt-e a legégetőbbben aktuális feléjük hirdetni, hogy Szent Ferenc a lanyha Illés rendfőnökkel szemben halálóságján Bernád testvérnek, az „evangeliumi regula” megtartójának adta az elsőséget, mondván: „...llegy te Baratidnak vra Es te paranczolatodnak mindenek engegyenek: Es valakyket akarz fogadnod ez zerzedbe fogattak legyenek Es valakyket akarz kyboczatanoð kyboczatfannak Es az frateroknak ez hatalmat femegyek ne valya te raytad Es vala houa akarandaz menned el mehez zabadoð. auagy laknoð...“ Nem az obszervánsok külön rendfőnökévé való kinevezéseként hangzik mindez? Ők azt a regulát akarják „paraftol és ygerewl ygere gloianelkewl” követni, melyet „vyue harmad Innocencios vr papanak elybe ky ewtett byzonoyta”, s nem akarnak „czynalny palotakat: nem palantalny zewlewkwet”.⁷⁰ Mindez annál aktuálisabb lehetett, mert 1379-ben a ferencrend fejedelmválasztó nagykáptalanját Esztergomban tartotta s ezen több reformintézkedést készült hozni a fegyelem megszigorítására.⁷¹

Vernahegyi Bertalan szemei előtt ott lebeghetett az alig pár évtized előtt keletkezett olasz Fioretti-fordítás. Valamely együgyű laikus fráter

⁶⁷ Holzapfel op. cit. 91—93. ll.; M. Knáisz-Chronolog-Provinciale ordinis F. F. Minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae... Posonii, 1803. 147. kk. ll.

⁶⁸ „sola vicaria Boznae sic Observantia minorum nominabatur...” (Toldy: *Analecta*, 236. l.).

⁶⁹ A varasdi főispán már 1241-ben a szemenei kolostort, alapítasakor, évi búza, bor és pénzjövedelemmel látja el. Karácsonyi op. cit. I: 20., 58., 63. ll.

⁷⁰ Nyvt. VII. 12/15—19., 61/12., 43/22., 61/22.

⁷¹ Karácsonyi, I. 46. l.

vállalkozik rá, hogy térítő társainak és konventuális ellenfeleiknek tanulságul lefordítja a latin legendáriumot, beleszöve a fráterek közt forgó régebbi két Speculum-kéziratból is egy-egy fejezetet a szegénységről és az első regula megtartásáról,⁷² mik különösen szívén fekdtek és gyűjtöményének végére — hasonlóan nem egy külföldi Speculum másolójához⁷³ — néhány saját szellemének szempontjából semleges Bonaventura-fejezetet csatolva, hogy azok útlevélül szolgáljanak a konventuális testvérek között.

A fordítás másik, még égetőbb aktualitása az lehetett, hogy Verna-hegyi Bertalan vikáriátusának második évében, Bulgária elvesztése után, Nagy Lajos Temes és Krassó megyékben, valamint Erdély felé a hit megerősítését bízta obszervánsainkra.⁷⁴ Az ő sikereiknek titka pedig mindenütt az volt, hogy a néphez tulajdon nyelvén és lelke szerint szóltak. Már 1347-ben engedélyt nyertek, hogy ahol világi papság nincsen, ott a lelkipásztori teendőket elláthassák.⁷⁵ S ha talán nem is mindenütt mentek addig az eretnekek szokásaihoz való alkalmazkodásban, hogy a nép nyelvén tartásák az istentiszteleteket,⁷⁶ de alkalmasint ők voltak azok, akik 1368 és 1376 között Erdélyben a keresztség, bérmlás, oltári szentség és házasság szentségeit „non latino, sed vernaculo sermone” szolgáltatták ki, mi magyar egyházi szertartási könyv létezését feltételezi.⁷⁷

A ferencrend s különösen obszerváns ágának működése az egyház kebelén belül laikus áramlatot képvisel. Épp ez tette különösen alkalmasná az eretnekségek ellen való küzdelemre. S térítő frátereink nem lettek volna szociális feladatuk magaslátán, ha oly patarén-bogumil szakadárok között, kik egyedül az evangéliumra esküdtek és a papság gazdagsága ellen lázadoztak, nem épp a maguk evangéliumát követő, szent ferenci életeszményükkel akartak volna elsősorban hatni.⁷⁸

Mindezek alapján most már talán kimondhatjuk azt a következőt, hogy a Jókai-kódex későbbi másolatában fennmaradt Speculum-fordítás az 1372-ben megszülető boszniai obszerváns-rend példákba foglalt életszabályzata saját laikus testvérei számára, harci könyve a konventuálisok ellen és bibliája a szakadárokkal való küzdelemben.

V. *Obszerváns kódexirodalom.* Közönség szempontjából a Jókai-kódex az időrendben mindjárt utána következő „huszita bibliafordítás”-hoz kapcsolódik. Vallásos harcok közepett született mindkettő azzal a szándékkal, hogy Szent Ferencen keresztül vagy közvetlenül az evangéliumi lelkület egyéni vallásosságát

⁷² Katona L. id. ért. szerint a Jókai-kódex 87. lapja a Cod. Mus. Nat. Hung. 77. sz. kéziratának 4/b. lapját; 123—124. levelei pedig a Speculum Vitae 1504-i velencei kiadásának 125/b. lapját vallják forrásukul.

⁷³ Sabatier Speculum-kiadás. XLVII., CXXXIX. ll.

⁷⁴ Karácsonyi J. op. cit. I. 310. l.

⁷⁵ Ferenczin 28—29. ll.

⁷⁶ Karácsonyi I. 310. l.

⁷⁷ Jakubovich E.—Pais Dezső: Ómagyar olvasókönyv. Pécs, 1929. 245—246. ll.

⁷⁸ Az „in regno hungarorum sciclorum et transilvanorum” dívó eretnekségre vonatkozólag I. Marchiai Jakab jelentését Kardos Tibor: „A laikus mozgalom magyar bibliája” című értekezésében (Minerva kv. XXXV. 1930).

gyökereztesse meg hallgatóiban: két ellenséges táborból eredő terméke egyazon laikus mozgalomnak.

A XV. század második felében a római kereszténység végkép megszilárdul hazánkban. A közönség megszűkül: a kolostorokra szorítkozik, ezeknek is inkább latinul nem tudó apáca- és begina-ágára. Az irodalom elveszti harcosszellemét, missziós jellegét. De a műveltebb közönség nagyobb igényű és gondosabb fordítói munkát is fog maga után vonni. A latin nyelv gyarló ismeretéből és a szerző tudatlanságából folyó tévedések, melyektől úgy a Jókai-kódex, mint bibliafordításunk csak úgy hemzsegek,⁷⁹ később ritkábbakká válnak: nem laikus közönség, hanem kolostori olvasó áll előttük.

Laikus közönségre, vagy részben laikus közönségre is számító és kolostori irodalom között az átmenetet azonban épp a Jókai-kódex képezi. A XV. század első felében ugyanis az obszervánsok a konventuálisokkal szemben hatalmasan előre törnek Magyarországon, s bár csak 1448-ban önállósulnak a boszniai vikáriátustól, már négy évvel korábban ők bírják a budai ferenczrendi kolostort és elnyerik a harmadrendű társulatok igazgatását. Különösen a budai kolostorokkal szemben lakó, magyarul tanulni óhajtó begináknak, milyen könyvet adhattak volna inkább a kezükbe — mikor lanya-ha szellemű konventuális társaiktól átvesszik igazgatásukat —, mint az obszerváns-ideált kifejező magyar Fiorettit? Horváth János feltételes megállapítását nagyon valószínűnek kell tartanunk: a Jókai-kódex másolata a budai beginák számára készült.⁸⁰

Nem ez volt azonban alkalmasint az egyetlen mű, mellyel a szigorú ferenczrendiek harmadrendűik lelki üdvéről gondoskodtak. Úgy hisszük, még három kódex viseli magán az obszerváns szellem bélyegét. Mindenekelőtt a Virginia- és Simor-kódexek közös *összövegét* kell minden jel szerint obszerváns szerkesztménynek tartanunk.⁸¹ A tanításának városáról Bartolomeo de Pisisnek nevezett Bartolomeo Albizzi „Liber conformitatum vitae S. Francisci cum vita D. N. Jesu Christi” című műve, mely forrásul szolgált, tipikusan spirituális munka: maga a szerző is szigorú szegénység-felfogásáról volt nevezetes.⁸² A fordító azonban

⁷⁹ A Jókai-kódex e tévedéseiről, hibáiról, csodabogarairól lásd: Katona Lajos: Az Ehrenfeld-kódex hibás és hiányos fordításai. Nyelvőr, 1902. Hosszú listájához új tévedéseket lehetne pótolni, így a legfurcsább, amelyben a S. Maria de Portiuncula templomeska nevét két külön helységnévként gondolja (Nyvt. VII. 42/21. Sabatier: Speculum Perfectionis 50. l. 9. sor; a bibliafordítás lapszusairól lásd volt tanítványom, Kardos Tibor id. értekezését, 20—24. ll.).

⁸⁰ Horváth J. id. mű 101. l.

⁸¹ Hogy a Virginia-kódexet valószínűleg a margitszigeti domonkosrendi zárdában *másolták* (l. Horváth id. mű 146. l.) nem lehet bizonyíték a szöveg szelleméből következtethető ferencz-eredet ellen.

⁸² L. Wetzer-Welte: Kirchenlexikon I. köt.: Holzapfel op. cit. 88., 162., 208., 270., 294. ll.; Thode op. cit. 396., 583. ll.

fejtegetéscibe az obszervánsok kezén forgó spekulumok valamelyikéből példákat is iktat bele, úgyhogy nyolcban közülük a Jókai-kódexszel párhuzamos, de modernebb fordítást nyújt, bár — Katona Lajos sejtése szerint — valószínűleg ez utóbbi magyartás szövege is előtte feküdt.⁸³ Nem csak latin tudás és nagyobb tájékozottság a szent működésének topográfiájában, hanem a szellem is már a kolostori irodalom termékének vallják. Meglátászik, hogy a nagy kolostorok birtokába jutott obszervánsok életmódjukat tekintve maguk is konventuálisok lettek s hogy Igali Egyednek 1462-ben már új mozgalmat kellett indítania, a tökéletes szegénység követésére társaival kis remeteségekbe vonulva.⁸⁴ A Virginia- és Simor-kódex a Speculum-fejezeteket úgy válogatják ki, hogy azok nem a missziós eszmény harcos szegénység elvét, hanem a szerzetesi alázatosság erényét példázzák. A beginák belőle bizonyára közvetlenebb élettanítást meríthettek, mint a csak részükre másolt, de nem részükre írt Jókai-kódexből.

Ugyancsak az obszervánsok által részükre készített munkának kell tartanunk a Lobkovitz-kódexet is, mely két változatban mondja el a porciunculai búcsú hagyományát és azután az Actus két fejezetét magyartíva, melyek a Porciunculához fűződő két Szent Klára-legendát tartalmaznak. Az obszervánsoktól tisztelt ferences főegyház begináizlésre szabott legendáriumáról van itt tehát szó.⁸⁵

Az eddig általában csak „ferencesnek“ mondott kódexcsaládban tehát ismét meg kell különböztetnünk obszerváns és konventuális eredetű, beginák és klarisszák számára készült kódexeket.⁸⁶ Az obszerváns-begina alcsoport tagjai: a Jókai-, Simor-, Virginia- és Lobkovitz-kódexek.

Talán ez a missziós buzgalomban született munkálkodás hatott buzdítólag a konventuálisokra is, annál inkább, mert mióta a magyar obszerváns vikáriátus megtagadta a közösséget külföldi testvércével és közvetlenül a konventuálisok generálisának vetette magát alá,⁸⁷ állandóan kísértett a két ág egyesülésének terve: így kerülhettek az obszerváns kódexek az óbudai klarisszákhoz s keveredhettek az ő hagyományukhoz tartozó szövegekkel.⁸⁸

A XVI. század első három évtizedében azután, a kódexirodalom korában, missziós eszményüket vesztett obszervánsaink

⁸³ Katona Lajos: A Virginia-kódex Ferenc-legendái. Akadémiai Értesítő, 1903. Horváth János id. mű 146. l.

⁸⁴ Karácsonyi I. 343. l.

⁸⁵ A forrásokat l. Katona Lajos: Újabb adalékok kódexaink forrásaihoz. (Irod.-tört. Közl., 1906. 196—201. ll.)

⁸⁶ Timár K.: Magyar kódexcsaládok. Irod.-tört. Közl., 1927—29. Horváth J. op. cit. 124—125., 201. kk. ll. hívta fel ily megkülönböztetés lehetőségére is a figyelmet.

⁸⁷ Varsányi István vikárius alatt, 1458-ban. Karácsonyi I. 339.

⁸⁸ Pl. a Lobkovitz-kódexben, bár Szent Bonaventurát az obszervánsok is magukénak vallották.

tól a megreformált konventuálisok veszik át az irodalmi munkálkodásban a vezetést. Az előbbiekről haragra születtek, az utóbbiak az ájtatos elmélkedés emberei. De nem jellemző-e, hogy az általuk másolt kódexek gazdag termésében nem találunk többé egyetlen Szent Ferenc-életrajzt sem? Érezték-e, hogy a Bonaventura-életrajz hatás tekintetében nem vetekedhet a tanítványok rajongásától ihletett *Speculumokkal*? Bizonyos, hogy megelégszenek kiváló rendfőnökök egyéb fejtegető műveinek vagy rendszabályainak magyarításával; avagy általános érdekű szövegek fordításában buzgólkodnak.⁸⁹

(Pécs.)

KASTNER JENŐ.

OSSIAN-KULTUSZ MAGYARORSZÁGON.

A XVIII. század második felében a világirodalomban egy költő sem jutott olyan népszerűsége, mint Ossian. Mondhatnók, megbabonázta a kedélyeket. A kor beteges érzelmességre hajló hangulata is kedvezett a kelta bárd ősökön merengő, ködvilágon mélázó költészete mohó megkedvelésének. A megdicsőült hősöknek felhők kárpitja mögül elősurrantó árnyai átszellemült meghatottság ünnepi érzésével bűvölték el a fogékony lelkeket. Páratlan volt ez a csaknem egyetemes hódításának mondható népszerűség. De *Macpherson Jakab* Ossian-kiadásai (1760—1765) felidéznek a kritikai szellemet is. A hitelességében való kétség elég korán felébred. Ki is derül, hogy *Macpherson* vakmerően megtévesztette a közvéleményt, mikor átdolgozásait Ossian hősi énekei gyanánt adja ki.¹ De *Johnson* és *Shaw* hiába sűtik rá, még pedig elég korán, az irodalmi mystificatio vádjának fekete bélyegét, *Macpherson* kiadványai a feltartóztatlan hódítás siető sodrával áramlanak Európa irodalmi életébe.

Számtalan fordítása jelenik meg. Kivált a németek buzgólkodnak átültetésén. Hollandiában az egyik legkiválóbb költő, *Willam Bilderdik* fordítja, a franciáknál *Letourneur* és *Baour-Lormian* tolmácsolják, a

⁸⁹ A ferencrendi kódexekről l. Vargha D. id. értekezését és Horváth János könyvét, 202—217. ll.

¹ A vitás költői kérdés irodalmát a franciáknál már *P. L. Ginguené* áttekinti *Notice sur l'état actuel de la question relative à l'authenticité des poèmes d'Ossian* c. értekezésében, erős hitvallással *Macpherson* hitelessége mellett. L. Ossian: *Poésies galliques*, *Letourneur*-féle fordítása 1810-i kiadása előtt, I. k., 5—38. l. L. még *P. Van Tieghem: Ossian en France*-át.

Nálunk l. a kérdés beható taglalását s a magyar Ossian-fordításokra vonatkozó fejtegetéseket *Heinrich Gusztávnak* a Fábrián Gábor fordításában közzétett *Ossian énekei* elé csatolt Bevezetésében (1903, 1—96. l.). Kiegészítésül megemlíthetjük, hogy *Zoránnak* is van egy kis Ossian-fordítása a *Nefeletsben*, 1859, 424 l. *Kazinczy Ferenc Ossian-fordítása* címmel gondos tanulmányt írt *Váczy János (Magyar Nyelv, 1918, 7—15. l. Miután ismertette Kazinczy Ossian-fordításai sorsát, nyelvi szempontból foglalkozik velök. Megállapítja, hogy az Ossian-fordításnak olyan lapjai vannak, melyeknél szebbeket nem írt Kazinczy.*

spanyoloknál *Ortez*, a románoknál *Heliade*. *Fingal* orosz fordítása is ismeretes.² A költők és írók hódoló magasztalással nyilatkoznak róla.

Ez a szellem erős fuvalommal nyomul a magyar irodalomba. A mi íróinkat is elfogja az európai Ossian-láz. Fordítják, emlegetik, magyarázzák, idézik, példaként hivatkoznak reá, költeményekben dicsőítik. Már *Szerdahelyi György* is szól róla *Aesthetikájában*. (1788.) A világirodalom nagyjai közt tartja számon. Igaz, ítéletében Home és Schmid után indul:³

Nálunk is éppen úgy tömjéneznak Ossiannak, mint Német- vagy Franciaországban. Igaza van Császár Elemérnek, hogy Young *Éjtszakáit* és Ossian „lírába olvadt epikumait“ a német szentimentalizmus hozta el hozzánk.⁴

Fest Sándor már rámutatott arra, hogy irodalmunk Ossian-kultusza *Bacsányi János* töredékes fordításából származtatható.⁵

Első átültetését a *Magyar Museum* adja ki 1788-ban. Minket ez úttal jobban érdekel, hogyan vélekedett Bacsányi Ossianról: „Az érzékeny és felséges az ő tulajdonsága. Semmi fürgentz és vidám nincs gondolataiban. Mindenkor a' Nagynak és Felsőesnek magas tartományban jár... Szavai válogatottak és illendők, ki-ejtése rövid, hatóságos és tele képekkel... Ossiannak szíve egy nemes érzésekben, nagyságos és érzékeny indulatokban olvadozó szív, mely ég 's a' képzéledést tűzbe hozza, szív, melly teli van és áradozik.“⁶ Féktelen Ossian-imádat ez. Bacsányit éppen olyan erősen megkapta Ossian költészetének borúja, mint nyelvének édes-bús zenéje. Nem a higgadt bírálat hangján nyilatkozik róla, hanem a kultusz elragadtatásával.

Bacsányi Ossian-tisztelete megragadja *Baróti Szabó Dávidot* is. A kassai költő *Batsányihoz* című költeményében tesz hitvallást nagy Ossian-rajongásáról.⁷ Baróti Szabó egy epitaphiumának egyik „felséges“ helye már *Kazinczy Ferencet* is Ossianra emlékezteti.⁸ *Virág Benedek* nemcsak Baróti Szabó versén melegedik fel.

Kazinczynak 1802 októberében áradozva ír a széphalmi mester Ossian-fordításáról, *Karrik-Thuráról*. Mélységes örömmel tölti el a „mennyei“ költemény: „Elfogadom a legforróbb indulattal, édes Barátom! ezt a' nagy, jeles ajándékot.“⁹ Kazinczyt 1811-ben lelkesen buzdítja Ossian fordítására: „Hadd olvassa a' magyar ezt az érzékeny poétát!“¹⁰

Gyönyörűséggel merül el benne *Csokonai Vitéz Mihály* is.

² L. a Múzeumi Könyvtárban, P. O. rel. 321, 8°.

³ Jánosi Béla: *Szerdahelyi György Aesthetikája*, 49. l.

⁴ Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*. Ért. a nyelv- és szépt. köréből, XXII., 52—53, 1. még a 134 l.

⁵ Fest Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi felépéséig*, Ért. a nyelv- és szépt. köréből, XXIII., 7. sz. 43. l.

⁶ Váczy János: *Kazinczy levelez.* I. 6., 568—569. l.

⁷ Fest, id. m. 68. l.

⁸ *Level.* I. 246. l., levele Kovachich Mártonhoz.

⁹ *Level.* III, 535—536 l.

¹⁰ *Level.*, IX. 131. l.

Tisztelő versezete (1801) szép bizonyossága Ossian-szeretetének.¹¹ De nemcsak ez. Már korábban is hivatkozik rá. Gróf Koháry Ferencnek a hazai művelődés szomorú állapotáról panaszkodik, szorongva gondol a pusztulásra. Attól tart, hogy a jövő világ Gyöngyösi Istvánra is csak éppen úgy emlékszik majd vissza, „mint *mi ma* a győzelmes celtáknak Ossianjáról“.¹²

Kisfaludy Sándor is lelkes Ossian-tisztelő.

Arra serkenti Bacsányit, eressze Ossiant a magyar világba, mert a magyar léleknek most van erre a legnagyobb szüksége.¹³ Az a fájón bús és mélán szomorodó hangulat, mely annyira sajátja Ossiánnak, mohón szívódik a *Regék* költőjének a lelkébe is. Az önéletrajzi vonatkozású *Két szerető szívnek története* sincs tanulság híján. A hős, Bodorfy Imre, arról szól, hogy már serdülő korban olvasgatta Schiller, Lessing, Shakespeare, Ossian „s több illy *Lelek*“ munkáit.¹⁴

Nem kevésbé hódol neki *Kazinczy Ferenc*. Évek hosszú során át fordíthatja.

Azt írja Helmeccynek (1814 nov. 16-án), hogy most minden öröme az egészen kész Ossian.¹⁵ Báró Wesselényi Miklósnak (1814 dec. 25-én) aggodalmát fejezi ki, megérti-e a *Murányi Venus* fecsegéscitől elrontott magyar olvasó Ossiant, mert bizony „az illy erejű Poetá“t egészen más nyelven kell tolmácsolni.¹⁶ Ossian-kötete 1815-ben jelenik meg.¹⁷ A *Bevezetés* (V—XVII) fennen hirdeti, hogy Ossian énekeiben az elme „felséges míve nyilvánul.“¹⁸

Kazinczy barátai, Helmeccy és Kölcsey, éppen úgy lelkesednek, mint a széphalmi mester. *Helmeccy Mihály* valóban azok közé tartozik, kik szerteleni tisztelettel szóltak Ossianról.

Kazinczy jól tudta, mennyire érdeklődik Helmeccy az ő Ossian-fordítása iránt. Azt írja neki, ha jónak bizonyul ez az átültetés, Helmeccy köszönetet érdemel mind tőle „mind azoktól, a' kik azt örömmel látandják“.¹⁹ Helmeccy egy rövid cikkében (*Jelentés Kazinczy Ferencz Munkáinak nyomtatások iránt*), Kazinczy érdemeinek lelkes méltatása után, így nyilatkozik: „Egy Ossian, ez a' minden századok Homérja, ki sphaerákba ragadó zengzeteivel olly bájlon és lelkesen lebelgeti előnkbe hazája Diadalmait, lehetett e nálunk hívebb, dicsőbb Macphersonra Kazinczynál...?“²⁰ Ez a dagályos, csapongó hang, mint

¹¹ Fest id. m., 68. l.

¹² Csokonai Vitéz Mihály *Összes Művei*, Horváth C. kiadás, II, 870. l.

¹³ Kisfaludy Sándor *Minden munkái*, Angyal Dávid kiad. VIII. k. 151. l.

¹⁴ A *Boldog Szerelem* (1807) és a *Regék* Előszavában (1807) lenyűletesen szól Ossianról. E kettőről l. Fest id. m., 68—69. l. — A *Két szerető szívnek története*, Ossian-helyéről l. Pukánszky Béla *Herder hazánkban* c. művét, 1918, 82. l.

¹⁵ *Level.*, XII., 179. l.

¹⁶ *Level.*, XII., 276. l.

¹⁷ Kazinczy Ferencz *Munkái. Szép Literatura*, 1815, VI. k.

¹⁸ XI. k.

¹⁹ *Level.* XII., 179. l.

²⁰ Csatolva a *Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz*, 1814, I. k., 25. szám, a *Toldalék* mellett.

amennyire jellemző sajátága Helmeccynek, annyira beszédes tanuja a kor Ossian-imádatának.

Kölcsey Ferenc is buzgón figyel Ossianra.

Döbrentei Gáborhoz írott levelében (1815 május 13-án) méltánylással nyilatkozik Ossian „nagy és Teremtő lelké”-ről.²¹ A *Nemzeti Hagymányokban* arra utal, hogy a költői jellem a maga eredetében éppen olyan erős, mint a hősi. E fejtegetés fonalán szól a *Morvai Hősökről* és Ossianról. De említi abban a vonatkozásban is, melyben a nők tiszteletéről esik szó, „s ezen asszonytisztelet, mely a szerelem indulatát megnemesíti, fellengősíti és egyszersmind elbúsítja, erős szellemben leng az Ossiani költeményekben is.”²² Így utal az esztétikai elemzések rendjén Kölcsey Ossian mélabús, borongó költészetére.

Eleven érdeklődés él *Bölönyi Farkas Sándor* lelkében is.

Egyszer (1816 márc. 6) azzal örvendezteti meg Kazinczyt, hogy Ossianba nagyon beleszeretett, bajai között is mindennap felolvassa egy énekét.²³ Tanulságosak *Utazás Észak-Amerikában* című könyvének (1833) Ossian-vonatkozásai. Megemlíti, hogy Perth táján haladva, „klasszikai emlékü helyeken” megy át az utazó. Arra hivatkozik, hogy Ossiannak ezen a helyen sok csatája volt, sírját is megtalálták Monzie mellett. „A’ Tay vize folyama, Braen vízesése, Ossian barlangja ’s tereme helyje, a’ Cragvinami szép kinézés, a’ hegyek és erdők romános szépségei hihetővé teszik, hogy az Ossian magoss énekei itt születettek. A természet ily óriási szépségei közt emelkedettebb a’ lélek.”²⁴

A magyar Ossian-tisztelet történetében egészen új szempont a Bölönyi Farkasé: az autopsia jelensége ez. Mintha a köri nyezet ösztönszerűen felvillanó elméletének remek igazolását látná Ossian énekeiben! A *genius loci* sugalmait érzi bennök.

Más vonatkozásban foglalkozik vele *Buczy Emil* egyik értekezésében (*A’ tragoedia legfőbbje a görögöknél ’s mostani álláspontja*):

„A Británusok egy része a’ homályos századokon ált mint érezte a’ honnyi férjfiás derékséget, hogy az Ossziáni énekeket a’ késő maradék — is megtanulhassa, s érthesse. Így látja egy nagyra termett Nemzet a’ műveltség homályában — is a’ honnyi és férjfiás tökéletet.”²⁵ Buczy szemében Ossian a hazafias és honszeretetre serkentő költők mintaképe, de ezt a megfigyelését homályos szólamok nagy képű felfújtságával fejezi ki.

Világosabban szól Buczy Emil Ossianról egy másik értekezésében (*A Lyrica Poesis’ okai ’s a’ Lyricusok*).²⁶

Nem kevésbé érdekes *Döbrentei Gábor* Ossian-tisztelete.

Már régebben is, 1815 április 17-én, Kölcsey Ferenchez írott levelében megleg méltánylással szólt Homerosról, Shakespeare-ről s Ossianról.²⁷ A *Tudósító Levelek* apró közleményekből álló cikksorozata

²¹ *Élet és Literatura*, 1827, VII., 114. l.

²² *Élet és Literatura*, 1826, 21. és 31. l.

²³ *Level*. XIV., 44. l.

²⁴ Az *Előszó* szerint már 1833-ban befejezte, de csak 1834-ben jelent meg.

²⁵ *Erdélyi Múzeum*, 1817, IX, f., 29—30. l.

²⁶ *Felső Magyar Országai Minerva*, 1828, 1539. l.

²⁷ *Élet és Literatura*, 1827, VII. r. 114. l.

tában beszámol a Westminsterben nyugvó dicsőkről. Megemlékszik Macphersonról is. Az a meggyőződése, hogy Macpherson az ossiani s „a bárdusi énekek” közzétételével nem akart csalni, mert az ilyen hiú ember bizonyára előlépett volna, látván, hogy Ossian énekeinek „egész Európa tapsol”.²⁸

Toldy Ferenc is szívesen emlegeti.

Egyik tanulmányában (*Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról*, 1827), azt fejtegeti, hogy a nemzetek életében van egy bizonyos időszak, mely neveli az eposzi lelkesedést. „A zivatarban zengő hang szaggattatik s bizonytalan pályákon oszlik el; szelid szelölőben zendül meg Ossian hárfája.”²⁹ A *Felső Magyar-Országi Minervában* (1828) azt hangoztatja, hogy nem a mennyiség a fontos, hanem a jó. Arra hivatkozik, hogy sokan tanulták meg a gácl nyelvet Ossianért.³⁰ Garnett *Skóciai utazása* alapján a *Felső Magyar-Országi Minervában* (1829) *Ossian' barlagja* c. kis közleménye jelenik meg.³¹

Vajda Péter egyik dolgozatában, *A' Nemzetiségben* (*Tudományos Gyűjtemény*, 1832) azt a kívánságot fejezi ki; hogy nemzeti énekek emeljék a hazafias ünnepek hangulatát.

Buzdító példakép' Ossianra hivatkozik: „De azoknak (a skótoknak) nyelvökön Ossian énekei forognak ma is; — vadászatok közben lant kísérte dal zendül meg, 's örvendezve repked erős lelkek Finghal idejébe vissza.”³² Vajda Péter a vallás szemszögéből is rávilágít Ossian hősdalaira (*A' természettudományok' befolyása az emberre 's a' köz-társaságra, Athenaeum*, 1841).³³

Míg Vajda Péter szempontjai megvilágítására említi Ossiant, addig *Fábián Gábor* behatóbban foglalkozik vele. Fordítása 1833-ban jelenik meg (*Ossian'Énekei*). É fordítást szépen mészatta már Heinrich Gusztáv. De figyelmet érdemel Fábiánnak Heinrich-mellőzte *Előbeszéde* is.³⁴

Irányával és szellemével Fábián Gábor dolgozatához hasonlít a *Közhasznú Ismeretek Tárának* (1833, Wigand Ottó sajtója) *Ossian* (*Ossian*) cikke „a minden Bárdok leghíresbikéről”.³⁵

Dicséri Macphersont, hogy Ossian költeményeit megmentette s hogy azokat poétai leleménnyel szőtte össze. Beszámol fordításairól, a hazaiakról is. Találó és pompás tömötséggel jelzi a költemények tárgykörét és nyelvét. Ez a kis közlemény nemcsak az érzelmi mozzanatok meleg hangja miatt érdemel figyelmet, hanem tudományos törekvése is méltó a dicséretre.

Gondol Dániel a természeti jelenségekre való vonatkozásban foglalkozik Ossiannal egyik tanulmányában (*Regény és dráma, párhuzamban, Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 1841).

²⁸ *Erdélyi Múzeum*, 1817, IX. f. 182—183. l.

²⁹ Toldy F. *Kritikai berkeben*, 12. l.

³⁰ U. itt, 265. l.

³¹ *Felső M. Min.* 1829, 611—612, aug.

³² VI. k., 77. l.

³³ 597. l.

³⁴ V—XXXVIII. l.

³⁵ VIII. k., 451—453. l.

Azt fejtegeti, hogy a természet mozzanatainak a regényben csak úgy van jogosultságuk, ha a személyek lelki világát magyarazzák. Ezért hivatkozik Ossian költeményeire.³⁶ Úgy hiszi, hogy e táj mint egy emeli az itt megjelenő „borongó keblű hősök“ keserves búsongását. A természet és hősei lelki világa között támadt összhang megkapó erejére Ossian költészetében irodalmunkban először Gondol Dániel utal.

Kuthy Lajos dagályig édesedett versben (*Barátomhoz*) említi:

Szép a' vész a' szív firmamentumán.
Villámmal felgyújtva a jövőt:
Ha férfi dacz, mint egy vak Osian
Dühében élvevel átkarolja őt.³⁷

Egész költeményben is ünnepli a kelta bárdot, *Osianja* a magyar Ossian-kultusz egyik legjellemzőbb alkotása.³⁸

Mikor a ködlepte völgy felett rabló vihar röpti lelkét, Ossiant szólítja:

Kelj fel, s jelenj meg lelkek óriása,
Szirt és éji vész lakója, Osian.
Jós arczod üsd ki barna fellegormon,
Vonulj át a légár ezüst falán.

Kéri, adjon választ sírja „hírfeküdte álmiból“. De Ossian „ősárnya“ nem suhan elő. Elborul, hogy sírját századok fogják tapodni, de egy pillanatra felvidul, hogy szelleme kitör a koporsóból:

S titokteljes szélben veled cserél szót,
Dalt zúgva a halottak ünnepén,
Te, ősidők mogorva harczirul,
Én kórhazám kevés barátirul.

Viharon élve, majd együtt verik fel azokat, kik „düh-étekül“ nemzetet irtottak. A magyar költő mély keservben panaszolja, hogy szózatára itthon „kény igája“ görnyed.

Kuthy Lajosnál rokonszenves mozzanat színezi az Ossian-imádatot: a hazafias borongás. Hogy az ő sebzett lelke Ossianért rajong, kitűnő lírai ötlet, de mennyire elmállik ez a kimesterkedett kényeskedésig csigázott szölamok henye cifrái mögött!

Ilyen cifrázkodó nyelven magasztalja a nőt is egy dalünnepen felolvasott dolgozatában (*Nők és az élet*): „Már Olymp isteni közt minden nemesb hatalmat nők képviseltek... *Ossian, az avatott lelkek* és *fejedelme* olly onfeledőleg társalog a völgy kékszemű leányival.³⁹

Közvetlenebb *Tóth Lőrinc. Uti tárczájában* (1844) a skótokat úgy emlegeti, mint „Fingal fiai“t.⁴⁰

³⁶ 121. l.

³⁷ *Regelő*, 1842, 350. l.

³⁸ *A Magyar Szalon* adja ki, 1884, II. k. 140. l. *A Magyar Szalon* hoz. Kazinczy Arthur, Kazinczy Gábor fia, juttatja el.

³⁹ Kuthy Lajos: *Novellák*, VII. kötet, 1852, 165. o.

⁴⁰ 240. l.

Bajza József *Világtörténetének Előbeszédében* (1845) megemlíti, hogy az őskor eseményeinek olvasása tanulságos és vonzó „maga a' celta Ossian is“ a zene édes és mély hatását a hajdan-korra való emlékezéshez hasonlítja.⁴¹

Jámbor Pál (Hiador) Kuthy Lajos túzásaira emlékezteti az olvasót.

Egyik versgyűjteményében (*Emléklapok egy főrangú hölgyhez*, 1846) bámulattal szól eszményképéről:

Mély tengereknek dús gyöngyháza vagy —
Vagy Ossiánnak fölkelte szelleme.⁴²

Ossian költészete Greguss Ágostot is foglalkoztatja.

*A szépszépek alapvonalai*ban (1849) így ír: „Ossian (inkább Macpherson) nagyszerű — habár itt-ott beteges szenvű és nézletű regénczgyűjtemény, mely a vidor s könnyű színezetű spanyol románcokkal igen szép ellentétben áll.“⁴³ Tömött rövidséggel s bíráló látással említi Ossian énekeit, találó még a spanyol románcokkal való szembeállítás.

A magyar irodalmi köztudatban hovatovább gyökeret ver az a meggyőződés, hogy a költők szépség-ideálját Ossian el légiessedett világa fejzheti ki a leghívebben.

Nyíri Józsa egyik elbeszélésének a hőse (*Watterloo előtt*) keresi az ecsetet, mellyel imádottjának „az istenség bélyege“ként ragyogó égi szépséget festeni tudná. Úgy hiszi, hogy ezúttal Rafael kontárnak bizonyulna. „Szépsége nem volt földi, s ha már hasonlítanom kellene valakihez, Ossian képeihez hasonlítanám.“⁴⁴

Elragadtatás érzik Lisznyai Kálmán egyik versében is (*Szelestey László barátomhoz*, 1851).

Magasztalja benne a vihart. Úgy gondolja, hogy borongó felhők zúgásából tanulta Ossian is „tündérvilágát, zengő fájdalmait.“⁴⁵

Bulcsú Károly meleg közvetlenséggel gondol a „vak“ Ossianra, a lelkén sajátosan, cikázó fényre *Britt bujdosók* c. költői beszélyében.⁴⁶ Reflexív költeményében, *A költészet koraiban*, őszinte Ossian-kultusz él.

Arról szól, hogy a jéghegyek csúcsán a világtalan Ossian lantja peng, kísértetként tárja ki szellemét a vak sötétben:

Dala a tengerviharral
Órült tusára kel,
De a roppant temetőben
Csak önmagának énekel.⁴⁷

Romantikus helyzetben képzeletben maga elé, temetői magányban, dülő

⁴¹ II. 1.

⁴² 9. 1.

⁴³ 123. 1.

⁴⁴ Vahot Imre *Reményében*, 1851, 195. 1.

⁴⁵ *Hölgyfutár*, 1852, II. k., 625. 1., a *Dalzungora* c. gy.-ben is, 76. 1.

⁴⁶ *Budapesti Viszhang*, 1854, 323. 1.

⁴⁷ *Délbáb*, 1854, III. szám, 66. 1.

viharban pengetvén a hárfát. Megfelel ez annak a regényes képzetvilágnak, mely a nagy Ossian-kultusz nyomán támad. Bulcsúnál is szokatlanság rendkívüliségében tűnik fel a bűvös-bájos énekeivel elandalító Ossian, éppen úgy, mint Kuthy Lajosnál, noha a féktelenkedő csapongásnak korántsem oly gáttörő szabadosságával.

Figyelmet érdemel *Szelestey László* Ossian-tisztelete is. Nemes ihlet sugallja egyik költeményét, *Ossiant*.⁴⁸

A homályos ködben úszó vidéken alig lát lépkét, virágot, Ossian világa támad éléje. Üdvöt talál a rémes éjszakában, mert Ossian fájdalomt érzi benne. A völgy ölén búsan zendülnek a dalok:

Abrándos kéj és gyötrő fájdalom,
Fenyők zúgása, szaggatott vihar,
Egy ősz-zugásba olvadt hatalom
Sötétben ébred, sötétben kihal
És e sötét, e rémes dal nekem
Mégis mennyország, mégis élvét ad,
Borongó lelkű Ossián,
Hallom sírásodat.

Szelestey is Ossian lelkét idézi mint Kuthy, s a természet nyujtotta gyönyör láttán eszmél reá, mint Vajda Péter. De míg ez pantheista célt követ s míg Kuthy hímes szavak cifra útvesztőjébe téved, Szelesteynél a hang természetessége kap meg.

Az abszolutizmus gyászos komorságának lelkünkhöz szóló hangulata *Medgyes Lajos* költeményében, az *Ossziáni árnyak*ban még mélyebben mutatkozik meg, mint Szelestey *Ossiánjában*.⁴⁹

Most értem már, mit Ossian dalol,
A ködben bolygó hősök árnyait,
Kik elnéznek a gyász idők fölött
S megkönyezik a múlt nagy napjait.
Most értem már, mert köztünk élnek ők,
Minden lépten találkozom velök.

A rongált kastély borongó urában, a zárda szerzetesében, a fogáságából menekedett rabban megannyi ossiani árnyalakot lát, de azokban is, kiknek fején ott a tépett koszorú. A törtszívű, hallgató sereg, vérvő árnyak csapatjaként bolyong előtte.

Milyen bensőséggel tudja kifejezni ez a különben közepes költőnk az ötvenes évek komor érzéseit s milyen hatásos leleményre vall, hogy Ossian ködalakjait látja e kor magyarjaiban, mint akik szomorú szellemiséggé finomodottságukban a dicső múlt megható tanui a jelen nyomorúságai között!

Aesthetikai fejtegetései során *Arany János* is többször foglalkozik Ossiannal.

Az *Irányokban* (1861) azt fejtegeti, hogy a lángész sikere hosszú időre szabja meg az irodalom irányát, századok múltán is feltámadhat: „Macpherson kiad a múlt században némi sajátságos költeményeket,

⁴⁸ *Hölgyfutár*, 1857, I. k., 641. l. és *Napkelet*, 1857, 403. l.

⁴⁹ 1857-ben írja, de csak 1860-ban jelenik meg a *Vasárnapi Újság*ban, 231. l.

már akár igazi, akár ál Ossziánt s ím egy egész Osszián-irodalom áll elő.⁵⁰ Úgy érzi, hogy a varázsát itt maga a géniusz sugározta ki. Érdekes megfigyelni, hogy Arany János utalásában egy pillanatra átsötétlik ugyan a Macpherson-per felhője, de mégis annak a legnagyobb elméket is rabul ejtő igézetnek a hatalma fogja el, mely Ossian énekeiben lángész alkotásait láttatja.

Hogy mennyire a világirodalom nagy epikai alkotásai közé sorolta a kelta bárd alkotásait, igazolja a *Naiv eposzunk* (1863) egy helye is. Annak az elvnek cáfolatául, hogy csak az *Aeneis* mintája szabhatja meg valamely hősköltemény talpraesettségét, arra hivatkozik, hogy Ossiantól a Mahabharatá-ig számtalan formája tűnik fel az eposznak.⁵¹

Az eposzi hitelről alkotott híres elmélete támogatásul is hivatkozik reá Dózsa Dániel *Zandirhámjáról* írott bírálatában. Kiemeli, hogy a monda, évszázadok során, történeti tudattá izmosodik, s nemzeti hitté szilárdul: ... „Ossiannak minden bűbája elvesz, mihelyt fel tesszük, hogy az Macpherson koholmánya, hogy Ossian meg hős atyja, Fingal, hős fia, Oscar, légi káprázat s a bárdok éneke felhős Caledoniában, ha zengett is valaha, elzengett örökre, visszhang nélkül, nyomtalanul. A mű ugyanaz, de mily különböző a hatás.”⁵² Mintha elhessegetné a kétely démonát! Szinte szíve fájdalmas sajnását érezzük annak a gondolatnak a feltolakodására, hogy a szép hősdalok talán... talmiak. A *tudat* és a *hit* küzdelme vonaglik meg e sorokban A hit, támogatva a költő képzeletétől, az ősi hagyomány után áhítóző művészlélekben diadalt arat.

Józanabb a hangja, mikor Kazinczy prózáját méltatva, azt állapítja meg, hogy a széphalmi mester éppen úgy sajátjává teszi Gessner légységát, mint Goethe klasszikai tisztaságát s „Ossian dagályos, felengős nyelvét.”⁵³

Egyrészt mint Kuthy és Medgyes Ossian-emlegetéseiben, *Szemere Miklósnál* is felsötétlik a honfűi borongás, másrészt mint Arany János, széptani nézet támogatására is említi Ossiant.

Szemere Miklós lelkét a *Késő fájdalom*ban mély hazafias búsongás üli meg. Megriád, hogy más faj lép majd a magyar helyére:

S mint vérző bűja Ossiannak,
Tört kebled bujdosó fiának
Hő könyeit hullatja hon,
Féld a késő fájdalom.⁵⁴

Legott szembeötlik Kölcsey két Zrinyi-dalának hatása, megizmosodva Ossian ihletével.

Máskor a kritikus higgadtságával szól róla. Egyik vitázó iratában (*Válasz Brassai ismerettyűjére*) azt a nézetét fejezi ki, hogy Ossian nevét viselő költemények nagyrészt Macpherson alkotásai.⁵⁵

Arany János elmélyedését juttatja eszünkbe *Mátray Ernő*.

Mátray Bárd és trufatorában foglalkozik Ossiannal. A bárdköltés „világirodalmi nevezetességre emelkedett” maradványát látja Ossian

⁵⁰ *Prózaí dolgozatok*, Franklin kiadás, 402. l.

⁵¹ U. itt, 323. l.

⁵² *Hátrahagyott Prózaí Dolgozatai*, Ráth, 307. l.

⁵³ *Magyar Irodalomtörténete*, 184. l.

⁵⁴ *Összegyűjtött Munkái*, II. k. 186—187. l.

⁵⁵ U. itt III., 82—83. l.

költészetében. Azt tárgyalja, hogy Ossian mult napok dicsőségét festi, éjszak ködös tájaira vezet, hol a szellemek a hős előtt felhőalakban jelennek meg. Majd találó rövidséggel utal Ossian énekeinek tárgy- körére.⁵⁶

E rövid, noha jellemző utalást jóval felülmúlja *Barcza Kálmán* Ossian-cikke.⁵⁷

Barcza Ossianban „a legtisztább gyönyört“ találja; minden jele- nete meghatja s felemeli. Értzi, hogy van valami „földfeletti“ a kelta bárd énekeiben. Úgy hiszi, hogy lírai mozzanatokban gazdag, „esz- ményi szépség“től sugárzó epizódjaival semmi sem versenyezhet. Éppen ilyen hódolattal szól nyelvéről is. E cikket Ebrard munkájának hatására írja ugyan, de egyéni szempontjai, lelkesedése, hódolatának szinte ünnepi kifejezése a hatvanas évek Ossian-kultuszának egyik leg- jelentősebb képviselőjévé avatja.

Míg *Barcza* bővebben ír róla, *Hunfalvy Pálnál* csak az em- lékezés fényénél villan elő Ossian képe.

Hunfalvy beszámol egy látogatásáról Lönrot Illéscnél, Lönrot kantele-kísérettel a *Kalevala* runóit énekelte neki. „Úgy tetszék nekem, — írja — hogy Ossiant látom és hallok, amint ifjú koromban képzel- tem vala magannak.“⁵⁸

Az ötvenes évek Ossian-imádatára annyira jellemző haza- fias érzés éled újra *Dömötör Pál* költeményében, *Ossianban*.⁵⁹

Meghatottan gondol arra, hogy Kaledonia lantosa már régen sírjában pihen, de büszkén vallja, hogy neve él még a szívekben.

Zengett szomorú dala honfiskínt,
Siratá ő nemzete múltját,
Oly méla-sötét vala éneke mind!
Meghatva, ki lelke egébe tekint.

Elméláz Kaledonia ősi dicsőségén, a kelta bárdokon, kik „harczi danák- kal“ buzdítják a hős daliákat, majd megint Ossianra tér. — *Dömötör Pált* éppen úgy megragadta Ossian felhős hazafisága, mint a bárdokra való magasztosult emlékezés. Tűnő nagyságot sirató elegikus sirámú költeménye mintha csak az ő gyász-költésztük enyhébb visszhangja volna!

Az irodalmunkban annyira közkeletű méla emlékezés egyik indítéka *Jókai Mór* Miltonának is.

Milton Lambert előtt nagylelkűnek, dicsőnek jellemzi azt a népet, melyért küzdött:

Elmult az, meghalt. Régi Spárta népe,
Dicső, szabad celtái Ossiánnak.⁶⁰

Reviczky Gyula is megemlékszik *Epigonjában* az „ezer- éves“ sírjában pihenő Ossianról.⁶¹

⁵⁶ *Politikai Hetilap*, 1866, 151. l.

⁵⁷ *Fővárosi Lapok*, 1869, I. k. 346—347. l.

⁵⁸ *Reform*, 1870, január 4. szám.

⁵⁹ *Fővárosi Lapok*, 1871, II. k., 739. l.

⁶⁰ *Életképek*, 1876, 554. l.

⁶¹ *Erdély*, 1876, 25. l.

Nincs ihlet híján *Máthé Miklós* verse sem: *Ossian költeménye a kelő naphoz.*

Az ellentét-építés leleményének eredetiségével hat, hogy a ködös homály s felhős ború költőjét úgy rajzolja, mint aki az élet és a fény forrását köszönti a napban. Kár, hogy az eszme kivitele el-elbágyad.

A magyar Ossian-kultuszban úgy vagyunk a kelta bárd szellemével, mint ahogyan ezt *Takács Gedeon* gondolta el egy epigrammájában (*Czuczor Kufsteinban*). Úgy képzei, hogy itt szálldos Kufstein régi foglyának, Kazinczynak lelke:

Itt van Ossian is, körötte lebegve.⁶²

A magyar Ossian-tisztelet sok hívő papja is olyan áhítattal beszélt róla, mintha csak az ő lelke lebbent volna meg körülöttük.

Ma bámulatba ejt az a gazdagság, mellyel íróink Ossiant figyelték. Ossian hőseinek felhők mögül előlengő árnyait a XVIII. század második felének és a XIX. első évtizedeinek elvértelenedett, a *voluptas dolendi* lágyságától elzsongult költészetéhez szokott olvasói melegen ünneplik. De a hazafias gyászban borongó kedély is sugalmas erőt lát „a távol lenge kódé”-ből elősuhanó hősvilág mélabújában. Íróink levelekben, útleírásokban, emlékezésekben, esztétikai méltatásokban, elbeszélésekben, költeményekben nem egyszer csupán egy-egy stílusfordulatban, de mindig eleven bizonyosságszolgáltatással, tesznek hitvallást arról, hogy e széltében divatozott irány szelme agyukba idegződött s szívükbe gyökerezett. Egy-egy meleg hang, mint régi hozsannák tétova rezgése, a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben is fel-felhallaszik.⁶⁴

ELEK OSZKÁR.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK. — ÚJ KÖNYVEK.

Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. (Egy készülő szinézis alapelvei.) Minerva-könyvtár, XXXIX. Budapest, 1932. 25 l., 4°. — A szerző fiatalabb orientalistáink legkiválóbbja, készülő nagyobb összefoglalásának célját nem a hipotéziseken alapuló értékelésben, hanem a ma elérhető számbajöhető teljes keleti forrásanyagnak ismertetésében s feldolgozásában látja. Ez az összefoglalás azonban csak a keleti anyag feldolgozásában rejlő közös módszertani eljárásból keletkezik. A szerző említi a magyarság ázsiai eredetének megállapítása kapcsán az idevonatkozó magyar nyelv-tudományi és anthropológiai eredményeket, majd ismerteti Közép-Ázsia történetét a Krisztus utáni XI. századig,

⁶² *Szépirodalmi Kert*, 1889, 187. l.

⁶³ *Magyar Szemle*, 1900, 592. l.

⁶⁴ Jellemző *Delpit Albert*nek *Szücs Endre*-fordította elbeszélése, *Ronald és Misette*. Roland szeretett olvasni: „S minő könyvek voltak ezek! Shakespeare, Ossian, Hugo Viktor, Goethe, mind olyanok, kiket szellemök kiemel a tömegből.” (*Képes Családi Lapok*, 1881, 116. l.) — Lassan-lassan az Ossianra való hivatkozások közhelyszerűbbekké válnak, noha ez is a népszerűség csillogó jele.

amely nélkülözhetetlen őstörténetünk helyes értékelése szempontjából. A magyar őstörténetben, melynek magyarszempontú meghatározását adja (a magyarság eredetétől a kereszténység felvételéig) két nagy középzásiai áramlat hatását tartja döntőnek: a törököt és iránit. A török kapcsolatok feldolgozása szinte tökéletes, míg az iráni még sok ponton kiegészítésre vár.

A szerző kitér a keleti kapcsolatok ismertetésére a kereszténység felvétele után is (mongol, bösziormény és kún kapcsolatok). A harmadik, lezáró fejezetet az oszmán-törökkel való érintkezések története alkotja.

Ez a kis dolgozat, amely a leltárszerű adattölsorolás helyett csak átfogó szempontokat adott, reményt nyújt arra, hogy a szerző, mint ezen a téren a legilletékesebb, ezen kapcsolatoknak módszeresen feldolgozott, alapvető munka történetével fogja a magyar tudományosságot gazdagítani.

Papp Zoltán.

Györy János: *A kereszténység védőbástya. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban.* Minerva-könyvtár, XLII. Budapest, 1933, 61 l. — Györy János tanulmánya, amint már címének kettőssége is kifejezi, egyrészt a magyarság szerepének francia részről a védőbástya-fogalomban objektívalódó történeti megítélését vizsgálja, másrészt összefoglalja azokat az elemeket, amelyek a XVI. század francia irodalmában Magyarországra és a magyar viszonyokra vonatkoznak.

A középkor zavaros földrajzi és ethnográfiai elképzelése után Magyarország a XVI. század elején rehabilitálódik Jean Lemaire de Belges művében, aki a török veszedelem aggodalmai közt mintegy elsőnek ismeri fel ennek a keresztény államnak történelmi hivatottságát, Magyarországot, mint a kereszténység védőbástyáját jelölve meg. A francia renaissance patétikus szemlélete ezt a metaforát eleinte nem csak hazánkra vetítette: „Rhodos szigete ugyanezt a nevet kapja a nyugati közvéleménytől, de Mohács után Magyarország már kizárólagos birtokosa a védőbástya-névnék.” Ez a formula, a nagy humanisták retorikáján keresztül megemésedve, általánosan elterjedt a század röpiratirodalmában. Magyarország, mint téma, a török-keresztény ellentét aktualitásával kerül tehát újból a francia irodalomba és sajátos megjelölése lendületes történetiszemléletnek vetülete lesz: védőbástya, amellyel szemben az egész kereszténység ellensége, a „nagy Török” áll.

A francia közvélemény azonban — már a távolsággal csökkenő feszültség miatt is — nem foglalkozik részletesen Magyarország szerepével. egész a mohácsi vészig, amely után német és ritkábban olasz források alapján röpiratok, csatabeszámolók jelennek meg, felülről a század tényközlés mellett a század optimista hiedelméit és babonás rémhíreit. A történelmi munkák sem tárgyalják öncélúan a magyar-török harcokat, Martin Fumée könyvét kivéve, amelyben a francia szerző az örök visszatérés elvének alapján iparkodik a magyar viszonyok mélyére hatolni és a török csapás okát az Istent elhagyó és az Istentől elhagyott nép lezülésében találja meg. — A század végén sajátos változáson megy át a franciáknak magatartása a törökkel szemben. Megszűnik a távoli szemlélődés nyugalma, amely a kereszténység megvédését a magyar bástyától várta; helyébe lép a cselekvés lendülete, amelybe belekapcsolódik a francia nemzet missziós hite és pedig határozott célkitűzéssel: a francia kardnak kell mérnie az utolsó, megsemmisítő csapást a törökre. A missziós hit, amely egyideig a Magyarországon küzdő Mercoeur herceg alakja körül kristályosodik túlérté-

kelt valósággá, egyfajta kiélést a magyartárgyú regényekben talál, ahol a francia nemzet a fantázia birodalmában arat a törökön könnyed és gáláns diadalt.

Meglehető kevés az az anyag, amelyet Győry a kutató pontosságával feltárhatott, de a magyar vonatkozások szegénységét pótolja a részleteknek gondos elemzése, a sokszor talán szervesen nem is odatartozó reflexiók, amelyek azonban az összefüggő látás magasságába emelkedve megmutatják a század szellemét és lehetőséget nyitnak új kérdések felvetésére. Ha ezekben a reflexiókban (pl. francia halálköltészet, frankofil megjegyzések) nem is értünk mindig egyet, mégis el kell ismernünk a szerző logikai erejét, amely mindvégig élvezetes és elegáns stílussal párosul. Müller Gyula.

Magda Gálos: Sigismond Justh et Paris. Contributions à l'histoire des relations littéraires franco-hongroises dans la deuxième moitié du XIXe siècle. Specimina diss. fac. phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueeclesiensis. 36. Travaill préparé à l'Institut français de l'Université Elisabeth de Pécs. Budapest, 1933. 120 lap. — Gálos kisasszony értékes dolgozata alapos forrástanulmányok és kiadatlan levelek alapján tárja eléink az a nem lekicsinyelendő szerepet, amelyet a XIX. század második felének francia-magyar irodalmi és kulturális kapcsolataiban a fiatal Justh Zsigmond írói munkássága s különösen rokonszenves egyénisége játszott. Igyekszik kimutatni, hogy egyrészt a párizsi irodalmi és társadalmi élet miként ébresztette fel Justhban a nemzeti érzést, hazájának és fajának igaz szeretetét, másrészt pedig hazánknak és a magyar irodalomnak miként szerzett az ifjú magyar író komoly, számottevő francia barátokat. Justh Zsigmond és Párizs igen üdvös kölcsönhatása kifejtésének szenteli Gálos kisasszony jelen tanulmányát.

Mielőtt végigkísérhetnők Justh írói fejlődését, bepillantást nyerünk hazai és külföldi személyes kapcsolataiba, rövid, világos áttekintést kapunk gyermekkoráról, utazásairól, baráti köréről. Itthoni szűkebb baráti köréhez arisztokraták, írók, művészek, tudósok stb. tartoztak, akik közül már gróf Széchenyi Lajos, báró Révay Simon, gróf Batthyányi Géza, gróf Vay Péter, Mednyánszky László, Feszty Árpád, Szinyei-Merse Pál, Strobl Alajos, Gyulai Pál, Reviczky Gyula, Ambrus Zoltán, Szabolcska Mihály, Malonyai Dezső, Pékár Gyula, Apáthy István, Czöbel István, Czöbel Minka, Hubay Jenő nevei is mutatják, hogy Justh nem nélkülözötte Budapesten azt a szellemi atmoszférát, amelyre szüksége volt egyénisége kibontakozásához. Emiatt Párizsban sem panaszkodhatott, itt is kedvező légkörbe került. Amíg ifjúkori németországi tartózkodása nem tudott rá hatással lenni s a német szellemet idegennek találta, a 22 éves ifjút magával ragadta a francia főváros s ettől kezdve Justh „Párizs szerelmese” lett.

Úgyes, kerekded képben rajzolja meg Gálos kisasszony művelődés-történeti háttérként a nyolcvanas évek Párizsának irodalmi és művészeti arculatát, vagyis azt a miliőt, ahová Justh 1885-ben került. Végigvezet az írók és művészek világán s különös szeretettel foglalkozik azzal a szalonélettel, amelyben Justh is komoly szerepet játszott. Felhívja figyelmünket az akkori francia-magyar kapcsolatokra s igyekszik rávilágítani a francia-magyar barátság lélektani alapjaira.

A magyar művészek: Zichy, Liszt, Munkácsy francia kapcsolataiból indul ki s ezekhez fűzi Justh párizsi szereplését. Munkácsy szalonjától kezdve az összes párizsi szalonokban csakhamar otthonos lett az ifjú magyar s Gálos kisasszony részletesen kimutatja, hogy Justh e szalonokban milyen ismeretségekre és barátokra tett szert, Taine és

Bourget a lélektani elemzés tekintetében döntő hatást gyakoroltak Justh írói fejlődésére, de Alphonse Daudet, Edouard Pailleron, Anatole France, Sully-Prudhomme, José-Maria de Hérédia, Jules Lemaitre, Pierre Loti, François Coppée, Edmond Haraucourt, Jules Claretie, Sarah Bernhardt stb. mind összejöttek vele, Melchior de Polignac, Jean de Néthy (Louise Némethy) és Jean Berge pedig még tervei megvalósításában, a magyar irodalom franciaországi megismertetésében is segítségére voltak. Polignac közreműködésével keletkezett a „Poésies magyares“ s a Jean de Néthyével a „Ballades et Chansons populaires de la Hongrie“.

Gálos kisasszony védelmébe veszi Justhot a kritika azon szemrehányásaival szemben, amelyek szerint nem volt eredeti író, hanem idegen irodalmak szolgái utánzója. Szerinte ez a vád Justh írói pályájának csak első korszakával szemben jogosult, amikor tényleg nem tudott szabadulni az erős francia befolyás alól s első művei valóban Taine, Bourget, Zola, Dumas fils, Octave Feuillet, a Goncourt-ök, Maupassant és Daudet szolgái utánzójának mutatják, de lassankint ráécszmélt hivatására, kozmopolitizmusát és pesszimizmusát nacionalizmussal és optimizmussal váltotta fel, érdeklődése az általános emberiről a magyar fajra siklott át s irodalmi működése eme második korszakában már társadalmi reformátornak mutatkozott. Párizsból hazatérve, egyrészt a hazai társadalmi osztályok reformálása, másrészt a magyar nép irodalmában megnyilatkozó eredetiségnek, nemzeti szellemnek, a külföld elsősorban Franciaország előtt való megismertetése fehégett szemei előtt. Így írta meg a Pusztá könnvét, amelynek igen nagy sikere volt Franciaországban is (Vautier fordításában), amit legszívesebben bizonyítanak Huysmans, Coppée, Bourget, Sully-Prudhomme, Taine stb. Justhhoz írt levelei a Livre de la Pousza megjelenése alkalmából; közülük Gálos kisasszony többet közöl munkája függelékében. Majd láthatjuk, amint regényciklusán keresztül regényről-regényre mind jobban kibontakozott Justh eredetisége s utolsó regényében, a Fuimushban már nagy ígéretként mutatkozott tehetsége, amikor fiatalon, terveinek megvalósítása előtt kihullott kezéből a toll.

Így is célvülhetetlen érdeme marad azonban a magyar irodalomnak franciaországi megismertetése és terjesztése, valamint az a számos baráti kapcsolat, amelyet szimpatikus egyéniségével szerzett hazánkban Franciaországban. Ezek ismertetése közben Gálos kisasszony dolgozata számos francia-magyar szellemi kapcsolatra tesz figyelmessé s így az ilyen irányú további kutatásra is igen termékenyítőleg hathat.

A dolgozat stílusa jól folyó, ördülékeny, kellemes franciaságú s kár, hogy az egyébként ízléses kiállítású munka szövegét lépten-nyomon sajtóhibák zavarják, ami pedig sohasem válik a Magyarországon megjelenő idegennyelvű könyvek dicsőségére.

Egyébként Gálos kisasszony értékes, az adatgyűjtésben lelkiismeretesen pontos, az adatok feldolgozásában pedig szakسرűen ügyes, igen élvezetes tanulmánya annak a komoly, céltudatos munkának tanúbizonysága, amely dr. Rirkás Géza professzor úr fáradságtalan irányítása mellett a pécsi egyetem francia intézetében állandóan folyik.

Budapest.

Kozma Antal.

Heinz Ottó Burger: Schwäbische Romantik (Studie zur Charakteristik des Uhlandkreises.) Tübinger germanistische Arbeiten W. Kohlhammer-Verlag in Stuttgart. 1928. S. 181. 8°. — A szerző az újabb filozófiai szempontú romantikakutatások alapján a „sváb romantika“ rége elfelejtett fogalmát akaria új életre kelteni és helyét az általános német szellemi életben kijelölni. Védelmébe veszi a svábtörzsi roman-

tikát (Uhland, Kerner, Köstlin) a filiszterség vádja ellen, különben is a filiszterség feladata az, hogy fenntartsa a folyamatosságot a világ-csemények kavargó változásaiban. Heinrich Köstlin finoman megrajzolt arcképeben szerzőnk a romantikus lelkiséget jellemzi, amelyben maga az élmény a fődolog, nem pedig a kifelé való megvalósulás. A kör összetartó eleme J. Kerner személyisége, aki a schellingi gondolatrendszer közvetíti a többiekhez; költői munkásságuknak viszont legkifejezőbb jellemvonása az Uhland költeményeiben jelentkező ájtatos vallásosság és az erősen vallásos szellemű természetérzés. A politikai szabadságért küzdő Uhland azonban túlmutat a német romantika keretein és a sváb költői kört az általános európai romantikus áramlathoz kapcsolja. Az utolsó fejezet körültekintő gondossággal elemzi Uhland és Kerner költői stílusának sajátosságait és ezeket az egyszerű organikus formában, a népdallal való erős rokonságban, a rövid tömörségben és a csattanó kontrasztokban véli föláltalni. Ez a munka minden különösebb erőszakoltság nélkül elfogadhatóvá teszi számunkra a sváb költői kör kétségtelenül romantikus jellegét. *Papp Zoltán.*

Friedrich Kottje: Illusionen der Wissenschaft. (Eine notwendige Selbstbesinnung zur heutigen Kulturkrise.) 1931. Stuttgart und Berlin. S. 251. 8°. — Ez a munka bizonyos tekintetben beletartozik a „spengleri Nyugatalkonyt“ hirdető kultúrfilozófiai munkák hosszú sorozatába, de csak egy területen, a legutolsó három század túlbecsült fejlődés-területén, az exakt tudományok alakulásában mutatja föl a bomlás és stagnálás elemeit. Célja az ezeken a tudományokon alapuló mechanisztikus világkép lerombolása, a modern technika világképének az átszellemesítése, erkölcsi szempontúvá tétele. A technika az ember létfeltételeit annyira átalakította, hogy az páratlanul áll a világtörténelemben; mechanizálta az embert, az agy és a kéz kapcsolatát szétszakította, amely pedig még megvolt a kézműves kultúrfokon. Ez az anyagias technikai civilizáció ma azonban utolsó lehetőségei előtt áll, sőt az exakt tudományok alapelvei is mindinkább problematikusak lesznek. A tudomány, amely az elmúlt századokban valláspótléknak, egy új világnézetnek számított, ma egyszerű specializálódásban és gépies metódusokban vesz el. A mai kor embere pedig problémátlan, egyszerű automata; mintha új barbárság fenyegetné a világot. A szerző fölmutatja az intellektualisztikus ismeretelmélet hamisításait, az exakt tudományok ismeretelméleti képtelenségeit, az objektív gondolkodás csődjét a biológiában, általában a tudomány objektivitásának szűk korlátoltságát. Talán szomorú elégtétel, de még kell állapítanunk, hogy milyen messze vagyunk attól a kortól, amikor pozitívista gondolkodók éppen az „exaktság“ hiányának jogcímén rekesztették ki a szellemi tudományokat a tudományok egyetemes birodalmából.

Szerzőnk a vallásos öntudat, egy új metafizikai korszak derengését véli megpillantani az „exakt tudomány“ világképének letűnésénél és a valódi kultúra előfeltételének egyedül az erkölcsi tartalmat tartia. Ez a könyv, mint a megváltozott ártértékelés, egy új világnézet előhírnöke, sokat fog még magáról hallatni. *Papp Zoltán*

Berze Nagy János: Magyar szólásaink és a folklore. Kny. az Ethnographia—Népelet XLIII. évf. 3—4. számából. Budapest, 1932. 47 l. — A szólásmód, eredeténél fogva, mint összesűrítő, rámutató „Sprachgeberde“ többé-kevésbé érthetően hivatkozik valami tudattartalomra, amit ismertnek tételez fel. Am mint kikristályosodott kifejezésforma túléli a képzettartalmat, amelyre eredetileg utalt és értelmét azontúl önmagában hordozza. Elmúlt idők elveszett képzetzeit: a

szólásmódoknak alapul szolgáló tartalmakat természetesen a folklore, vagy — tágabban és talán helyesebben — az etnológia módszereivel kutathatjuk fel legeredményesebben.

Berze Nagy Jánosnak ebből a tárgyról és problémakörből ez már a második tanulmányosorozata (az első: *Ethn.* XL. 153—161.). Igazán hatalmas felkészültséggel és anyagismerettel fogja meg a problémáit, csak éppen etnológiai kiindulópontja nem a legmodernebb — az anti-mizmusnak túlságosan középponti helyet juttat.

Egyébként azt látjuk, hogy aránylag újkeletű mesékből csak úgy fakadhatnak szólásmódoak, mint a legprimitívebb mágikus feltölgésből és régi keleti vallásos képzetekből. Es itt is világossá lesz az, hogy nem metaforák és nem szimbólumok, hanem közvetlenül átéltek lelki realitások teszik szólásaink és hagyományaink alapját és tartalmát. *h.*

Dr. H. M. Hain: My Visit to England, especially written for foreign students of English. L. A. Kittler, Leipzig, 1932. 16^c, 197 l. Fvc RM 3.—. Az amerikai magasabbfokú tanintézeteknek modern nyelvű (francia, spanyol, német) tankönyveire emlékeztető módszerrel indul el ez az eleve nem megírt könyvecske, mely több célt tűz maga elé. Főleg persze haladottabb nyelvtanulás igényeit akarja kielégíteni, midőn a hangsúlyt a mindennapi élet szókincsére fekteti, különösen kollokvializmusok szempontjából, amellelt tömör útikalauzsféle is akar lenni az Angliába nyelvtudásuk kicsiszolása céljából érkezőknek. Így keveréke egy angol-cizmuslexikonnak és egy miniatűr Baedekernek, s ahol a kettőt nagyon széttartja, mint a kötetke második részében, ott szárazza is válik. Gondosabban kidolgozott első része a maga rengeteg anglicizmusával, friss, de egyszerű nyelvvel, spontán humorával üdítően nat az etajta sorozatok gyakran sivár darabjai között s kétségtelenül felülmulja ezen részében a nálunk jól ismert Krohn-féle sorozat (Little Londoner, etc.) helyenkint már porosodó, de még mindig alapos és kissé túl-enciklopédikus szakcikkéit. Ezen könyvecskéből azonban — angol ember írta — sok olyan fontos részletkérdésről is értesülünk (pl. különösen a főiskolai oktatás terén, valamint a különböző pályákra való előkészület módját illetőleg stb.), melyet említett más sorozatokban hiába keresnénk. Viszont ez a könyvecske amellelt nem ambicionálja a teljességet (ami a tárgyköröket illeti), hanem végig enyhén zsurnaliszta stílusban tartva ad akár tanítás, akár magánéclokra hasznos olvasmányt. Érdemes még megjegyezni, hogy ez az egyébként nagyon használható kis könyv rekláméclokot is szolgál: a szerző által Angliában haladottabb angolul tanulók számára fenntartott szeminárium részére akar tagokat toborozni, mely cél, nagyon díszkréten bár, de a könyv elég sok helyén csillan föl.

Országh László.

The Albatross, a modern continental library. Albatross Verlag, Hamburg. Eddig 38 szám, füzve kis 8°, egyenkint RM 1.80. Ennek a ki-tűnően megszervezett kiadóvállalatnak sokszínű (a kötésszinnel „mű-fajt” jelző) szépirodalmi kötetkái úgyszólván pár hónap alatt hódították meg elegáns kiállításukkal Európa angolul olvasó közönségét, mely eddig — a meglehetősen drága és sokszor elvi és kiadópolitikai szempontokkal körülhatárolt hasonló angol sorozatokon kívül — úgyszólván csak a régi és jólismert Tauchnitz-vállalat köteteiből fedezhette szerényebb igényű angol irodalmi szükségleteit. A Tauchnitz-sorozat azonban, mint minden egyeduralgó, nem volt képes minden igényt kielégíteni. Átnézve több mint 5000 kötetből álló jegyzékeket, meg kell döbbsenni annak láttán, hogy ennek az óriási kötetiszámnak fele, kétszarmada (ha nem több) irodalmi érték szempontjából számba sem jövő

vasúti olvasmány. Tauchnitzék különösen a háború előtti időben az angol best-sellereknek gyors újrapublikálására rendezkedtek be s az ezen időből származó könyvsikerek csak a legtrikább esetben érnek fel belső érték szempontjából a mai angolnyelvű könyvsikerekhez. A vállalkozás így azután nagyon lukratívnak bizonyult s a kiadó cég csak a legutóbbi idők izlésváltozásai alkalmával eszmélt arra, hogy az emelkedés nyert összeget komoly értékek megjelentetésével rekompenzálja. Azonban bizonyos elvszerűség itt is hiányzott s a számunkra oly fontos angol klasszikusok még mindig nem jelentek meg, sem pedig az ifjabb generációk minden jelentős értéke, bár már ezirányban is sok történt. Az Albatross-sorozat épp ez utóbbiban törekszik a közönséget kielégíteni, szerzői állásolván kizárólag a huszadi század első-, második és harmadrangú csillagai, persze — a sorozat népszerűsítése és anyagi célok szándékával — detektívregényekkel vegyessen, de még ez utóbbi műfaj is a legjobbakkal van képviselve. A sorozat többi tagja is érték, bár jórészükről az utókor valószínűleg szigorúbban fog ítélkezni, mint pl. a hihetetlen kiadói mozgékonyaságra vallóan megszerzett Phil Stong-féle *The State Fair*-ről, mely az amerikai best-sellerséget anticipálva jelent meg egy középnyugati lap regényfolytatásaiból egyenesen könyvalakba átközölve s nem hazudtolva meg a *coup-t*. Nehéz volna az értékesebb címletek közül többet felsorolni, mert úgyis nyilvánvalamennyit kellene hozni. De Joyce, Woolf, Huxley, Hergesheimer, Conrad, K. Mansfield, Wilder, Lawrence és Lewis nevei már magukban biztosítéka a komoly értéknek. Így tényleg hézagpótló vállalkozást üdvözölhetünk ebben a rossz idők dacára sem alkalomszerűtlen sorozatban (természetesen szintén kitérve az angol nyelvterületről), melynek finom kiállítású kötetei az olasz nyomdaipar felsőbbrendű olcsóságát és technikai tudását dicsérik.

Országh László.

Bogyay Tamás: A művész a korai középkorban. Budapest, 1932. 8°, 55 l. Ez az érdekes disszertáció a korunkban csúcspontjára jutott művészproblema-fejlődés és individualizálódás elinduló lépéseit hallgatja ki egy olyan korban, amely mienktől lényegben különböző szociális környezetben és ideológiában csak lassan emeli ki a primitív kézműves művészi tudattal nem rendelkező mesteréből az anonimitást mindinkább levető, tudatosodó alkotót. A középkornak jelenkori és félmult előítéletekből származó felfogását félretelva szociológiai és teljesen átértékelő, különvéleményt bejelentő problémátást kapunk. Itália önálló utakon járó fejlődését figyelmen kívül hagyva látjuk itt a középkori művészettelfogás kialakulását a kollektivitás jegyében fogantott didaktikus-szimbólikus, de még nem autonóm létű műalkotás megteremtésében. Nem személyiség hiányzik a mű mögül, hanem az artifex mai értelemben vett, az alkotást egyedül meghatározó és teremtő munkája. Az artifex nem megteremtője a mű összes kiválóságainak (koncepció, kompozíció), csupán a műalkotás causa efficiense. A művész-mesterség kialakulása a katolikus egyháztól el nem választható, melyen belül lassan kialakulnak a szabad piac számára dolgozó mesteremberek, kik apránként elszakadnak a szerzetességtől s beolvadnak a szintén nagy irányítószerepű iparososztályba. Mindebből is nyilvánvalóvá válik az értékes dolgozat precíz okfejtéssel és nagy adattömeggel bizonyított konklúziója, mely szerint a „művész”-nek tekintett artifex rendszerint idegen gondolatnak volt szolgái megvalósítója, technikai szakértője. A középkor-eleji művészetet tehát nem lehet individualisztikusan rendezni, sem pedig szociológiai-gazdaságtörténeti tanulmányok nélkül megérteni, miknek szükségszerűségét talán épp ez a tanulmány mondja ki nálunk először.

Országh László.

Victor A. Schmitz: Friedrich Gundolf. Eine Gedenkschrift. Heidelberg, Weiss, 1931. 8°, 31 l. Fve RM 1:50. A Stefan George köréhez tartozó, nemrég elhunyt nagy német irodalomtörténétiről kapunk itt meghatott, az első fájdalomból felocsudó nekrológót egyik tanítványa tollából. Az írásnak nem is célja műve mélységeibe lehatolni vagy a német irodalomtörténetíráson belül Gundolf helyét kijelölni, csupán emberi egyéniségét művein keresztül élénk állítani, gundolfi módszerrel őt magát velünk átélelni. S ebből a szempontból legértékesebbnek, az utókor és különösen a német szellem számára legnagyobb message-t jelentőnek minden műve közül Shakespeare-ről szóló utolsó nagy két-kötetes munkáját találja, mellyel a tetőre jutott. Ezután, szinte lezáráskép következtek Gundolf versei, annyi közvetett megnyilatkozás után közvetlen hitvallás arról, hogy „es ist männlicher und schöner zu dienen und zu wirken als zu trotzen und zu träumen“. *Orszagh László.*

Deutscher Almanach für das Jahr 1933. Leipzig, Reclam. 8°, 208 l. 1:50 M. — A világhírű Reclam-cég újra kitett magáért évkönyvével. A nagyon ízléses kiállítású és sok jó képpel ellátott kis könyv ismét nagyon tartalmas, akárcsak a múltban. A nevesebb élő írók közül E. G. Kolbenheyer („Deutsche Freiheitsidee“), Ruth Schaumann, Max Reuschle, Guido Zernatto, Toni Rothmund vannak költeményekkel vagy prózai darabokkal képviselve. A tudósok közül Heinz Kindermann („Idealistische Sachlichkeit. Ein Wort zur neuen Lebensform der deutschen Gegenwartsdichtung“), Eduard Spranger („Vom pädagogischen Genius“), Hans von Hülsen („G. Hauptmann und das deutsche Volk“), Leopold Ziegler („Der Mut zur Bewusstheit“) és mások. Az egész köteten végigvonul a modern német irodalommal való lelkes foglalkozás, amely ezt a nagy céget már régóta jellemzi. Ezzel kapcsolatban érdemes egyelőre csak röviden utalni egyik méltó feltűnést keltezt, szép regényujdonságukra: *Gerhard Bohlmann* hatalmas történeti elbeszélésére („*Die silberne Jungfrau*“, 4, kötve 6 M), mely az orleansi szűzről szóló egyik legsikerültebb költői alkotás, bármennyire modern fölfogással nyúlt is a szerző a témához. Különösen Jeanne d'Arc származását, ifjúságát illetőleg eléggé él a költői szabadsággal is és eltér a történetileg bizonyítható adatoktól. A francia hősléány szimbolikus lény itt, ki egy szenvedéstől megviselt népnek, egy a kétségbeesésbe kergetett nemzetnek a *csodát* hozza. Lehetetlen itt nem látni a mai német (és magyar) helyzethez vezető lelki kapcsolatokat!

Közismert Universal Bibliothek sorozatában is mind több helyet enged a Reclam-cég az élő íróknak. Legfrissebben a fentebb is megemléltett, nagy filozófiai regényei alapján messze földön híres, budapesti származású *E. G. Kolbenheyer*-tól adta ki a *Wenzel Tiegel* című kitűnő novellát (Nr. 7000), amely ennek az elmélyedő és szépstílusú írónak minden sajátágát kitűnően érzékelteti. A gyűjtemény tudományos tárgyú kötetkéi között legújabban megjelent *Max Apel* tollából egy *Einführung in die Philosophie* (1:05, vászonk. 1:45 M), amely 256 lapon kitűnő áttekintést nyújt a filozófia fejlődésmenetéről a görög gondolkodóktól a modernekig, de mindenütt az egyes irányokat fogva

külön egységekbe, úgyhogy egy-egy problémamegoldási módozatot mindig végigkövethetünk úgyszólván kezdetétől a mai napig. Apel kiváló képességét egy két évvel ezelőtt megjelent másik kötetkéjével kapcsolatban volt már alkalom ezen a helyen kiemelhetni („Weltanschauungen der grossen Denker“): párját ritkító világos előadásmódját, amely semmikép sem megy a filozófiai precizitás rovására. Ez a mesteri megértetés, végtelen egyszerűség a legnehezebb problémák, fogalmak tárgyalásánál is, tüntetik ki ezt a legfrissebb munkáját is. Minden teljességre való törekvést kerülve, Apel a nagy gondolkodók példáin önálló filozófiai gondolkodásra igyekszik nevelni az olvasót, mert Kant szerint nem lehet a filozófiát, hanem igenis a filozofálást tanítani és tanulni. A kötet élvezetes olvasmányul szolgálhat mindenkinek, aki csak némi érzékkel is bír e tárgykörök iránt. K. J.

Gesammelte Studien zur Geistesgeschichte der Renaissance von Ernst Walsert. Mit einer Einführung von Werner Kaegi. Hg. von der Stiftung von Schnyder von Wartensee. Benno Schwabe u. Co. Basel, 1932. 4°. Kötve 16 M. — Walsert, a késő középkori és renaissancekorabeli olasz művelődéstörténetnek ezt a kiváló ismerőjét a halál megakadályozta abban, hogy megírja az e korra vonatkozólag tervezett, hatalmas, összefoglaló szellemtörténeti munkáját, melyhez rengeteg anyagot hordott már össze. Fentjelzett kötet a Poggio-életrajz óta keletkezett, nagyrészt még kiadatlan tanulmányait gyűjti egybe. Kaegi bevezetésében Walsert alapelveiről igyekszik tájékoztatni. Maguk a tanulmányok elsősorban az eddigi kutatásokban elhanyagolt szempontokat igyekeznek új megvilágításba helyezni. Nagyszerűen van pl. megrajzolva a vallásos érzés fejlődésmenete. A hatalmas kötet egyike az elmúlt év tudományos könyvtermése legértékesebb és legfontosabb darabjainak.

„*Verseghy forrásaihoz*“ c. tavalyi évfolyambeli cikkünk 137. lapjának azon megjegyzésével szemben, hogy A. von Haller eddig nem szerepelt V. forrásai között, Major Ervin dr. utal az Irodalomtört. Közl. 1924. évfolyamában megjelent értekezésére („Ujabb adatok V. költői és zeneszerzői működéséhez“), hol V. Dorishoz c. daláról ki-mutatta, hogy dallama J. A. Steffantól, szövege pedig A. V. Haller-től való.

Jolantha Pukánszky-Kádár: Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. I. Bd.: Von den Anfängen bis 1812. (Schriften der Dt. Akademie, Heft 14.) 175 l. 8°. 1933. E. Reinhardt, München. Füzve 5-50 M. — Pukánszky-né ezen jelentős könyvére visszatérünk még, mert hazai német színeszetünk történetének e régi és érdemes művelője itt előbbi munkáitól eltérő néhány nagyon érdekes új megállapítást tesz, melyeket magyar nyelven is bővebben kell ismertetni, hogy hazai irodalomtörténetírásunk minél előbb megfelelő figyelemben részesítse.

1933. MÁJ.—JÚL.

LVII. ÉVFOLYAM

V—VI. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1933

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztárhoz, *Lelkes Istvánhoz* (VIII. Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn *Stefan Lelkes* (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17.) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, *Pukánszky Bélánál* (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendőek be.

TARTALOM

	Lap
<i>Kerényi Károly</i> : Szatíra és satura	85
<i>Luzsénszky Vilmos</i> : A pannoniai latin feliratok nyelvtana	95
<i>Graf András</i> : Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításában (2. közlemény)	100
<i>Waldapfel Imre</i> : A latin versművészet utolsó korszakából	105
<i>Ókortudományi irodalom</i> (Az ókortudomány vallástörténeti megújítása. <i>Kerényi Károly</i> . — K. Keyssner: Studien zum griechischen Hymnos. F. Leiter—E. Goldmann: Zum Problem der Foruminschrift unter dem Lapis niger. <i>Nagy Ferenc</i>).	112
<i>Marót Károly</i> : Addenda recentiora ad „Homerus comparatus IV“. (2. közl.)..	118
<i>Apró közlemények és ismertetések</i> (Tanaquillus Faber a hajó allegóriájáról. <i>Waldapfel Imre</i> . — Buscaroli: Virgilio, Il libro di Didone. k. k. — Bellissima; Marziale. <i>Lengyel Dénes</i> . — Walde—Hoffmann: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Dornseiff: Der deutsche Wortschatz synonymisch geordnet. <i>Szabó Árpád</i> . Stb.)	122

INHALT

<i>K. Kerényi</i> : Satire und satura	85
<i>W. Luzsénszky</i> : Grammatik der lateinischen Inschriften aus Pannonien	95
<i>A. Graf</i> : Antike Einflüsse auf die ethnographischen Berichte der frühen byzantinischen Literatur	100
<i>E. Waldapfel</i> : Nachblüte lateinischer Verskunst	105
<i>Altertumswissenschaftliche Literatur</i>	112
<i>K. Marót</i> : Addenda recentiora ad „Homerus comparatus IV.“	118
Kleine Mitteilungen und Besprechungen	122

Deutscher Auszug folgt in einem der nächsten Hefte.

Szerkesztőség: *A* (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latinság kutatása) *Kerényi Károly*, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (modern filológia) *Koszó János*, Budapest, I., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: *A* (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) *Karl Kerényi*, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (neuphilologischer Teil) *J. Koszó*, Budapest, I., Zenta-utca 5.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

SZATÍRA ÉS SATURA

I

'Szatíra' köz-európai szó. A fogalom, amelyet számunkra megnevez — Horatius, Persius, Juvenalis és a rájuk tekintő újkoriak műfaja —, európai közös műveltségünk alkotórésze. Ilyen fogalmak háttérébe visszapillantgatni állandó feladatának tartja az ókortudomány. Ha ebben közismert adatok közismert magyarázatainak ismétlésénél, kombinálásánál, árnyalati módosításánál nem menne túl, ez tagadhatatlanul sekélyesség jele volna. A visszatekintés minden esetben mélységmérő: nemcsak a tárgy ilyen vagy olyan megvilágítása miatt tanulságos, hanem mindig tudományunknak emberi valóságokba való behatolóerejéről is tájékoztat. Sőt ha ebben a tekintetben az egész ókortudomány új helyzet előtt áll — amint, meggyőződésem szerint, ma valóban áll —, a tárgyi érdeklődés a tudatos mélységméréstől elválaszthatatlan. Ilyen célja is van e rövidre fogott visszapillantásnak. Egészen rövidre fogott lesz benne a klasszika-filológiai általános műveltség elemei közé tartozó hagyományos ismeretanyag felidézése. És több teret kapnak azok a szempontok, amelyek megmutathatják, mint érvényesülhet az ókortudomány vallástörténeti megújítása egy régi *κατ' ἔξοχην* filológiai témával kapcsolatban. Az a kérdés: tudunk-e segítségükkel minél több antik adatot közvetlenebbül és meggyőzőbb összefüggésben látni?

A különböző európai nyelvekben csak kis elváltozást mutató műfajelnevezés az antik *satyra* írásmódon alapul, s ez viszont azon a felfogáson, hogy a római szatíra nevét a görög drámairodalomban is szerepet játszó szatírokról vette. A latin *satyricus* melléknév kétségtelenül a görög σατυρικός, és mai köz-európai értelmében való átvétele ugyancsból az antik elméletből következett. Casaubonus tanulmánya óta¹ azonban tért hódított az a meggyőződés, hogy a görög σατυροίhoz az eredeti és helyes latinságú *satura* elnevezésnek, a szatíra igazi római nevének semmi köze nincs.² Mint ezt A. Dieterich fogal-

¹ De satyrica Graecorum poesi et Romanorum satira, Paris, 1605.

² A szatírok nevétől való megkülönböztetés a modern nyelvek helyesírásában is az y feladásához vezetett (satirisch, satirique más, mint satyrisch, satyrique).

mazta: „a nyelvileg idetartozó latin szavak: *satur* (már a Carm. Arvalium-ban), *saturare*, *satis*, *satietas* eléggé bizonyítják, hogy nincs dolgunk kölcsönszóval“.³ Ezért a római szatíra nevének újabb magyarázója a *satura* szó antik megfejtési kísérletei közül azokat szokták előtérbe állítani, amelyek a latin nyelvből indulnak ki.⁴ Ilyen kiindulópont a különböző gyümölcsökkel tele áldozati tál neve: *satura lanx*, és a különböző alkatrészekből álló töltött étel vagy töltelék *satura* megjelölése. Mind az új, mind a régi grammatikus-magyarázók szeme előtt a 'különbözőség' lebeg, mint értelmi kapcsolat az irodalmi és az irodalmon kívüli jelentés között: 'vegyes tál', 'vegyes töltelék' — 'vegyes költemény'.

Elfogadhatatlanná kellett volna, hogy tegye ezt a magyarázatot minden eleven — bár tudatos — költészet szempontjából való lehetetlensége. Ilyen költészet volt kétségtelenül az Enniusé, akitől az első *satura* nevet viselő római szatírák származtak. Tükröződhet-e bármely költő önmagát figyelő tudatában műve, akár alkotás előtt, akár közben, akár utána úgy, hogy ami most létrejön, vagy létrejött benne, lényegében valami 'vegyes'? *Cum flueret lutulentus* — mondja Luciliusról Horatius (Serm. I., 4., 11.): „folyik zavarosan“ a szatíra-költő, de folyik egyetlen huzamosságban, akár Pindaros, folyik, még ha mondanivalója nagyon prózai, sőt — mint a *satura Menippea* — részben prózai formájú is. Gyűjtemény már lehet 'vegyes', de az egyes költemény és a műfaj az alkotó és kongeniális közönsége élményéből kiindulva nem. Pedig *satura* az egyes költemény és a műfaj: a gyűjtemény latinul *saturae*. *Sunt quibus in satura videar nimis acer et ultra legem tendere opus*: Horatius itt (Serm. II., 1., 1.) műfaját nevezi meg és műfajtvörvényre (*lex operis*, Ars poet. 135.) céloz. Az egész összefüggésből nyilvánvaló, hogy a nevet mint rég megmerevedett műfaj-megjelölést használja.

El lehetne képzelni persze ilyen kisebb költői igényű műfajnak szerénykedő, egyáltalán nem költői igényű elnevezését is. Horatius [ebből a célból] a *sermo* szóhoz folyamodik, s ezzel közvetve tanuskodik arról, hogy a *satura* első sorban költői alkotás gondolatát keltette fel az antik olvasóban. Lucilius szemében, annak ellenére, hogy *ludus ac sermones*-nek is nevezi őket (1039), *saturái* igazi *poemata* (1013).

³ Pulcinella, 1897., 75. k.

⁴ L. F. Marx: *Lucilii carminum reliquiae* I., 1904., X. kk.

2

Minden kétkedő magatartással szemben ki kellett emelnünk, hogy az elnevezés kiindulópontja sokkal valószínűbben lehet a szatíra-költésen kívül, mint benne magában. Természetesen ott, ahol elfogulatlanul eddig is egyedül volt kereshető. A *satura* szó drámai műfajnak is neve Rómában. Ebben a jelentésében Liviusnak a római dráma őstörténetéről szóló klasszikus fejezetében (VII., 2.) fordul elő. Az ott összeállított adatsorozat hitelességét azonban némelyek ma sem ismerik el. A teljes kétkedés álláspontját — amelyet különben nem mindenki osztott régebben sem⁵ — állítani lehet, hogy a történeti kritikai felfogás is biztos úton hagyhatja el. Ennek a felfogásnak annakidején legnagyobb hatású képviselője, F. Leo abban látta Livius drámatörténeti vázlatának értéktelenségét, hogy a megfelelő görög drámatörténeti elmélettel hasonlóságot mutat.⁶ Ez elég volt arra, hogy a klasszika-filológia sokáig csak azzal a kérdéssel foglalkozzék: ki volt a görög elmélet római átalakítója és alkalmazója, s hogy csupán egy ilyen római elméleti forrás jöjjön számba, avagy a Horatiusnál olvasható leírásnak (Ep. II., 1., 145. kk.) más 'színháztörténet' áll-e a háttérében? Ezzel szemben egy egész sor pozitív értelmű megfontolásra és tényre lehet hivatkozni.

1. A F. Leo — és korának — szellemében való kritikai forráskutatás is eljutott oda, hogy különbséget tegyen a liviusi leírás nyers adatai és elméleti összekapcsolásuk között. Az előbbiektől történeti értéke a másodlagos elméleti felhasználástól független lehet és párhuzamos anyaggal is támogatható.⁷ 2. Elengedő ok sohasem volt annak a feltevésére, hogy Livius vagy forrásai fontos adatokat kieszeltek volna. A kiindulópont szilárd: etruszk táncoló-színészek behívása Rómába a Kr. e. 364. évi dögvész alkalmával.⁸ A további adatok értéke annál kevésbé vonható kétségbe, minél aprólékosabb részletre vonat-

⁵ L. az irodalmat. Schanz—Hosius: *Gesch. d. röm. Lit.* 1927., 21., továbbá O. Weinreich: *Hermes*, 51., 1916., 386. kk. és F. Muller: *Philologus*, 78., 1923., 391. kk. A liviusi leírás védője pl. Lejay *Hor. Sat.* kiadásában, Paris, 1911.

⁶ *Hermes*, 24., 1889., 77. kk.

⁷ Weinreich: 389. kk. R. Reitzenstein: *Gött. Gel. Nachr.*, 1918., 233. ff. V. ö. Immisch: *Zur Frage der plaut. Cantica*, Sitzb. Ber., Heidelberg, 1923., 14. k.

⁸ Ehhez és a következőkhöz: A római irodalom szelleme, *Egy. Phil. Közl.*, 1932., 10. V. ö. Weinreich 390. k.

koznak. 3. A horatiusi leírás a liviusival szemben, ha dráma-keletkezési elméletnek fogjuk fel, más kiindulópontú,⁹ de a kiindulópont maga, a *Fescennina licentia*, minden elmélettől függetlenül természetesen egészíti ki a liviusi leírást teljes képpé: Horatius a falu — a déltruriai Fescennium — játékos drámai szokásaira hivatkozik, Livius szigorúan Rómára, a városra szorítkozik. Pontos megkülönböztetést tesz: a primitív drámai játék a fescenniumihoz „hasonló” és ettől a hasonlóságtól is hamar eltér. Az egész kép az ókor minden ismerőjét az attikai falusi (κατ' ἀγρούς) és városi (ἐν ἄστει) Dionysos-ünnepek egymás mellettiségére emlékezteti, de nem mint elméleti kitalálás, hanem mint hasonló viszonyok valósága. 4. A déleuropai népéletben immanens játékos szokások hasonlósága Görögországban és Itáliában könnyen vezethetett belőlük következő összehangzó elméletekhez is. Sőt a görög viszonyokból kiinduló elmélet alkalmazása sem járt szükségképpen hamisítással. A görög elmélet az ősi immanenciából öncélú művészi tevékenységgé emelkedő népi szokás teljes tudatosulása volt. Rómában hasonló tudatosságra ébreszthetett, de hasonló valóságközelségre is kényszerített. 5. A κατ' ἀγρούς Διονύσια és Róma környékének falusi Liberalia-ünnepe, *licentia*-val teljes népszokásaival együtt, minden valószínűség szerint történetileg is összefüggenek egymással, Etrurián, mint közvetítőn keresztül.¹⁰ Fescennium paraszti játékaik ezek közé nem tartoznak bebizonyíthatóan, bár ebből a földrajzi, műveltségi és vallási egy-életkörből ki sem emelhetők. De ez a kör dél felé is a görögséggel érintkezik. F. Altheimnek a mi szempontunkból fontos eredményei közé tartozik az is, hogy legalább a római színpadon szereplő másik itáliai műfaj, a *fabula Atellana* jellemző versmértékének, a *versus quadratus*-nak eredete Magna Graecia és a görög Szicília színjátzásából biztosnak látszik.¹¹ A Görögországgal való összefüggés fundamentálisabb síkon mutatkozik, mint amilyen pusztán a drámatörténeti elmélet átvétele volna...

A Dionysossal tele Etruriából hívták be Rómába az első színészeket. A működésük nyomán meghonosult római színművészkedésről írja Livius a bennünket itt érdeklő sorokat (VII., 2., 7.): *non sicut ante Fescennino versu similem temere ac rudem alternis iaciebant, sed impletas modis saturas descripto iam ad tibicinem cantu motuque congruenti peragebant*. Tehát a fescenninusok improvizált, nyers verselgető párosviaskodásán messze túlmenő, versmértékekben gazdag zenés és táncos előadás: ez itt a *satura*. 'Vegyes' ének- és táncmutatványokból álló műsor — így próbálják értelmezni a *satura* elnevezést ebben

⁹ Leo: *Hermes*, 39., 1904., 63. kk. Weinreich i. h. 397. kk. Reitzenstein i. h. 251. kk.

¹⁰ F. Altheim: *Röm. Religionsgesch.*, I., 1931., 95. kk.

¹¹ Glotta, 19., 1931., 46. kk.

az összefüggésben is.¹² A legközelebbi példával szolgál ilyesmizhez a 'brettli' („das Brettli“), az előkelő műveltség színvonaláról lecsúszott művészi termékek újabbkori színpada. Ilyen körbe látszanak tartozni a hellenisztikus városi műveltség korának mimikus mutatványai muzsikális tarkaságukkal és nagyobb művészi egységekké ki nem kerekülő összefüggéstelenségükkel. A plautusi canticumokra való hatásukat előbb Leo, majd a vígjáték más elemeire is kiterjeszkedve O. Immisch igyekezett kimutatni. Az *impletae modis saturae*-ra, mint hasonló jelenségre gondolni közelfekvő.¹³ Fel kell tehát tennünk a Plautus előtti antik mimikus és táncos előadásokra vonatkozólag a kérdést: lényegüknek és hatásuknak a 'vegyes előadás' név a legtermészetesebb megjelölése volna-e? Minden további következtetés levonása előtt tisztáznunk kell általában azt: ami a modern 'brettli' vagy cirkuszi előadásoknál természetes, hasonló érvényességgel mondható-e ki antik viszonyok között is?

A mai 'brettlin' és cirkuszban is elkerülhetetlenül felbukkannak ősi elemei a komédiajátszásnak, mint éppen a versenykedésig fokozódó, csúfondáros civódóversengés, Róma és Fescennium népének régi mulatsága. De az ilyesmi újkori műveltségünkben gyökeretlen maradvány, egy teljesebb ösztönöségű világ „gesunkenes Kulturgut“-ja. Egészen más jelentősége van annak, hogy ugyanez az elem, mint az elmaradhatatlan ἄρτων bevezetése, alkatrésze az aristophanesi vígjátéknak¹⁴ és mint a szereplők *velitatio*-ja él Plautusnál.¹⁵ Itt a gyökeret magát fogjuk, amely ősrétegekből táplálja az irodalmivá lett, de még organikusán eleven és teljes játékot. Az athéni ókomédia — *Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae*, a római szatíra őseinek gyűjteménye Horatius szerint (Serm. I., 4., 1.) — egy olyan lelki valóságnak a művészet első (még nem elméleti) tudatosságára ébredt megnyilatkozása, amely Attikában ünnepek tartalma volt, benne lüktetett az antik állami kultusznak a világ egészét összefogó ritmusában. Természetét éppen azokban az ősi komédiaalkotó elemekben árulja el, amelyek gyakran Plautus darabjaiból is az aristophanesi vígjáték ingerlő atmoszféráját lehelik. Az első pillantásra kevésbé átlátszó értelmű *velitatio* mellett még egy ilyen elemmel kell foglalkoznunk, hogy a teljes megértéshez közelebb jussunk.

Bizonyára nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a 'csúfolódópárbajban' (*velitatio*), a tisztcs személyek ellen is forduló *Fescennina licentia*-ban és az athéni ókomédia névkimondó támadásaiban (ὄνομαστὶ κωμωδεῖν) a társadalmi együttlés kénytelen-

¹² Reitzenstein i. h. 245. és mások.

¹³ V. ö. Immisch i. h. 15.

¹⁴ V. ö. Radermacher: Aristophanes' Frösche, Sitz.-Ber., Wien, 1922., 20. kk.

¹⁵ L. pl. Trinummus, 627. kk.; Reitzenstein, 246.

ségétől elnyomott emberi agressziós kedv élte meg felszabadulását. Az antik közösség időnként alkalmat adott tagjainak a kötelékeiből való kioldódási vágy — úgy látszik, ős emberi szükséglet — kielégítésére. De az ilyen teljes emberi megértés útján járó lélektani felfogás filológiai magyarázó-értéke akkor lesz igazán kézzelfogható, ha a komédia-játszásnak arra az ősi motívumára fordítunk figyelmet, amely nőt csinál férfiakból. Plautus Casinájában,¹⁶ sőt Aristophanes nőnek öltöztetett Mnesilochosának alakjában is — a Thesmophoriazusaeben — már e motívum továbbélt irodalmi formájával találkozunk. Maradványszerűnek látszik az antik dráma nőszerepeinek férfiakkal való megjátszatása is. A dráma előtti korra utalnak azok a görög vallásos táncok, amelyekben férfitáncosok női mozdulatokkal nőket utánoztak.¹⁷ Hasonló mutatványok a hellenisztikus 'brettli' legjellemzőbb látványosságai közé tartoznak. A *μαρωδία* nevű műfaj előadója, a *μαρωδός* csak női ruhában játszik — még férfiszerepeket is¹⁸ —, a *κίταδος* pedig nemcsak táncos miatt lett a női szerepet vállaló férfi becsmérő jelölése.¹⁹ De az sem véletlenség, hogy a népi vallás nőutánzó táncosai — mint démonok, akikről később lesz szó — Dionysos körét alkotják, és hogy a *κίταδος*-szokás: férfiaknak női ruhát ölteni a hellenisztikus Alexandriában a Dionysos-kultusszal kapcsolatban.²⁰ Nem mintha a görögség ebben nem érezné minden férfias illemnek és tartózkodásnak, sőt a legtermészetesebb önmegőrző józanságnak: az egy-nemrekorlátozódásnak is a levetését. Teljes tudatában van itt a mélypontnak. A nagy 'megoldó isten' Dionysos éppen a legnagyobb megoldódásokban van jelen a legbizonyosabban: azokban, amelyek a természet látszólagos korlátait elképesztő elementáris tényekkel törik át. És jelen van minden felszabadulásban, még ha az hivatalos ünnepéhez vagy kultuszához nem is kapcsolódik.

Ma a cirkuszban:

csak a gyönyörűség különös, majdnem ijedt kiáltása,
amely olykor-olykor előtör a gyermekekből,
mutatja, hogy a gyermekek homályosan tudják mennyire
ellopták tőlük örökölt jogukat
a ragyogó vad cirkuszi testben. (D. H. Lawrence.)

¹⁶ 57. kk. V. ö. Immisch 16.

¹⁷ Schnabel: *Kordax* 44. és 47.; A. W. Pickard—Cambridge: *Dithyramb Tragedy and Comedy*, Oxford, 1927., 257.; E. Buschor: *Ath. Mitt.* 53., 1928, 105.

¹⁸ Aristokles Athenaisnál, 621 c. Immisch konjektúrája, i. h. 8., 2. Aristoxenosnak a *lysiodos* játékaról szóló megjegyzéséhez (*Ath.* 620 d): τὸν δὲ γυναικεία ἀνδρείους helyett τὸν δὲ γυναικᾶνδρεία t. i. ὑποκρινόμενον akkor volna egészen valószínű, ha a komédiában nem fordulna elő nőknek férfiruhába való öltözködése; v. ö. Aristoph. *Eccles.*

¹⁹ L. az ilyen komédiásokról O. Jahn: *Die Wandgem. des Columb. in der Villa Pamfili*, Abh. Ak. Münch., 1858., 251. kk.

²⁰ Lucian. *De calumn.* 16.; Jahn, 256. k.

Antik viszonyok között a mai cirkuszi és 'brettli'-mutatványoknak megfelelő szórakoztatásban és szórakozásban is Dionysos működik. Ő, a Λύσιος, isteni lényét erről az oldalról tekintve, a feloldódás élményének, a felszabadulásában minden mértéket meghaladó és megcsúfoló ösztönerőnek és gazdagságnak ösképe, magasabb valósága.²¹ Számolnunk kell jelenlétével — legalább lélektani értelemben — a kezdetleges római színpadon is. És ez hozzásegít annak a felismeréséhez, hogy ebben az atmoszférában nincs modern értelemben vett 'vegyes' műsor, hanem a legmerészebb összefüggéstelenség és tarkaság is az egyömlésű felszökő szétáradásnak megélt dionysos-i lét formája. A 'vegyességet' ebben észrevenni és mint különböző alkatrészek összeállítását kidomborítani minden inkább volna, mint a legtermészetesebb.

3

Alapul választottuk eddig azt a felfogást, amely a *saturá-*ban, mint kezdetleges drámai műfajban az athéni ókomédia — pl. az aristophanesi vígjáték — laza kereteit megközelítő összefüggést sem feltételezett. Rá kell mutatni más lehetőségekre is. Annyit már állíthatunk, hogy antik színpadi mutatványok még a hellenisztikus 'brettli' színvonalán is gyökeresebbek, mint a megfelelő modern vegyesműsorú előadások. A liviusi leírás azonban a maga egészében nem igen kedvez még az ilyen értelemben módosított 'brettli'-analógiának sem. Elkerülhetetlen, hogy ennek az egyedülálló forrásnak részletes adatait ne tartssuk pontosan szem előtt. Még ha elmélet játszik is közre összeállításukban: mi a részleteket antik szövegeinknél jobban nem tudhatjuk. Sőt ha Liviusunkat komolyan vesszük, akkor az, ami elméletnek kiegyenlítően volna, egy változatos valóság tényező leírásának ellenmondástalan lesz számunkra. Gondoljuk át mondatról mondatra a szöveget.

Szó van az első színpadi játékok (*ludi scaenici*) rendezéséről Rómában (VII 2, 3). Az Etruriából behívott színészek (*ludiones*) játéka nem különbözik attól, amit az etruszk művészet emlékei, pl. síri falfestményeik után elvárhatunk: mimikus tánc fuvolakisérettel²² (2, 4). Amint ezt Rómában átveszi a nép fiatalja, rögtön előtér a *velitatio*-szerű elem: *simul inconditis iocularia fundentes versibus* (2, 5). Neve a meghonosodott játék hivatásos római művészeinek (*vernaculis artificibus*) az etruszk *ister* szó átvételével: *histrion* (2, 6). Erre a *Fescennini versus*-nak megfelelő fokozatra következik a versmértékekben gazdag *satura* a zenekísérethez előre megírt énekszövegekkel (*descripto iam ad tibicinem cantu*). A versmértékek sokfélesége miatt itt

²¹ E fogalmakról bővebben Halhatatlanság és Apollonvallás, Athenaeum, 19., 1933., 112. (Különlenyomat, 9.)

²² Altheim: Röm. Religionsgesch., I., 94.

már a délitáliai görögség hatásával kell számolnunk: a *versus quadratus* (a septenarius) átvételén kívül a senariusé is még biztosan az 'irodalom előtti' időre csik²³ (2, 7). Livius Andronicus, akivel az irodalom kezdődik, a saturákból indul ki (*ab saturis ausus est primus...*) és ő hoz a színpadra darabot (*fabulam*), amelynek *argumentum*-a van. Ez utóbbi szónak egészen szoros terminus technicus értelme itt κωμική υπόθεσις: komédia-mese,²⁴ és pedig a közép- vagy újkomédiából merített polgári történet. Livius Andronicus tudomásunk szerint innen és nem az ókomédiából vette át vígjátékait. A saturá-ból való kiindulás főképen formai (nyelvi és verselési) lehetett — Livius meglepő készségből is erre kell következtetni (2, 8). További részletekre vonatkozó két mondatot itt mellőzhetünk (2, 9 és 10). Amikor így meghonosodott Rómában a menandrosi polgári vígjáték, a nép ifjai kiveszik a hivatásos — és most már magasabb művészi feladatokat vállalt — színészek kezéből a régi velitatioi játékok. Önállóan kezdik művelni, majd *exodium*-okként²⁵ összekapcsolják a régi itáliai, vallásos jellegében²⁶ sértetlen Atellanával (2, 11). Livius megjegyzi még, hogy ez a műfaj Rómában oszkus eredetű, és hogy az ifjúság nem engedte hivatásos színész-játékkal megszenteltetni (2, 12).

A *velitatio* — mint Livius pontosan körülírja: *inter se more antiquo ridicula intexta versibus iactitare* (2, 11) — a népi öntevékenység eleme a római komédiajátszásban. Átmentése a szakrális kincsként őrzött Atellanába közvetve azt bizonyítja, hogy a saturá-ban még illő helyén volt. És pedig semmi esetre sem a 'brettli'-hez hasonló helyen, amely a hellenisztikus korban is a legalacsonyabbrendű hivatásos komédiások megélhetési alkalmá. Milyen távol maradt a színészektől játszott *satura* ettől a foktól, pl. még Livius Andronicus korában is, nem tudjuk megítélni. Az Atellanánál 'profánabb', de a magdiától s a hellenisztikus világ rokon apró műfajaitól is elütő jelenségnek kell felfognunk. Livius szerint a római irodalmi vígjáték kezdete szintén határozott elkülönülést jelent a komédia őselemeinek előbbi, a közösség életében immanensebb működésétől: *ab risu ac soluto ioco res avocabatur* (2, 11). Plautus, és előtte biztosan Naevius is, műfajuknak, az új polgári vígjátéknak törvényein túl engedték a felületre az ősforrás buzgását, Naevius tudatosan

²³ Altheim: Glotta, 19., 1931., 31.

²⁴ V. ö. Immisch i. h. 9.; *argumentum*-ot ezen a helyen nem elég pusztán υπόθεσις-nek fordítani (Immischnél 15.). L. Cic. de inv., I., 27.: *argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit*, Terentius-idezettel; hasonlóképpen Auct. ad Her., I., 13.; Griech.-orient. Romanliteratur 2. Tragédia vagy ókomédia tartalmáról nem mondható ki általában a *fieri potuit*.

²⁵ V. ö. Dieterich i. m. 110.

²⁶ V. ö. Altheim: Arch. Rel.-Wiss., 27., 1927., 35. kk. Terra Mater, 48. k. Röm. Religionsgesch., I., 93. kk.

élve a dionysosi ünnepek szabadságával,²⁷ Plautus önkéntelen összhangzásban Aristophanesszel.²⁸ 'Okomédiára' való igény él tovább a római vígjátékban. Kérdés, nem vinne-e közelebb a *satura* megértéséhez, ha — horatiusi szellemben — az aristophanesi vígjáték hasonló vonásait használnók fel?

Erre a *satura* szót tartalmazó további ismeretes szövegek szigorúbb értelmezése ad alkalmat. A római törvényhozás nyelvében *per saturam, in saturam*, úgy látszik, annyit jelent, mint 'temere vel inordinate',²⁹ a rend betartása nélkül, mindig a kifogásolhatóság bizonyos árnyalatával. Így fordult elő törvények záradékában: *neve per saturam abrogato vel derogato* (Festus p. 314 M.) vagy megszorításul: *extra quam sei quid in saturam feretur*. A régi magyarázat itt sem gondolt másra, mint 'vegyesen' több dolgról együtt hozott törvényre. Ennek ellene mond Lucilius egy sora (I. 48): *per saturam aedilem factum qui legibus solvat...* A *per saturam factus aedilis* nem lehet 'vegyes' törvénnyel választott. Az aedilis-választás egyszerű és különálló törvényes aktusa eléggé ismeretes.³⁰ A kifejezést az egyetlen összefüggő irodalmi szöveg sem teszi érthetőbbé, ahol még feltehető, hogy eredeti értelemben olvassuk: Sall. Iug 29, 5. Iugurtha rájött arra, hogy az ellene küldött L. Calpurnius Bestia konzul megvásárolható. Ilyen alapon tárgyal vele. A konzul kikéri tanácsadóinak véleményét — miután Iugurthával már megállapodott: *quasi per saturam sententiis exquisitis*. Miután ezt a komédiát megjátszotta, az előre titokban kialakodott megadást elfogadja. A *satura* itt is 'drámai műfaj' neve lehetne: „mintegy komédiából kikérve a véleményeket...“ Azonban Sallustius archaizálását nem választhatjuk el a törvények nyelvétől és ott a Schol. Bob. in Cic. pro Milone 14. kétségtelen tanúsága szerint a többrészetű, de részleteire szét nem választott javaslatokra mégis csak alkalmazzák a *per saturam* megjelölést, bár nem tudjuk, hogy előfordult-e az ez ellen szóló *Lex Caecilia Didiában* (Kr. e. 98). Nos, maga a francia *en bloc* kifejezés is mutatja, amelyet ilyen esetre fordításul ajánl Altshcim, hogy a 'sans examen détaillé' jelentésnek sem kell okvetlenül a 'vegyességből' kiindulnia. Elég akár a 'teliség' (a 'túl-tömöttség' értelmében), akár — mint talán a luciliusi hely esetében — valamilyen rokonság a komédiával. Ha Sallustius nem is annyira a 'komédiát' akarta éreztetni Bestia eljárásában, mint inkább a 'sommás' elnagyolásban rejlő cselofást, az aedilisi hivatal elnyerésére ez a lehetőség nem állott fenn. Hivatalnyerés és komédia mutathatott hasonlóságot másban.

'Komédia' jelentheti éppen azt a rend- és törvénybontó de-

²⁷ Fr. 113. Ribb. (A. róm. ir. szell. 15.); v. ö. Althcim: Röm. Religionsgesch., I. 97. Leo, Gesch. d. röm. Lit. I. 77.

²⁸ Minden különbség ellenére; v. ö. E. Fränkel: Plautinisches im Plautus, 23. kk.; 101. kk.

²⁹ Marx i. m. I., XI.

³⁰ Mommsen: Staatsrecht, III., 1., 336., 5.; Marx i. m. II., 23.

moni erőt, amelynek ilyen működése Attikában az ókomédiában folyik szabadon. Ezt az erőt, mint lelki valóságot, dionysosi természetében előbb megismertük. A törvénytisztelet és rendőrzés uralkodó formáiban már kialakult romanizmus vallási keretek között sem lesz hajlandó neki többé szabad teret engedni. Ez a magyarázata a Dionysos-vallás elnyomásának, amikor újra fentebb kifejtett lényege teljességével jelentkezik a 2. század elején Rómában.³¹ Azokra a kifejezési formákra, amelyeket ugyanez a lelki valóság a régibb Itáliában is alkotott magának, egyedül az attikai viszonyokból következtethetünk, természetesen csak a legnagyobb általánosságban. Ott a társadalmi renddel való örök, animális elégedetlenség nem csupán a *Fescennina licentia* fokán talál kielégülést. (Megértjük, miért ragaszkodott ehhez annyira Róma népe...) Ez a tisztán állatinak tetsző ösztön vissza nem szorítva maga találja meg emberi formáját: a komédia társadalmi rend-újító és törvényhozó ötleteiben. Madárkirályság, nőuralom, vagy alkalmi bajokhoz mérten: Kleon-megdöntés, különbéke — aristophanesi megoldásai annak a feladatnak, amelyet az irodalmi szerző elé az ókomédia eredeti népi formája szabott. Körvonalait ennek H. J. Rose rendkívül óvatos és észszerű eljárással fejtette ki Aristophanes vígjátékainak állandóan visszatérő elemeiből:³² elégedetlenség, egy ötletes újító fellépése, a kar segít — 'hivatalt' ad neki —, vagy ellenszegül, vagy mind a kettőt teszi, szócsata a terv ellenzőjével, énekes, táncos győzelmi ünnep...

Nem irodalmi átvétel: hasonló emberi viszonyok közt azonos erők — antik vallásos felfogással: isteni erő — működése hozhatott létre Itáliában is olyan műfajt, nagyjából az Aristophanest megelőző paraszti játék formájában, amelyre a római törvényhozás mint saját józan világának mámorban és felelőtlenségben fejtetőre állt ellenképére nézhetett. Mivel a görög-gékonyság keletkezésének nélkülözhetetlen feltétele, mint még pontosabban látni fogjuk, megvolt — talán hozott is létre, és erre céloz Lucilius. De a sornyi töredék többre következtetni nem enged, mint a velitációs-elemen kívül más hasonlóságok lehetőségére is. Minden további következtetés nélkül a teljesen ismeretlen részletekre, ez az, ami a 'vegyesség' felületes megállapításának letörlése után a drámai *saturá*ból maradt: a római 'ókomédia'.

(Folyt. köv.)

KERÉNYI KÁROLY.

³¹ Livius XXXIX., 8—19. és u. n. Senatus consultum de Bacchanalibus (CIL., I., 581.; Dessau, 18.; v. ö. E. Fränkel: *Hermes*, 67., 1932., 369.). Livius kiemeli a résztvevőkről (15., 9.): *simillimi feminis mares*. Erről a vonásról itt különben csak annyiban beszélünk, amennyiben dionysosi jellegű. Más dionysosi vonásokra pedig (pl. álarc) szándékosan nem térünk ki.

³² *Mummers' Plays in Attica. Papers and Transactions of The Jubilee Congress of the Folk Lore Society*, 113. kk.

A PANNONIAI LATIN FELIRATOK NYELVTANA¹

I. HANGTAN.

1. FUGGETLEN VALTOZASOK.

a) *Vocales.*

- a* > *E*: SCOLESTICO 15166 (Aquincum, IV. sz. 2. fele) BETAVOS 4368 (Brigetio), 10513 = 3577 és 3681 (Aquincum) ANESTASIO 10611 (ismeretlen helyről)
- ĕ* > *Ei*: CEILER 10805 (Drnovo). Cf. Diehl, *Vulgärlat. Inschr.* 86: EIQVS = eques (Aquila, 300 előtt), Diehl, *Pompeianische Wandinschr.* 37. ALEIXS(ius) stb.; talán a románban bekövetkező diftongizálódás előfutárja? FEICII = fecit? 10589 = 3647 (Cirpi)
- > *I*: DIC(urio) 3492 (Vác) (i)NTIRFECTO 11045 (Brigetio) ACI(nte) = agente 10637 (Intercisa) CINIOfenio 3951 (Siscia) MARCIL(lus) és ugyanazon feliraton: MARCELL 10359 (Éttyek) valószínűleg csak egyszerűsített, hanyag írás.
- ĕ* > *I*: passim (Aquincum: 10440, 10531, 3474; Mitrovic: 3705, 10233; Savaria: 10911, Petronell: 12014/155, Tatabánya: AÉ 1907, 240, Brigetio; 11424, Ulcisia Castra: 10577, Siscia: 3986 ZAESIS = ζησης)
- ĕ* > *E*: passim.
- > *U*: STVP(endiorum) 3558 (Aquincum) 15197 (Vindobona), AÉ 1905, 233 (Intercisa) MAXVMA 3877 (Emona) Valószínűleg csak a labiális szomszédtságában található *i*—*u* középhang (ɪ) jelenik meg mint *u*.
- ĭ* > *E*: (n)VTRECIB(us) 14054 (Poetovio) MELES = miles 10572 = 3628, 3630 (Piliszántó) 11118 (Petronell)
- > *Ei*: CO[niu]GEI 10808 (Drnovo) Valószínűleg scriptio inversa archaica.
- > *Oi*: SABOINA 10501 (Aquincum), de ugyanott SABINA is
- ĕ* > *V*: { ERAPVLI = Hierapoli 11076 (Zselic)
{ DVLCENO 3316-7 (Kömlöd), 3462 (Aquincum) NICVNDIO 12014/640 (Carnuntum) CVMPARI 4514 (Petronell) PANNVNIO AÉ 1907, 238 (Tatabánya) PVPILI 10440 (Aquincum, anno p. Chr. 245.) CVIVGI 3990 (Siscia) asszimiláció? IVVINIAN 10238 (Mitrovic)
- ĕ* > *Oi*: OIMNIBVS AÉ 1908, 345 (Intercisa). Hangsúlyos vokális diftongizálódása nehezen lehet, mert ez csak nyílt szótagban következhetik be.
- > *V*: I. Alaktan, II. decl, Sing. Abl, és Pl. Ac.
- ĭ* > *O*: ASTOR = Astur(um) 10507 (Aquincum) NATIBOS CON = cum AÉ 1905, 233 (Intercisa). VOLCANO, AVONCVLO: orthographia.
- > *I*: NIRI 3308 (Sopianae) CONTIBERN(ales) 10536 (Aquincum) DVOBIS 4222 (Savaria) SILLA 4460 (Petronell)
- > *Y*: ITYRAEOR 4371 (Ebersdorf) LYCVS, de LVCVS is 10500 (Aquincum) ELYS = eius 3397 (Tétény) Vsz. csak írás.

¹ (A számok a Corpus I. L. Vol. III. számai; AÉ = Archeol. Értesítő, utána év és lapszám). — Annak figyelembevételét kérem, hogy a világtól azóta teljesen elvonult kütünő tanítványom, Luzsénszky Vilmos ezt az anyaggyűjtést eredetileg nem a nyilvánosságnak szánta. Nem tekintendő tehát lezárt, kész nyelvtannak. De a magyar ókortudomány kára volna, ha legalább ebben, a máris áttekinthető alakjában nem látna napvilágot. k. k.

- $\bar{u}$ > *OI*: COIR(averunt) 3776, 3777 (Emona) Archaikus írás.
y > *I*: passim. *Scr. inversa*: MYTHRAE 10309 (Intc) 3481 (Aq)
 FYLARGVS 3493
 > *V*: TVCE 10878 (Poetovio) Csak írás?
 (Aq) BYTH(inia) 3337 (Interc.)
- au* > *A*: ARELLIO 14355¹⁶ (Scarbantia)
ae > *AI*: ITVRAIOR 4367 (Arrabona) AILI 4463a. (Carnuntum)
 ANNAIVS 3777 (Emona) (Archaizmus)
 > *E*: passim. *Script. inversae*: szóelején és szóbeliséjében gyakori.
 Szóvégén: ADSIDVAE 3241 (Mitrovic) INCOLVMITATAE 10418
 (Aq) VALERAE 3980 (Siscia)

b) *Consonantes.*

- t* eltűnik vokálisok közt: (C)ONSTIVERVNT 10955 (Tuskevár)
b > *D*: FADIANO 3580 (Buda, anno p. Chr. 201) Íráshiba?
 vokálisok közt eltűnésre hajlamos: ugyanazon a feliraton STROBILI
 és STROILI 12012/12 (Poetovio)
 > *V*: INV: imp(erator) 3739 (Ulc. Castra, p. Chr. 236)*
- p* > *R*: GARADOX = Cappadox 10540 (Aquincum) Íráshiba?
 eltűnik vokálisok közt: EX[s]VERATO 14354 (Aquincum)
- c* > *S*: CORNIS(ularius) Budapest Régiségei VII., 37, (Aquincum)
 eltűnik vok. közt: FEIT 4458 (Altenburg)
 > *T*: A(vun)TVLO = avunculo Budapest Régiségei VII., 60 (Ulcisia
 Castra)
- qu* > *Q*: SEQANUS EQES 15197 (Vindobona) EQES 10575 (Ulcisia
 Castra) QINQAGINTA AÉ 1910, 30 (Intercisa) QINTILIANVS
 11308 (Vindobona)
- n* > *D*: VICTORIDE 4318 (Brigetio)
 > *M*: PERTEMAC 3233 (Mitrovic) AVG·M(ostri)·4063 (Poetovio)
 V(i)VM·TI·BVS 3334 (Intercisa)
- nn* > *MN*: ALAMAMNICUS 3705 (Mitrovic)
m > *N*: MANERTVS 4579 (Vindobona) Disszimiláció? PACONIVS
 = Pachomius 3922 (Haselbach)
- l* > *R*: MR = m(i)l(es) 3334 (Intercisa)
 eltűnik vok. közt: PVPILI és POPII 10440 ill. 10445 (Aq) AE:
 al(a)e 4577 (ismeretlen helyről) EE|ICEM: felicem 12012/18
 PROCVA AÉ 1905, 227 (Intercisa)
- r* vok. közt kiesik: AISTOMODIO 4453 (Petronel)
s AVSCOVS és AVCOVS 15152 (Csákvár) IVENTVSTIS 11316
 (via Emona-Celeiam)
- x* > *S*: ESPEDITIONE 3447 (Budakeszi)
 > *CX*, *XS*: passim.
- h* sokszor hiányzik szóelején; szóközben: CORS passim.
Scriptio inversa: HOCIDIT 3800 (Igg) HE(ris) 4185 (Savaria)
 HEMIL(iana) 11308 (Vindobona) HADI(utricis) 3750 (Aquincum)
 HASTR: Asturum 10674 (Batina) HANOP 13406 (Lichtenwald)
- th* > *T*: PARTICO 4634 (Csév) MITRAS 15184¹⁰.a. (Poetovio) PARTIA
 10572 (P. Szántó)

* *Scriptio inversa*: QVADRIBIS 4441 13464 13475 (Petronell) 13497
 (Vindobona) CVRABERVNT 11278 (Deutschaltenburg) VERBACIVS
 3381* (Törökbálint)

- ph* > *F*: TPIVMFATOR 3705 (Mitrovic) TRIVMF 10648b (Mursa, p. C. 360) FYLARGUS 3493 (Aq) EVFIMIANO 10531 (Aq) CALBOFORUS = καρποφόρος 10457 (Aq)
 > *P*: SPINCIBUS 10914 (Savaria) PILARGUS 3266 (Petrovác) *scriptio inversa*: PHOSIT: posuit 4579 (Vindobona)
- ch* > *H*: HRISTO 10934 (Savaria)
 > *C*: DOLICENO 3343 (Sárpentele) 3462 (Aquinum) 3999 (Daruvár) EVTICES 10590 (Visegrád) TVCE 10878 (Poetovio) EVTICIANE 4383 (Tata) SCOLESTICO 15166 (Aquinum) EXARCUS 10527 (Aquinum) PACONIVS. Pachomius 3922 (Haselbach)

Tenuis-media váltakozások:

- p* > *b*: CALBOFORVS 10457 (Aquinum) BOSVIT AÉ 1908, 345 (Intercisa) INV = imp(erator) 3739 (Ulcisia Castra, p. Chr. 236.)
b > *p*: PF·COS = beneficiarius consularis (kétzer így ugyanazon feliratról) AÉ 1910, 68 (Vaál). Vsz. összekeveri a p(ius) f(idelis)-szel.
c > *g*: GREGA 10716 (Aq) GARAD(OX) 10540 (Aq) Csak íráshiba?

Kettőzések:

- a) egyszerű mássalhangzók kettőzése
 α) hangsúlyelőtti szótagban: CORNICVLLA(rius) 4558 (Vindobona, p. Chr. 249) QVOTTIDIE 10716 (Aq)
 β) hangsúlyos szótagban: DOCCIIT = docet 11451 (Deutschaltenburg) POSSVIT 15196² (Wienerneustadt) AQVIQQ 3492 (Vác) NEMORATTA 10571 (Csobánka) IORDANNES 12034. 1. (Ismeretlen helyről) AVRELLIVS 10655¹ (Üröm, p. Chr. 230) és 10628 (Budafok, p. Chr. 230) ARELLIO 14355¹⁶ (Scarbantia) (cae)SSARI 10646 (Furkó, p. Chr. 236) RVFFI 12014/477 (Brigetio)
- γ) másodlagos hangsúly szótagjában: IMM(aginifer) 3531 (Buda) 3489 (Buda) IMMAG 10965 (Környe)
- b) kettőzések mássalhangzócsoportokban:
 α) hangsúly előtt: FLLA(viae) 4576 (Vindobonae) FAVSSTINO 10429 (Aq, p. C. 210)
 β) hangsúlyos szótagban: PATTRI 10327 (Rácalmás) PATRIE 12014/416 (Brigetio) ANTESSTIS 10440 (Aq, p. Chr. 259) RESS·TITV(ta) 14354²⁸ (Poetovio) MAIESSTATI 11189 (Petronell) MENSSES Bp. Régiségei, VII., 37 (Aq) LEONT|TIVS 12012/54 (Dernovo) ÁSPPRS = Aspr(i)s 3237 (Mitrovic, p. Chr. 212)

Mássalhangzócsoportok változásai:

- st* > *s*: DMESIC = domestic(us) 11030 (Brigetio)
nt > *n*: INERPRES Bp. Régis. VII., 50 (Aq) INFANE 10232 (Mitrovic, keresztény) PONIFI(ci) 3717 Budafok, p. Chr. 245) QVININE PINISSIMIS = pientissimis 10549 (Aq). — Lehet, hogy NT volt, vagy az akart lenni; a követ kellene megnézni.
nt > *m*: POSVERVM 4136 (Kékkút)
pt > *t*: POTEI POTEII és POPTEIVS 10723 (Emona) SCVLTV 11451 (Deutschaltenburg) ECETI = Excepti) 4484 (D.-Altenburg.)
br > *dr*: LLDR = libr(ario); L = i 3334 (Intercisa)
gn > *n*: SINIFER 10994 (Brigetio, III. sz.)
cl > *tl*: AETLAN 10471 (Aq, Sept. Severus)
 torló - n - kiesik: COIVG 3788 (Strahomer) 3990 (Siscia) 3853 (Emona) 4282 (Tata) 10299 (Bölcske) 10352 Csákvár 10357 (Aq) 10523 (Aq) 10727 (Igg)

TERE|TIVS 3899 (Treffen) NASCETEM 15184⁵ (Poetovio, p. Chr. 244)
 COLIBERT 10551 (Aq)
 IVCTO = i(n)v(i)cto 15184^{10a}. (Poetovio)
 AVCVLO = Av(un)culo 10549 (Aq)

Scriptiones inversae: PRENSENS 3374 (Aq) QVADRAGENSIMO
 3335 (Intercisa, p. Chr. 310) CRENSCES 4466 (Petronell ALE |
 XANDE | NR 3600 (Aq) DEMPREGARIO 10570 (Békásmegyer)

lp > p: CAPVRNIVS és CALPVRN... AÉ 1905, 227 (Intercisa)
torlódo r eltünése: labialis után BIG = Brig(etione) 11334 (Süttő, p.
 Chr. 245) PO = pro 4052–53 (Poetovio) 15184/_{10a}. (u. o.) 4415
 (Carnuntum) PAGMTO = pragm... 10531 (Aq)

dentalis után: TAIAN = Traian.. 10638 = 6470₃ (Titel, p. Chr. 163)
gutturalis előtt: MECATORI 14347⁵ (Aq) HECVLI 15150 (Sopianae)

rp > lb: CALBOFORVS = καρποφόρος 10457 (Aq) (vsz. - rb - n át)
n_i > n: CONVX 11333 (Süttő, p. Chr. 245) ONVGI 4317 (Brigetio)
xc > cc: ECCIPE 12012/₁₇ (Deuschaltenburg) ECETI = Excepti
 4484 (Deuschaltenburg)

Szóvégi mássalhangzók:

d > T: SET SIC 3980 (Siscia) SET CITO SET PLVS 10501 (Aq)
 AT CVIVS 15196⁴ (Wiener-Neustadt) AT PRISTINAM 4243
 (Scarbantia) SET AMICVM 11411 (Savaria) QVOT VOT...
 IT SVP 15184⁵ (Poetovio) APVT ELYS 3397 (Tétény)

t eltűnik a perf. végzetekben. > s. L. Alaktan.

m } *eltűnik a decl. különféle eseteiben.* L. Alaktan.

n } > *m*: FLAMEM · DVMVIR

s } *eltünése* l. Alaktan, Declinatio.

> *r*: QVSTOR · ARMORUM 3399 Tétény (assimilatio)

> *x*: INTERPREX 14349⁵

r eltűnik: MATE | AÉ 1906, 44 (Intercisa)

Metathesis:

PSHAERION = sphaerion 12032/₁ (Brigetio) POR = pro 3493 (Aq)
 FRATRE = frater 4061 (Poetovio, I. sz.) TRHACUM 3351 (Szabad-
 battyán, III. sz.) MITRHE 14354²⁰ (Treffen) 3910 (Treffen) ANTHI-
 OCIAN 4281 (Tata) INIERP⁷ERI = interpreti 10505 (Aq)

a) Assimilatio

Szomszédos hangok:

Teljes assimilatio ES SVIS = et suis 15184¹³ (Poetovio)

IM MEMORIAM 10965 (Környe)

Részleges assimilatio IM PRAET = in praetorio 4487 (Deutsch-
 altenburg) CAVSANQVE 11451 (u. ott)

Távolsó hangok:

Magánhangzók EORVNDVM 3351 (Szabadbattyán, III. sz.)

DOLOCENO 3999 (Daruvár) GARMA 11316 (via Emona-Celeiam,

p. Chr. 231) ALAGABAL 4300 (Brigetio) GATAE AÉ 1909,

328 (Intercisa, p. Chr. 201)

Mássalhangzók: LECTRARIIS = lecticarius (> lectcarius: synkope)

4497 (Carn) QVSTOR ARMORVM 3399 (Tétény)

Hyperurbanismi: ADQVE = atque 4335 (Brigetio) 10418 (Aq) 3228
 (Mitrovic) 3983 10864 (Siscia) IBSE 3914 (Treffen)

b) *Dissimilatio*

Progressiv: LECTRARIIS l. fent (Assimil.) < lectcarius
Regressiv: PELEGRINIS 4222 (Savaria) (CALBOFORUS < καρποφορος?
 Valószínűleg: καρποφορος > carboforus > calboforus)

c) *Synkope*

a) Hangsúlytalan vokálisok kiesése.

RESTVTVS = Restitútus 3999 (Daruvár), 12014/470 (Brigetio) 3556 (Eszterg.) MERTO = mérito 3241 (Mitrovic) STP = Stipéndium 4061 (Poet. I. sz.) BRG = Brigétióne 4634 (Csév) Vsz. csak rövidítés) OMNB = ómnib(us) Bp. Régiségei, VII., 19 (Ulcisia Castra) LECTRARIIS = lectcarius 4497 (Carnuntum) DVLCHENO 3316–17 (Kömlöd) DVLCEO 3462 (Aq) DOLC 3343 (Sárpentele) VRSC = ursicini 11350 (Carnuntum) SGNIFERUM AÉ 1920, 15 (Felsőnyáregyháza) VETRANVS 10198 (Ruma) 4478 (Carnuntum) TITLVM 4282 (Tata) 10507 (Aq) HASTR = ASTUR(um) 10674 (Batina) CLE = Celé(ia) 10343 (via Herculia-Aq) CORNICL(arius) Bp. Régis. VII., 50 (Aq) DICR = dicer(e) 3241 (Mitrovic) SOCRIS = socceris 4281 (Tata) 3403 (Tétény) 3678 (ismeretlen hely) A/NCL = avuncul(us) 3589 (Aq) PROCLAE 4006 (Oresac) QVRN 3685 (ismeretlen helyről) MRCELLUS 11118 (Carnuntum) DMITVS = Domít(i)us 11076 (Zselic) DMESIC = domés(t)icus 11030 (Brigetio) TRIBNICIAE 10622 (via Aq-Sirmium) CNTV = Centú(ria) 11424 (Brigetio) COMZONTE 11042 (Brigetio) DOMNVM 10233 (Mitrovic) 11316 (via Emona-Celeiam, p. Chr. 231) PIENTISM(o) 4462 (Carnuntum) MAXM(no) AÉ 1911, 367 (Scarbantia) CHO(rtio) 10371 (Baracska) 3758 (Aq) ARVACOR = áravacórum 10258 (Dállya)

Szóvégi *synkopék*: I. Alaktan, Declinatio.

β) Eredetileg hangsúlyos vokálisok kiesése:

REVOCAE < Revocatae 10522 (Aq) VOCT = voc AÉ 1912, 233 (Intercisa) COLGGE AÉ 1920, 15 (Felsőnyáregyháza, III. sz.) PAGMT = pragmatica 10531 (Aq) NICWDIO = nicomedio 12014⁶⁴⁰ (Carnuntum) NCIA = nicia 3337 (Intercisa) ANCVLO = anniculo 14353 (Aq) VTO = voto 15184^{10a}. (Poetovio) INVCTO = invicto 15184^{10a}. 10631 (Adony, p. Chr. 249) NARCLVS = Marcellus 11309 (Vindobonae) TRTVS = Tertius 11030 (Brigetio) AVRL = Aurelius 4458 (Altenburg) 10299 (Bölske) MRTI = = Marti 3795 (Igg) AEMLI 4181 (Savaria) AEMLO 4107 (Poetovio) FLA = Filia 10237 (Mitrovic, keresztény) FLIA 14351 (Aq) FLIIS 4231 (Zsil) POTENTNVS ALBNE AÉ 1911, 367 (Scarbantia, p. Chr. 227) CONSTANTNVS 3319 (Bölske) MARCELLNVS 4181 (Savaria) PATRNE 12012/17 (Deutschaltenburg) QVNTILIA 15159 (Aq)

d) *Anaptyxis*

ADIL = adlectus 3497 (Aq) TEMPVLVM 10955 (Tuskevár) 10439 (Aq, p. Chr. 214) PATERI = patri AÉ 1912, 233 (Intercisa) INTERANTEM 10233 (Mitrovic, keresztény) SACERVVM 11120 (Carnuntum) SACVRVM 13454 (ugyanott) RESSITA = resta 15195 AVIREL(ius) 10506 (Aq)

e) *Epenthesis*

LIBIENS = libens 10202 (Petrovce) TIBIVRNVS = Tiburnus
AĒ 1912, 233 (Intercisa) DOLIES = dolens 10237 (Mitrovic,
keresztény)

f) *I prostheticum:*

(e) T-ISVIS 10802 (Drnovo)

g) *Hiátusban levő i, (e, o) konzonantizálódása és eltűnése.*

Konzonantizálódás: DIABVS = deabus 10298 (Kömlöd)

Sciptio inversa: DEANE = dianae 14076 (Carnuntum, p. Chr. 199)
14086 (u. ott) (fr)IGERIDEVS = Frigeridus 3761 k (Szol)

Eltűnés: ě, ě: THODORA 10509 (Aq) DO = deo 15184^{10a}. (Poetovio)
DONYSI VS AĒ 1905, 227 (Intercisa) DABVS = deabus 11107
(Carnuntum) QVAĒEA = qu(i)éta 10505 (Aq) QVESCUNT
FACVNT 3551 (Aq) LECONIS = legionis 11364 (Carnuntum)
TRTVS = tertius 11030 (Brigetio) OPTONI = optioni 10299
3319 (Bölcske) DMITVS = Domitius 11076 (Zselic) TITANVS
= Titianus 10418 (Aq) AVDENTA = Audentia 10357 (Aq)
HYLATA(nus) 10445 és HYLIATIANVS 10440 (Aq, p. Chr. 259)
CENALI = geniali 10549 (Aq) ERAPVLI = hierapoli 11076 (Zselic)
FILVS = Filius 3381 (Törökbálint) FLA = filia 10237 (Mitrovic,
keresztény) AELVS = Aelius AĒ 1907, 235 (Csákberény)

ű: CONFLENT = confluent... 15184⁸ (Poetovio) SOLI = solvit AĒ
1907, 235 ACTARIVS 3392 (Tétény) SORVM = suorum 15184¹⁸
(Poetovio) FLAVS = Flavius? 3221 (Petrovce)

Egyéb hiátus-magánhangzok eltűnése: INTRITO 4441 (Carnuntum)
PINTIS...AE 10808 (Drnovo) PINISSIMIS 10549 (Aq) BENE-
FICIRIVS 14355² (Poetovio) POSVRVNT 15196³ (Wienerneustadt)

h) *Összevonás*

COR = cohor... 4114 (Lobor) 3350 (Herculia) 11373' (Brigetio) 11373
(Vindob.)

i) *t, k palatalizálódása i előtt*

TERCIO 3818 (Igg) (in)NOCENSI(us) 14340⁷ (Mitrovic) BATSIO
10414 (Aq) MATSIV 3602 (Aq) DIIC AQVI IS = dec(uris)
Aquins(i) 10535 (Aq)

k) *Szótaghatár*

SEP·TEM NOS·TRO E·IVS HRIS·TO AD·CE·PIT 10934 (Savaria)

(Folyt. köv.)

LUZSÉNSZRY VILMOS.

ANTIK HATÁSOK A KORAI BIZÁNCI IRODALOM ETNOGRÁFIAI TUDÓSÍTÁSAIBAN

(Második közlemény).

E helyen említhetjük meg azt az álhíresztelést (ἄποδος), amelyet a turk követeket meggyilkoló perzsák terjesztenek a maguk védelmére. A turk követek halálát annak akarják tulajdonítani, hogy a hideghez szokott turkok Perzsia forró éghajlatát nem bírják ki. *Menandros* (EL 451, 2–6). Nyilvánvaló, hogy másrészt a perzsáknak a hideg árt. *Maurikios* (XI 2 = Sch. 257) szerint: λυπεῖ δὲ αὐτὸ ψυχός. Vannak végül olyan

népek, amelyek hideget és meleget egyaránt jól tűrnek. Ilyenek az avarok, valamint a szlávok is. *Maurikios* (XI 5=Sch. 272).

Miután több külső életkörülményre vonatkozó toposra figyelemmel voltunk, nézzük most meg, milyen szempontok segítségével próbál a bizánci etnográfus a barbár világ *lelkiéletére* is fényt deríteni. Már az ión etnográfiában meghonosodik az a topos, hogy hivatkozás történik a barbárok istentiszteletére, amelyben sem épített templomnak, sem faragott istenszobroknak nincs szerepe. (Hdt. IV 59, 12 és I 131, 1.) Később kynikus-stoikus befolyás alatt az antik írók ezt a köztudatba belekerült vélekedést szimpátiával kísérik. *Tacitus* is mintha a germánok érdemül tudná be, hogy istenük nem templomban van; nec cohibere parietibus deos" (Germ. 9.). A késői antik-kor írója, *Ammianus* azonban talán éppen ezért nem vesz észre semmilyen vallást a húnoknál: „nullius religionis vel superstitionis reverentia aliquando districti“. (XXXI 2, 11.)²⁴ Míg az antik irodalom itélete a barbárság vallásos életéről inkább negatívumokban fejeződött ki, addig a bizánci néprajz már a kultusz pozitív oldalát hangsúlyozza. Tudni vélik, hogy a barbár természeti tárgyakkal, vagy természeti erőknél hódol, e körülmény megítélésében pedig már keresztény világnézetük befolyásolja őket. Innen ered a lenéző és sajnálkozó hang *Prokopios*-nak az asbagok vallásáról szóló megjegyzésében (BG IV 3=II 498, 25). Az alemannok is különösen fákból és forrásfőkben látják az istenséget: *Agathias* (I 7=HGM II 150, 27–30). Magasabb rendű vallásos felfogást tükröztet vissza a szlávok hitéről *Prokopios* előadása. Ők már egy istent tisztelnek ugyan, de azért a természet is kultuszuk tárgya (BG III 14=II 357, 15–26). A nomád turkok panteizmusát, amelynek értelmében a négy elem tisztelével voltaképpen csak a teremtő istennek hódolnak, már megközelítően érti meg Theophylaktos (VII 8=de Boor 260, 13–16). A különböző elemekben lakó daimónokat félik Thule népei is. *Prokopios* közli ezt róluk (BG II 15=II 218, 6–9). Kedvelt áldozatuk az ember. Azt áldozzák fel, akit harcban elsőnek fogtak el. Az emberáldozás leírása kedvelt antik etnográfiai topos, amelyet, amint az antik néprajzirodalom vizsgálata folytán kítűnt, úgylátszik Poseidonios honosított meg.²⁵ A bizánci irodalomban úgylátszik *Prokopios* alkalmazza szívesen exkurzusaiiban. Mindenesetre feltűnő, hogy *Prokopios* négy néppel kapcsolatban is beveszi előadásába az emberáldozás toposát (Thule lakóin kívül a frankok, blemmyusok és erulookról tudja), míg a korai Bizánc más írójánál nem találkozunk vele. A frankokról (BG II 15=II 262, 23): οἱ γὰρ βάρβαροι οὔτοι, χριστιανοὶ γεγονότες, τὰ πολλὰ τῆς παλαιᾶς δόξης φυλάσσοισι, θυσίας τε χρωμενοὶ ἀνθρώπων καὶ ἄλλα οὐχ ὄσια... κτλ. A blemmyusokról (BP I 19=I 106, 15): καὶ ἀνθρώπους τῷ ἡλίῳ θύειν εἰώθασι, amíg Justinianus császár meg nem tiltotta nekik. Az erulookról (BG II 14=II 208, 24): πολὺν τινα νομίζοντες θεῶν ὄμιλον, οὓς δὴ καὶ ἀνθρώπων θυσίας ἰλάσκεσθαι ὄσιον αὐτοῖς ἔδοκει εἶναι.

A bizánci valláserkölcsi tudósításairól szólván, röviden a μεῖζις kérdéséről is meg kell emlékezni. Ez a kérdés rendszerint olyankor merül fel a barbár életének megrajzolásával kapcsolatban, amikor

²⁴ Amit Malalasnál olvasunk a hún bálványokról (Mal. XVIII=CB 432, 7): ἔσπερον δὲ οἱ αὐτοὶ Οὐνοὶ ἀγάλματα, amelyeket Grod hún király megkeresztelkedése után arannyá olvasztat, talán csak a bibliai aranyborjú történetére való reminiscencia.

²⁵ A Poseidoniosra visszavezethető helyek közül a legnevezetesebb a kymberek emberáldozása. Kymbere VII 294. 3. Trüdinger i. m. 98 l. és köv. Schröder i. m. 12 l. és köv.

a keresztény etika megütközésre érez okot. Az erulokról írja *Prokopios* (BG II 14=II 213, 23): καὶ μῖξεις οὐχ ὄσιας τελούσιν, ἄλλας τε καὶ ἀνδρῶν καὶ ὄνων, καὶ εἰσι πονηρότατοι ἀνθρώπων. A perzsákról *Agathias* (II 24=HGM II 220, 1): οὐ μόνον ἀδελφαῖς τε καὶ ἀδελφίδαῖς ἀνέδην μιγνύμενοι, ἀλλὰ πατέρες τε θυγατρᾶσι κτλ. Ugyanezt tudja a perzsákról az *Expositio totius mundi is* (Riese GLM 108 l.): „Persae... impietates ab eis magnas agi dicunt; non cognoscementes naturae dignitatem sicuti muta animalia matribus et sororibus condormiunt et impie faciunt illum, qui fecit eos deum“.²⁶

Vizsgáljuk most meg, hogy a korai bizánci néprajz *temetkezési szokások* előadásában mennyire függ az antik *perì tafῶn topos* körétől. Amit *Prokopios* az erulokkal kapcsolatosan az öregek és betegek elpusztításáról állít, az nagyrészt a skythák, indek, troglodyták, brachmanokra vonatkoztatott antik helyekből van összerakva. *Prokopios* megjegyzése így hangzik (BG II 14=II 208, 26—209, 13): νόμοις δὲ πολλοῖς οὐ κατὰ ταῦτὰ τοῖς ἀνθρώπων ἐτέροις ἐχρῶντο. οὐτε γὰρ γηράσκουσιν οὐτε νοσοῦσιν αὐτοῖς βιοτεύειν ἔξῃν, ἀλλ' ἐπειδὰν τις αὐτῶν ἢ γῆρα ἢ νόσῳ ἀλῆν, ἐπάναγκές οἱ ἐρίνετο τοὺς ζυγγενεῖς αἰτεῖσθαι ὅτι τάχιστα ἐξ ἀνθρώπων αὐτὸν ἀφανίζειν. οἱ δὲ εὐλα πολλὰ ἐς μέγα τι ὕψος εὐνήσαντες καθίσταντες τε τὸν ἀνθρωπον ἐν τῇ τῶν εὐλων ὑπερβολῇ, τῶν τινα Ἐροῦλων, ἀλλότριον μέντοι, εὖν ἑφιδίω παρ' αὐτὸν ἐπεμπον. ζυγγενῆ γὰρ αὐτῷ τὸν φονέα εἶναι οὐ θέμις. ἐπειδὰν δὲ αὐτοῖς ὁ τοῦ ζυγγενοῦς φονεὺς ἐπανάηι, εὐμπαντα ἔκαιον αὐτίκα τὰ εὐλα, ἐκ τῶν ἐσχάτων ἀρᾶμενοι. παυσομένης τε αὐτοῖς τῆς φλογὸς εὐλλέξαντες τὰ ὄσπᾶ (ἐν) τῷ παραυτίκα τῇ γῆ ἐκρῦπτον.²⁷ *Strabon* XI 520 (Onesikratosra megy vissza) szerint a Káσπιοι népénél a hetven éven felüliek elpusztítása úgy történik, hogy az áldozatot magános helyre kiteszik és ott éhen veszni hagyják. *Strabon* e helyére meglepően emlékeztet *Agathias* egy tudósítása, amely a perzsák temetkezési módjáról szól. A perzsák ugyancsak puszta helyre viszik halottaikat, sőt már a haldoklókat (οἱ δὲ πολλοὶ... ἔμνοι ἔτι ἄγονται καὶ νηφάλιοι), s valamint *Strabonnál* a Káσπιοι népe, úgy ők is szerencsének tartják, ha ragadozó madár, vagy négylábú emészti el a hullát, míg ha ez nem történik meg azonnal, akkor a halottról azt hiszik, hogy életében bűnös volt (*Agath.* II 23=HGM II 218, 6—24). Ennek a perzsa szokásnak a magyarázata abban rejlik, hogy törvényeik tiltják a földbe való temetkezést. *Mermeros* perzsa vezér haláláról értesítvén minket *Agathias*, ismerteti a perzsák temetkezési módját (II 22=217, 29—32): οὕτω δὲ ἐρημόν τε καὶ ἀκάλυπτον κατὰ τὸν πάτριον ἔθεντο νόμον κωσὶ τε ἄμα καὶ τῶν ὀρνέων

²⁶ L. Kornemann, *Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur* 1927. (Orient u. Antike 4.) 15 l. 45. és 46. jegyz.

²⁷ Az antik helyek vagy a hetven éven felüliek elpusztításáról szólnak, mint *Sext. Emp.* (Pyrrhon. Hypot. III 210) a skythák körében, (*Strabon* XI 520 a kaspiai népénél), vagy pedig a nyomorékok, öregek és betegek megöléséről (*Diodoros* III 33, 6 a troglodytákról). A stoikus humanitás az utóbbi gyakorlat iránt megértéssel viseltetik, de csak akkor természetesen, ha ez az usus nincs korhatárhoz kötve, amennyiben az életre már nem érdemes elgyengült állapotot nem lehet korhatártól függővé tenni. Ha nomád életkörüben az öregek megölése mégis korhatárhoz kötöttnek mutatkozik, akkor e jelenségnek csak gazdasági alapja lehet, s épen nem tekinthető egy sajátos humanitás érzés eredményének. Minthogy azonban *Prokopios* a γῆρας mellett a νόσος-t is megemlíti, mint a legyilkolás indítékát, ezzel elárulja, hogy közleményebe a stoikus befolyás alatt álló antik leírások közrehatottak. Ugyancsak bizonyos mértékig a humánus színbe való öltöztetéshez kell az a megjegyzés *Prokopios*nak, hogy rokon nem lehet

τοῖς ὄσα μαρὰ καὶ νεκροβόρα παρανάλωμα γενησόμενον.²⁸ Prokopios pedig elbeszéli, hogy egy előkelő perzsái, Seoses nevűt, megölnek, mert feleségét el merte temetni (BP I 12=I 55, 6); a kaukázusi ibérekkel vallásháborút vívnak, mert nem akarják megengedni nekik a földbe való temetkezést. A Perzsiába vándorolt görög filozófusokról továbbá *Agathias* mondja el, hogy láttak egy földön heverő holttestet; ők azonban nem törődve a *παρνομία*-vai, eltemették a hullát; a föld másnapra mégis kivetette (II 31=233, 7).

Amit az antik világ népeiről (skythák, thrákok, indusok, aethiopok) olvashattak a bizánciak, hogy a halottal kedvelt feleségét, vagy barátait, szolgálait veletemetik, a horizonton újonnan feltűnő népek rajzában sem mellőzhették. Valamint a thrák asszonyok vetekedtek azért, hogy kit áldozzanak fel közülük uruk sírján (Herod. V 5), úgy az erulok asszonyai is készségesen halnak meg, ha uruk élete véget ért: *Prokopios* (BG 14=II 209, 14–19). E leírásban az asszony önkézevel vet véget életének, nem annyira a törvény szigorától, mint inkább érzelmi októl indítva. A *Maurikios* taktika az érzelmi motívumot még inkább hangsúlyozza, amikor a szláv nő hűségét ezzel a topossal illusztrálja (XI 5=Sch. 273). *Theophylaktos* Chubdan város fejedelmének asszonyairól is tudja, hogy uruk sírját sohasem hagyják el többé (VII 9=262, 3). Barátok és közelállók veletemetését illetően, amit Strabon (XVII 823) tud az aethiopokról, azt elmondja Prokopios az epthalitákról (BP I=I 11, 14). A bizánci kor írói gyakran emlegetik az arc felhasogatását is, mint a gyász egy megnyilvánulását. Ez úgy látszik, olyan népeknek, amelyek már az antik világ életében is szerepeltek, nem volt sajátja, mert a régiek e szokást nem ismerik. A bizánciak a turkok és húnokkal kapcsolatban szólnak róla. Turksad atyja halála alkalmával — írja Menandros — még a bizánci követeket is felszólítja, hogy arcukat felhasogatva fejezzék ki tiszteletüket Sirjagbu iránt (EL 207, 12). De nemcsak haláleset, hanem más gyászos esemény alkalmával is élnek ezzel a szokással a barbárok. *Agathias* (V 20=382, 17) leírja, hogy a megvert húnok hogyan bánkódnak: οἰμωγὴ τε ἡκούετο μακρὰ βαρβαρικῆ. τοῖς γὰρ Ἐπιφιδίους τὰς παρειάς καταβαίνοντες ψλοφύροντο κατὰ τὸν πατριον νόμον. Másodkézből kerülhetett a gyászolásnak ez a mozzanata Jordanes Attila temetéséről szóló leírásába. A húnok itt is sebeket hasogatnak fel arcukon, hogy vérrel gyászoljanak. (Jord. 49= Mommsen 124, 2): „Tunc, ut gentis illius mos est, crinium parte truncata informas facies cavis turbavere vulneribus, ut procliator eximius non femineis lamentationibus et lacrimis, sed sanguine lugeretur virile“.²⁹

a gyilkos, míg Strabon előadásában (XI 520) ἀναλίσκουσι δὲ τὰς σάρκας οἱ ἄγχιστα γένους. A halálnemet illetően a régiek vagy levágást (ἀποσφάττουσι), vagy elégetést (ἀκίνητον δὲ καίεσθαι) emlegetnek. Prokopios a két módot egyesíti.

²⁸ Ellentmond persze ennek a hagyománynak a számos ó-korból fennmaradt perzsa síremlék. Schachermeyr (Lex. der Vorgeschichte X, 74 l.).

²⁹ A megokolásból látjuk, hogy a szerző ezt a gyászszertartást ugyanonnan magyarázza, mint ahonnan a hún gyermekek arcának felhasogatását, a húnok vadságából (Jord. 24= Momms. 91, 4) „Nam maribus ferro genas secant, ut antequam lactis nutrimento percipiant, vulneris cogantur subire tolerantiam“. Ezzel szemben *Ammianus* magyarázata értelmében a szörzet növekedését akarják ily módon meggátolni (XXXI 2, 2): „infantum ferro sulcantur altius genae, ut pilorum vigor tempestivus emgens conrugatis cicatricibus hebetetur; senescunt imberbes etc.“

Minthogy a bizánci kor az etnográfiai romantika iránt már kevésbé fogékony, mint a megelőző római császárkor, vagy még előbb a hellenizmus kora, másrészt a nomádság más síkban mozgó civilizációja igazi megértésétől is távol van, a barbár élet minden viszonylatával szemben csak megvetést tanusíthat. A barbárság dicsérete különben a bizánci életforma rovására egy katona-, vagy hivatalnok-írónak kockázatos vállalkozás lett volna. *Agathias* pl. (I 2=142, 17) inkább a frankok javára írja, hogy ruházatuktól eltekintve, életmódjuk nem különbözik a bizánciakétól (πολιτεία ὡς τὰ πολλὰ χρώνται Ῥωμαϊκῆ). *Priskos* ugyan a viminaciumi barbárrá lett göröggel, akivel a barbár és „római“ élet értékeléséről dialógust folytat, felsorakoztatja azokat az érveket, amelyeket egy II. századbeli stoikus okvetlenül magáévá tett volna, de csak azért, hogy meg is cáfolja ezeket. A barbárrá lett görög előadja a barbár élet előnyeit (EL 136, 6 és köv.): ἀμείνονα τοῦ προτέρου τὸν παρόντα βίον ἡγεῖσθαι. τοὺς μὲν γὰρ παρὰ Σκύθαις μετὰ τὸν πόλεμον ἐν ἀπράγμοσυνῃ διατελεῖν, ἐκάστου τῶν παρόντων ἀπολαύοντος καὶ οὐδαμῶς ἢ ὀλίγα ἐνοχλοῦντος ἢ ἐνοχλουμένου. Míg a rómaiaknak — folytatja — másokért kell harcolniok, adót fizetnek, pörösködésben a gazdagok nyernek. Ekkor azután *Priskos* is előadja az állami rend hasznosságában való feltétlen hitét. Aki nem harcol, az a harcosról gondoskodik — mondja. A per sokáig tart, hogy tévedés ne legyen lehetséges, még a szabad végrendelkezésre is hivatkozik, úgy, hogy a barbár végül sírva fakad és igazat ad *Priskos*nak (EL 138, 13): καὶ δὲ δακρύσας ἔφη ὡς οἱ μὲν νόμοι καλοὶ καὶ ἡ πολιτεία Ῥωμαίων ἀγαθὴ, οἱ δὲ ἄρχοντες οὐχ ὅμοια τοῖς πάλαι φρονούντες αὐτὴν διαλυμαίνονται.³⁰ Ez a kis részlet *Priskos* művéből is eléggé jellemzi a lojális, megelégedve lenni akaró bizánci gondolkodást. Annál meglepőbb, hogy az antik tradíció, ha mindjárt a civilizáció dicséretével ellentétes eszmekörben jár is, még mindig virulens lehet és kiüthet a korai Bizánc irásaiban is. A görög *Strabont* például kultúrscsömőre így szólaltatta meg (VII 301): καίτοι ὁ γε καθ' ἡμᾶς βίος εἰς πάντας σχεδὸν τὴν διατέτακε τὴν πρὸς τὸ χεῖρον μεταβολῆν, τρυφὴν καὶ ἡδονὰς καὶ κακοτηχίας καὶ πλεονεξίας μυρία πρὸς ταῦτ' εἰσάγων. A hellenekkel való érintkezés pedig még a barbár népeket is megrontja: πολὺ οὖν τοιαύτης κακίας καὶ εἰς τοὺς βαρβάρους ἐμπέπτωκε τοὺς τε ἄλλους καὶ τοὺς νομάδας κτλ. Irodalmunkban pedig épen *Agathias*, aki a frankok jellemzésében a korabeli bizánci felfogást tükrözteti, a lazok régi életének (ἀρχαιολογία) előadásában korábbi reminiscentiáktól befolyásoltatva, *Strabon* gondolatát adja vissza, persze burkoltabb formában. (*Agath* III 5=242, 27—243, 7) A lazok, akkor még kolchisiak népe, valamikor dicső és boldog volt (κλεινὸν φύλον καὶ εὐδαιμον), bőségben, szerencsés viszonyok között élt (πλούτου τε ὑπερβολῆ καὶ πλήθει κατηκόνων, τόπων τε εὐκαιρία³¹ καὶ ἀφθονία τῶν ἐπιτηδείων καὶ τῆ τῶν ἡθῶν εὐκοσμία τε καὶ δεξιότητι. Nem ismerték

³⁰ A barbár-római világ összehasonlítása a barbárság előnyére megtalálható az egyházi nyugati irodalomban. *Salvianus* írja (i. h. V 5 co: 99), hogy papok kíváncsornak római területről: „quaerentes apud barbaros Romanum humanitatem, quia apud Romanos barbarum inhumanitatem ferre non possunt“.

³¹ Az *eukaiρία* úgy látszik a későbbi nyelvhasználatban az *eukrasia* áérων-nak felel meg, ami az auct. *περὶ ἀέρων* óta szintén szükséges az *ἡθῶν εὐκοσμία* kialakulásához. Erre mutat a későbbi görög nyelvfejlődés is (újg. *καιρός* 'Wetter', *καλοκαίρι* 'nyár'). Így *τόπων εὐκαιρία* a vidék jó temparaturáját jelentheti. Hogy *Ammianus* kínai (XXIII 6, 75) „*praeter alios frugalissimi*“, annak egyik oka szintén az, hogy „*caeli apud eos iucunda, salubrisque temperies*“.

a tengert, mégcsak hajót sem láttak, amíg az Argó hajó hozzájuk nem érkezett. Most azután annál inkább kereskednek már és és τὸ πολιτικὸν τε καὶ ἔννομον³² μεταβέβηται.³³ Agathias továbbá a frankok jellemzésében is alkalmaz olyan vonásokat, amelyek a barbárt idealizáló rajzokból vannak kölcsönözve. (Agath. I 2=142, 29 és köv.) Így hivatkozik egymás iránt való igazságosságukra (és ἀλλήλους δικαιοσύνη),³⁴ valamint arra, hogy belháborúban egymás ellen nem harcolnak, hanem vezéreiket küldik egymás ellen, (ami nyilván csak populáris óhajítás lehet). A következő mozzanat azonban kétségtelenné teszi, hogy Agathias e helyén népeidealizálással van dolgunk. A frankoknál nincs szükség kapukra „φοιτήσεις τε παρ' ἀλλήλους ἀφύλακτοι” (143, 22). Az *igazságosság* és a lopás ismeretlenségének motívuma együtt szokott topikusan jelentkezni, mert már Nikol. Damaskenos *ἑναγωγῆ ἔδῳν* 22 frg. (=HGM I 148, 31)-ában egymás mellett olvashatjuk az aethiopsokról a következőket: ἀσκούσι δὲ εὐσεβειαν καὶ δικαιοσύνην, majd pedig: ἄθυροι δ' αὐτῶν αἱ οἰκία καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς κειμένων πολλῶν οὐδὲ εἰς κλέπτει. Különbösen magában Agathiasban ezek a motívumok egy másik idealizáló leírás keretében újra feltűnnek (Agath. II 30=231, 17–27). Ugyanis megtudjuk, hogy a filozófusok nincsenek megelégedve a római uralommal, Chosroes udvarába mennek, mert hallják, hogy ott olyan élet folyik, amely kívánságaiknak és a platonai felfogásnak is megfelel s amelyet ugyanez a két motívum együtt jellemez.³⁵ A δικαιοσύνη mellett a σωφροσύνη, az arany megvetése járulnak még az antik idealizáló etnográfia műsorához (Schröder i. m. 33 l.). Így jellemzi *Theophylaktos* is Taugast lakóit (VII 9=261, 4–8).

GRAF ANDRÁS.

(Folyt. köv.)

A LATIN VERSMŰVÉSZET UTOLSÓ KORSZAKÁBÓL

(Rájnjs József „Pásztori dal”-ához.)

Rájnjs József *Pásztori dala* méltán vonta magára már több ízben a figyelmet. Gyulai Pál szerint Vörösmarty *Csongor és Tündéjére* hatott formájával. Négyesy László viszont, ki a magyar mértékes verselés történetéről írt könyvében kitüntető helyen szentelt szép sorokat a költemény verstani elemzésének, Gyulai *Gonosz mostohájában*

³² Ahol az ἔννομος nem a „törvényes” a törvénytelennel szemben, hanem az az állapot, ahol mindent törvények szabályoznak; inkább az ἀραφος νόμος boldog állapotának ellentéte.

³³ Strabon is a tengerrel való megismerkedésnek tulajdonította az erkölcsi romlást „καὶ γὰρ θαλάττης ἀψάμενοι χείρους γεγόνασαι”. Ez a közhely nagyon általános, v. ö. Hes. Erg. 236, Verg. Ecl. IV 38; Hor. Carm. I 3, 24.

³⁴ A δικαιοσύνη a „Randvolkidealisierung” állandó jelzője a homerosi Ὀδυσσεύς... δικαιοτάτοι ἀνθρώποι-tól kezdve. Ammianus az Arimfaeiről jegyzi meg (XXII 8, 38): „iusti homines, placiditateque cogniti”.

³⁵ Agathias előadására emlékeztet az a Flinders Petrie papirusz, amelyre Schröder hivatkozik i. m. 37 l. (νόμιμον δ' αὐτοῖς οὐδὲν ἀναρῆσθαι ἐν ὁδῷ περιτυχούσιν, δὲ μὴ κα(τέ)θησαν, οὐδ' ἐάν ἢ παμ(πη)θὲς χρυσοῦ καὶ ἀργυρίου, οὐδ' ὄλως ἀπτεσθαι τῶν ἀλλοτρίων.

hallja visszhangját.¹ Császár Elemér is valami *ujdonságot* érez ki belőle s enyelgő hangját, szelíden tovalebbező képeit, ritmikus, lágyan ömlő, behízgelő sorait dicséri.²

Mi ez az újszerű hang a püspöki beiktatásra szánt hódoló versben és honnan került éppen Rájniss Józsefhez, aki deákos költőink közül talán a legkizárólagosabban képvisel jezsuita rendi kultúrát? A költemény versalakjának és belső formájának lényegét már Négyesy László meghatározta: hét négyes trochaeust lezáró negyedfeles, a „gondolatnak párhuzamos és láncolatoss ritmusa” jellemzői e költeménynek, mely „Rájniss technikájának legszebb emléke”. Utal még rá, hogy „e kedves formához igen hasonló részlet van Aristophanesnél, *A béke* 571. sorától kezdve”. De, úgy látszik, a *trochaicus dimetereknek és trochaicus catalecticis tetrapodiának* nagyobb, zárt strófát alkotó elhelyezkedését Rájniss költeményén kívül nem ismerte, mert miután a 2 négyes és 1 negyedfeles, valamint a 3 négyes és 1 negyedfeles trochaeusból álló szerkezetekről már szólt, a szóbanforgó versalakot folytatónak így ismerteti: „több négyesre jut s nem egyenlő távolságokra következnek a negyedfeles; a mi Rájnissunk különben minden 7 négyes után tett egy negyedfelest”.

Menj elébb, kicsinyke nyájam!
Menj legelve, játszadozva,
Éljed el napott-napestig
A mosolygó szép füvecskét;
Bátran ízleld a folyáskát,
Melly igen fris kútfejekről
Mindenünnen csergedezvén
Térmezőmet élteti.

Maga Rájniss így jelöli meg a versformát: *Trokéus Alkmán és Euripides rendi szerént*.³ Ezzel a *trochaicus dimetereknek és trochaicus catalecticis tetrapodiának* azt az elnevezését használja, melyet, ókori hagyomány alapján,⁴ a jezsuita iskolai poétika is szentesített: „Euripidius dimeter catalecticis tribus pedibus constat et syllaba. *Non ebur, neque aureum. Quo regente vivimus.* Alcmanius dimeter acatalecticis quaternis pedibus perficitur. *Quos vides sedere celso.*”⁵ De ha ebből kiindulva csupán az antik metrika területén néznénk szét, nem igen jutnánk tovább annál, mint amit már Négyesy is megállapított.

A négyes és negyedfeles trochaeusok együttes szereplésére Christ is több változatban hoz fel példákat. Ezek azonban az ókori költészetben belül nem kristályosodnak állandó, zárt strófaszerkezetté, bár határozott közeledés mutatkozik formánkhoz, főleg Anekreon és Timokreon egy-egy töredékében.

¹ Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*. Bp., 1892. 89—90. és 207. ll.

² *Deákoss költők*. Kiadja Császár Elemér. I. Bp. 1914. 29. l.

³ Kőszegi Rájniss József: *A magyar Helikonra vezérlő kalauz*. Pozsony, 1781. 16. l.

⁴ V. ö. W. Christ: *Metrik der Griechen u. Römer*. Leipzig, 1879.² 288., 290. s köv. ll.

⁵ Juvencius: *Institutiones Poeticae*. Coloniae Agrippinae. 1726. 130. l.

Anakreon fr. 75. Bergk (=88. Diehl):

Πῶλε Θρηκίη, τί δή με | λοῦδὸν ὀμμασιν βλέπουσα
νηλεῶς φεύγεις δοκέεις δέ | μ' οὐδὲν εἰδέναι σοφόν;
ἴσθι τοι, καλῶς μὲν ἂν τοι | τὸν χαλινὸν ἐμβάλοιμι,
ἡνίας δ' ἔχων στρέφοιμι σ' | ἀμφὶ τέρματα δρόμου.
Νῦν δέ λειμῶνάς τε βόσκειαι | κοῦφά τε σκιρτῶσα παίζεις
δεξιὸν γὰρ ἵπποσειρήν | οὐκ ἔχεις ἐπεμβάτην.

Timokreon fr. 8. Bergk (=5. Diehl):

ῶφελεν σ', ὦ τυφλὲ Πλοῦτε, | μήτε γῆ μήτ' ἐν θαλάσῃ | μήτ' ἐν
ἠπείρῳ φανῆμεν,
ἀλλὰ Τάρταρόν τε ναίειν | κάχέροντα· διὰ σέ γὰρ πάντ' | ἔστ' ἐν ἀνθρώ-
ποις κακά.

Ha Rájnis költeményének belső szerkezetét és idyllikus pásztori hangulatát is tekintetbe vesszük, valóban Aristophanes *Békéjének* már Négyesytől is kiemelt részlete, Trygaios dala, a hozzá legközelebb eső ókori szöveg:

Ἄλλ' ἀναμνησθέντες, ὦνδρες,
τῆς διαίτης τῆς παλαιᾶς,
ἣν παρείχ' αὕτη ποθ' ἡμῖν,
τῶν τε παλασίων ἐκείνων,
τῶν τε σύκων, τῶν τε μύρτων,
τῆς τρυγός τε τῆς γλυκείας,
τῆς ἰωνίας τε τῆς πρὸς | τῷ φρέατι,
τῶν τ' ἐλαῶν, ὧν ποθοῦμεν,
ἀντὶ τούτων τήνδε νυνὶ
τὴν θεὸν προσείπατε.

Itt már a *Pásztori dal* rokonai között vagyunk, de nyilvánvaló, hogy Rájnis nem ezektől kapta azt a formát, melynek mesteri kezelésével az iskolai és szerzetes szigorúságot a római gravitással szintézisbe hozó deákos költészet leglágyabb hangjait üti meg. Rájnis mintája itt is az a barokk latinság, melyben egész költészete gyökerezik s mely az egész deákos költészet irányát oly elhatározóan befolyásolta.

Legkorábról Sarbiewskinél, legtöbbször Baldenál találok e formát. Abban az egyetlen költeményben, melyben Sarbiewski e versalakot használja,⁶ a kezdősorok némi valószínűséggel arra engednek következtetni, hogy Sarbiewski a forma úrrejtésére.

Surge, Musa, nuptiales,
Aemulata voce plausus,
Per feracis arva Vilnae
Quaere flores, carpe frondes:
Carminumque mille feta
Vere pulchro cinge, pulchro rore sparge tempora.
Parce nunc Horatiano
Alligare verba nodo:
Parce. Molliora blandi
Quaere plectra Claudiani:
Mitte bella, differ arma,
Hospitisque Dithyrambi voce Vilnam persona.

⁶ Lyr. V. 7. *Aquilae Radiviliae Nuptialis Pompa*. Ad Praesulem Vlnensem. Dithyrambus. — Az 1824-ben megjelent *budai* kiadást használok.

A költő tehát Horatius megszokott mértékeit és modorát cseréli fel lágyabbal, behízeltőbbel s ennek az új hangnak a mintáját határozottan Claudianusban jelöli meg. Claudianusnál ezzel a versformával nem találkozunk, azonban igenis elsősorban ő volt a humanista epithalamium-költészet klasszikus mintája és igazolója. S van epithalamiumai között egy, a Honorius és Mária menyegzőjére írt második fescenninum, melyben egészen más metrikai eszközökkel ugyan, a Sarbiewski költeményéhez hasonló stilushatást ér el:

Age cuncta nuptiali
Redimita vere tellus
Celebra toros heriles:
Omne nemus cum fluviiis,
Omne canat profundum.
Ligures, favete, campi;
Veneti, favete, montes;
Subitisque se rosetis
Vestiat Alpinus apex,
Et rubeant pruinae etc.

A stórfát itt három anacreoni sor, egy choriambusi dimeter s egy első pherecrateus alkotják, Sarbiewskinél hat trochaicus dimeter és egy trochaicus catalecticus tetrapodia. Ha ez utóbbi mégis Claudianusban jelöli meg mintáját, az újítás tudatában kellett lennie. Voltak természetesen antik előzményei, a már idézettekben kívül s talán elsősorban a római komédia septenariusai (v. ö. pl. Plaut. Pseud. 695: *Scis amorem, scis dolorem, scis egestatem meam*, vagy As. 512 *lingua poscit, | corpus quaerit; | animus orat. | res monet* stb.), melyek kialakulásában — a késői, humanista változat „népies” hangjára is jellemzően — irodalomalatti hatás (népi improvisatiók, játékdalok) érvényesülését mutatja ki Eduard Fraenkel.⁷ E septenariusok formai sajátosságainak állandó és éles kihangsúlyozását a *Pervigilium Veneris* mutatja (*Cras amet, qui non amavit, quique amavit cras amet* stb.), melynek *trochaicus catalecticus tetrameter*ei metrikus feloldást csak három esetben mutatnak, miáltal szótagszámban úgyiszólván állandósultak és következetesen bomlanak egy *dimeter*re és egy *catalecticus tetrapodiara*. A minden technikai virtuozitást örömmel felkaroló jezsuita iskola ismerte a hanyatló ókor e remekét⁸ s poétikája a hagyományos verssorok újszerű kombinációján alapuló stórfák szerkesztésére egyenesen felszólította tanítványait.⁹ Sarbiewski egyebekben is az antik formák utolsó nagy megújítója a latinságban, bár bizonyításunk egy gyöngéjét nem hallgathatjuk el: a humanista költő, ha volt is közelebbi mintája, igazolásul mindig klasszikus példaképet keres. Balde, a lenygel Sarbiewski fiatalabb német rendtársa, már mindenesetre Sarbiewski után következik versformánk történetében. Balde költői fellépése

⁷ Ed. Fraenkel: *Die Vorgeschichte des Versus quadratus*. Hermes, 1927. 357. ll.

⁸ Éppen Balde adja keresztény paródiáját: *Nunc amet, quae non amavit; quaeque amavit nunc amet* etc. Paraphrasis Lyrica in Philo melam Bonaventurae. XXVIII. VI. k. 249. l. Balde költeményeinek gyűjteményes kiadását használom: I—VIII. k. München, 1729.

⁹ L. pl. Masenius: *Palaestra Eloquentiae Ligatae*. Coloniae Agrippinae, 1682. 461. l.

ugyanis csak 1638-ra esik, míg Sarbiewski idézett költeménye már verseinek 1630-ban megjelent antwerpeni kiadásában benne van.

Az, hogy Sarbiewski és Balde strófáinak utolsó sora 15 szótagú, Rájnishoz képest csak a szemnek különbség, a fül nem vesz róla tudomást, mert a negyedik trochaeus után következetes a caesura. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy Rájnisnál 7 négyes trochaeusra következik egy negyedfeles, míg a két latinnál minden hatodikra, illetőleg minden ötödik trochaicus dimeterre egy catalecticus tetrameter, a negyedik láb után a gondolateloszlás által is rendesen kihangsúlyozott caesurával. De ez az eltérés semmi esetre nem gátolhat minket abban, hogy Rájnis formái mintáit e késői humanistákban: rendje két büszkeségében jelöljük meg, főként, ha a jellegzetes gondolatritmust is megfigyeljük, mely az egész *Pásztori dalon* végighullámszik s a hetedik strófában kulminál:

A kövecs sok tiszta víznek,
Tiszta víz a gyenge fűnek,
Gyenge fű kövér juhoknak,
A kövér juh pásztoroknak,
Tirzis e füves mezőknek
Dísze, örvendeztetője,
Éltetője, drága kincse;
Pásztorok vigadjatok!

E gondolatritmus rokonsága a „szerbusz manier“-ével első percre feltűnik, de feltűnik a versformához simuló különbsége is. A szerb módorú trochaeusokban: „a gondolatmenet egybeolvadó folytonossága helyett egymasmellé rakott gondolattagok, kötőszók s általában a beszéd kapcsoló formái helyett önállóan egymás után lépdelő mondatok, melyeknek összetapadása, egy-egészbe ömlése csak a felvevő tudatban megy végbe. E mondatfűzési sajátságokhoz illő kíséretül járul az ötös trochaeusok szakadatlan sorozata, melyeket sem rím, sem strófa nem kapcsol nagyobb egységekbe s melyek éppúgy egyenként, önálló tagokként sorakoznak egyvégtébe, mint tartalmuk: a gondolatmenetnek elemileg különvált tagjai.¹⁰ Rájnis költeményében a parallelismusok és antithesisek láncolata folytonos cél felé törekvést éreztet s az áradó trochaeusok sorát hirtelen elzáró csonka sor a célhoz érkezettség mozzanatát stilizálja. Odáig nincs zökkenő, mondatvég is alig, s az egyik sor, egy-egy előre megütött akkorddal mintegy bejelenti a következőt.

Ugyanez a hullámszás kivétel nélkül megtalálható Sarbiewski és Balde minden hasonló formájú költeményében. Sarbiewski alkalmi költeményéből már idéztünk. Még világosabban mutatja Balde, hogy az idyllikus hangulat és a jellegzetes gondolatritmus a tárgytól függetlenül a versforma sajátja. Egyszer az erdő varázsos hangulatát érzékelteti, nem csak mint tudós költő: Ovidius *Átváltozásain* keresztül, hanem mint ihletett költő: a saját érzékenységgel is beszéltetve a fákat: *Quae loquuntur, nemo novit | Praeter illos, quaeis Apollo | Mysticis secreta pandit. | Pinus, ulmus, robur, alnus, | Aesculique populique | Improbas Nasonis artis execrantur Itali. Haec susurrat, se fuisse | Foeminam, nunc esse jagum, | Ista narrat, ut procantem | Fugerit conversa caprum. | Sola Baucis cum marito | Exuisse laeta rugas,*

¹⁰ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig.* Bp., 1927. 145. l.

obstrepiť rixantibus.¹¹ Máskor a boldog lelkek hazáját festi misztikus elragadtatásában: *Urbs Sionis: sive Regnum, | Destinata sive Caena, | Sive nomineris Hortus: | Semper es beata Vita, | Vita Divum, vita dulcis: | Tota melle, tota lacte, tota manas gaudiis*.¹² Még ha Orsolya és a tizenegyezer vértanú szűz legendáját önti is e formába, módját leli, hogy a pásztori múzsát is megszólaltassa: *Mille laudibus sonari, | Te viator in plateis, | In foro Mercator audit. | Perque campos, perque silvas*¹³ | *Aesculi jacens sub umbra | Pastor inflat: cumque canna laetus zeneiségének fokozására használja fel egy Mária-énekkben, tudákos játéka és barokk Mariana devotio sajátos keverékében: Solla bella, qua cluente | Concta jurgunt: solla malta, | qua vegente concta nauscunt. | Virgo mustae pulcritatis: | Virgo malta bella salve. | Solla bella, solla malta, solla nymphe malthaca*.¹⁵ Mint Sarbiewski, úgy Balde is érzi, hogy ez a leglágyabb hang, amit a latin poézis formakészletéből meríthet: *Quo scelestus inficetum | Expiabo fonte crimen? | Naufragans in Hyppocrene, | Quo doloris vela vertam? | Poenitudo sera torquet, | Fila post Horatiana, me vidente, perditá. | Restat unus ille mollis, | Vanus ille Dithyrambus. | Quale carmen solus Hymen | Pangit et turgente crineis | Liber impeditus uvá. | Personant clamore montes, antra, sylvae, flumina*.¹⁶ Nem tudom, e sorokban nem kell-e egyenesen Sarbiewski nászénekre való célzást látnunk? Ha igen, akkor eggyel több okunk volna versformánknak antik előzményekre támaszkodó kialakulását Sarbiewskinek tulajdonítanunk. S ha ez — legalább ma még — nem is több valószínű feltevésnél, annyit bizvást állíthatunk, hogy versformák végső kialakulása a secento humanista költészetében ment végbe, a humanista latinság nyelvi alkotóerejének ritka bizonyosságául. Rájnis ezt is humanista mintáitól tanulta. A humanista költészet, mielőtt végkép feledésbe merülne, korszerű ajándékul a magyar költői nyelvet gazdagítja oly zenével, melyet a német romantika nem sokkal későbbben spanyol forrásokból hódított meg magának. Tieck egyik glosszájából idézem:

Liebe lässt sich suchen, finden,
Niemals lernen, oder lehren,
Wer da will die Flamm' entzünden,
Ohne selbst sich zu verzehren,
Muss sich reinigen der Sünden.
Alles schläft weil er noch wacht,
Wann der Stern der Liebe lacht,
Goldne Augen auf ihn blicken,
Schaut er trunken von Entzücken
Mondbeglänzte Zaubernacht.¹⁷

¹¹ Sylvarum lib. I. 17. II. k. 31. l.

¹² U. o. VII. 19. II. k. 219. l.

¹³ V. ö. Perv. Ven. *Quaeque silvas, quaeque lucos, quaeque fontes incolunt* vagy *Perque coelum, perque terras, perque pontum subditum*.

¹⁴ Palan Parthenius, id. kiad. VII. k. 408 l.

offert eclogam.¹⁴ Sőt az „oszk“ dialektust is e kiváltképen lágy forma

¹⁵ *Epicitharisma ad ... B. V. Mariam. Pars II. Cantu Osco. VI. k. 420. l.*

¹⁶ Sylv. IX. 35. II. k. 375. l.

¹⁷ *Wunder der Liebe, 1799—1805. között keletkezett költemények sorában. L. Tieck: Gedichte. Berlin 1841. 201. l. V. ö. még Glosse u. o. 198. l. Die Liebende u. o. 203. l. stb. Az első kettőtől l. Fritz Strich: Deutsche Klassik u. Romantik. München, 1922. 166. és 183. l.*

Arra azonban már aligha gondolhatunk, hogy a *Csongor és Tünde* is befolyással lett volna a *Pásztori dal* versalakja: itt kétségkívül a legtermészetesebb a spanyol dráma hatására gondolni. Ami pedig Gyulai Pál *Gonosz mostoháját* illeti, éppen a versalak legsajátabb eleme, a szabadon áradó sorokat egyszerre elvágó *catalecticus tetrapodia* hiányzik belőle. Ehhez inkább székely népballadák nyolcásaiban találunk hasonlót, s műköltői kiképzésben már Gyulai előtt is, a népi ritmust a korabeli népies műköltészet szellemében „megnemesítve”: trochausokra mérve, Tompa Mihály felejthetetlen népregéjében *A jávorfáról*. Tompánál a belső forma, úgy látszik, a német romantika felől is fogadott be hatást: erre vallanak a hangulatban mindinkább gazdagodva, új helyzeti értékkel visszatérő sorok („Búra hajló ciprus ágán”, — „Kis harang ezüst szavában”, — „Zöld halomnak oldalában” stb.), melyekben éppen a romantikus *glossza* lényegének diszkrétebb jelentkezését kell látnunk.¹⁸

A *Pásztori dal* ritmusa humanista forrásból csak egyszer szólal meg újra irodalmunkban, Földi Jánosnál, a „kétszeres versnek” (= leoninusnak) „másoknak próbálatlan” példái között egy megrímelt alkaiosi strofa közvetlen szomszédságában:

Hozzatok Músák virágot,
Zöld borostyán, s mirtus ágot,
Hélikonnak szép hegyéről,
A Poéták erdejéről,
Hogy fejének tiszteletre
Küldjem ezt emlékezetre,
Éljen, éljen tisztelettel megtetézve Gyöngyösi.¹⁹

Földi szavaiból kétségtelen, hogy az átvett időmértékelő formát a saját kezdeményére rímeli, a leoninisták mestere, Gyöngyösi János tiszteletére, de ezzel önkéntelenül is a nagy riválist szövegezte meg. Mert kétségkívül helyes Négyesy László megállapítása: „ezt a formát... a hasonló rímes modern alakok nem engedték elterjedni”. Hogy a középkori költészet szálán e rímes modern alakok is összefüggenek a késői antik verselési gyakorlattal, már oly kérdés, amire ezúttal természetesen nem terjeszkedhetünk ki.

Budapest.

WALDAPFEL IMRE.

¹⁸ Néhány szerb trochausokban írt versünk ismétlődő sorai kissé más jellegűek, l. főleg Vörösmarty Csákját (lelkialapotot jellemeznek) és Tárkányi Béla jávorfa-feldolgozását: *A hárfát*, (a *morált* húzzák alá). Ez utóbbinak Tompa költeményéhez való viszonya tisztázatlan. *Tárkányi B. J. költeményei*, Pest, 1857. 93. l. Megjelent-e előbb folyóiratban? A jávorfa-mese műköltői feldolgozásait Elek Oszkár (*A jávorfa meséje*. Etnographia. 1914. 14. II.) állította egybe, de Tárkányit nem említi.

¹⁹ Magyar Musa. 1787. 247. l. Mixich Lajos kiadása: *Földi János költeményei*. Régi Magyar Könyvtár. 25. k. Bp., 1910. 128. és 206. l.

ÓKORTUDOMÁNYI IRODALOM

Az ókortudomány vallástörténeti megújodása

A mult század utolsó harminc, e század első húsz évének — 'Wilamowitz filológiájának' — köszönhetjük az antikvitásnak szellemtörténeti egységben való látását.¹ De ne felejtsük el, hogy ez a filológia maga is korának szellemtörténeti egységébe tartozik bele. Erdemei kora tehetségeinek felelnek meg, hiányai kora korlátozottságainak. Jellemzi tehát a szervezés, amiben a németek elül jártak, mi a mi ókortudományunk megalapításával elmaradtunk. Jellemzi a nagyszerű *technika* — szövegkiadásban, ásatásban; a tudatosan vagy öntudatlanul elsajátított *materializmus* —, az antik természettudományok és orvostudomány kutatása. A történelmi érdeklődés a gazdasági hódítások korszakai felé fordul. Az esztétikai szempontok háttérbe szorulnak — művészi ízlés tekintetében valóban ez az ötven év Európa legszegényebb kora. Tiltja az értékelést általában — mert titokban magát értékeli legmagasabbra, oly magasra, hogy bármi másnak az értékelése elviselhetetlen volna számára.

Vallásos géniusz ezt a kort nem jellemzi. És éppen ekkor lesz az ókortudományban fontos tanulmánnyá a vallástörténet. Az előbbi korok keresztény dogmatikus gondolkodással nyúltak az ókor vallási emlékeihez, s ahol nagyszerűt és mélyet sejtettek bennük, értelmezésükbe önkénytelenül keresztény dogmatikát keverték. Ettől kellett az antik hagyományt megtisztítani. Magát a kereszténységet is meg kellett magyarázni — értékelés, sőt a vallási értékek iránt való érzék nélkül. Innen a nagy történeti érdeklődés a Krisztus születése körüli századok vallási jelenségei, különösen a keleti származásúak iránt. A középpontba a kereszténységgel való történeti-kritikai leszámolás került — a kor szellemének megfelelően. A filológusok, akik ezt a munkát végzik, a nagy antik vallásokkal szemben abból a szempontból mégis keresztények, amelyből ezeket régi ellenfeleik így jelölték: θεοί — az istenekkel szemben a megnemértés negatív álláspontját foglalják el. A jellemzett 50 év valláskutató tudósai rendszerint nem dogmatikus keresztények, hanem —

„Nous vivons de l'ombre d'une ombre; de quoi vivra-t-on après nous?“ Egy árnyék árnyából élünk; miből élnek majd utánunk? — mondotta vallomásszerűen Renan.² Egy árnyékszerű kereszténység árnyékából él még a görög vallástörténet-író Wilamowitz is. Pedig ő korát antik vallásos érzés tekintetében több platonikus görögséggel képviseli, mint a szakszerűen elkülönülő vallástörténészek közül sokan. „Mint lehetett volna (a görög áldozat) a körülállók, sőt az áldozók számára épületes?“ — kérdi. — A keresztény egyház már csak azért is görög

¹ V. ö. EPhK., 56., 1932., 1. kk.

² V. ö. Alfred Loisy: Religion et humanité, Paris, 1926., 12.

³ Glaube der Hellenen, I., 301.

zött, mert olyan istentiszteletet teremtett magának, amely a *sziveket* nyerte meg.⁴ Érezzük az akaratlan szemrehányást a görög vallás ellen, hogy nem tudott sem a gótika, sem a protestáns pietizmus érzelmi világa szerint való 'Herzensreligion' lenni, megfelelő lelki 'épüléssel' (Erbauung) egybekötve. Ellenben az aratási koszorú — azt a hellén parasztok úgy akasztották fel az ajtajukra, mint mi: „En legalább úgy nőttem fel — teszi hozzá Wilamowitz. — Ez szép jámbor szokás.“⁵ Albrecht Dieterich, a német néprajzban gyökeredző vallástörténész sem szólhatna másképp. — „Waldeszauber“ — amelyről „bizonyára tudjuk tapasztalásból, miként hat“⁶ — s kényelmetlen érzés az erdőben medve vagy vadkecskébak hirtelen felbukkanására⁷ eléggő ennek a keresztényien szelíd természetimádatnak ahhoz, hogy megrázóan problematikus istenmegérezéseket elképzeltetővé tegyen.

Mások ugyane célból az úgynevezett primitív népek elég hiányos megfigyelésére épített elméletekhez folyamodtak, elméletekhez, amelyek tulajdonképpen a kor érvényes fizikai elgondolásait utánozták: az animizmust az atomizmust, a vallástörténeti dinamizmust a fizikai dinamizmust. Sem Wilamowitz nem gondolt arra, hogy az ő vallásosságával tudományos intézeteket és természetimádó-otthonokat fel lehetett volna építeni, de nem a természeti csodává lett görög templomokat; sem a vallástörténetem önkéntelen fizikusai arra, hogy az antik istenvilág nem szorul személytelen és színtelen energiákká való felbontásra. Legelül járó szellemek ezt ma le merik írni, s nem keverednek a rég letűnt 'Wettermythologie'-hoz való visszatérés gyanújába: „Mitológia (a legközismertebb iskolás értelemben véve is) éppen olyan 'igaz', ha mint világmagyarázatot szószerint vesszük, akár a legújabb dinamikus és fizikai elméletek.“⁸ Ennek a felismeréséhez azonban a természettudományos gondolkodás ösztönszerű túlbecsülésének meg kellett inognia...

Egy szigorú történeti iskolájú filológus-professzor, W. F. Otto szólaltatta meg a legtömörebben és legtalálóbban a kritika szavát mind a kétféle vallástudománnyal: a Wilamowitz-féle tisztán történetivel, s a primitív analógiákra is támaszkodóval szemben egyszerre. Apollon és Artemis-jellemrajzában (Die Antike 1925) ezt a tudománytörténeti helyzetképet adja (339. l.).

„A vallástudomány olyan úton van, amely lényegfelismeréshez sohasem vezethet. Eleve meg van győződve arról, hogy a klasszikus kor minden istenalakja csak hosszadalmas fejlődési folyamattal juthatott lényege gazdagságához és mélységéhez. Feladatának azt tartja, hogy ezt a folyamatot megértse. Ezért egy isten tulajdonságai közül egyet kikeres, amelyről úgy látszik, hogy már a legrégebb források ismerik és

⁴ U. o. 302. Aláhúzás tőlem.

⁵ U. o. 296.

⁶ U. o. 188.

⁷ U. o. 154.

⁸ J. C. Powys: The Meaning of Culture, New York, 1929., 217.

amely azonkívül elég egyszerű és illik ahhoz az elképzeléshez, amelyet az ósidők vallásos gondolkodásáról magának alkotott. Mert biztosnak tartja, hogy az embernek a legprimitívebb gondolatvilágba kell beleélnie magát ahhoz, hogy az illető isten képének keletkezését megértse, mivel ez csak egészen lassan, továbbképzés, hozzáfűzés és hasonulás útján érhető el nagyságát és tágasságát, s nem pl. a szellem csodája által egy nagy, alakító eszme szükségszerűségéből.“

Walter F. Otto helyett új szempontokat hoz idézett dolgozatán kívül magas művészi és filozófiai színvonalú könyveiben: 1923-ban jelent meg *Der Geist der Antike und die christliche Welt*, 1929-ben *Die Götter Griechenlands*.⁹ Már az elsőnek hatására át kellett látni, hogy az a kép a görög műveltség egészéről, amelyet az elmúlt 50 év alkotott magának, a homerosi vallás valóság tartalmának fel nem ismerése, mélységének és komolyságának félreismerése miatt lényegében hiányos. Íme néhány sor ebből az első könyvből (21 k.):

„Aki Homeroszt dogmatikus elfogultság nélkül olvassa (itt dogmatikus elfogultságon közvetett elfogultságot, az 'árnyék árnyékából való élest' is érteni kell) — s ez eddig csak nagyon keveseknek sikerült —, annak folyton bámulnia kell e költemények jámborságán. Itt minden egy emberfeletti nézőpont alatt áll. Sohasem beszélnek valami figyelemreméltó dologról, bármi legyen is, a nélkül a megjegyzés nélkül, hogy egy isten rendelkezett így, vagy adta ezt. De természetesen nem áll mindezek mögött az intézkedések mögött ú. n. magasabb szándék, különösen erkölcsi nem. Ezerszer jönnek ezek az intézkedések hátsó gondolatok nélkül, mint a jó vagy rossz, amellyel az emberek egymást illetik, ha szeretik vagy gyűlölik egymást. Tehát természetes jámborság az, amit a homerosi ember a léttel szemben érez, valami nagyon különböző az ú. n. kinyilatkoztatott vallások jámborságától. Nem az étellel és önmagával való meghasonlás kergeti őt vágyakozásával túl a világon egy istenhez, aki előtt minden realitás csak árnyék. Istenhite a valóság vallásos magyarázata. Nekünk, akik egészen más hitben nevelkedtünk fel, nem könnyű felérni ésszel jelentőségét ennek a valóság vallásnak, a legnagyobbnak és legbecsületesebbnek, amely valaha volt. De ha egyszer megnyíltak szemünk számára, felismerjük egyik legfontosabb feltételét is. Mekkora saját lényegességgel kellett az embernek bírnia, hogy a valóság eseményeit azzal a plasztikussággal fogja fel, amelyet a görög istenalakokban nyertek! Az az erő azonban, amelynek ez sikerült, egyelőre volt azzal az erővel, amely elviselte, hogy az egész lét a vallásos világképben maradék nélkül kifejezésre jusson. Az „egész“ nek ilyen akarása számára a sok különböző és részben egymással harcoló intenzitásokban való hit természetes és szükségszerű. A való szentségével szemben érzett tisztelet Aphroditének épp úgy jár, mint a tiszta és visszautasító Artemisnek, a harci kedvnek éppen úgy, mint az isteni egyetértésnek...“

Otto a homerosi politeizmusban felfedezi a megélt valóság teljes gazdagságához való hűséget, de elismeri azt az érdemét is, hogy ez a vallásosság nyitva hagyja az utat a filozófikus elme számára a „legfőbb Egy“ felé való előretörése. Az egyéni boldogságvágyának már eleve nem volt része „ennek a becsületes

⁹ L. még: *Die altgriechische Gottesidee*. Berlin, 1926.

valóságvallásnak a megalapozásában“. Így hát tiszta szemmel tekintettek a legjobbak a világertelem fenséges titkába és soha sem veszíthették el azt az érzést, hogy a legközelebb eső jámborság a látható természetnek szól, amely ősalakjaival körülvesz bennünket.¹⁰

Semmi sem jellemzőbb az ókortudományban már meggyökeresedett régibb vallástörténeti irány szellemére, mint az, hogy az utolsó tíz év irodalmának összefoglalója¹¹ az idézett Otto-könyvből sokkal inkább hajlandó az itt nem ismertetett kritikai részt, a negatívumot elfogadni, mint azt, amiért a könyv íródott: a homerosi vallás pozitív értékelését. Ottot egy katolikus egyházi mű, „Das Wesen des Katholizismus“ szerzője, Karl Adam mellé állítja — a vallástörténeti kutatás sorsát eldöntő szempontból kétségtelenül helyesen. A katolikus teológus állásfoglalása megegyezik Ottoéval, amikor azt hangsúlyozza, hogy vallást csak belülről lehet megérteni, a kívül állónak kezében lehet minden részletadat, mégis hiányozni fog neki a szellemi egyesítő kapocs.¹² Ehhez nem elég a tárgy iránt való szeretet és lelkesedés sem, kell még legalább az, ami a zene-történetirő számára a zeneértés, festők életrajzírójának a színvakság hiánya. Az antik vallás kutatójának meg kell fordítania az archimedesi kívánságot: „Adjatok egy pontot — de *belül* az antik világon, ahol lábamat megvethetem.“ Korunk szellemiségének egyik legkomolyabb követelménye filológushoz, történet-íróhoz, hogy a teljes beleélés lehetőségeinek pontjait a költészetben és művészetben magának megkeresse.¹³

Mennyiben nyílik így út az ókortudomány megújulására általában, tárgyakon is,¹⁴ könyveken is megmutatható.

Ebben az irányban halad előre *W. F. Otto*-nak egy újabb előadása,¹⁵ amely alapvetően határozza meg a görög szellemnek számunkra is érvényes világnézeti ajándékát, szemben a Kelet misztikus bölcseségével. Mi a görögségnek ez a nagyszerű vívmánya, amely az ember tragikus nagyságának és a világ tudományosan felfogott valójának megismerését egyszerre rejti ma-

¹⁰ U. o. 31.

¹¹ Friedrich Pfister: Die Religion der Griechen und Römer (1918—1929—30). Bursians Jahresbericht, 229: 9. és 63.

¹² Das Wesen des Katholizismus, Düsseldorf, 1925., 15. l.

¹³ Ez a szövege a Budapesti Filológiai Társaság görög és latin kutatóinak első országos értekezletén, 1933 január 6-én elhangzott előadás tudománytörténeti tájékoztató részének. A második, ábrázoló rész a „Halhatlanság és Apollon-vallás“ című előadás keretében megjelent az Athenaeum 1933-i 4—5. füzetében. *W. F. Otto Apollon-jellemrajza* (Die Antike, I., 1925., 338. kk. Die Götter Griechenlands, 78. kk.) az olympiai oromzat Apollon-szobrának szemléletéből indul ki, a magamé (Athenaeum i. h.) a vejjii Apollon hatása alatt is áll: I. az egyiket Propyläen-Kunstgeschichte, III., 15. t. és 255. l., a másikat u. o. 491.-kk.

¹⁴ L. a Szatíra és satura c. értekezést.

¹⁵ Der europäische Geist und die Weisheit des Ostens. Gedanken über das Erbe Homers, 1931. Frankfurt a. M.; V. Klostermann: 27. l., 2 M.

gában? „A hit az ember fenségében, méltóságában és közép-ponti helyzetében; a meggyőződés arról, hogy az isteni benne találta meg legjelentékenyebb kinyilatkozását.“ Így jellemzi ezt az eredetében görög és homerosi magatartást — joggal vonatkoztatva még a római pogányság utolsó nemes képviselőire és az antikvitás minden szellemi jogutódjára is — mestere nyomán *F. Altheim*, a frankfurti iskola ifjabb vezető egyénisége, akinek munkái az előbb kiemelt új heurisztikus és összefoglaló szempontokat nagy tudományos anyagismerettel és szigorú bizonyító módszerrel valósítja meg.¹⁶ Mielőtt azonban ezeknek ismertetésére rátérhetnénk, meg kell emlékeznünk néhány részben még régibb szellemű termékeiről az utóbbi évek vallástörténeti irodalmának.

(Folyt. köv.)

KERÉNYI KÁROLY.

Karl Keyssner: Studien zum griechischen Hymnus. Stuttgart 1931. 8°, 87 l.

Keyssner tanára, Fr. Pfister a würzburgi egyetem klasszikus-filológusa írja könyvének előszavában: „Die Religionsgeschichte eines Volkes ist die Geschichte seines Geistes“.¹ Pfister meggyőződését igazolni látszik az a tény, hogy a nyers és Gruppe számára is még holt vallástörténeti anyag ma mind életszerűbbé válik. Ez különösen kifejezésre jut a frankfurti iskola irataiban, amelyekről a Közlöny más helyén van szó. Keyssner tanulmányának azonban, mint az újabban annyira elterjedt „Studien zu...“ tudományos műfajnak általában, megvan az a csalóka tulajdonsága, hogy nagy probléma-terület kisajátítása ellenére is csak részletkérdéseket old meg. Holott sokkal célszerűbb volna előbb egy-egy csakugyan megoldatlan problémakör tisztázása, mint aminő pl. az orphikus himnuszok, vagy a Kallimachos-féle ú. n. Literaturhymnus stb. kérdése.

Szerző fejtegetéseinek kiindulópontja az imádság és a himnusz fogalma, melyeket párhuzamba állít a varázsigével. E három alapfogalom Pfister osztályozásában is egymás mellett szerepel: Worte an das Heilige gerichtet: Zauberspruch, Hymnos, Gebet (i. m. 193. sk.). Tény, hogy lélektani szempontból mind a három megnyilvánulás (igézés—imádság—hymnus) aktus teli életritmussal s közös kifejező eszközüik a szó. E szavak azonban semmiképen sem irányulnak egy ennyire elmosódott „szent“ fogalma felé. Itt van Pfister nyomán Keyssner megállapításainak is fogatkozása, az t. i., hogy az antik vallásos lelki realitásokat kivüleső szempontok alapján próbálja közös nevezőre hozni.

A szerző maga elé tűzött feladata: „die bestimmte sprachliche Ausdrücke und Gedankenreihen... herauszuarbeiten und im Hinblick auf das Thema darzustellen, fehlerhaft oder bruchstückweise überlieferte Hymnentexte richtigzustellen bzw. zu ergänzen. Das Reizvolle... die religiösen Grundanschauungen des griechischen Menschen darzustellen.“ Keyssner a görög himnuszban különösen az *istenábrázolás*

¹⁶ Römische Religionsgeschichte, I—III., 1931—33. Sammlung Göschen. V. ö. III., 138. l.

¹ Die Religion der Griechen u. Römer, mit einer Einführung in die vergleichende Religionswissenschaft. Darstellung u. Literaturbericht. (1918—1929—30.) Leipzig, 1930. VI. l. [Bursian-Jahresbericht.]

lás és az emberi életéről vallott felfogás állandósult motívumait igyekszik kimutatni.² Isten, mint teremtő kezdet — az epikus invocatióknak megfelelően — állandó kiindulási pont itt is (ἀρχεσθαι-motívum). A nyelvi magyarázatok általában elfogadhatók; jónak látszik az ἄρχου' ἀείδειν ilyen értelmezése (10. l.): „ich fange damit an... zu besingen“. Helyes megvilágítást nyer az isteni principium kettőssége. Olyan megállapítások azonban, mint pl. az, hogy az isten nemcsak teremt, hanem megsemmisíteni, halállal sújtani is tud, ma már nem elégtének ki bennünket. Itt kínálkoznék alkalom az isten nemző és halálthozó szerepének tisztázására. Az isteni fenségét aláfestő stílust szertelen túlzásairól *hyperbolikusnak* nevezi. Erre végső fokon már csak az elszíntelenedett jelzők torlaszai és a *παρ*-gyökérből képzett szók egyformán kísértő raja jellemzők. A görög himnusz stílus-sajátságainak meghatározásán túl nem lett volna érdektelen annak a kutatása, ami az etnográfiai hagyomány megítélésénél ma oly fontos: mi a viszony meggyökeresedett, ismételtel visszaterő nyelvi formák és belső tartalom között? A cél: pontos meglátása annak, hol nyujt az író vagy költő az állandósult *τόπος*-ok keretén belül is újat, értékeset? Végül arra is vártunk volna utalást, hogy a görög vallási életnek jellemzőbb kifejezője a himnusz, mint az imádság. Ez utóbbi, mint primitív fokon általában a 'do ut des' elv alapján szokott állni. A himnusz az egyéni imádsággal szemben szociális természetű és egyéni vágyaktól nem zavartva mutatja a görögségnek istencivel szemben való magatartását.

Keyssner ugyan figyelemreméltó munkával egybehordta a görög himnusz sajátos topos-anyagát, összeállítása, rendszere azonban megterséges és ilymódon történeti fejlődésre, műtaji elkülönülésekre nem lehet tekintettel. Szem elől tévesztette azt, hogy általános lelki realitás sok alapján induló osztályozás még a klasszikus ókor körvonalazható határain belül is más vallási és művelődési talajból fakad Homerosnál, és — mondjuk — az orphikusoknál. A szövegjavítások és magyarázatok terén viszont érdemlegesen nyujt.

Nagy Ferenc.

Zum Problem der Foruminnschrift unter dem Lapis niger. Klio, Beiheft 27. Leipzig 1932. 8°, 90 l.

I. *Zwei neuere Lösungsversuche (Graffunder u. Stroux)* von Franz Leifer.

II. *Deutungsversuch* von Emil Goldmann.

A felirat megfejtését évtizedek óta már többen megkísérelték. Legújában J. Stroux, müncheni klasszikus-filológus hívta fel e problémára a tudós világ figyelmét. Stroux csupán röviden érinti a felirat topográfiai vonatkozásait s azt mintegy korából, környezetéből kiragadva vizsgálja. Ellentété P. Graffunder a korán elhunyt ókor-történész, kinek 'Róma' cikke a Pauly—Wissowa R. E.-ből bizonyára ismert a Közlöny olvasói előtt. Graffunder kiindulása az, hogy a Lapis niger nem egy bizonyos fekete követ jelent (így különösen Hülsennél), hanem fekete „kövezet“et, amelyre hasonló értelemben már Verrius Flaccus is utal. Graffunder mindenestre alapos előmunkálatokat végzett. Helymeghatározás, rétegz, környezetrajz, datálás stb., mindennek a megközelítő ismerete számunkra az ő érdeme. Emellett nem egy olyan összefüggésre mutat rá, amely eddigelé rejtett volt előttünk. (Pl. Cicero de re publ. II. 20., 35.)

² V. ö. a bíralt munka részletesebb kidolgozásának címével: „Gottesvorstellung u. Lebensauffassung im griech. Hymnus.“ Würzburger Studien zur Altertumswissenschaft, 2.

A discussiót most két bécsi jogtörténész indította meg. Az egyik, Fr. Leifer tisztázza a probléma eddigi állását és főleg Graffunder alapján vizsgálja az oszlopfelirat fennmaradt szövegrészének epigráfikus képét. A másik, Emil Goldmann a quoiavelod-komplexum meglepően egyszerű megfejtése útján szolgáltat alapot a felirat megértéséhez. A felirat megfejtése Goldmann szerint: Quoi hod[ke saxoni vio lased, diovei s]akros es[ed. Sord[es quoi faxe]d pe(r) res anov]a(s) sa[k]ras, | regei l[ege(d) datod ove(m) m]asem ha(u) velod n]equam. | Quos r[ex skiad agese v]iad plastro]m, kalato]rem had[k(e) enhibese iou bead. kit]od iouxmen]ta kapiad it(a) av[orta(d), do]m ite(r) ri]ted fakit rex. | ove(m) mase]m, quoi ha(u) | velod nequ[am est, re]gei dat]od iovestod | eloquiod [legis].

Tartalma: egyfelől biztosítja a kő sérthetetlenségét, fenyegetve a szentségtörőket, másfelől távoltartja a rex sacrorum vallásos cselekvésétől a zavaró momentumokat. Itt ünnepi körmenet esetére utasítja a rex calatorát: a vallásos cselekvés útját keresztvezőknek engesztelő áldozatot kell bemutatniuk.

A szerző maga is kiemeli, hogy úgyszólván teljes egészében kicserélhető kiegészítéseket ad. A kiegészítések terjedelme pedig nem olyan, hogy teljes biztosságra igényt tarthatna. Az érdekes kísérletet bizonyára értékes hozzászólások fogják követni.

Budapest.

NAGY FERENC.

ADDENDA RECENTIORA AD „HOMERUS COMPORATUS IV“.

(Folytatás az 1932. évfolyam 183. lapjáról.)

Mindegyik esetben mindég: az általán „régebbinek“ vett irracionális és a „későbbi“ racionális fokozatok illetve törekvések *nem* követték egymást, hanem együtt működtek. S ez a szimultánitás lesz jellemző, túl a filozófián, végig a gondolkozás és így például a (görög) orvostudomány területén is, amelyik — fordítva, éppen kauzális beállítottság célkitűzésével indulván — a maga részéről állandóan „babonás“ gondolatokkal volt kénytelen a mindig elért, tisztult tételeket „regenerálni“. Apriori is már különben, a Corpus tana pl. a καθ' ὅλην τὴν οὐσίαν ἐνεργούοντα φάρμακα-ról, (ahogy a tételt a περὶ τῆς τῶν ἐν νεφροῖς παθῶν διαγνώσεως keresztény szerzője megfogalmazta), a stoikusok és újplatonikusok *filozófiájából* eredt¹, akik kb. a Kr. e. III. sz. elejétől az egyén (ζῷον) és a világegyetem (κόσμος) „szimpathikus“ összefüggésének (Cicero terminusaival: a contagio, convenientia, concentus, consensus rerum) elvét („tudományos“) rendszerekbe építették; Hippokratés pedig, akire Galenos tantételét igazolandó hivatkozik — τὸ... ὁμοιοῦμένον τροφήν ὠνόμασεν (K. II, 26) úgy, hogy szerinte a táplálás a táplálkozónak áthasonítása, a τρέφεσθαι az általános asszimiláció (ὁμοιοῦσθαι) egyik jelensége, — Hippokratés egyenesen a pythagoreizmusba torkollik vissza (v. ö. Hornyánszky, i. h. 299 kk. stb.),² amelyről láttuk már, hogy

¹ Másfelől persze a természetfilozófia is táplálkozik (inkább a népszerű) orvostanból s ennek gondolatait sokszor adaptálta céljaihoz; v. ö. Aristoteles, eth. Nicom. X, 3, p. 1165: τὸ ὁμοιον τῷ ὁμοίῳ φίλον stb; Theophrastos, de caus. plant. VI, 19: ἕκαστον τρέφεται τῷ οικείῳ καὶ ἔκει τὸ συγγενές; Plutarchos, quaest. conv. IV, 1, 3; B. IV, 147. l.

² A filozófiai és orvosi gondolat összefüggésének mélységére jellemzően pl. a hippokratikus *de victu* szerzője (VI/VII c.) a τροφή hasonlító erejének működését csak egy, szintén ὁμότροπος lélek működésének cló-

benne a vallásos-költői és tudományos „gondolatok“ általában kéz a kézben szoktak összeműködni. Am közvetlenül is, (amit észre kellett már az orvostudomány történetének áttekintésénél vennünk): ezen a területen a mágikus-szimpatikus sejtés szerepe éppen úgy nem szorított a fejlődés kezdetére, amint a tudományos megállapítások sem jelenthetnek soha végső kérdéslezárást. A wüzburgi sebészklínikán a D. 1929 (az ú. n. Dupuy-traktura ellen) ugyanúgy „emberháj“-at juttatnak, bár steril injekció formájában, a beteg szervezetébe, amint ezt a szert még a múlt század patikáiban keresték, vagy amint a Kr. u. I. sz.-ban az aphrodisiasi Xenokrites írta elő bizonyos bántalmakra az emberi agyvelő, hús, vér, máj, csont stb. evését. Hasonlóképp egyezik meg egy modern szanatórium, a régi és recens primitívek hite és gyakorlata (v. ö. Középausztráliáról legújabban G. Róheim, Animism and Religion, The Psychoan. Quarterly, N. York 1932, 90. l.), a költők elképzelése („Armer Heinrich“; Lenau „Savonarola“) stb. annak a drasztikusan reális gondolatnak az igenlésében, hogy a vérveszteséget vértranszfúzióval kell pótolni.¹

A tudás tehát mindig és mindenütt halad, de sohasem a mágikus érzések segítségével nélkül, aminthogy ezekben is eleve — a közös gócpontból eredőleg — van már tudás, úgy hogy a momentumok haladása és szellemi haladásunk nyilván nem történhetik az „alacsonyabbat“ elhagyni törekvésnek (elfejlődésnek) irányában. Egy Schopenhauer (Werke III, 301) nem merete a szimpatikus kúrák reális értékét kétségbevonni; Emerson félkomolyan tanácsolja (Repres. Men: Montaigne), hogy akit gyengédségi vagy kétségrohamok bántanak, „több marhahúst“ egyék; és egy modern német lelkész, Hansjakob szerint: „dass Sympathiemittel wirken, ist eben eine Tatsache, die mit Hohngelächter nicht aus der Welt geschafft werden kann“ (id. Stemplinger, 77. l.). Az emberi elme mindig egyszerre jár két úton s minden alkotásával egyszerre produkál mágikus-szimpatikusát és tudományos gondolatit, legfeljebb a szimultán működő erőmomentumok viszonyszáma változik meg alkalomszerűen. Csakis arról lehet tehát szó (és itt van a „hiba“), hogy amennyiben magunkat is szükségképpen csak a megismerő apparátus segítségével ismerhetjük meg, nem mindig lesz könnyű észrevennünk, mennyire az egyikúán progresszív gondolkozás képére hamisítottuk meg a valóságos lelki történésnek életszerűen komplex jellegét; és nem mindig tudjuk kiszámítani, mennyire vagyunk felületesekek, amikor egydimenziósan babonának, hitnek, tudásnak stb. minősítjük az embert jelentő összes (ideális-misztikus és pozitivistá pragmatikus) tendenciáknak eleven összeműködését. Lényegében így nyilván, mindenfajta gondolati minősítésünk nem más, mint eleve hibás apotiori-, a praktikus használatot szolgáló segítség-féle s nem maga a valóság. Mi, a mai Európa lakói — értelmi tudásunk jelen állása szerint — „fekete mágjának“ minősítjük és minősíthetjük ugyanazt, ami az afrikai néger törzsnek („természetes“) tudományos törekvések summáját jelenti. Végeredményben azonban ez épp olyan közömbös, mintha másrészt bizonyos mértékben ἐπιστήμη-vé emelhetjük (anélkül, természetesen, hogy mindörökre azzá tehetnők), amit például Parmenides „költőien“ tanított az emlékezetéről, mint az anyag általános

feltétele alapján tudja elképzelni (a részletekhez v. ö. Reinhardt interpretálását, i. h. 56 kk.,) vagyis nála a τροφή ismert orvosi problémája valójában lélektani problémává van áttolva és gondolva.

¹ A rómaiak, csakúgy mint a mai Európában is sok helyt, főleg epilepsia ellen szokták inni a friss embervért (Plin. XXVIII. 1, 4; Celsus III, 23; Aretaeus, I 312 Kühn; v. ö. fent, 1932: 178 k. is).

tulajdonságáról; amit a hylozoisták egykor „vallásosan“ hittek a lélekről, ill. θεϊον-ról (δαίμων, θεός), mint az őszanyagok szimpatikus hatóerejének okáról; amit számos primitív sőt kultúr nép „babonásan“ tart az egyes testrészek (vese, máj, ágyék stb.) ἰδιότης-ét képviselő különféle természetfeletti egyéniségekről,¹ stb. A lényeg csak maga a megéltség lehet, amíg mágius és tudományos egyszerűen — egyik sem. Amelynek tehát „mágia“ és „tudomány“ nem sorrendben egymás után következő alakulatok, hanem kiszámíthatatlan összetételű keresztmetszet-praeeparatumok.

Ha azonban ezt a hibát exponáltuk, tulajdonképpen már annak a posztulált helyesebb fejlődésmenetnek a körvonalait is megkaptuk, amelynek nyilván éppen ezt, a szellemi jelenségek most felismert valódi természetének az érvénycsülését kell megengednie. Amelynek tehát — mert ez a két formula egyértelmű — természetessé, sőt egyedül természetessé kell segítenie mindent, ami a (téves) evolúciós felfogás mellett szükségképpen maradt érthetetlennek és zavarónak; így a mágius, vallásos, költői és tudományos árnyalatok jelentkezéseiben mutatkozó teljes (időbeli) következtelenséget, sőt jellemző egymásmellettséget; a látszólagos visszaesések sőt visszanyúlások állandó ismétlődését (ide tartozik a survival kérdése) és az egyes alakzatok amorph meghatározhatatlanságát, tehát a nemtiszta, téves vagy hybrid alakok szükségszerű egyenjogosultságát is, stb. S ilyen „fejlődés“ nyilván csak egy széles hullámgűrűkben haladó fejlődés lehet, amely az élmény centrumából a szerint determinálódik, hogy — az egyes esetekben találkozók állandó vagy alkalmi adottság szerint — az élményritmus milyen erős radiálálásának kellett milyen erős gondolati kontrollokba ütköznie.

Ezt a pályát különben más összefüggésben (pl. fent 1926, 78 kk. és Auszug aus d. Quartalschr. EphK. 1926, 16 k. és 25 kk. stb.) többször traszíroztuk már. De egy hasonló értelmű fejlődéselképzelést még a görögöknel, és pedig az annyira intellektualista, tehát sokban „evolúciósan“ gondolkozó Platon *Menon*-jának egyik nagyszerű, bár reá jellemző játékosággal rögtön „visszaejtett“ felvillanásából is restaurálhatunk². Platon δόξα-fogalma nevezetesen lényegben pontosan megfelel a szellemi tényészet általunk kontemplált elemi vagy alaptermészetének, mert a. m. tudó hit vagy irracionális tudás — utóbbi árnyalat inkább az ú. n. ἀληθής δόξα —, és mint paradoxul eleven komplexitás, amely „fentről“ (pythagorista frazeologia szerint: egy előző életből emlék-gyanánt) van a nagy költőknek, papoknak και ἄλλοι πολλοὶ ὄσοι θεῖοι εἰσὶν (81 b) kiváltságul adva, megfelelő esetben elvihet egészen Platon egyoldalú intellektualizmusának céljához: a tiszta tudásig (ἐπιστήμη) való felemelkedéshez is (δόξα=ὀπώνοια πιθανή → λογική εὐρησις=ἐπιστήμη). S ennyiben — csakugyan — beszélhetünk Platonnak egy, az evolúciós fejlődéstempót helyettesíteni ill. helyesbíteni hivatott próbálkozásáról, még ha ő ezt az „új“ fejlődéstempót más, egy neki modern képlettel (vö. már Euthyphron, 11c; Menon 97d-hez l. A. Croiset-L. Bodin, Coll. d' Univ. de France, 1923, 275 k.) úgy is fejezi ki, hogy az ὄντως ὄν igazságot keresőnek αἰτίας λογισμῷ kell az ὀρθή δόξα misztikus-eleven, elfolyó lényegét, ezt a

¹ Ehhez l. Danzel, Kultur und Religion des primitiven Menschen, 1924, 39 kk.; Magie u. Geheimwiss., 1924, 31 kk.; Der magische Mensch 1928, 66 kk.; Symbole stb. 1930, 72—78 tábla és hozzá l. Staudenmaier, Die Magie als experimentelle Naturwissenschaft, 1921¹, főleg 67, 139, 154 kk.

² Platon szavainak követtük értelmezését és az elképzelés valóban platoni voltát (hogyan és mennyiben?) egy, a filozófus ismeretelméletéről szóló dolgozatban külön szándékozom megindokolni.

bizonytalan állásából játékosan elszökni fenyegető Daidalos-féle műremeket maradandó, neki is használható tudássá megszilárdítani (a δόξα — mondja — ἐπειδὴν· δεθῶσιν, πρῶτον μὲν ἐπιστήμαι γίνονται, azaz tudás mint gondolati alkotás,.. ἐπεὶτα μόνιμα, azaz maradandó, biztos ἐπιστήμη). Érdemben t. i. ez a képlet is, mint a koncentrikus hullámoké, (1) apriori kizárja az evolúció-gondolatot: az egyéni δεσμός-képesség természete szerint olyan kiszámíthatatlan, hogy az alapos δόξα szerencsés esetben akár eleve tudás, οὐδὲν χεῖρων ἡγεμῶν προηήσεως (i. h. 97b/c) is lehet és semmi legmagasabb δεσμός nem zárhatja ki bármily következő (ugyancsak egyénien adott) eset találkozását; az alacsony után nem kell majd szabályszerűen a magasabbnak következnie, stb. De (2) pozitív irányban is: a Platon-féle képlettel a *mibenlétet* illetően ugyancsak a bizonytalan (elhatárolhatatlan) megformálatlanság eredeti állapota, a *fejldésre* vonatkozóan emez elsődleges amorfság egyéni képességek szerint való szeszélyes tagozódásának a szükségessége hangsúlyozódik. Akár tehát a magunk, akár Plato szemével, elfogulatlanul nézve: nem az idő, hanem szükségkép és elsősorban annak a mikéntje dönt, ahogy egy (születés, vagy önbeállítás szerint) speciális alkat összes „egyéb“ eleve adott képességei (az irracionális „intuicio“) és „logikus“ béklyó-tudása (racionális készsége) egybizonyos, állandó vagy aktuális, kényszerű vagy szándékos esetben, egymással meg az általános viszonyokkal találkozhattak.

S ennyiben igazoltnak vehetjük, ha eljárásunk eleve nem annak a szétválasztását erőszakolta, hogy a „homo est“ gondolat egyes találkozásában mi, illetve milyen fokig tartozik a kultusz, vallás, babona, filozófia, tudomány stb. értékkategóriájába, hanem erre való tekintet nélkül egyszerűen *dolgozott velük*. Valóban, helyesen csak — a gondolkozás idegen célját szolgáló szétválasztástól és az ennek lényegtelen természetét honoráló (egyenes) fejlődésvonaltól *függetlenül* — magát az alapot, ebben az esetben azt a centrális élményt volt szabad nézünk, amelyet a gondolatosság nyelvére, mint az élet és az ember összefüggését, a legkülönbözőbb gondolati szinteken lehet lefordítanunk. Magát az alapot, amely nyilván egyazonos volt akkor is, amikor gondolkozásunk előtt az „irracionális varázsérzés“ sötét sejtelme gyanánt, és akkor is, amikor a törvényszerűségeket kereső „tiszta“ tudomány területére tartozóként revelálódott. Ugyanúgy, amint a primitív ember előtt sincs lényeges különbség ama „természetes“ tény, hogy az étel erősíti a kimerült testet és ama „mágikus“ tény közt, hogy a tigrissziv elfogyasztása bátorságot ad (Müller-Freienfels, Psychologie der Religion II, 1920, 58. l.). Nincs, mert a természeti ember értelmi differenciálatlansága nem vitte el őt a mi hibánk forrásáig; számára még a gondolati elhatárolás nem teremtette meg a „varázs“ és a „tudás“ igazában külön provinciáit.

*

Ezen a hosszú úton tárgyalásunk, természetesen nemcsak a „babona“ és „tudás“ viszonyát tisztázó elméleti és rendszerező szempontokat, hanem praktikus és heurisztikus elveknek a segítségét is nyerte. Amennyiben t. i. lényegileg minden a produkáló alkatnak intuiciós és béklyó-képességén, tehát e képesség kényszerű és önkényes beállításain múlik, másszóval: amennyiben felmentve érezhetjük magunkat az evolúciós sor szerint való gondolkozás kényszerétől, jogunk is lesz nyilván mindenütt, ahol ez segítséget ígér, számolni egy, a fejlődési foktól *függetlenül* „tudó“ költő kénytelen elhallgatásainak vagy éppen ellenkezően, önkénytelen elszólásainak momentumaival is (vö. kül. Ethnographia 1917, 237 kk. és Yearbook of the New Society of Letters at Lund 1924,

149 kk.). Ennyiben azonban felfogásunk már váratlan mérvben lendíthet éppen jelen addendumunknak legfőbb nehézségén, azon is, hogy az eposzok elenyészően keveset mondanak a „homo est“-gondolat Homeros-korabeli és azt megelőző életére vonatkozólag. Lendíthet, mert módot adott kezünkbe, hogy az eposzköltészet gyér adatait, egy előítélet szorításától szabadulva, úgyszólván a semmiből is, szaporíthassuk. Ennek a szempontnak gyakorlati fontosságát mégis, csak egy további exkurzusunk fogja közelebről igazolhatni. MARÓT KÁROLY.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK ÉS ISMERTETÉSEK

Tanaquillus Faber a hajó allegóriájáról

Mindazok, akik újabban a Herakleitos grammatikus által allegórikus értelmezés kíséretében hagyományozott Alkaios-fragmentum magyarázatával foglalkoztak, mint biztos adattal számolnak a görög mintát tovább fejlesztő Horatius *O navis referent*... kezdőtű ódájának allegória voltával.¹ *Navem pro re publica, fluctus et tempestates pro bellis civilibus, portum pro pace atque concordia dicit*, mondja Quintilianus s az ő tekintélye mellett szóba sem igen kerül, hogy az ókori magyarázat korántsem áll egységescen mögötte. Allegória voltát nem vonják ugyan kétségbe, de részben másként magyarázzák Porphyrio (*in hac ode ad Marcum Brutum loquitur, qui apud Philippos Macedoniae urbem ab Augusto fusus videbatur rursus instruere se ad pugnam*) és Pseudo—Acro (*Per allegoriam ode ista bellum civile designat, ut quidam volunt, bár mindenesetre hozzáteszi: alii rempublicam*). Minthogy kézikönyveink bibliográfiai lelkiismerete csak egészen kivételesen nyúl vissza Bentley vagy Wolf Frigyes Agost mögé, teljesen felcsúszásba kerültek a jeles francia humanistának, Tanaquillus Fabernek (Lafévre) érdekes fejtegetései,² melyekben határozottan szembehelyezkedik Quintilianus magyarázatával. Érvei közül a legtöbb figyelmet az első érdemli, ez sem a Horatius-interpretáció, hanem az európai ízlés története szempontjából, amennyiben az allegória századától már megcsömörlött, kora átlag színvonalánál emelkedettebb ízlésű XVII. századi francia nyilatkozik meg benne: *Primum nimis anxiam et subtiliter molestam, intricatamque esse allegoriam illam, si quidem allegoria sit. Nam Navim quidem pro Republica sumi, novum non est; fluctus pro bellorum motibus accipi; pacem porro et concordiam, per portum intelligi, nemo negaverit: Sed allegoriam ad minutias et quisquilias ita deducere, ut vel puerilis, vel obscura fiat, id vero est, quod de Horatio, aut alio quovis scriptore, qui modo ineptus non sit, nemo suspicetur. Hic autem non Navem modo vides, Clarissime Delogi, sed latus navis, sed vela, sed antenas, sed carinam, sed malum, sed materiam, sed puppim et quid non? Az a tendencia, mely a klasszikus ókort mint örök eszményt őrzi és hirdeti meg nemzedékről-nemzedékre, két ellentétes irányban érvényesül: az antiqvitás az örök mérték és mintakép, de éppen ez eszményszerűség vonja maga után nem egyszer, hogy a korszerű interpretáció önkéntelenül is a maga stílus-eszménye, a közízlés aktuális követelménye szerint igazít rajta. Tudományunk történetének ez nem túlságosan vigasztaló, de semmi esetre sem letagadható, s ha önismeretre és önkritikára int, nem is egészen értéktelen tanulsága.*

Budapest.

Waldapfel Imre.

¹ V. ö. Nagy Ferenc, EphK. 1933., 39—40. I.

² Tanaquilli Fabri *Epistolae*. I. Salmur, 1674. 178. II. (Epist. LIII. V. Cl. Jacobo Delogio.)

Virgilio: Il libro di Didone. Testo con tradizione a fronte seguito da ampio commento interpretativo ed estetico a cura di Corso Buscaroli. Opera premiata (1930) dal Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere. Milano—Genova—Roma—Napoli, Società Anonima Editrice Dante Alighieri, 1932. 8-r. XVI + 520 l.

...*nec legitur pars ulla magis de corpore toto*: ezt az ovidiusi mondatot bocsátja előre kiadása mottójával Buscaroli, a mozgékony imolai humanista, és hogy ez — tapasztalataink szerint is — legalább Olaszországban valóban így van, az kétségtelenül külső és belső feltevéle volt e hatalmas méretű kommentár létrejöttének. De mindnyájunknak, akik az egész Vergiliust osztatlanul szeretjük, amint meglepésszerűen kézhez kaptuk ezt a nagyformátumú vaskos kötetet, szintén azt kellett kívánnunk, hogy bárcsak a VI. ének Norden-féle magyarázatának hírével és értékével versenyezhetne. A nagyműveltségű és a Vergilius-irodalomban kitűnő olvasottságú Buscaroli azonban maga is teljes tudatában van annak, hogy az ő világa, temperamentumban és az ókorhoz való szubjektív, esztétikai magatartásban más világ, mint az, amelyet a nordeni filológia perspektívája nyit előttünk. A nem-román Európában még az angolok konzervatív humanista-klasszicizmusa áll legközelebb ehhez a kommentálási módhoz. B. sokkal messzebbmenően is veszi figyelembe az angol magyarázó-irodalmat, mint akár a németeknél, akár a franciáknál szokás. Ez utóbbiak természetesen szintén megkapják az őket megillető helyet, s ezzel B. szinte a nem-német Európa tipikus Vergilius-komentátorává lesz — bár ő, mint német költők olasz fordítója, a német tudomány irodalmát sem óhajtja figyelmen kívül hagyni. Általában azért a tárgyi, történeti és főként az antikvitás teljességéből való megértésért, amely nemcsak német, hanem a történeti filológia fejlődési és továbbfejlődési foka Németországon kívül is, nem fogunk B. kommentárjához fordulni, hanem pl. Dido ál-mágikus máglyarakásának pontos magyarázatáért most már a hozzá-írtó norvég tudós, S. Eitrem azóta megjelent cikkéhez: *Das Ende Didos in Vergils Aeneis* (Festschrift til Halvdan Koht, 1933). B.-nak hálás lehet az olasz tudomány, még a nála történetibb is, hogy felvonultatásával és felhasználásával akaratlanul is ilyen tekintélyes képet nyújt róla. És hálás lehet az olasz tudományon kívül élő filológus, akit kézikönyvei rendszerint nem tájékoztatnak erről a gazdag filológiai irodalomról. Sőt hálás a B.-tól idézett régiekért is, Leopardiért, a költőért, aki ilyen finom, minden filológus-magyarázónak lelkére köthető észrevételekkel szolgál (B.-nál ad v. 17.): „se la frase è ardita e rara, lo stesso incerto, e lontano, e ardito, e inusitato, e indefinito... le conferisce quel vago che sarà sempre in massimo pregio presso chiunque conosca la vera natura della poesia“. És azután egy példával kapcsolatban (Georg. I. 44.): *Zephyro putris se glæba resolvit* — „una frase regolarissima, e nondimeno regolarmente e grammaticalmente indefinita di significazione, perochè nessuno potrà dire se quel *Zephyro* significhi al zefiro, per lo zefiro, col zefiro ecc.... Di tali frasi abbonda assai più la lingua greca. Vedete come dovevano esser poetiche le lingue antiche“. Vajjon Buscaroli, mint magyarázó és fordító, a gyakorlatban is meg tud-e maradni a költészetnek ezen az életmélvségtől rezgő hájszálvonalán? Nem enged-e utat a nyelvtani és stilisztikai meghatározások életmerezítő iskolaszellemének? Mindjárt a második sorban: *volnus alit venis* mélyen gyökeredző kétértelműségét elveszi a megállapítás, hogy *venis* jobban felfogható abl. loci-nak, mint instr.-nak. Nos, a fordítás kedvéért ilyen esetekben gyakran csakugyan dönteni kell. De B.-t ilyen döntéseknél is az vezeti, amiről kommentárja lépten-nyomon tanuskodik: ízlés.

k. k.

G. *Bellissima*: Marziale. (Conferenza tenuta in Imola il VI dic. 1931.) Imola, 1932., 34. l.

Martialis imolai tartózkodásának emlékére a város polgársága emléktáblát állított a S. Maria in Valverde templomban, azon a helyen, hol a hagyomány szerint a költőnek háza s kertje volt. Ennek az emlékek leleplezésével kapcsolatos Bellissimának, a pizai egyetem tanárának Martialisról szóló előadása, melyet az imolai közönség számára tartott.

Az előadásnak első része Martialis életével ismertet meg. Bellissima élénk színekkel festi a költő nyomorúságát s hiábavaló szaladgálását pártfogók után. Martialis életének körülményei éles ellentétben állnak irodalmi sikereivel, a gyakran éhező, rongyos művész korának legnépszerűbb s ismertebb költője. Az aranykor költőivel szemben jellemzi az, hogy széleskörű és sokrétű közönségnek ír, az előkelő társaság éppen úgy becsülte műveit (epigr. I. XV.), mint a kispolgárság és a katonák. Műveit az a gúnyolódó, gyakran triviális hangnem jellemzi, mely a rómaiaknál s a román népeknél mindig nagy hatást vált ki, hiszen a nép szellemében gyökerezik.

Bellissima előadása méltán sorakozik a római irodalomtörténet írói arcképei közé, s essay stílusának könnyedsége az antikvitásnak kiváló epigrammaíróját közelebb hozza lelkünkhöz.

Budapest.

Lengyel Dénes.

Latinisches etymologisches Wörterbuch von Alois Walde. 3. neu bearbeitete Aufl. von J. B. Hofmann, Heidelberg. C. Winter, 1932., 6. Lfg. (emő-ferő) 401—480. lap. Ara à 1'50 M.

Amint már a régebbi füzetek ismertetéseiből (56., 1932., 115. és 187.) is kitűnhetett, e szótár ma már nem is kizárólag etimológiai, hanem „szótörténeti“, éppúgy, vagy talán még inkább, mint a mult év folyamán megjelent Ernout-Meillet Dictionnaire, amely címében is viseli az „histoire des mots“-t. Részletesség és az apparátus bősége tekintetében felül is múlja Ernout-Meillet szótárát, de áttekinthetőség szempontjából, éppen a feldolgozott anyag mindenre kiterjedő részletessége miatt, mögötte is marad amannak. Ez lehet magyarázata annak a helyenként előforduló következtetlenségnek is, ami, ha nem is nagy vétek, de szépséghiba. Pl. külön címszó alatt sorolja fel az *equifer*, *equisaetum*, *equiso* szavakat, holott az azonos etimológiai körhöz tartozó *eques*-t — nagyon helyesen — *equus* alá vonta. Máskor viszont a praep.-val összetett igéket még akkor sem említi fel, ha ez félreértésre adhat alkalmat; pl. az *excindo*-hoz csatolt *excidium* mellett sem *excido* (*caedo*-ból), sem *excido* (*cado*-ból) nem szerepel, még utalás alakjában sem. Az áttekinthetőség szempontjából kifogásolható lehetne az is, hogy etimológiailag össze nem tartozó homonym szavak, mint a két *excrementum* (*cerno*, ill. *crusco*-ból) a fonétikai azonosság alapján, közös címszó alatt szerepelnek. Az előbb már említett *equus* szónál megemlíthető lett volna még: lat. *equo* (=aller à la corvée de chevaux; Ern.-Meill. 294.); gör.-arg. I. *ἵπυόδοϋ* G. D. I. 3260; óp. Viräspa (= Männer als Rosse zum Gespann habend) és Vištäspa (= verzagte, scheu Pferde habend) Air. Wb. 1454. és 1474., valamint *equila* az *equola* alak egyik változata. Ugyanúgy az *er* címszónál az osc. *hirpus*-on kívül *Hirpini* (Planta, I. 332.) és a mars.-sab *herna* mellett *Hernici* (Planta, II. 591.) népnévek is helyet találhattak volna. Kimaradt még *facio* rokonyelvű alakjainak részletes felsorolásánál az av. óp. *dātar* és úp. *dādār*.

Budapest.

Szabó Árpád.

Der deutsche Wortschatz synonymisch geordnet von Franz Dornseiff. Berlin und Leipzig, 1933. Walter de Gruyter und Co. 1. u. 2. Lfg. (1—96—256.)

Itt adunk hírt a német nyelvészeti irodalom e nagyjelentőségű vállalkozásáról, amely nemcsak szerzője révén tart számot klasszikus filológusaink érdeklődésére, hanem azért is, mert e mű csak első állomása egy speciális görög filológiai érdekeket szolgáló nyelvészeti programnak. Dornseiff már 1921-ben (*Neue Jahrbücher*, 47. évf., 422. kk.) felvetette egy synonymikai ógörög szótár tervét, amelynek megvalósítására azonban — legalább tudomásunk szerint — eddig még nem történt kísérlet. Célja ennek és az ugyanezen mintára felépítendő görög szótárnak, hogy olyan, lehetőleg teljes, tárgyi szempontok szerint rendezett áttekintést nyújtson a nyelv egész területéről, amely először fogja lehetővé tenni, hogy rendszeres összeállításban lássuk magunk előtt a nyelvnek, mint kifejező eszköznek anyagát: a szókincset. Az eddig ismert, tudományos célokra szolgáló alfabetikus és etimológiai szótárak ezt az áttekintést, egyéb előnyeik mellett, éppen egyoldalúságuk miatt nem adhatták meg. E szótárak ugyanis, a beszéd által a fogalmak kifejezésére használt fonetikus egységekből, a szavakból indultak ki, keresve a fogalmat vagy fogalomkört, amit a szavak jelentenek (semasiológiai, jelentéstani szemlélet). A fogalmak és a fogalmakat jelentő szavak kettőssége alapján azonban ellentétes irányú kutatás is elképzelhető; kiindulva a fogalmakból kereshetem a szavakat, amelyek ezeket jelölik (onomasiológiai: jelöléstani szemlélet). A szókutatás e két formája közül az utóbbi, a komoly tudományos igényekkel fellépő nyelvészet részéről kellő figyelemben eddig még nem részesült, bár az utóbbi évtizedekben e téren is mind nagyobb érdeklődéssel találkozunk. (Erről a mű bevezetése nyújt kimerítő tájékoztatást, a legrégebbi kezdeményezésekre is kiterjedő alapos bibliográfiával.)

Amint az előbbiek alapján kitűnik, ez az újfajta szótár a synchronisztikus nyelvszemlélet céljait látszik szolgálni. Mert valamely nyelv szókincsét csak akkor rendezhetem fogalmi csoportok szerint, ha lehetőleg rövid periódusra korlátozva vizsgálódásom körét, igyekszem megállapítani azokat az összes fogalmi köröket, amelyek mint címszók alá rendezem a szókincset. Ez a megszorítás az első pillanatra talán nem látszik elég megokoltnak, de mindjárt világosan érthető lesz, ha görög szempontokat vesszünk figyelembe, amelyek kedvéért épp e helyen bátorkodunk néhány észrevételt tenni. Annak a célnak, amelyet Dornseiff német szótára tűz maga elé, teljes egészében eleget lehet tenni, legalább is elvileg; mert olyan pillanatfelvételt akar adni a német nyelv életéből, amely azt mutatja, hogy 1933-ban németül gondolkozó emberek milyen szavakat használtak meglévő fogalmaik kifejezésére. De mi lesz akkor, ha ugyanilyen képet akarok nyerni a legalább is 1000 éves élettartamú ógörög nyelvről? Lehet-e egy képbe süríteni egy évezred fogalmainak fejlődését a vele kapcsolatos onomasiológiai fejlődéssel? Azt hisszük — legalább is addig, amíg előkészítő részletmunkálatunk nincsenek — nem! Ilyen előkészítő munkálatok lennének a tárgyalt német szótáron kívül elsősorban a görög auktorok, vagy esetleg irodalmi korok szókincsének feldolgozása külön-külön, onomasiológiai szempontok szerint. Így elkerülhető lenne az, hogy a homerosi primitív fogalomvilág szavai megkülönböztetés nélkül Platon és Aristoteles szókincse mellett álljanak. Ha ezek megvannak, ezek alapján lehetne összeállítani a *Thesaurus synonymorum*-ot, amely természetesen nem nélkülözheti az egyes szavaknál az auctor-ra és előfordulási helyre vonatkozó utalásokat sem, ahol t. i. a tárgyalt szó a címszó fogalmának

kifejezésére szolgál. Az ily módon elkészítendő görög szótár különböz-
nék ugyan a Deutscher Wortschatz-ban megadott mintától, de teljesebb
is lenne, mert nem pillanatfelvételt adna a görög nyelvről, hanem a rá-
vonatkozó képek albumát.

Ami magát a gondolatot illeti, nem lehet eléggé hangsúlyozni nagy
jelentőségét nemcsak nyelvészeti és pszichológiai, hanem gyakorlati
szempontból is. Örömmel üdvözljük hát ez új kezdeményezést, amely
— reméljük — éppúgy hasznára lesz a nyelvésznek, mint a szorosabb
értelemben vett klasszika-filológiának.

Az eddig megjelent két füzet a húsz fejezetre osztandó szókincs-
ből a következő kilencet tartalmazza: 1. idő, 2. tér, 3. tömeg, 4. lényeg,
5. külső hatás, 6. szervetlen világ, 7. növény, állat, ember, 8. helyváltozás,
9. akarás, cselekvés. Ezek a fejezetek ismét alfejezetekre bomlanak,
pl. a 6. szervetlen világ című fejezet külön körökben tárgyalja a világ-
mindenség, csillag, föld, időjárás, szép idő, szél, stb.-re vonatkozó
szavakat.

Ezek a körök bekezdéseiket a nyelvtani kategóriák szerint sorol-
ják egymás alá, nem hagyva figyelmen kívül még a mondathelyettesítő
mozdulatokat sem, pl. bólintás, fejrázás, stb. Az egyes bekezdéseken
belül a szavak sorrendje a könnyű ellenőrzés céljából alfabetikus.

Érthető ugyan, de a szigorú tudományosság alapján nem helyesel-
hető, hogy a szerző, bár előszavában azt állítja, hogy szótárának min-
dent össze kell gyűjtenie, „was tatsächlich gesagt wird, nicht nur was
gesagt werden sollte“, mégis itt-ott a teljes felsorolás helyett, túlságos
szemérmertességből, u. s. w. jelzést használ.

Szabó Árpád.

*Újabb dolgozatok ókortudományunk köréből.**

* *Kuzsinszky Bálint*: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban.
Budapest régiségei, XI. Budapest, 1932. 1—423. l.

* *Nagy Lajos*: Az óbudai ókeresztény Cella Trichora a Raktár-
utcában. Az Aquincumi Múzeum kiadványa, 1931. 1—99. l.

* *Husztli József*: Hegedűs István r. tag emlékezete. Akadémiai
emlékbeszéd, XXI 12. Budapest, 1932. 1—27. l.

Kerényi Károly: Pannonia. Magyar Nyelv, XXVIII. Budapest, 1932.
281—291. l.

Karl Kerényi: Pannonia. Glotta, XXII. Göttingen, 1933. 31—42. l.

K. Kerényi: Altitalische Götterverbindungen. Studi e Materiali
di Storia delle Religioni, IX. Bologna, 1933. 17—28. l.

Kerényi Károly: Halhatatlanság és Apollon-vallás. Athenaeum,
XIX. Budapest, 1933. 106—118. l.

Karl Kerényi: Kroll, Gott und Hölle. Gnomon, IX. Berlin, 1933.
363—371. l.

Karl Kerényi: "Avodoc-Darstellung in Brindisi. Archiv für Religions-
wissenschaft, XXX. Leipzig, 1933. 271—307. l.

* *Szilágyi János*: A pannóniai bélyeges téglák. Dissertationes
Pannonicae, II. 1. Budapest, 1933. 110 l. + XXXII tábla.

* *Förster Aurél*: Wilamowitz-Moellendorf Ulrik báró emlékezete.
Akadémiai emlékbeszéd. Budapest 1933.

A *gal jelzettekre visszatérünk.

Ünnepi szám Petz Gedeon 70. születésnapjára.

1933. AUG.—OKT.

LVII. ÉVFOLYAM

VII—VIII. FÜZET

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1933

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

TARTALOM

Lap

Bleyer Jakob: Dr. Petz Gedeon professzor úrnak 70. születésnapjára 127

Értekezések.

<i>Kornis Gyula</i> : Középkiskoláink elnémetesítése az abszolutizmus alatt	129
<i>Gréb Gyula</i> : Scheuerberg	142
<i>Huss Richárd</i> : Az ú. n. indogermán labiovelárisok kérdéséhez	147
<i>Karl Kerényi</i> : Telesphoros	156
<i>Lux Gyula</i> : Téves adatok Dobsina településtörténetéről	165
<i>Schwartz Elemér</i> : Dülönév és telepítéstörténet	175
<i>Weidlein János</i> : Német dülöneveink jelentősége a magyar tudományosság szempontjából	183
<i>Koszó János</i> : A XVIII. századi magyar barokk és Faludi Ferenc	187
<i>Kurzweil Géza</i> : Hans Sachs hazánkban	191
<i>Pukánszky Béla</i> : Pulszky Ferencné, Walter Teréz útja a németstől a magyarsághoz	197
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : Petz Lipót és Fáy András levélváltása	204

INHALT

J. Bleyer: Herrn Prof. Dr. G. Petz zum 70-sten Geburtstag 127

Abhandlungen.

<i>J. Kornis</i> : Die Germanisierung unserer höheren Schulen zur Zeit des Absolutismus	129
<i>J. Gréb</i> : Scheuerberg	142
<i>R. Huss</i> : Zum Problem der sogen. indogerman. Labiovelaren	147
<i>K. Kerényi</i> : Telesphoros	156
<i>J. Lux</i> : Unrichtige Daten die Gründung Dobsina's (Dobschau) betreffend	165
<i>E. Schwartz</i> : Flurnamen und Niederlassungsgeschichte	175
<i>J. Weidlein</i> : Die Bedeutung unserer deutschen Flurnamen für die ung. Wissenschaft	183
<i>J. Koszó</i> : Ung. Barock des XVIII. Jh. und Franz Faludi	187
<i>G. Kurzweil</i> : Hans Sachs in Ungarn	191
<i>B. Pukánszky</i> : Frau Pulszky's, geb. Th. Walter, Weg vom Deutschtum zum Ungartum	197
<i>J. Pukánszky—Kádár</i> : Der Briefwechsel zwischen L. Petz und. A. Fáy	204

Hibaigazítás.

A tartalomjegyzékből kimaradt a következő értekezés:

Melich János: Merja, Mordva 171

Fehlerberichtigung.

Aus der Inhaltsangabe fehlt der Titel folgender Abhandlung:

J. Melich: Merja, Mordva 171

...the first of the ...

...the second of the ...

...the third of the ...

...the fourth of the ...

...the fifth of the ...

...the sixth of the ...

...the seventh of the ...

...the eighth of the ...

...the ninth of the ...

...the tenth of the ...

...the eleventh of the ...

...the twelfth of the ...

...the thirteenth of the ...

...the fourteenth of the ...

...the fifteenth of the ...

...the sixteenth of the ...

...the seventeenth of the ...

...the eighteenth of the ...

DR. PETZ GEDEON.

DR. PETZ GEDEON PROFESSZOR ÚRNAK 70-İK SZÜLETÉSNAPIJÁRA.

(1933. nov. 24.)

Folyóiratunknak ezt a számát tisztelettel és hálával ajánljuk mesterünknek és barátunknak, Petz Gedeon professzor úrnak hetvenedik születésnapjára.

Petz Gedeon 1863 november 24-én született Harkán, Sopron megyében. Életútja a német evangélikus paplaktól indul el, amelyből Magyarországon is a nyugati keresztény szellemiségnek annyi kiváló, a magyar haza szeretetétől áthatott ápolója származott. 1873—1881-ig a pozsonyi evangélikus liceum tanulója és innen a budapesti egyetemre megy, ahol magyar és német filológiát tanul s ahol Gyulai Pál és Heinrich Gusztáv legmarkánsabb mesterei. Budapesti egyetemi tanulmányai elvégzése után Trefort Agost közoktatásügyi miniszter külföldi ösztöndíjat adományozott neki, azzal az utasítással, hogy német főiskolákon továbbképezze magát a germanisztikában. E célból látogatta 1885/86-ban a breisgauri freiburgi, 1886/87-ben pedig a lipcsei és berlini egyetemeket. A germanisztika egész területére kiterjedt figyelme, de különösen az akkor virágzásnak induló újgrammatikai iskola nyelvtudományi módszere volt rá gyümölcsöző hatással. Tanárai Freiburgban Karl Brugmann, Hermann Paul és honfitársunk, az anglista Schröer Arnold, Lipcsében Friedrich Zarneke, Karl v. Bahder, Rudolf Kögel, August Lexkien és Wilhelm Wundt, Berlinben pedig Erich Schmidt, Julius Hoffory és Eduard Schröder voltak. A német egyetemeken sok tanulótlársával kötött barátságot; ezek később kiváló tudósokká és egyetemi tanárokká lettek s legtöbbjük barátsága egész életén át kísérte Petz Gedeont, így Andres Heusleré, Friedrich Kauffmanné, John Meieré, Friedrich Brauné, Eduard Hoffmann-Krayeré Freiburgból, Wilhelm Streitbergé, Viktor Michelsé, az angol Josef Wrighté Lipcséből.

Hazájába visszatérve, 1888-ban a budapesti evangélikus gimnázium tanára lett, miután már 1887-ben a budapesti tudományegyetemen a német nyelvtudományból magántanári képe-

¹ Petz Gedeon az EPhK modernfilológiai részének szerkesztője volt 1892-től 1902-ig és a Budapesti Philológiai Társaság tiszteletbeli tagja 1932 óta.

sítést nyert. 1896-ban a budapesti egyetemen a német nyelv- tudomány rendkívüli, 1904-ben rendes tanára lett.

Petz Gedeon csaknem félszázada három irányban fejtett ki hatást teljes odaadással és csendes munkával.

Mint *tanár* nemzedékeket nevelt fel, germanisták ezreit — közép- és főiskoláinkon alig van német tanár, aki ne lett volna tanítványa — s így közvetlenül és közvetve a német tudomány és német műveltségnek olyan terjesztőjévé lett, aminő Heinrich Gusztávon kívül az utolsó száz esztendőben nem volt Magyarországon. Mindenkor híven ragaszkodott a hazai német- ségnek tiszteletreméltóan régi, családjába is nemzedékeken át öröklődött hagyományaihoz s a német műveltséget a magyar kultúra szolgálatába állítva ültette át magyar földbe. Az egye- temi ifjúságnak mindig melegen érző és önzetlen barátja volt s ezt a barátságot az ifjúság évtizedeken át hálás rokonszen- vel és ragaszkodással viszonzta.

Mint *tudós* értékeset és maradandót alkotott és kutatásai hungariztikánknak és germanisztikánknak integráns részeivé lettek. A magyarországi német nyelvészetben új iskolát terem- tett és mint a magyarországi német nyelvjáráskutatás megindí- tója, ösztönzően hatott a német dialektológia fejlődésére; de a magyar nyelv- és irodalomtudományt is sokféleképen termé- kenyítette meg írásban és szóval egyaránt.

A nevelőn és tudóson túl mégis az *emberben* van Petz Gedeon legigazibb értéke, az ő nemes, erkölcsi és szellemi magasságban fénylő tiszta személyiségében. Őszinte becsülés és igaz tisztelet övezi őt, tekintélye szűkebb körben és a nagy nyilvánosság előtt egyaránt csorbíthatlanul áll. Szava mindig súlyosan esik latba és állásfoglalása többnyire perdöntő, úgy- hogy évtizedek óta nemcsak tudományunknak, hanem egész egyetemi életünk egyik vezére.

Szép és áldásos életében osztályrészüln jutott neki mindaz a kitüntetés, amit a tudomány és művelődés hivatottjai elérhet- nek. És minden koszorú mintegy magától kívánczozott homlo- kára, mert mindenkor távolállott minden intrikától s a csel- szövés nem is merészkedett köztiszteletben álló személyéig.

Dékánja volt a bölcsészeti karnak, rektora az egyetemnek, 1927 óta a budapesti egyetem bölcsészeti karának képviselője a magyar országgyűlés felsőházában, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja és tagja a müncheni Deutsche Aka- demie tudományos osztályának is, amelyben a germanisztika vezéregyenységeit találjuk együtt.

Neki, mint mesterünknek és barátunknak, szerető tiszte- lettel és forró hálával ajánljuk ezt az ünnepi számot. Minden sorához egy hő és benső óhajtás tapad: Isten áldja meg életét továbbra is meleg napsütéssel és termékeny alkotókedvvel!

Budapesten, 1933. év november havában.

Bleyer Jakab.

KÖZÉPISKOLÁINK ELNÉMETESÍTÉSE AZ ABSZOLUTIZMUS ALATT.*

A bécsi egyetem árkádos csarnokának déli sarkában három szobor tekint reánk. Középen *gr. Thun Leó*nak életnagyságú alakja magaslik elénk: mint az osztrák birodalomnak hosszú időn át (1849—1860) hatalmas vallás- és közoktatásügyi minisztere a monarchiának közép- és felsőoktatását gyökeresen átszervezte. Neve alatt márványba vésett betűk hirdetik: *Universitates et gymnasia novis legibus institutisque feliciter reformavit.* Mellette nagy munkatársainak mellszobra emelkedik ki egy-egy fülkéből. Jobbján a filozófus *Fr. Exner* klasszikus feje, magas ívelésű homlokával, a befelé való gondolkodást jellemző összehúzott szemöldökkel, amely az *Il penseroso*-ra emlékeztet, becses, állandó önuralomra valló melankólikus arcvonásokkal. Balján *H. Bonitz* okosan szigorú tekintete csik reánk, az idegenből Bécsbe hívott porosz filozófusé és pedagógusé, akit már kortársai a *praeceptor Austriae* névvel illettek. Éz a két kiváló ember alkotta meg azt a tanügyi kódexet, amelynél mélyebb és maradandóbb hatást a magyar középiskolákra a *Ratio Educationis* óta egyetlen más iskolaszervezet sem gyakorolt. Szervezeti, tantervi s módszerbeli intézkedései voltak hivatva a mi elmaradt középiskolánkat is kiemelni a latin nyelv körül forgó egyoldalúságból s a puszta rétorikai művelődési eszmény helyébe a reáliakkal s a modern nyelvekkel már kibékülő, mérsékelt neohumanisztikus kultúridealált állítani. Azonban az *Organisations-Entwurf*-nak magában helyes művelődési anyaga és didaktikai szelleme a legszorosabban egybeforrott az erőszakos németesítő irányzattal. Ézt a tanrendszert olyan kezek nyújtották a nemzet lelkének, amelyek különben állandóan csak fojtogatták. Ezért, bár legtöbb újítása helyes és ésszerű volt, sőt ugyanezeknek a reformoknak nagy részét már a harmincas-negyvenes években a kiválóbb magyar nevelési elmélkedők is követelték, az *Entwurf* szelleme a nemzet lelkétől idegen maradt, amíg érvényben volt. Ránk volt erőszakolva; de sok üdvös hatását ma már, történeti távlatban, készséggel el kell ismernünk. Középiskoláinkat mégis csak az *Entwurf* emelte a nyugateurópai didaktikai műveltség színvonalára.

* Részlet a szerzőnek „A magyar művelődés eszményei 1848-tól 1925-ig” című munkájából.

Az új tanrendszert igazában a vele kapcsolatos elnémetesítési törekvés tette gyűlöltté. Ez viszont az új birodalmi egység eszméjének előfeltétele volt. A magyar nemzeti állam ezeréves politikai és kormányzati egysége a porban hevert. Azonban ennek helyébe itt, a Duna középső folyásánál, egy másik politikai, egyben nyelvi nagyobb egységet kell alkotni: a németiséget kitolni egész az alsó Dunáig és Erdély keleti béréig s a Habsburgok jogára alatt beolvasztott magyarság helyett egy erős, centralizált államot szervezni. E nagy germán koncepció láttára elénk görbül a kérdőjel: vajjon ennek a politikai eszmének képviselőjeként mit keresett itt az Alföld rónáin s a Dunántúl lakóin a sok cseh, morva, szlovén, mint a németesítés apostola? hogyan irányíthatta ezeket fonákul vállalt kultúrhivatásukban a bécsi közoktatásügyi miniszteri székből egy cseh feudális főúr, aki oly hévvel élesztgette irodalmi téren is a cseh nemzeti öntudatot? aki nem a pángermán, hanem a pánszláv eszme profétájának, Kollár Jánosnak epigrammáját kiáltotta cseh testvéreinek fülébe: „Ne mond: miért írtok ti szlávok nekünk oly kiművelt nyelven? Inkább harsogd világgá: miért leledzem oly alacsony fokon nyelvemben?”¹ Az abszolutizmus tüzzel-vassal németesítő erőszaka valóban az emberi történet tragikomikuma: Ausztria, ez a föld- és néprajzi szempontból hulladékkálam, a faj s a történeti fejlődés tekintetében belsőleg teljesen heterogén, tarka néptörmelék, a győzelemtől elvakult göggyében arra vállalkozik, hogy németté gyúrjon át egy nemzeti érzésében büszke s most porig alázott országot, oly nem-német alattvalók közreműködésével, akiknél, mint a cseheknél és morváknál, az évszázados germanizáló törekvés már megbukott s akiknek legfőbb vágya szintén nemzeti sajátosságaik kibontakoztatása s külön nemzeti létük biztosítása. Végzetes ellenmondás rejlett Ausztria politikájában egyfelől az egységes birodalmi eszme, másfelől a nemzetiségi egyenjogúsításnak többször, így az Ent-wurtban is, proklamált elve között. Az egyenjogúsítás egyelőre csak doktrinér papiroselvvé, Bach belügyminiszteri frazeológiájának kellékévé szürkült: a valóságban az egész birodalom területén német lett a kormányzat és a közigazgatás s amennyire lehetett, a közép- és felsőoktatás nyelve. Bach a germanizációt a birodalom szükséges egységével s a közszolgálat érdekével iparkodott Európa fóruma előtt a tőle sugalmazott Rückblickben igazolni. Sőt az analógiát éppen Magyarországon találta meg, ahol a latin nyelv a politikai és a közigazgatási egységnek egészen a negyvenes évekig jólbevált biztosítéka volt. Most nem történik egyéb Magyarországon, mint hogy az anakronizmussá vált latin helyébe az országszerte úgylis beszélt német lép, ez a

¹ Thun idézi lelkesedéssel (Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur. 1842. 45. l.) Kollár e sorait:

„Nemluw: tak vysokau Slowané proč pšete řeč nám?
Křič raděgi: proč gá tak w řeči njzho stogjm!“

hatalmas és fejlett kultúrát hordozó és sugalmazó modern világnyelv, melyet az ittlakó nemzetiségek is szívesen üdvözölnek. A Rückblick észjárása szerint a magyar nemzet külön államiságának megszüntetése s az összbirodalomba olvasztása egyenest az emberi kultúra fejlődésének követelménye: a régi Magyarország alkotmánya nem engedte a kultúrát kellőképp kibontakozni. Így az abszolutizmus új népet akart itt mesterségesen teremteni. Faust a lombikban csak műember-individium, egy homunkulusz teremtésére mert vállalkozni: az osztrák abszolutizmus egy új germán münépet akart elővarázsolni a Duna völgyének szegélyében. S kik voltak a bécsi politikai Faust körül leginkább szorgoskodó asszisztens Wagnerek? Nem annyira a germán faj bölcsői, mint inkább a csehek, mivárk közül kikerülő mindenrekész kultúrzsoldosok. Főképp ezek kompromittálták a magyarság előtt a német műveltség áldásait. A nagy vállalkozás fölött maga a császár mondott októberi diplomájában (1860) kritikát, amikor nyíltan bevallotta, hogy a német, mint a birodalom egységes nyelv, csődöt mondott.

Az az ellenmondás, mely a birodalmi egység fantómja s a nemzetiségi egyenjogúság között tátongott, legélcsebben *gr. Thun kultúrpolitikájában* ütközött ki. A nemzetiségek nyelvi jogainak apostola, aki még 1842-ben a Pulszkyhoz írt egyik levelében a német nyelv és kultúra közös veszedelme ellen izgatott, most a magyarság legbuzgóbb germanizátorává vedlett át, aki elsősorban a magyar intelligenciának a közép- és főiskolákon való elnémtesítését vette célba. Pedig ha valaki, éppen ő látta tisztán, hogy ez a vállalkozás meddő, sőt egyenest lehetetlen. Már 1842-ben említett könyvében a történelmi analógiát is megkapó világossággal kifejtette: „Nem sikerült, mondja, két század folyamának, a fanatikus ellenség [a német] legmegfeszítettebb buzgalmának sem a cseh nyelvet kiirtani... Az ellenségnek is meg kell engednie, hogy ez a változás, melyre számít, nem mehét végbe néhány év alatt, hanem még sok évszázadnak kell lefolynia, hogy mindenütt, ahol most a cseh nyelv csendül meg, a német lépjen helyébe.“ (50.) „Aki a nyelvnek és irodalomnak befolyását a nép nagy tömegének jólétére nem tudja meglátni, az ne próbálja Csehország elgermanizálását, mint valami nagy, üdvös dolgot, dicsőíteni.“ Thun nem a nyelvek különféleségében pillantja meg a népek érintkezésének akadályát, hanem műveltségi fokuk különbözőségében. Ezt az akadályt kell elsősorban eltávolítani fokozott népműveléssel, „és pedig az anyanyelv organuma által; mert balga dolog, ha az egyes ember nevelésére olyan nyelven akarunk hatni, melyet nem ért; de ez a balgaság megsokszorozódik, ha azt hisszük, hogy egy néphez, amely az egyes emberek nagy sokaságából áll, más nyelven is tudunk szólni, mint az övén“. A nyelv nem önkényes találmány, hanem hosszú történeti fejlődés eredménye: „aki tehát a népek nyelvi elkülönülését támadja, az azt akarja, hogy a nép egész nemzeti léte eltűnjék“. (56.) „Az emberi nem minden oldalú fejlődése megköveteli a

népek különbözőségét. Ami egy népben *sajátszerű*, ami különös jellemét alkotja, van hivatva arra, hogy az emberiségnek sajátos szolgálatot tegyen."

Ugyancz a herderi gondolat érvényes az osztrák monarchia szempontjából is. „Egy állam hatalma erőnek, még pedig népei szellemi erőinek fejlődésén alapul; a cseh nép szellemi fejlődése szempontjából a szláv nemzeti érzés s a cseh nyelv föllendülése elengedhetetlenül szükséges eszköz; éppen ezért bizvást hiszszük, hogy mindez nemhogy veszedelemmel fenyegetné az osztrák monarchiát, hanem ellenkezőleg, hatalmát növelni van hivatva... Az osztrák kormányzat alapelve, hogy a különféle nemzetiségeket, melyek fölött uralkodik, szabad fejlődésükben ne akadályozza. Azt hisszük, hogy az osztrák monarchia van leginkább hivatva arra, hogy ezt az igazán liberális elvet Európa szemeláttára megvalósítsa.” (82.) Ennek az elvnek szögéből Thun Magyarországra is kipillantást vet: „*Magyarországon a magyar nemzetiség* (die magyarische Nationalität) és *nyelv annyira fölemelkedett s annyira érvényre jutott, hogy józan ember nem is gondolhat arra, hogy ezt a német által kiszorítsa*. Aki ilyen tényekkel szemben azt állítja, hogy az osztrák monarchia egysége népei nemzetiségének egységén alapszik és ezért a *német nyelv egyeduralmát követeli, az lehetetlenséget állít*. Nem, éppen az *ellenkező elv* biztosítja az osztrák monarchia állandóságát: *a népek egyéniségének kölcsönös tisztelete*... Veszedelem csak abból támad, ha egy nép azt a jogot, melyet a maga számára igénybe vesz, nem akarja minden más népnek megadni; ha arra merészkedik, hogy egy másik népet nemzeti föllendülésében megakadályozzon. Aki a saját törzséhez tartozókat arra iparkodik hangolni, hogy mások rovására terjeszkedjenek, a maguk nyelvét másokra erőszakosan rákényszerítsék, megsérti azt az elvet, mely az osztrák monarchia egységét lehetővé teszi, szét húzást idéz elő ennek népei között és — discordia res magnae dilabuntur!”

Ennek a széthúzásnak maga Thun lett nemsokára, mint a birodalom közoktatásügyi minisztere, egyik legfőbb tényezője. Szépenhangzó elveit szegre akasztva, kíméletlen ridegséggel tört a magyarság germanizálására; s amit a saját népe nyelvi multjára nézve megállapított s jövőjére nézve megjövendőlt, ugyanaz teljesedett be a magyarságon is: nem lehetett elgermanizálni.

Maga az Entwurf még a liberális nemzetiségi elv alapján állott, s bár hangoztatta a német nyelv tanításának fontosságát a birodalom érdeke szempontjából, az oktatás nyelvüül a lakosság többségének nyelvét jelölte meg s a nyelvkényszerítést kizárta. Eszerint a túlnyomóan magyar nyelvű vidékeken a tannyelv magyar maradhatott s a német csak egyik tantárgy lett volna. Azonban mihelyt megerősödött az új hatalom, Thun miniszteriuma a tősgyökeres magyar helyeken is a németet erőszakolta tannyelvüül. A magyarság érezte, hogy a nyelvkérdés a nemzet

életérdeke: s megindult a csendes és szívós küzdelem a germanizálás ellen.

Az első években a német tannyelvet csak olyan városokban sürgették, melyek lakossága részben német nyelvű; ilyen helyeken (Pozsony, Pest, Kassa, Temesvár) siettek teljesen német nyelvű s idegen tanárokkal ellátott reáliskolákat is szervezni. Mivel Pest és Buda lakosságának jelentékeny része németnyelvű volt, már 1850-ben követelte a tanügyi kormányzat, hogy a főváros gimnáziumaiban a tanítási nyelv német legyen. A piarista tanári kar azt felelte, hogy a tanítási nyelv meghatározásában csak „a hely körülményeit, a tanulók sajtótságát és a tanítási tárgyak eddigi kezelését legjobban ismerő tanodai személyzet bírhat elhatározó nyomatékkaal. *A város nyelve nem nyelve az iskolának is.* Néha a tanodát magában foglaló város legkevesebb növendéket küld; a másnyelvű vidékek népesítik túlnyomólag a tantermet. Sőt a németajkú szülők kívánják Pesten és Budán is, hogy gyermekeik magyarul taníttassanak, mert a német nyelvet a család körében úgy is megtanulják... E pontra nézve *legbiztosabb és legigazságosabb mérték az ország közszelleme.* Ennek tisztelése nélkül satnyulni fog minden nevelési gond”. A tanári kar továbbra is magyarul tanít, amiért sok zaklatásban van része. Az iskolatanácsos egyik 1853-i rendeletében botránnyosnak és feltűnőnek mondotta azt az állapotot, hogy a pesti piarista gimnáziumban egyetlen német iskolakönyvet sem használnak s egyetlen tárgyat sem adnak elő németül. Hasonló dorgálásban részesültek a többi iskolák is; tanították ugyan az első osztálytól kezdve a németet, de a tanítás egyetemes nyelvüül elfogadni szívósan vonakodtak.

A még szigorúbb germanizálás 1855-ben indult meg. Ezt Thunnak már egy 1854 december 16-án kelt rendelete indította el, melyben közli a császárnak elhatározását, hogy az Entwurf érvényét továbbra meghosszabbítja, de az addig szerzett tapasztalatok alapján néhány módosítással. Így nagyobb gondot kell fordítani a latinra s a filozófiai propedeutikára, az utóbbi érettségii tárgy is legyen. *A tanítás nyelvére* nézve alapelv, hogy mindenütt azon a nyelven kell tanítani, mely a tanulók előtt ismeretes, hogy a tanítás egész sikerrel folytatható. Azonban *a felső osztályokban, a lombardiai—velencei tartományok kivételével, valamennyi gimnáziumban a tantárgyakat túlnyomóan német nyelven kell tanítani.* A rendelet végül megemlíti, hogy 1858-ban, amikor az Entwurf tanterve mind a nyolc évfolyamban életbe lép, az örökös tartományok kipróbált szakembereiből s az egyetemi tanárokból bizottságot kell alkotni, mely a mostani gimnáziumi szervezet hatásait gondosan fogja mérlegetelni s esetleg módosításokat fog javasolni (Landes-Regierungsblatt für das Königreich Ungarn. 1855. I. 4. lap).

Ezt az általános rendeletet csakhamar, az 1855-ik esztendő újévi ajándékául, kiegészítette egy másik (1855. jan. 1.), melyben Thun a magyarországi, erdélyi, szerb vajdasági és temesvári

bánsági gimnáziumok nyelvviszonyait szabályozta (Landes-Regierungsblatt. 1855. I. 67. l.). Eszerint a német nyelv minden gimnáziumban föltétlenül kötelező tárgy (1. §.). Ahol a német a tanulóknak nem anyanyelve, legalább némely tárgy németül tanítandó, és pedig az ötödik osztályban minden körülmények között úgy, hogy a németül tanított tárgyak száma évről-évre növekedjék. De kívánatos némely tárgynak németül való oktatása már az alsó osztályokban is. (2. §.) A *német* mellett ott, ahol a tanulók túlnyomó számának anyanyelve egy más nyelv, az anyanyelv és irodalma minden osztályban kötelező tárgy. (3. §.) Nem fukarkodik a rendelet módszertani utasításokban sem: „A nyelvtanítás általában, főképp pedig ott, ahol két élő nyelv kötelező tárgy, amennyire lehetséges, az összehasonlító módszert kell használni, s ezeket a nyelveket nemcsak egymás között, hanem a klasszikus nyelvekkel is össze kell hasonlítani.“ (8. §.) Ezután itt is a minden iskolai rendelet végrehajtását biztosító szokásos szankció szakad a meggyötört magyar iskolák nyakába: annak a gimnáziumnak, mely nem alkalmazkodik ezekhez az alapelvekhez, megszűnik nyilvánossági jellege s az a joga, hogy államérvényes bizonyítványokat adjon ki. (10. §.) Az osztály iskolai bürokrácia nem feledkezik meg a magyar tanárokkal szemben támasztható nyelvi követelményekről sem: „A jövőben senki tanárként a gimnáziumban nem alkalmazható, akinek képessége törvényszerű módon meg nem vizsgálta a tekintetben, hogy a kérdéses gimnáziumban használt oktatási nyelvben jártas, és aki még legalább a tőle választott szaktárgyak egyikéből a *német* nyelvben és szakirodalomban való elegendő ismeretet nem tanúsít. (11. §.)

Íme, a nemzeti egyenjogúság lelkes hívének, Thun grófnak, nemzetgyilkos parancsa: Szegeden Nagykörösön, Debrecenben, Sárospatakon, Egerben stb. németül tanítani! „1855-től fogva mindinkább előtérbe lépett a miniszteri irány, mely szerint a tudomány is cél ugyan, de még nagyobb a *Deutschthum*, s ehhez képest ama másik csupán csak eszköz. *Deutsche Bildung und deutsche Gesittung*: ez az a feladat, melyet a kormányon ülő férfiak a helytartóságok által a gimnáziumi tanárokhöz utasításképpen leküldtek, hogy az, mint valami *ultima Thule* lebegjen szemek előtt munkálkodásaikban.“ (Szilágyi István: A gymnasiumi oktatásügy a magyarországi helvét hitvallásúaknál. 1861. 82. lap.)

A magyar városok gimnáziumainak tanári karai a fenti rendelkezést sorban kihivetlennek minősítik: a tanítás nyelve csak magyar lehet, mert a város és az egész környéke tisztán magyarajkú. A tanulók, otthoni német társalgás híján, pusztán az iskolai oktatásra korlátozva, nem tudnak olyan nyelvkészségre szert tenni, hogy már az ötödik osztálytól kezdve német legyen a tanuló nyelv. A tanárok már csak azért sem képesek a rendeletet teljesíteni, mert legtöbbször nem tudnak annyira németül, hogy ezen a nyelven tanítsanak, hacsak nem akarnak nevetség tárgyai lenni.

A gimnáziumi tanulmányok végső célja nem rendelkezhető alá a nyelvnek, mint eszköznek. Az ilyen szellemű fölterjesztések közül példaképpen csak Arany Jánosét említem. Ennek kivonatát a nagykőrösi egyháztanács jegyzőkönyve örökíti meg: „A nagykőrösi egyházi előjáróság elösméri a német nyelv szükségességét, s minden eszközt elővesz, hogy intézetében minél alaposabban és terjedelmesebben taníttassék; de minthogy a tanuló ifjak teljesen és tisztán magyar ajkúak, a város lakossága tiszta magyar, melyben a német nyelven társalgásra semmi alkalom: ennél fogva a fentisztelet magas rendeletet a német nyelv irányában teljesen nem foganatosíthatja, egyébiránt mindent elővesz, hogy a magas rendeletnek megfelelhessen.” (Benkó I.: Arany János tanársága Nagykőrösön, 1897. 82. l.) A sok zaklatásnak több helyütt az lett az eredménye, hogy a negyedik osztályban németül kezdték tanítani az „Österreichische Vaterlandskunde”-t és a nyolcadik osztályban a „Statistik des Österreichischen Kaiserstaates”-t. A fiúk a német szöveget úgy-ahogy elmagolták s az érettségi vizsgálaton néhány sort nagynehezen elmondtak. Sok függött az iskolatanácsos szigorától, aki a rendelet végrehajtására volt hivatva felügyelni. Amelyik iskola legalább látszólag nem iparkodott a rendelkezésnek eleget tenni, azonnal a nyilvánossági és érettségi jog elvételével fenyegették meg. A debreceni tanári kar például 1858-ban új, magyar nemzeti szellemű és a protestáns szükségletekhez alkalmazott tantervet dolgozott ki, mely az Entwurf irányelveinek megfelelt ugyan, de a magyar nyelv óráinak számát szaporította, a németet a harmadik, a görögöt csak az ötödik osztályban kezdte, a magyar történelemnek pedig, mint önálló tárgynak, három osztályban külön szerepet biztosított. A tanítás nyelve a magyar. Amikor a debreceni ref. gimnázium az 1858/59-éi iskolai évet ezen szervezet értelmében készült átmeneti tanterv alapján megkezdte, az érettségi vizsgálati jogtól a kormány azonnal megfosztotta. A debreceni tanulók két évig újra kénytelenek voltak a nagyváradi premonstreicknél tenni érettségi vizsgálatukat.

A felvidéki gimnáziumok tannyelve csakhamar a német és a tót lett, több helyt vegyesen. Nemes kitartással küzdött a pozsonyi ev. liceum a már 1850-ben elrendelt német tannyelvel szemben, még nyilvánossági jogától való megfosztása árán is. Amikor 1856-ban végleg az Entwurffhoz volt kénytelen alkalmazkodni, a tanítás nyelve a magyar maradt, az alsó osztályokban a némettel vegyesen. Néhány gimnáziumot még 1849 őszén, a Geringer-féle rendelet alapján, tótnak nyilvánították. Így a beszercebányai, trencsényi, nyitrai katolikus gimnáziumot. Mint hogy tót tankönyvek nem voltak, cseh nyelvű könyveket használtak; ez ismétlődött meg 1918/19-ben, amikor a csehek a felvidéket megszállták. Az említett intézetek hivatalos nyelve azonban a német lett; németül kellett szerkeszteni a tanári értekezletek jegyzőkönyvét, a jelentéseket, kimutatásokat stb. Csak az évvégi értesítő és bizonyítványok nyelve volt tót. Aki

azonban más intézetbe akart átlépni, latinnyelvű bizonyítványt kapott. Thun gróf a tótokat is, akiknek nyelvi jogaiért pár évvel ezelőtt a nemzeti egyenjogúság elvi alapján oly neemes házzal sikraszállt, most cserben hagyta. Moyses, besztercebányai pánszláv érzelmű püspök, Bécsben ígéretet kapott, hogy az összes felvidéki katolikus iskolákat az ő tervei szerint fogják átalakítani; azonban ez alig egy-két iskolára terjedt ki, amiért is egyik levelében így panaszkodik: „Bécsben úgy, mint Budán csak formailag ígérték meg, hogy az összes szláv vidékeken lévő intézeteket egyformán reformálják. Az eredmény nem felel meg az ígéretnek.” (Idézi Steiner Lajos: A tót kérdés. I. 1913. 42.) A bécsi kormány az orosz segítséggel kicsikart győzelem gyümölcseit nem akarta a tótokkal megosztani. A tótok vezetői főbb ször jártak a császárnál panaszküldöttségben. Azonban hiába hivatkoztak a nemzetiségek jogegyenlőségére és politikai érdekeire: a tótság közigazgatási és iskolai elkülönítését nem tudták elérni. Amint a németiség nyerte el a főbb közigazgatási állásokat s amint a törvénykezésnél is német volt a megidőzés, tárgyalás és ítélet nyelve, akkép a középiskolákban is mindinkább a német nyelv lett az uralkodó.

Arra, hogy a régi magyar történeti erők a legsúlyosabb időkben is, mily hatékonyan működtek az evangélikus egyház életében is, a legjellemzőbb a bányai egyházkerületnek 1851-ben az ev. iskolának a megváltozott viszonyokhoz mért átalakítására vonatkozó tervezete. Ennek előadója *Breznyik János* selmeci tanár volt, aki az egyházkerület költségén világosan megfogalmazott filozófiai, pedagógiai és politikai elveken nyugvó, magyar szellemű munkálatát ki is adta. (Tervezet a magyarhoni ág. h. evang. tanodák célszerű elrendezésére. Pest. 1852. Landerer és Heckenast. 82 l.) Ennek az iskolaszervezeti szempontból is magas színvonalú műnek elvi háttéréből két cél domborodik ki: egyrészt a protestantizmus politikai szellemének megvédése az abszolutizmussal szemben, másrészt és főképp, a magyar nyelv jogainak megoltalmazása a tótság politikai túlzása ellen. Az előbbi szempontból *Breznyik* kimutatja, hogy a protestáns egyházak és iskolák demokratikus szervezete nem veszedelmes a monarchikus elvre nézve. Hisz a protestáns államok: Angol, Svéd, Norvég és Dánország, Poroszország és a német fejedelemségek mind monarchiák. Ellenben a katolikus Franciaország már többször vonzódott a radikális köztársasági formához s az olasz republikánus forradalmak élén is katolikusok állanak. A monarchikus elv biztosítása szempontjából egyik egyháznak sincs semmi elsőbbsége a másik fölött. A demokratikus szerveztű egyház a monarchiával csakúgy megállhat, mint a hierarchikus alkotmányú; a protestantizmus szellemétől és iskoláitól nincs ok félteni az osztrák birodalom monarchikus jellegét.

Breznyik könyve a magyar tanítási nyelv jogainak a nemzetiségi vidékeken a legokosabb és legbátrabb apológiája. A hazai németek, úgymond, mindig szívesen tanították gyermekeiket

magyarul, például a Szepességben, ahol a nép színét teszik, vagy a Dunántúl, ahol számosan laknak, mert okszerűnek tartották a magyar nemzeti nyelve mellett azt a nyelvet is megtanulni, melyen az országos ügyek folytak s melynek segítségével ötmillió magyar honfitársukkal szabadon és tolmács nélkül közlekedhettek. A magyarok németül s a németek magyarul mindig szívesen tanultak s fognak is tanulni. Az iskolai nyelvvita csak a *magyarok és tótok* között lángolt föl; az utóbbiaknak persze most a német nyelv terjesztése sem tetszik: eben gubát cseréltek. A magyarok nem látják át, mi végre tanuljanak tótul. A tót irodalom fejletlen. A tót tudósok még csak azt sem tudják meghatározni, melyik nyelven írjanak: tótul-e, vagy csehül? Tehát az sincs eldöntve, vajjon a tót ifjúk milyen nyelvtant tanuljanak? A 'rögtótok', kik a magyarokról mit sem akarnak tudni, a magyarok és nyelvük ellen örök harcot hirdetnek s tót közép- és főiskolák felállítását sürgetik. A nemzeti egyenlőségre hivatkoznak, de ez a valóság világában épp oly ábránd, mint a franciáktól hirdetett jogegyenlőség. Ha egy országban nyolc-tíz nemzetiség lakik szorosán egymás mellett és összekeverve s ha ezek egymást meg akarják érteni, mégis csak egy közös nyelvre van szükségük. Melyik lehet ez a nyelv? A *többség* nyelve, hozzá még ha az a legkiműveltebb is. Minden nemzetiség a magánkörében, községi életben, egyházban, népiskolában éljen a maga nyelvvel, de az *állam* irányában, mivel nyolc-tíz nyelv nem lehet érintkezési eszköz (például törvényhozó-testület nem tanácskozhatik tíz nyelven), az egyes nemzetiségek kénytelenek valamely nyelvre, mint gondolatközlési eszköznek, *elsőbbiséget* adni. Magyarországon az evangélikus tótok 460.000-en vannak, evangélikus magyarok csak 140.000-en. Azonban a tótok nagyrészt szét vannak szórva, igen sok helyen vegyest laknak a magyarokkal, akik ötmilliónyian vannak. Ezek tanuljanak meg tótul? Egvébként abból, hogy valamely tót ifjú a magyar nyelvet megtanulja, következik-e, hogy most már nemzetétől elidegenedjék? Ha a Felvidék középiskolaiban a tót ifjak csak tótul fognak tanulni, akkor ezen nyelvi elszigeteltségük miatt arra lesznek kárhóztatva, hogy mindörökké csakis tótok közt éljenek s az ötmillió magyar közt a hivatalokban, magasabb polgári állásokban s a gazdasági életben ne érvényesülhessenek. A *lingua sola salvificat* elve a tót nemzetet a magyartól az előbbinek mérhetelen kárára elkülöníti, elidegeníti, szakadást, meghasonlást, ellenségeskedést okoz. A tót tanulóifjúságnak tehát, ha az egész országban érvényesülni akar, saját érdekében magyarul is kell tanulnia. A tanítás nyelvére nézve vezérelv legyen: minél alsóbbfokúak az iskolák, annál inkább jusson érvényre bennük a nemzetiség anyanyelve; minél magasabbak, annál inkább a politikai nemzet, mint többség, nyelve: Magyarországon tehát a magyar, a birodalom másik felére nézve pedig a német.

Breznyik középiskolai tervezete egyébként egészen az Entwurf alapján áll. A bányai ev. egyházkerület annál könnyebben

elfogadhatta, mert hisz már a zayugróci tanterv és az Entwurf között is alig volt lényeges különbség. Mindkettő előtt mintául a német gimnáziumok szervezete s tanterve lebegett, a neo-humanisztikus művelődési eszmény szellemében, melyhez a magyar evangélikusok most is ragaszkodtak. A zayugróci tanterv nem volt rossz, de az ev. egyház, anyagi erők híján, nem tudta életbe léptetni. Sok volt a latin iskolája, de mindegyikben kevés a tanár. Az oszgyáni, miskolci, modori gimnáziumokban két-két tanár tanított; a löcsei, szarvasi, selmeci, soproni gimnáziumok négy felső osztályában három-három tanár működött, kik közül többen még a filozófiai, illetőleg a teológiai főiskolán is előadtak. Ilyen kevés tanár nem tudott legjobb akarata ellenére sem a kellő rendben és terjedelemben tanítani. Ezért újra sürgetik: csökkenteni kell a középiskolák számát s a főiskolákat pedig egy intézetbe kell összevonni. A 11 ev. algimnázium, 6 gimnázium és 7 liceum helyett Breznyik elégségesnek tart 4 teljes, 4 algimnáziumot s 1 akadémiát. A gimnáziumok helyes kultúr-geográfiai elosztását követeli.

Breznyik magyarbarát tervezetét a tót túlzók élesen támadták. Egyéni ötletalmaznak minősítették. Úgy beszél, mintha 1848 előtt volnánk. Nála nem a tót, hanem a magyar nyelv a fontos. Oda akarja a tótságot visszavetni, ahol régen volt. Pedig tudományban, művészetben, iparban, kereskedelemben a szláv-ság fölötte áll a magyaroknak. A tótok szívesebben tanulnak németül, mint magyarul. (Slovenske Pohľady. 1852. évf. 6—8. szám. Szerk. Hurban J. M.) Egyes ev. konventgyűlések 1852-ben azt követelik, hogy Liptószentmiklóson tisztán tótnyelvű gimnáziumot, Türocszentmártonban pedig reáliskolát kell állami költségen felállítani. (U. o. 87. l.) Most is kegyetlen magyarizmusról panaszkodnak; például, hogy Selmechányán elnyomják a tót ifjúságot; az egyik tanár nem engedi, hogy Tacitust tótra fordítsák. (U. o. 102. l.)

Amíg a protestáns iskolák mégis csak maguk alkalmazták tanáraikat, ha mindjárt az állami megerősítés is szükséges volt, addig a *kir. katolikus gimnáziumokba*, főképp pedig az újonnan szervezett *főreáliskolákba* túlnyomóan idegen, *osztrák vagy cseh* tanárok nyertek alkalmazást, akiket a *Gesammt-Monarchie eszméje* lelkesített s akiknek kebelében *loyale, regierungsfreundliche Gesinnung* élt. Az igazgatói és tanári állásokra szóló pályázati hirdetményt a pesti, bécsi és prágai hivatalos lapban s az *Österreichischer Schulbote*-ban tették közzé. A bécsi minisztérium úgy szólván csak elvéve nevezett ki egy-egy magyarországi illetőségű embert. Besztercebányán pl. az egész tanári kar, kettő kivételével cseh vagy morva eredetű volt. A pozsonyi főreáliskola husztagú tanártestületének tizenegy tagja verődött össze a monarchia többi országából. Általában kiváló képzettségű tanárok s jó szervező talentumú igazgatók kerültek hozzánk, akik a gondjukra bízott iskolát, a nagy ellenszenv közepett is, iparkodtak felvirágoztatni. Az egykorúak is elismerik szaktudásukat, fegyelmező

erejüket s kötelességérzésüket. Amikor idejöttek, számos iskolánkban hiányzott a fizikai és a természetrajzi szertár,² a modernebb térképgyűjtemény, a klasszika-filológiai gyűjtemény, az iskolai könyvtár. Ezek megszerzésében és szaporításában az új tanárok sokat fáradoztak.

Szaktudásuk azonban a nevelésben nem pótolhatta a nemzeti irányt. A németesítő abszolútizmusnak többnyire vak eszközei lettek, kiknek az volt a rendeltetésük, hogy a bécsi miniszteriumnak a nemzet jogait lábbal tipró és létérdekeibe ütköző intézkedéseit végrehajtsák. Tckintélyüket az ifjúság előtt sokszor csak a legszigorúbb fegyvelemmel tudták fönntartani. Megtörtént Kassán, hogy az egyik idegen tanárt az ifjúság az osztályokban füttel fogadta; majmot rajzoltak a táblára s nevét aláírták; drótosnak csúfolták s az utcán észrevétlenül hógolyókkal meghajigálták. A pártatlan történetírónak azonban, éppen a kortársak számos nyilatkozata alapján, el kell ismernie, hogy a germán kultúra apostolai között szép számmal voltak olyanok, akik németesítő missziójuknak nem kerülhetetlen ridegséggel, hanem körültekintő mérséklettel és jóindulattal tapintattal iparkodtak eleget tenni: az ifjúsággal való bánásmódjukban inkább érvényesült a nevelő-tanári, semmint a politikai hivatás. Jóindulat nyilvánult meg például az iskolai tanulmányok szankciójában: az osztályozásban. Az első németnyelvű vizsgálaton, 1852-ben, — mondja egy kassai tanártársuk, Imre Lőrinc —, senki sem bukott, noha az ifjúságnak csak egynéhánya birta a német nyelvet. Rendesen túltették magukat az Entwurf rideg betűin s még később is megengedték, hogy az ifjú, a szabályzat ellenére, a könnyebb, németből magyarra, sőt latinból magyarra való fordítással adja bizonyítékát tudásának. Éppúgy, kivált az érettségi vizsgálaton, nem ritkán magyarul engedték felelni a tanulókat. S mivel ők abból mit sem értettek, a tudás értékének megítélését a magyar tanárra bízták. A kassai osztrák igazgató teljesen

² A régi magyar gimnáziumnak nem volt szüksége *fizikai szertárra*, mert a kísérleti fizikát csak a filozófiai tanfolyamon adták elő. Most egyszerre be kellett szerezni a fizikai szereket, mert az Entwurf már a harmadik osztályban megkezdeti a fizikai oktatást, amely az ötödik osztály kivételével a nyolcadikig folyik. *Természetrajzi gyűjtemény* sem igen volt az 1848 előtti iskolában, mert a Ratio Educationis elégségesnek vélte, ha néhány természeti tárgy és szemléltető kép segíti a tanulót a megértésben („Adiumento hic erunt *aliquae* Rerum Naturalium collectiones, et iconismi; quorum conspectio Juventus absque magno memoriae, phantasiacque suae labore discet sensim naturam nosse“. 84. §.). A természetrajzi gyűjtemények kialakulását a tanároknak a természettudományokban való képzetlenségén kívül nagyban gátolta a régi iskola osztályrendszere: a tanár rendszerint humanista műveltségű volt, továbbra is ilyen irányban érdeklődött, a természettudományi tárgyakat pedig elhanyagolta, bár kénytelen volt ezeket is tanítani. Most az Entwurf szakrendszere egyszerre a reális tárgyakra is súlyt vetett s tanításukra külön szakeroket alkalmazott.

elsajátította a magyar nyelvet, sőt a magyar történelem és irodalom szellemébe is alaposabban iparkodott behatolni. A magyar tanárral együtt olvasta költőink remekműveit, különösen Vörösmartyt, továbbá Horváth Mihály magyar történelmét. A magyarságot jobban megismerve, elismeréssel és rokonszenvvel nyilatkozott több idegen tanár a magyar nép intelligenciájáról, jelleméről, sajátos tulajdonságairól. Egy Badenből ideszakadt latin-tanár (Walz) nem egyszer vallotta: őt Magyarországra küldték latint tanítani, holott ékes latinságot a németek is csak Magyarországon tanulhatnának! (A kassai prémontrei főgimnázium Értesítője. 1896. 330.) Efajta hízelgő nyilatkozataikkal, a szülőkkel való udvarias bánásmódjukkal nem egyszer sikerült a velük szemben érzett természetes ellenszenvet vonzalommá átváltoztatniok. Egyik-másikuk ilyen módon iparkodott a német kultúra és állameszme számára békés úton a kellő hangulatot megteremteni. Akadt közöttük tanügyi Ankerschmidt-lovag is: megszeretett bennünket, innen házasodott s itt maradt közöttünk.

Az idegen tanárok között számosan a magyarság ádáz ellenségei voltak. Ilyen azonban magyarországi illetőségű társaik között is több akadt. Megtörtént, hogy a vadidegen iskolatanácsosok vagy igazgatók kevésbé szigorú következetességgel erőszakolták a német tannyelvet, mint a magyarországi benszülöttek. Így például Haas Mihály hazánkfia, a budai kerület iskolatanácsosa (főigazgatója), kegyetlenül zaklatta a felügyelete alatt álló iskolák tanári karait a német tannyelvre vonatkozó miniszteri rendeletek végrehajtásáért. Mikor szatmári püspökké kinevezték s tanügyi állását otthagyta, elbizakodottan mondotta: „Wenn ich noch drei Jahre Schulrath bin, so werden die Hirten auf der Puszta deutsche Lieder singen.“ Valamennyi tanári kar föllélekzett, mikor Haas utódja egy Németországból ideszakadt ember, Halder Konrád lett. Az új iskolatanácsos, mint német ember, aki a magyar nyelv megtanulására sok fáradtságot fordított, jobban megértette, miért nem hajthatók végre a minisztérium nyelvi rendeletei. Ezek megvalósítását erőszakosan nem sürgette: ő, aki arra volt rendelve, hogy a németet tűzzel-vassal terjessze, megtanult magyarul és sok magyar embert megszenyített beszédének magyarságával, történelmünkben s irodalmunkban való jártasságával. Szvorényi Ékesszólástan-ából tanulta meg a magyar stílus sajátosságait; a magyar nyelv zeneiségének bizonyítására özőnével idézte kedves költőiből a példákat. Elismerete a nemzetnek nyelvéhez való jogát s már 1859-ben, tehát az októberi diplomát egy évvel megelőzve, megengedte, hogy az igazgatók a hivatalos iratokat magyar nyelven terjesszék föl. (Egri ciszt. gimn. Értesítője. 1895. 138.)

A császári minisztérium ugyanis már 1850-ben elrendelte, hogy minden hivatalos irat német- vagy latinnyelvű legyen. Az iskolatanácsosok az összes magyarnyelvű igazgatói fölterjesztéseket visszaküldötték azzal a megjegyzéssel, hogy a minisztérium

csak német- vagy latinnyelvű iratokat fogad el.³ Hasonlóképp már 1850-ben követelték, hogy az értesítők nyelve német vagy latin legyen. Ennek a rendeletnek a magyar iskolák igazgatói legtöbb helyen nem tettek eleget; később arra kényszerültek, hogy az Értesítőt vegyes nyelven bocsássák ki. Pl. a pesti piarista gimnázium 1855/6-i „tudósítványának” borítéklapján, a magyar cím alatt olvassuk: Programm des Pester Obergymnasiums. Az értesítő először magyar értekezést közöl a lírai költemények iskolai taglalásáról, azután egy német munkát Pázmány Péterről, végül egy latinnyelvűt „de utilitate linguae Graecae et modo, quod in ea colenda progrediendum” (Szepesi Imrétől). Az értesítő többi része csupán magyarnyelvű. Egyébként az Entwurfnak az az intézkedése (116. §.), hogy az értesítőben a tanári kar valamely tagjának tollából egy tudományos vagy pedagógiai értekezésnek kell megjelennie, igen üdvös hatású volt. E rendelkezésnek számos kitűnő munkát köszönhetünk. Így Arany Jánosnak a nagykőrösi gimnázium 1855/6-i tudósítványában közölt, „A magyar nemzeti versirodalomról” szóló értekezését. Ez a magyar vers-tannak első tudományos kifejlése, mely bevezetésében becses pszichológiai-pedagógiai adalékokat is tartalmaz a pubertás korának romantikus stílusérzékére nézve.⁴

Kornis Gyula.

³ A színmagyar gimnáziumok a latin nyelvet választották. Tanári értekezleteik jegyzőkönyveit még 1858/59-ben is latinul vezették. Arany János például 1859-ben a tőle kitűzött magyar nyelvű dolgozatok címeit ily módon jegyzi be: „Mohács.” *Imitatio Elegiae Kisfaludyanaeae.* — „Fohászkodás.” *Paraphrasis Odae Berzsenyianaee.* — A földműves élet dicsérete. *Tenore carminis Orcziani.* — Csaba mondája. *Elaboratio fabulae hunnicac in historia literaria occurrentis stb.* (Benkó I.: i. m. 160.)

⁴ „Gymnasiumi növendékről, 15—16 éves ifjúról szólok — mondja Arany —, ki előtt csak most nyílt meg a stíl virágos mezeje, honnan koszorúit, ha nem is választékosan, de minél tarkábban fonja, ki egy pár novella, egy-két cifra költemény olvasása után az irálynak fényét meg kezdte kívánni” — s boldog alanyiségában éppen nem habozna saját szóvirágait Pázmány avatag nyelvének, saját versgyakorlatát Zrínyi bukdácsolásának elébe tenni.“ (1. l.)

SCHEUERBERG.

Weber S. két cikkének összeállítása szerint¹ az évszázadok folyamán 46 falu, illetőleg telep és hámor, 8 klostrom és 8 vár pusztult el a Szepességen, melyek romjai többé-kevésbé mai napig látszanak és amelyekről a történet lapjai még tanuskodnak.

Ez elpusztult szepesi telepek egyike *Scheuerberg*. Erről Weber S. említett cikkében (Századok, 1897. évf., 420. l., illetve *Deutsche Erde*, 1903. évf., 72. l.) Hradszkyra való hivatkozással röviden csupán azt mondja, hogy 1412. és 1414. évben van történeti nyoma, és pedig 1414-ben mint a Sváby-család birtokának és hogy ez a telep *Ófalu* vidékén feküdt; Hradszky J. idézett művéből² pedig megtudjuk közelebbről azt, hogy 1414-ben Sváb Pál és Dorottya volt nemcsak számos egyéb szepesi községnek, hanem egyúttal *Scheuerberg*-nek is földesura. Ez adatokat megismétli Csánki D.,³ megkérdőjelezve azonban azt az állítást, hogy *Scheuerberg* Ófalu vidékén feküdt.

E felette gyér és amellet még helyrajzilag bizonytalan történeti adatok következtében nem csoda, hogy e telepnek nyoma veszett nemcsak a történetírásban, de a szepesi köztudatban is.

De vajjon csakugyan nem kutathatunk ki többet e hajdani telepről? Érdemes fölvetni a kérdést, *mióta* van történeti nyoma és valójában *mely helyen* állt e rejtélyes község?

A szepesi káptalannak egy 1297-ben kiállított és a jászói prépostság konventje által átírt oklevele⁴ rávilágít mindkét kérdésre. Ez oklevélben ugyanis Görgey János és Gyula mint *Maldur* szepesi német község földesurai meghatározzák a *malduriak* kiváltságát és földadójuk nagyságát, egyúttal

¹ Weber S., *Elpusztult helységek a Szepességen* (Századok 1897. [XXXI.] évf. 414—422. ll.) és S. Weber, *Deutsche Spuren in der Zips* (*Deutsche Erde*, Gotha, 1903. [II.] évf. 72—74. ll.).

² Hradszky J., *Szepesvármegye a mohácsi vész előtt* (A Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyvei IV. évf. [1888] 1—97. ll.), 68. l.

³ Dr. Csánki D., *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest, 1890. M. T. Akadémia. I. k. 266. l.

⁴ Az oklevél teljes szövegét v. ö. Görgey A., *A topporci és görgői Görgey-nemzetség és a svábóci és tótfalvi Sváby-nemzetség történetéből*. Igló, 1910. 257. skl. Hogy azonban e szövegek közlés forrása Bárdossy J., *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*. Leutschovize 1802, skl., annak megállapítását Fekete Nagy Antal barátomnak, az Országos Levéltár allevéltárosának köszönhetem.

pedig megadják Maldur község földje határainak pontos leírását. E határleírás így kezdődik: „Prima meta incipit supra fluvium Poprad, ascendens circa indagines versus Occidentem, usque ad montem Schurbergh ad Mansum Gundram.“ Itt találkozunk tehát Scheuerberg régi névalakjával, tudniillik *Schurbergh*-gel s ez egyúttal e telep létezésének előttem eddig ismert legrégebb adata. Ez mindenképp elárulja nekünk azt, hogy joggal megkérdőjelezte Csánki fenti művében Scheuerbergnek Ofalu körüli helyezését, mert az oklevél szavai szerint valójában még a Poprád völgyében, és pedig Maldur község földterületének nyugati határa mentében kell azt keresnünk, pontosabban a Poprád balpartján hegylejtő alakjában és hogy eredetileg dülönév gyanánt volt használatban. Sőt helyrajzilag azt is teljes bizonyossággal lehet belőle következtetni, hogy e határmenti dülő a Maldurtól nyugatra fekvő *Tótfalu* (Windschendorf) határába tartozik, tehát egyúttal az e községből a Magurába vezető országúttól keletre eső területen kellett annak lennie. És valóban találunk ott még ma is egy Scheuerberg nevű tótfalvi hegyi dülőt, a *Vigoda* nevű csárda szomszédságában. E csárda a *Seif* (kfn. sife, Bächlein, von einem Bächlein durch zogene Bergschlucht) nevű patak mellett a Magura nevű országutulat lábánál áll, közvetlenül a Magurához vezető országút mellett. A csárda mai szláv neve előnyt, jólétet, kényelmet jelent; tótul: ale ti tam maš v ýhoda, illetve a tótfalviak mai már lengyelizű nyelvjárásában: masz tesz te tam vegode „de kelle-mescn érzed ott magad“ (hast du aber dort ein Wohlbehagen). A Magurába (Szepes megye északi részébe) utazó ember, illetve fuvarosa ugyanis e csárdában már tényleg jól érzi magát, mert a Zadnya Gura-ba (Hátsó Hegy) vezető, folyton emelkedő, hosszú, nehéz útszakaszt már megtette, a Magurából jövő utas pedig, főleg télvíz idején, szintén örül, hogy a hegytetőről a csárda felé ereszkedő jeges, síkos útszakaszt szerencsésen megjárta és hogy most lovai, fedél alá jutva, kissé kiszuszoghatják magukat. A szláv fuvarosok ily kedélybeli felüdülése hozzásegítette a csárdát mai nevéhez. De a szepesi r. k. püspökség 1806 s. k. évi sematizmusa szerint 1874-ig⁵ még *Hobstak*-nak hívták e csárdát, ami természetesen elszlávósított alakja a szepesi német nyelvjárású Häubstot (úfn. Hofstatt) szónak. Ez az úfn. irodalmi nyelvben háztelket jelent, a szepesi nyelvjárás azonban több helyütt dülönév gyanánt ismeri, így például *Häubstot* (Poprádon,

⁵ Schematismus Cleri diocesis Scepusiensis pro anno 1806. Cassoviae, 50. l. s a köv. években is mint Tótfalu egyik filiája szerepel „Hobstak Educillum“ (Hobstak korcsma) egy óra járásnyira Tótfalutól. Az 1824. sematizmus (43. l.) és a következő évek visszaállították eredeti nevét, t. i. Educil. Hobstakt, míg az 1874. sematizmus 49. l. már lakatlannak jelzi. Az 1862. sematizmustól kezdve szerepel az Educ. Hobstakt mellett (1875-től kezdve pedig már csak egyedül) Educ. Vihoda szintén egy óra járásnyira Tótfalutól. A bizonyára már rozoga Hobstadtot így felváltotta az 1862-ben közvetlenül mellette épült Vihoda (lengy. Vigoda).

Sztrázsán, Nagyszalókon), *Häübstäjt* (Felsőerdőfalván, Izsákfalván) és a község szélén fekvő üres beltelkek jelölésére szolgál, melyeken egykor bizonyára szintén házak álltak. Az Izsákfalvától egy-két km-nyire fekvő Häübstäjt nevű dülő bizonyára egykori majorok, illetve az elpusztult Kleineisdorf, vagyis Pokaj nevű helység helyének emlékét őrizte meg.⁶

Igy tehát eme csárda régi Hobstak neve annak bizonyosága, hogy e csárda tulajdonkép egy *hajdani község belterületén* áll. Egy Grodkovszky nevű hajdani tótfalvi nemes földbirtokos kéziratosa könyvében, mely ma is még az 1927 július 8-án elhunyt Zasztko János tótfalvi molnár örökösének birtokában van, több szántóföld a Hobstak-dülőben fekvőnek van bejegyezve. A szomszédos dülő pedig, t. i. Scheuerberg, mely azonban a Seifen-patak tulsó oldalán terül el, elárulja nekünk már ez elpusztult község nevét is. Azért a Grodkovszky könyve így jelöli meg néhány szántóföld helyét: „V Schajerbarku az do woda“, azaz Scheuerbergben a vízig.

Mint a Magas-Tátra aljában fekvő községek általában, a Scheuerberg nevű helység is hegyi patak mellett épült, és pedig az úgynnevezett *nyári sor* (Sommerzeile, tehát a napos utcasor) a Seifen bal partján (északi oldal), melynek helyét a csárda régi Hobstadt, Hobstak neve fenntartotta, a *téli sor* (Winterzeile, tehát az árnyékos utcasor) ellenben a mai Scheuerberg nevű dülőben. Az utóbbi részben állt a falu temploma is a templomkerttől (Kirchhof) körülövezve. És pedig ott, ahol néhai Zasztko János molnár örökösének rétje van ma. Eme néhai Zasztko J. atyja (szül. 1832, meghalt 1892), aki az ottani szántóföldeket (ma rétek) — a csárdához tartozók kivételével — a tagosításig (1847) megművelte, elbeszélte fiának,⁷ hogy már ennek nagyatyja, Zasztko Mihály (szül. 1800) megművelte e földeket és hogy egyszer szántás közben templomkulcsot és oltári csöngettyút talált a földben. Bizonyára teljesen fából volt építve e templom. Ez aztán tűzvész martaléka lett, mely után csupán egy maréknyi hamu maradt meg belőle. Így kerülhetett a templom kulcsa és oltári csöngettyúja a hamu alatt a föld felszíné alá, amelyből aztán csak az ekevas vetette ki. Idős napszámos asszonyok, akik e rét Bloch Jakab nevű egykori bérlőjének segédkezni szoktak a szénagyűjtésben, mesélik, hogy 1885-ben ott a patakban lefelé guruló emberi koponyákat találtak. Akkoriban minden bizonnyal valamelyik árvíz felszakította e hajdani templomkert néhány sírját és kiragadta belőle a benne eltemetett emberek csontjait. A Magurába vezető út tulsó (tehát az úttól nyugatra eső) oldala mentében fekvő szántóföldeket *Koli-grundi*-nak hívják ma a tótfalvi szlávok, ami nyilván a német Kalkgründe német dülönév szláv átformálása. Ezek, valamint a szomszédos, szintén német eredetű *Iberschari* nevű dülő szántó-

⁶ V. ö. utóbbira vonatkozólag Weber S., i. m.

⁷ Zasztko J. levélbeli közlése 1922 febr. 26.

földjei, annak idején minden bizonnyal Scheuerberg község határába tartoztak. *Iberschor* (úfn. *Überschar*) nevű dülövel különben Kakaslomnicon és Nagyszalókon is találkozunk, melynek jelentése 'das obere Ufer, angeschwantes Land oder Weideland'.⁸ A dülönvek tanúsága szerint tehát úgy Scheuerberg, mint Tótfalu német eredetű falvak voltak, mint ahogy községünk hajdani német neve a ma szintén már szláv, de eredetileg német Keresztfalu (Kreuz) szepesi községben is *Scheuerberg* nevű dülönév alakjában ma is él.⁹ De azonkívül Felkán is van *Scheuerwald* nevű dülő.

De a fenti 1297. évi oklevélből közölt idézet egyúttal némileg rávilágít a község *keletkezési módjára* is, amennyiben Bárdossy a fenti szöveggözlésben egy az átírt oklevél szövegéhez fűzött jegyzetben a fenti idézetbeli *Gudram* szót *irtványtelek* (tótul zarembyk, németül Waldhufe)¹⁰ *birtokosának*, tehát tulajdonnevének nyilvánítja (ut adeo Gundram videatur esse nomen proprium zaremcalis, apud nos ita dicti, vel solitarii coloni), habár e telep tulajdonkép nem esik a Bárdossy utalása dacára az i. m. 59. skl. 29. jegyzetében feltüntetett Novitarg (Neumarkt, latinul régebben Antiqua villa, később Neoforum) környéki német telepítés keretébe. A Tótfalván lakó Svábok és esetleges egyéb birtokosok az erdő irtása útján nyert réteket eleinte bizonyára csupán kaszálóknak használták és szénájukat hirtelen hegyi záporok elől csak ott a Scheuerberg-hegyen épített *havasi szénapajtákban* helyezhették idejében biztonságba, mint ahogy a lipitói tótoknál még ma is nagyszámú ily havasi szénapajta látható a havasok lejtőin. Csak később alakult e havasi vagy erdei csűrökből egy-egy major, amilyen ma is van a környéken néhány (például a Landimajor félórányira a csárdától a Magura felé), illetve a község maga. Az oklevélbeli irtványtelek Gundram nevű tulajdonosa vagy talán inkább kezelője pedig német nemzetiségű, mert Dr. E. Förstemann¹¹ már a VI. századtól kezdve kimutatja a *Gundramnus*, illetve *Gundhram* német személynévet igen számos változatban, melvekhez valók a következő összetett ónémet helynevek is: Guntramingen, Gundrammesheim,

⁸ Schiller und Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Bremen, 1876. IV. k., 118. l.: *schorc, schare* 'festes Land, terra alluvionis aggesta'; V. k. 33. l.: *unterschar* 'das untere Ufer' és IV. k. 30. l.: *schar* 'Weideland'. Számos egyéb tótfalvi dülönév német eredetű, valamint Tótfalu község német eredetűnek magyarázatát kíséreltem megadni „Praktische Anleitung zur Anfertigung der Ortsgeschichte“ c. előadásomban (megj. Zipsen Heimat, 1925. évf. 5. sz.; 1926. évf. 2—5. sz.).

⁹ S. Weber, *Monographie der ev. Gemeinde Bela*. 1885, 154. l.

¹⁰ Bövebbet erről v. ö. Dr. Gréb, *Zipsen Volkskunde*. Kesmark und Reichenberg, 1932, 285. skl.

¹¹ Dr. E. Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch*. I. k. *Personennamen*. 2. Aufl. Bonn, 1900, 703. s. kk. hasábjai.

Gundrammeshusin, Gundramsried.¹² Vajjon mennyiben következethetünk eme szepesi német irtványtelkes község (Waldhufen vagy Reihendorf) létezéséből általában a mai szepesi német zárt jellegű községek (Anger, Gassen, Platzgassendorf) esetleges régebbi formájára, ezúttal még nem merem eldönteni.

E történeti és gazdaságtörténelmi értelmezéssel teljesen összehangzóan utalhatok azonban Dr. E. Förstemann¹³ nyelvi értelmezésére, aki szintén az ófn. *scûra*, kfn. *schüre*, úfn. *Scheuer* szóval azonosítja a következő régi birodalmi német helységnevekben rejlő Scur-tövet: Scurberg (X. század, Speierbach közelében), melynek mai névalakja szintén Scheuerberg volna; Scurheim (VIII. század, a) Schauernheim, SW v. Mannheim, NW v. Speier, b) Schura im Oberamt Tuttlingen, an der oberen Donau); azonkívül: másik Scurheim a VIII., IX. századból és Scurheimer marca a XIII. századból.

Bármily szűkre kellett fognom fejtegetéseimet, talán sikerült némileg megmutatnom, hogy helyreigazító helyrajzi kutatás még elpusztult helység kiderítésére sem hiábavaló.

(Aszód.)

Gréb Gyula.

¹² V. ö. utóbbiakat Dr. E. Förstemann, i. m. II. k. Ortsnamen. 2. Aufl. Nordhausen, 1872, 1135. s k. hasáb.

¹³ U. o. 1318. sk. hasáb. A=berg utótaggal összetett egyéb magyarországi régi helyneveket v. ö. Dr. V. Lumtzer u. Dr. J. Melich. Deutsche Ortsnamen u. Lehnswörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck. 1900, 51. l.

AZ ÚGYNEVEZETT INDOGERMÁN LABIOVELÁRISOK KÉRDÉSÉHEZ.

A germánistára nézve is fontos annak a tudása, hogy az ú. n. labiovelárisok germán megfelelői a valóságban ősidg. labiovelárisokra mennek-e vissza. (Lásd: E. Kieckers: Handbuch der vergleichenden gotischen Grammatik, 1928; 60—65. §§.) Az egyszerűség kedvéért a *q-sorozatra szorítkozunk.

Tény az, hogy ilyen labioveláris hang az idg. nyelvben sehol sem mutatható ki. Ez egyelőre föltevés, mellyel azonban operálni lehet, bár kétségtelen, hogy nehéz, mert egyszer veláris, másszor labiális elemét kell ennek az ajakesücsörítéssel ejtett veláris hangnak kiemelni, hogy belőle egyrészt a labiális (pl.: 'y > p és belőle az utána következő *i*-ből egy *pi'* [v. ö. a gör. πτ-t] és azután újból a belőle lett dentális: gör. τ), másrészt a veláris (és palatális) hangokat nyerjük.

Ha azonban az indogermánon túlmenőleg pl. a finn-ugorhoz való viszonyában akarjuk a labiovelárisokat kimutatni, fáradozásunk egészen kilátástalannak ígérkezik.

Teljesen mindegy, hogy az idg. nyelv őshazáját Dél-Oroszországban (az Ural-folyó = Jaik két partján), vagy Észak-Európában (az Ural-hegység északi végének nyugati és keleti környékén gondoljuk-e, ahol az Ob-folyó (= Obj,¹ tatár Omar, Umar, szamoj. Kuai, osztj. Ass, Jag, vagy Kolta) még látszólag idg. elnevezésről tanuskodik.

Az utóbbi esetben az indogermánok egy finn-ugor (= fu.) előtti népcsaládon törhettek át az Ural két oldalán s emellett föltehetjük, hogy az ősendogermánok úgyszólván ural-altaizálódtak és belőlük lett a finn-ugor nyelvcsalád. Ilyen értelemben egy idg.-fu. nyelvrokonságról is szó lehet. Ez adja meg a jogot ahhoz, hogy a fu.-ban tanulmányozzuk a föltételezett labiovelárisok viselkedését, mert hiszen feltehető, hogy nyomaik a fu.-ban még kimutathatók, vagy legalább is következtetéssel felderíthetők. De lehetséges, hogy a felállított elmélet hamis és az idg.-nal való nyelvi érintkezések a fu.-ok és idg.-ok között későbbi kultúracsere eredményei. De még ebben az esetben is igen ősi időszakba juthatnánk vissza, amely legalább árja-előtti idő lehetett.

¹ V. ö. az idg. alakokat: szkr. *áp* (> zend *āf-s*) és lat. *aqua* (<*aqā).

Kétségtelen, hogy ez a kérdés homályos marad és gyakran igen nehéz megállapítani, hogy melyik időszakban történt meg az átvétel, — ha ugyan ilyenekről van szó.

Úgy véljük, hogy két példát mindenesetre vizsgálat tárgyává kell tennünk.

Ezek ugyanis vagy eredeti idg. példák,² vagy pedig — különösen előttünk álló alakjukban — oly régen vétettek át, hogy ez az idő úgyszólván belesett az idg. nyelvjárások időszakába.

Kétségtelennek látszik, hogy a fu. számrendszer az idg. tízes számrendszer és egy ismeretlen, valószínűleg ural-altáji számrendszer összeolvadásából keletkezett. (Így pl. a fu. 4-es szám: f. *neliä*, m. *négy* és vele a 8-as szám: m. *nyolc* semmiesetre sem idg.), míg a fu. 1-es szám: m. *egy*, f. *üksi* a szkr. (= sanskrit) *eka*-ra megy vissza.

1. Számunkra különösen fontos az 5-ös szám vizsgálata, amelyt a fu.-ban általánosan idg. elemnek tartanak: f. *vīte*, m. *öt*.

A szóbanforgó nyelvvalakok határozott fejlődést tüntetnek fel, melynek legrégebb alakja a lapp nyelvben sejthető: é.-lapp *vihta* (Gen. *vīda*), d.-lapp *vihta* (Gen. *vidā*), kola-l. *vīht*, *viht*, *vitt*, f. *vīte*, zürj. *vit* és — egészen délre mordv. *véte* (palatalizálva). A két csoport között mint átmenet szerepel a votj. *viť* és cs(eremisz) *bæč*, *bič*. Az ázsiai oldalon a z(ürjen)-hez csatlakozik hangtanilag az o(sztj.) *uēt*, *ueth*, és a kettő között mint egy közvetítő a vog(ul) *at*, *āt*, amelyhez legközelebb a m. *öt* áll.

Fontos az idg.-ból való származtatásban az idg.-ban feltételezett *penq^e *penq^e közbülső *q^(u) hangja. A kezdő hang fejlődése: p > f > v > ~ stb. egészen világos; de egyúttal azt is sejteti velünk, hogy mily hosszú idő alatt történt meg, amíg az idg. p-ból f (germ. „Lautverschiebung”) és ebből h (örm. *hing* = „5”) lett.

A lapp -*ht*-ből: t. i. *viht*-ből, a md. *véte*-ből, a votj. *viť*-ből, cser. *bič*-ből (és kétségkívül a török *beš*-ből is) egy labiális hang palatalizálására következtethetünk.

Ezt bizonyítják a germ. *fimf* szó germánelőtti p-alakjai, amelyek a keltában: cambr. brit. *pimp*, ógall *pempe*, oszk-umbr. (*pompe >) *púmpe*-, gör. πέμπε (és πέντε és az oszláv *peti*). Ezeket az ősrégi gör.-szláv hangalakokat semmiesetre sem lehet úgy magyarázni, hogy a *q-ból először p = π lett és azután τ, t fejlődött belőle, hanem amint azt az avesta *raopiš* *urupiš* „Hundfuchs:” lapp *riēpi* *riehpie* (*riehan* *rievan* *rievio*) „Fuchs” és összet. *robas* (pahl. *rōpas*)³ cser. *révež*, *rövöž*, mordv. *rišes* stb. (l. l.), zürj. *ruž* stb., különösen pedig a gör. πύσσω < πύσσω, vagy

² Ezt valószínűvé teszi az a tény is, hogy fordítva fu. nyelvvalakok és szavak nem igen fordulnak elő az idg.-ban.

³ Lásd: Munkácsi B.: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, 520 l.

πνυχί < πνι—υχῆ (t. i. ἔπι—: óind py—ukšna) mutatják, kétség-telenül a *p*-hang fejlődésén alapulnak.⁴

Igy mutatkozik tehát az oszk. Πομπιες (és *pompis*) ,5-ös szám', *pompis*, 'quinquies' és szkr. *pañca pañcathá*, alb. *pese*: *pese*, amelyekből a fejlődés útja a szláv-litv. *penki* (*pēnkta*s ord.), szkr. *pañkti* ,Fünfheit' veláris és gutturális hangjaihoz egészen világos. A hangképzés helyének az ajakról a toroktájra való eltolódás (Umspringen der Artikulationsstelle) a szó belsejében levő *k* (Inlaut-*k*) hatása alatt világosan mutatja a kelta óír *cōc*, valamint a felírt latin *cinque* (CIL 7172, 5939), amely itt kétségtelenül **cinq^ue* (< *cinq^ue*)-nek olvasandó és csak az ólatinban fordul elő, amiből azután a *quinque* lett. (Különbön azt igazolja a szláv szóközpőpső *p^t*-nek *t*-vé való változása:⁵ egyh.-ószláv *teti* ,schlagen': Ind. *tepa*, mint a *počreti* ,schöpfen' < -*čerpti*-ből).⁶

Ezek után — úgy vélem — áttérhetek az idg. *pmp (=,5')-tő eredetének és jelentésének kimutatására.

A germ. *femf* = ,5' egy *femf* (fumf) ,schwollen' gyökérről függ össze, amelynek csak az idg. *pemp (*pimp, *pomp) felelhet meg:

V. ö. a szláv-lett *pampt* *pempt* *pumpt* ,schwollen'⁷; ószláv *pāmpu* ,Nabel', litv. *pamplys* ,Dickbauch', *pampstu* *paṁti* intr. ,aufdunsen', lett *pampulis* ,ein Dicker', *pāpie* ,knospen': lat. *pampinus* ,Weinlaub', gör. πομπός ,Brandblase': germ. *fem(i)la fembula* ,Riese' (óeszt *fimbal* stb.), valamint a gör. πυγμή, lat. *pungus* mint ,das Geschwollene' > ,Faust': (ószl. *peṣti*) > germ. *fuhsti*, ófn. *fūst* (mint az ingv. *ff*: gót. *fimf*). Ebből magyarázható a germ. *fengra* ,Finger', mely az ,5' ujj megszámlálásán alapszik,

⁴ V. ö. Albert Thumb: Griechische Grammatik, München 1913: 137. § és 184. § (más felfogással). — Vagy pedig: πελέο' τὸ συλλέγεσθαι Hesych — ἀπελάδ dor. ,Volksversammlung' és πολαία ~ κλόνης ,Gedränge' mellett, amelyek az idg. *pele plē* ,füllen, voll sein' (kelta—ír: *linaim*)-hez tartoznak. Vagy: lat. *pinso* (germ. *fisōn*), skr. *pināṣṭi* ,zerreißt, zerstampft' > gör. πίσσω.

⁵ V. ö. Brugmann; Vergl. Gr. d. idg. Sprachen I. 814. §, 1 és 941. § stb.

⁶ V. ö. Berneker: Slav. Etym. Wb. 1924, I. 147 (óind *karparas*, örm. *kaṭap'n* ,Schädel, Hirnschale').

Jegyzet: Ugyanolyan fejlődést, t. i. a labiális hang palatalizálódását és velarizálódását mutatja a ,4'-es szám is az idg.-ban, és pedig ez alkalommal a szókezdő hangban: gör. dór. *πέτορε*, bööt. *πέτταρες* (äol. *πίτορες*, lezb. *πέσορες*), oszk. *petora*, *petiro-pert*, umbr. *petur-pursus* (l. l.), keltaóbrit *Πετουρία*-város (Ptol.), gall *petor-ritum* ,4-rädriger Wagen' (Horatius), ókymr. *petguar*, korn. *peswar*, germ.-gót. *fidwōr*, ófn. *fior*. Palatalizálva: óind. *catvāras*, zend. *cathware*, ósírán. *čadur*, av. *čadru*, óegyh.-szláv. *četyrije* (distrib. *četvero*), örm. *čor-k*. Dentalizálva: gör. att. *τετταρες*, Simon *τετορες* < *τετταρες*, jón. *τεσσαρες* *τέσσαρες*; *τεράπευα* > *τρο-*, *τροδ-*. Velarizálva, vagyis gutturalizálva és labiovelarizálva: szláv—litv. *keturi* (distrib. *ketveri*), kelta—óír. *cethir*, lat. *quattuor*.

⁷ Lásd: Fick: Idg. Wb. III. 228—29.

valamint valószínűleg a vele gyakorolt germ. *fanh fah* 'fangen', valamint a szkr. *pāca* 'Schlinge, Fessel'.⁸

2. A 'Wolf' (= m. 'farkas') szó példájára, amely kétségtelenül régi idg. kölcsönszó a fu.-ban, vagy pedig még inkább idg. és fu. közös szó, két alapalakot szoktak felállítani: egy labiálist *vļpo és egy labiovelárist *vļqo (vel 'reissen'-hez).⁹ A germ. *vulfa* m. (*vulbi* f.) szót joggal származtatják a *vļpo ból. Ehhez tartozik a latin *volpes* 'Fuchs', (szláv. *yilpiszys* 'vilde Katze: gör. ἀλώπηξ 'Fuchs', zend *urupis*, lat.-szabin *lupus*, mely utóbbiban a szókezdő *v*-hang teljesen eltűnt.

A másik oldalon állanak a veláris alakok: ú. m. a szláv-litv. *vilkas*, porosz *wilks*, lett *wilks*, gör. λύκος < ἰλύκος, szkr. *vṛka*, zend *vəhrka*, baktr. *vehrka varka*, u. m. aveszta *raopiš* 'Art Hund', perzsa *rūbah*, kurd *rūwi* 'Fuchs'. — A 'farkas' és 'róka' jelentésváltozása nem fontos, mert a fu.-ban még 'kutyát' is jelent.

Az ázsiai *l* > *r*-változást az árja nyelvekkel együtt a fu. is feltünteti. Itt azonban az *l* is mutatkozik: még pedig az osztj., vog., zürj., votj., cser.-ben, tehát még az ural-permi és ázsiai nyelvjárásokban, de nincs meg a finnben. Ez bizonyítja, hogy milyen korán kell az *l* ~ *r*-elkülönülését az idg. nyelvben keresnünk, és hogy milyen messze északra kell az ősidg. *l*-t követnünk, hogy valószínűvé tehesük az idg. őshazában az egységességet; annyiival inkább, minthogy az ősiindiaiában a *lopāka* szóalakok is hasonló, t. i. 'sakált, rókát' jelentenek és ennek folytán föltétlenül ide tartoznak.

Miként a gör. λύκος > ἰλύκος, ἀλώπηξ és örm. *alvēs*-ben, a kezdő *v* az egész fu. területen (beleértve Magyarországot is) a mordvin Endza- és Mokša-nyelvjárás (*vergis*, *vargas*) és a zürjén (*vörkas* 'Vielfrahs') kivételével eltűnt.

A szó közepén levő labiális és veláris hang változása a fu.-ban is megvan:

a) Labiális: lapp *rēpē* (palatalizálva *riehpie*), *rieban rievani*; balti-finn: f. *repo revon*, észt *rebbane*, liv. *rebbi*, cser. *rēvēž rōvōž rūbūž ribiž*, mordv. *rīvēš rīviš irviš*, 'Fuchs', osztj. *rāpā rābā* 'zottiger Hund', magy. *ravasz*, † *Fuchs*; schlau, listig, verschlagen', *róka* < **rov-*, *rav-ka 'Fuchs'. Ezek a (*v*)*r*-kezdetű alakok. — A (*v*)*l*-kezdetű alakok pedig: éosztj. *lēpēk lēbek* 'canis lagopus', cser. *lebez*, *Fuchs*'. (Az *r*-kezdetű alakokkal összhangban áll a kauk. *ruvasz*, osszét *rūbas ruwas* és pehl. *rōpas*).

b) Veláris: A zürj. *vörkas* (< *verkas*), mordv. *vərgas* mint *r*-alakok; a zürj. és osztj. *loga loka lokā lokka* 'Fuchs' mint *l*-alakok.

c) Palatális: A finn-ugor terület közepetáján, tehát különö-

⁸ V. ö. osztj. *peñ*, éosztj. *pañ*, Daumen', zürj. *čun* 'Finger', permi *čič*, votj. *čiči*, lapp *čūtīe čuotie čuvdde* 'Finger'; dél-Jen. *fitu fidu*, dél-Kam. *phīdi* 'Daumen' (l. Munkácsi i. h. 612. stb. 1): vagy georg. *fiti*, zürj. *tjute*.

⁹ Lásd: Fick, i. h. 415. l.

sen a zürjéneknél (a permiben) olyan palatális alakok találhatók, amelyeket talán labiális hangok palatalizálásából (= jésítéséből) lehet megmagyarázni, úgyhogy éppen itt, a szláv-ország területén jelennek meg azok a közvetítő alakok, amelyek a szóbanforgó példában az idg. nyelvből (vagy nyelvekből) hiányzanak. Palatalizáció hatása látszik a *p-* (nem *k!*) és *v*-hangnál.¹⁰ — Kiindulunk a lapp *riehpie* (rieban rieván), *rēhpiha* stb., a kel.-permi *riē*, zürj. *ruč ruč ruš* ‚Fuchs, heuchlerischer Mensch‘, votj. *džiš'i džiš'e džiš'i*, *čuče žüče žüči* alakokból (ahol hátraható hasonulással a *r* palatalizálódott) és mordv.E *veigis*-ből. A vogulban az *l*-alak *loisa*, nyest'-et (Mustela martes) jelent.

Ha mármost a szkr. *lopācā lopāka* („Schakal, Fuchs”) szavakat a lapp *rauben*, plündern' szógyökérből vezetjük le, továbbá a pahl. *rōpas* ‚Fuchs’ szót *rop-* (< szkr. *lōp*: perzsa *ruftan*: *rubam* praes. egy. sz. 1. sz. ‚rauben’) szógyökérrel összekötjük, ahová még a magy. *rabol* ‚rauben’ is csatlakozik, úgy látszik, hogy ennek a szógyökérnek a közbejártsza is okozza a szókezdetű *v*-eltűnését; mert nincs kizárva, hogy az idg. **v*lp-alak a (fentemlített) *vel-* és a *lup-* gyökerek összekötése által jött létre, miáltal megint az ősidg. *-p*-alak alátámasztottak látszik.¹¹

Ehhez még hozzáfűzhetjük a finn *hepo* ‚ló’, észt *hobo* ‚kanca’: a gör. ἵππος, kelta *epo*, szkr. *ášva-* (áčva-), zend *açpa*, litv. *aszva* alakokat, amely utóbbiak világosan megmutatják, hogy a lat. *equus*, gót *aihva-* miből fejlődött.¹² — Továbbá a lapp *T kipte^d*, *-ptim*, észt *kētma*, a lapp *K kēotteD kē'tam*, cser. *M. küj'm* stb. ‚kochen, siedén, reifen’: litv. *kepū kēpti* ‚braten’, gör. -κόπος ‚backend’ ~ lat.-szabin. *popa popīna*, gör. πέσσω πέψαι πέπων: τετραέφθα¹³, szkr. *pācāma pācati* ‚kochen’, egyh.-ósláv *pekā pečetu pešti*: lat. *c'oquo*, prae-cox.

A kifejtettek alapján, úgy látszik, az az etnikai alap, amelyen a finn-ugorok kifejlődtek, indogermán volt. — Ez látszik valószínűnek pl. a cseremiszeknél, akik az idg. szittyák és mongol szarmaták keveredéséből fejlődtek.

Ha ilyesmit teszünk föl, akkor könnyen megérthető, hogy a fuban még ősrégi idg. hangállomány és szóanyag észlelhető, és a fu. nyelvek dönthetik el, hogy volt-e az idg.-ban egyáltalában

¹⁰ A lapp nyelv még szép példáját mutatja az idg. *-pt-* > *-hč-* palatalizálásának: lat. *septem* (idg. *septm*): lapp. *ēihčem*, finn. *seitsemä*, stb.

¹¹ Ehhez a fejezethez v. ö. *Munkácsi*, i. h. 520 stb. *Leon* és *H. Jacobssohn*, *Arier und Ugrofinnen*, 1922, 212 l. és az ott idézett irodalmat, valamint más idevágó irodalmat, pl. *Pääsonen* a „Finn-ugr. Forschungen”-ban 1927. évf. 26. l., a *Kcl.-Sz.*-ben 1917. évf. 280 ll., 1903. évf. 399 l. és más helyen is.

¹² Magában a latinban egykor *ecos* volt, az állam VIII. századában *ecus* > *equus* (l. *Brugmann* i. h. I, 355. §, 662. l.). V. ö. a kelta-óir *ech* alakkal. — Még ma is megvan a német dialektusban a labiális alak: *Jepe* = magy. *gebe*.

valaha labiovelár-sor érvényben vagy nem.

Minden jel arra mutat, hogy itt nem tehetők fel kimutathatatlan labiovelárisok mint ősidg. hangok, hanem hogy helyettük elég világosan mint idg. őshangok a labiálisok tűnnek szembe.

A fu. alapnyelv keletkezése, úgy látszik, időben összeesik az idg.-nak nyelvjárásokra való tagolódásával. Talán ezzel magyarázhatók a hangváltozások hasonló jelenségei egyfelől a germánban (Lautverschiebung: $p > f$) egészen a keltáig (p -eltűnés!), az örményig ($p > h$), az óperzsaig ($p > f$) stb., másfelől hasonló jelenségek a fu.-ban ($p > f$, és $k > h$ a magyarban, $t > s$ a finnben).

Ennek a hangváltozásnak az oka talán az idegen rétegnek fajlag eltérő hangképzése lehetett: még pedig olyan nyelvek okozhatták, amelyeknek a sajátja nem az ajakhangképzés, hanem a garat- és torokhangképzés (palatalizáció, velarizáció, gutturalizáció) volt.

Ilyen tendencia eredményezte a nyílt ajkak (Lautverschiebung; Spirantisierung stb.), az hozta magával a hangképzés helyének az ajaktájról a szájüregbe és a toroktájra való eltolódását, sőt a hangképzés helyét egyenesen áttehette az ajaktájról a torok-garattájra. Semmit sem változtat ezen az a körülmény, hogy a hangváltozásoknak nem mindig mutatható ki minden közbeeső átmenete, de támogatja nézetünk valószínűségét, hogyha az idg.-ban labiovelárisokat sehol sem tudunk kimutatni. Ezzel azonban semmiképen sem akarjuk azt mondani, hogy ilyen folyamat következtében az idg.-ból minden labiális hangnak el kellett tűnnie. Ezt megakadályozta már a nyelvjárásképződés, vagy más körülmény, mint pl. a labiálisok viszonya a környező hangokhoz. Ebből a szempontból másra nem is kell hivatkozni, csak a görögre az ő egymás mellett szereplő π , ($\pi\tau$), τ , κ alakjaival (l. f.).

Hogy ilyen folyamatok mennyire lehetségesek, azt szemünk előtt élő nyelvben és annak nyelvjárásaiban is megláthatjuk.

Igy pl. a román (vagy rumén) nyelvjárásokban kitűnő példát találhatunk erre. Meg kell azonban mindjárt jegyeznünk, hogy ezekből a nyelvjárásokból sem tűntek el az összes ajakhangok (labiálisok); így pl. a lat. piscis szó p -betűje egyetlen rumén nyelvjárásban sem változott.

A román (rumén) nyelv a latinnal szemben *labializáló* nyelv, vagyis a latin *qu* helyén gyakran *p* szerepel, anélkül, hogy azt mondhatnók, hogy ez a *p* a latin *qu*-ból fejlődött volna: pl. *pátru* = lat. *quattuor*. Ebben megegyezik a (rég) délitáliai nyelvjárásokkal, az oszk.-umbrival; pl. oszk. *petora*, *petiopert* 'qater', umbr. *peturpursus* 'quadrupedibus'.¹³

¹³ A rumén *pátru*-ban valószínűleg azért maradt meg a *p*, mert utána *e* > *a*-hangváltozás állt be (úgy mint a szanszkritban), még mielőtt palatalizáció következett volna be, amint az óindiaiban is meg

Rendesen azért palatalizálódnak a magas magánhangzók előtt lévő labiálisok, mert a szóban a magánhangzó előtt még egy *i*-előhang (*i*-Vorschlag') is keletkezett, amely az előtte lévő labiálisra palatális irányú hatást gyakorolt és így annak palatalizációjára vezetett: lat. *pe* — > *pⁱe-*, > *pⁱé-* > *pⁱá-* > *pⁱá-* > *pⁱá-*, > *pⁱá-*, *pⁱzá-* > *'tⁱzé-* > *ká-* > (*k'a-*).

A rumén nyelvben három főnyelvjárás van: a dákó-, makedó- és isztroromén, amelyek valamikor egységes rumén nyelvcsaládot kellett hogy alkossanak.

A dákórumén¹⁴nyelvjárások labiálisok (különösen a tenuis *p*) palatalizációjára nézve kicsinyben ugyanolyan képet mutatnak, aminőt nagyban a rumén nyelvjárások, amelyekkel jól összehasonlítható. A dákórumének fönt vázolt fejlődésmenete megvan a többi nyelvjárásban is, ami nemcsak belső összefüggésüket mutatja, hanem azt is bizonyítja, hogy ezek a nyelvjárások egykor területileg is összefüggtek, még pedig más vidéken, nem ott, ahol ma találhatók.

Ugyanezt az elvet alkalmazhatjuk az indogermán nyelvjárásokra is.

A Weigand-féle román (rumén) nyelvatlasz¹⁵ alapján a labiálisok palatalizációjának következő térbeli eloszlását állapítjuk meg:

1. *pe*-pl. a latin *petra pectus*-ban mint *p+i* (*pⁱatră pⁱept*), illetve *e* előtt *i*-előhanggal (*i*-Vorschlag) nyugati Oláhországban (Walachei) és a Bánságban jelentkeznek.

2. *pⁱ* vagy *tⁱ* (*pⁱatră pⁱept*; *tatră tⁱept*) megtalálható Erdély nyugati részétől egészen a Kárpátokon túlig.

3. Palatális (sokszor majdnem veláris) *k'* észlelhető az egész Moldvában, Beszarábiában és Bukovinában, le egészen a Dunáig és ezután behatol a bodzai és törcsvári szoroson át Dél-Erdélybe a székelyek területe mentén a Nyugati-Kárpátokon át Aradig és Nagyváradig. A *k'*-terület tehát áttöri a *pⁱ'* és *tⁱ'*-területet. Az oláh *pⁱ'* és moldvai *k'* között kevert terület van: *kept*, de *pⁱatro*. *ptš* vagy *tⁱs'*é való további palatalizáció fordul elő a *pⁱ'* és *tⁱ'*-terület keleti és délnyugati részén, tehát Erdély északi középső és a Bánság északi részén. — *pk'*-vegyes területek (*pk'*-Mischgebiete < *pⁱ'*+*k'*) a dákórumén nyelvjárás északi és keleti részeinek különböző pontjain találhatók, ahol világosan látható a *pⁱ'*- vagy *pⁱ'* és *k'*-keveredése.

szokott történni. V. ö. ezzel szemben a lat. *petra* > rum. *pⁱatră* „kő” stb. (l. l.), de megint palatalizáció nélkül: lat. *piscis* > rum. *pⁱește*, arom. *pescu* és *peaște*, ahol palatalizáció nem fejlődött ki, mert ebben a szintén gyakori használatban lévő szóban a palatalizáló *i*-hang (*i*-Nachschlag', amely az *i*-ből visszamaradt, mikor az *i* > *e*-váltkozás beállt) nem érvényesülhetett eléggé.

¹⁴ Ez az alak filológiai szempontból alkalmasabb. Rendesen *dákóromán*-t mondanak.

¹⁵ G. Weigand: Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes. Leipzig, 1909.

Ennek a jelenségnek a fejlődése hangfiziológiai szempontból világos.

Ez azt jelenti, hogy a hangképződés a labiális tájékról hátrafelé a palatális és veláris tájékra a szájüregbe tolódott át, aminek okával etnológiai és fajbiológiai szempontokból mi itt nem foglalkozunk. Ez is összefügg az ajaknyílás (Lippenöffnung) hangképző bázisának (Artikulationsbasis) olyan irányú eltolódásával, amely most már a szájüregben okoz hangképző zárt.

Területileg két előnyomulási irányt lehet Erdély felé megállapítani: Az első *pi*-vel Oláhországból (Walachei) kiindulva, egyenesen észak felé halad. Ennek útvonala először a Nyugati-Kárpátok lejtői voltak. A második délkeletről kiindulva, *k'*-val keresztezte az előbbit. Így aztán a területi elhelyezkedés eredménye világosan érthető. —

Ha mármost megvizsgáljuk a másik két rumén nyelvjárást, t. i. a makedorumén, vagy aromun (és megleni) nyelvjárást a Balkán-félszigeten és az isztroromént Isztriában, akkor újabb okozati összefüggéseket találunk.

Az aromun nyelvjárásban *k'atra* (mn. *k'itrós* > *petrosus) és *k'eptu* (megl. *k'ept* < pectus) található, mint a moldvaiban, míg az isztroroménben *k'ept* mutatkozik.¹⁶ Azonban a latin pecten 'fésű' helyett *tšoptir*-t is mond, amely a dákórum. *tšept* (< pectus) alakkal állítható hangtani párhuzamba (megl. arom. *k'aptine*, dákórum. *piéptin-e*).

A palatalizáció mindenestre már az itáliaiban kezdetet vette (v. ö. olasz *pietra*), amihez a rumén nyelv mint román dialektus más vonatkozásokban is csatlakozik.

Szükségtelen, hogy a media *b* és a spiráns *v* viselkedését is tárgyaljuk, mert az idg.-ban sem tettük meg. A palatalizációs jelenségek itt is összhangban állanak a tenuis-szal, hasonlóan, mint az idg.-ban.

Míg a rumén tájszólásokban a szókezdetű labiális hangnál világos fejlődés észlelhető a labiálisból a palatális felé, addig a szó belsejében a hangképzés helyének az ajaktájról a garat-tájra való átugrása (Umspringen der Artikulationsstelle) figyelhető meg, amire az idg.-ban is felhívtuk a figyelmet: lat. rapio (*rapiscere), a ruménban egyszerűen *răpes*, de arom. *arak u arăp arak'escu*.

Végül felhívom még a figyelmet az olasz *petto* (lomb. *petš*, prov. *pietš*, spany. *pecho*, port. *peito* < lat. pectus) alakra, amelyek hangváltozásai (l. f.) az idg. hangváltozások megértését elősegítik. Más részről ezzel szembeállítható a hangképzés helyének átugrása a lat. *ct*-ről > rumén *pt*-re: pl. lat. *lucta* > rum. *luptă* és a világos „Lautverschiebung“ az arom. *luftă*, vala mint az albán *luftë* (olasz *lotta*, asszimilációval, spany. *luch*, felső-wald. *luk'a*) alakokban.

¹⁶ V. ö. a lat. *perdere* > isztrorom. *pl'erđ*, aromun (*s*)*k'erdu* 'verlieren' szemben a lat. *plaga* > olasz *piaga*, szic. *kjaga*, de spany. *llaga*.

Ez a sajátosság aromun=albán összefüggés szintén feljogosít bennünket arra, hogy a rumén nyelv kialakulásának helyét nyugati irányba: a mai Szerbia területére, tehát a mai rumén nyelvjárás-területek között fekvő középső területre helyezzük, ahol a rumén thrákiai alapon fejlődhetett ki és ahonnan az ősrómának (ősrumének) a népvándorlás alatt és az utána következő időben egészen a VII. századig a húnok, keleti gótok, longobárdok stb. betörése következtében széjjelszóródtak. (A mai szerbek csak 638 körül vándoroltak le Heraclius császár hívására Galiciából mai hazájukba, ahonnan az avarokat kiűzték.)

Jegyzet: A belső Dáciába beszivárgott rumének Erdélyt ma ősi hazájuknak hajlandók tekinteni, olyanféle alapon, mint ahogy a magyar hún hagyomány a honfoglaló magyarokat az ősi birtok visszafoglalónak tekinti.

Hogyha mostmár ezt a képet, amelyet a román viszonyok tanulmányozásából nyertünk, a mai idg. népek, vagy pedig az idg. törzsek történelmi úton megfigyelhető szétszólására vonatkoztatjuk, még pedig a finn-ugorokra való tekintettel, be kell valanunk, hogy bizonyos hasonlóságok észlelhetők.

Az ősidg. népek távol esnek egymástól, sokszor olyan-nyira, hogy a történész vagy nyelvész azt néha meg sem értheti.

Ha azonban ezeket a népeket a nyelvükben előforduló hangkritériumok alapján foglaljuk össze, igen könnyen szűk idg. területre koncentrálhatók, amely vagy Dél-Oroszországban, vagy fenti fejtegetéseink és a fű. okhoz való viszonyuk alapján legvalószínűbben Európa északi részén úgy képzelhető el, hogy az Ural-hegységen át még Ázsiába is benyúlt.

*

Erre a megállapításra egyetlen kritérium, az ú. n. idg. labiovelárisok vizsgálata útján jutottunk. (Eredményünk minden oldalról könnyen megtámasztható.)

Erre a labioveláris sorra vonatkozó vizsgálatunk alapján arra a következtetésre is eljutottunk, hogy a labioveláris sor az ősidg. és ősfű. nyelvközösség idejében — úgy látszik — nem volt meg.

Arra a sejtelemre is eljutottunk, hogy itt az idg. őshang nem a nehezen kiejthető labioveláris volt, hanem *egy labiális hang*, és hogy sok esetben — legalább amennyire ma megállapíthatjuk — a hangképzés helyének a labiális tájról a veláris tájra való áttolódásáról lehet szó!

Huss Richárd.

TELESPHOROS

Zum Verständnis etruskischer, griechischer und keltisch-germanischer Dämonengestalten.

Zu den Göttern des platonischen Phaidon gehört neben Apollon auch der Sohn dieses Gottes der tödlichen, ewigen Reinheit:¹ Asklepios, in einer gar rätselhaften Weise. Ihm gilt Sokrates' letzte Sorge, sein letztes Wort sogar. „Kriton, — sagt er dem treuen Gefährten, — Asklepios schulden wir einen Hahn. Gebt ihn ab, vergesst es nicht...“ Der ergriffene Leser kann nicht umhin, den tiefen Sinn zu suchen, wo er die Tiefe aus der ganzen Situation herauszufühlen glaubt. Der sterbende Sokrates betrachtet also seinen Tod als Heilung: er denkt ja an den Heilgott Asklepios.² Leben war für ihn folglich Krankheit. Das ist aber eine unüberwindliche Schwierigkeit der Erklärung, die die Philologie erkennen musste und deshalb den 'tiefen Sinn' aufzugeben sich gezwungen sah.³ Sokrates sprach nämlich vorher noch gegen den Selbstmord und lobte dabei die Güte der Götter des Lebens. Würde eine andere, lebensfeindliche Auffassung sich mit der griechischen Weltanschauung überhaupt vertragen?

Doch eben die griechische Anschauung der Welt lässt sich erst durch die Götter und ihren Kult gewinnen. Der Altertumsforscher muss Reisen unternehmen, nicht nur bildlich, in der Literatur, sondern überall hin, wo noch Reste von Götterbildern und Tempeln einer solchen Anschauung Ausdruck geben. Jene Seite des grossen Gottes Asklepios — er heisst in seinem Kulte auch Zeus Asklepios — möchten wir ergreifen, welche den Gedanken an ihn im verklärten Sterbensaugenblick des Philosophen verständlich macht. Und gerade das ist, fand ich, in den grossen Asklepiosheiligtümern zu Athen, Epidauros, Kos bei dem überwältigenden Anblick einer wunderbaren, heilenden Lage, von Resten grossartiger Heilanstalten, nicht möglich. Alles scheint dort vom Sterben so fern, der Heilung so nah zu sein. Man kann aber auf Reisen auch Kleinigkeiten

¹ Halhatatlanság és Apollonvallás. Athenacum 19, 1933, 106. kk. deutsch: Unsterblichkeit und Apollonreligion, Die Antike 1933. Zum Prinzipiellen vgl. noch Satire und satura, EPhK. 1933 und Studi e Materiali di Storia delle Religioni 1933.

² So z. B. Burnet: Plato's Phaedo, Oxford 1925 z. St.

³ Vgl. Wilamowitz, Platon II. 57 f., der auch Heibergs Deutung bespricht (Sokrates sidste ord, Danske Videnskab. Selskabs Forhandl. 1902, 106), Sokrates danke für den leichten Tod, und auch diese Auffassung „zu fein“ findet. Statt hin und her zu raten, und dazu noch ein Geschichtchen zu erfinden, wie Wilamowitz selbst tut, suchen wir lieber einen positiven Gesichtspunkt.

begegnen, wo man etwas zur Lösung solcher Probleme zu finden gar nicht gehaut hätte: in den antiken Städten Südfrankreichs, der Gräberwelt Etruriens, in dem keltisch-römischen Kärnten und auch in unserem lieben Pannonien, Kleinigkeiten, welche sich gegenseitig erklärend wie in Überraschung zur gesuchten Anschauung führen... Da hier sich ausserdem noch Anknüpfungspunkte in nördlicher Richtung, wenigstens zum späteren Germanentum bieten, sei mir erlaubt, über diese Begegnungen bei der Gelegenheit der Ehrung eines Germanisten zu berichten.

Zuerst im Museum der Maison carrée, des schönen augusteischen Tempels zu Nîmes ist mir die primitive Zwerggestalt eines kapuzentragenden Steinidols aufgefallen. Das weitere Material dazu in einem schön aufgebauten Zusammenhang bot der damals eben erschienene Aufsatz Professor Eggers über den *Genius cucullatus* in der Wiener Prähistorischen Zeitschrift 19, 1932, 311 ff. Den ganz klaren lateinischen Namen für den Kapuzenträger fand dieser hervorragende Kenner, und immer wieder auch Entdecker, der Antike in Noricum, auf zwei Altarsteinen, die in einem kleinen Heiligtum zu Wabelsdorf (in der Nähe von Klagenfurt) geweiht waren: *Genio cucullato*. Die Beziehung auf die mit *cucullus* — dem schon antiken Kapuzenmantel — bekleideten Knaben gallischer Kleinkunst ist die heute erreichbar sicherste. Die Verbreitung dieser merkwürdigen Dämonengestalt — denn die Bezeichnung *genius* verbietet endgültig an eine menschliche Genrefigur zu denken — lässt keinen Zweifel zu: überall kommt sie unter den Kleindenkmälern im keltischen Westen von der Provence bis Trier vor. Man setzt sie von jeher mit einem Kinde des griechischen Pantheons gleich, dem knabenhaften, auf den Bildern wie ein kapuzentragender Zwerg dargestellten Begleiter des Asklepios, dem Telesphoros. Er erscheint zuerst um 100 v. Chr. in Pergamon und bildet mit Asklepios und Hygieia auch eine Dreieheit in Kultgemeinschaft. Die Gleichheit des statuarischen Typus der griechischen Dämonengestalt und der westlich-provinzialen kapuzentragenden Zwergge wird ebenso nicht Zufall sein, wie alle anderen Entsprechungen in der griechischen und römischen religiösen Plastik es nicht sind.

In Hinblick darauf glaubt Egger, nach einer früher schon aufgetauchten, aber nicht durchgedrungenen Vermutung, dass in dieser Gestalt eine ursprünglich keltische Gottheit in den Kreis des Asklepios eingedrungen sei und dort den griechischen Namen erhalten habe. Er stützt sich dabei 1. im Allgemeinen auf die Analogie der Einführung eines 'neuen Asklepios' auf kleinasiatischem Boden durch den 'Lügenpropheten' Alexandros von Abonuteichos, wie sie uns von Lukian, dem Pamphletisten geschildert wird (wenigstens die Benennung des Telesphoros auf Grund eines Orakels bezeuge ja Pausanias II 11, 7); 2. darauf, dass die keltischen Nachbarn der Pergamener, die kleinasiati-

schen Galater sehr lange noch keltische Sprache, Sitte, Religion bewahrt haben; 3. auf die Tracht, den *cucullus*, der für Kelten typisch sei, freilich getragen auch von Arbeitern, Kutschern, Reisenden, Knechten, anderen 'Niedrigen' des Altertums, mit hin später auch von dem Mönchtum. Egger vergisst nicht auf „Wesen der kleinen Religion“ der Alpenländer hinzuweisen, auf „Waldschrate, Butze, Lötter und Zwerge“ mit Kapuzenmantel „oder, um einen alten Ausdruck in seiner ursprünglichen Bedeutung zu gebrauchen, mit der Tarnkappe“. Mittler eines Zusammenhanges wären hier „die letzten Heiden gewesen, die Leute an der Peripherie in Berg und Wald“. Neben dem Hinweis auf „die kleine Religion“ vermissen wir aber die Frage nach den Sinn der kapuzentragenden Gestalt überhaupt, nicht in der 'kleinen' oder 'grossen', sondern in der ernstesten Religion. Die von Anderen vorgeschlagene Gleichung: Telesphoros sei mit Hypnos identisch, wird bis auf eine „offenbar spätere Interpretation im Volksglauben“⁴ als unbegründet zurückgewiesen, sonst auf das Wesensproblem gar nicht eingegangen.

Als unbedingt notwendig erweist sich jedoch eine solche Fragestellung schon Angesichts des neu gefundenen Grabmals mit Darstellung eines Flussgottes, eines Tritons und des *cucullatus* in Aquincum, welches Egger noch nicht bekannt sein konnte. Die Gruppe, wo der kleine Kapuzenträger neben der auf Grabsteinen oft vorkommenden Meergottheit erscheint, verdient eine besondere Behandlung, die erst nach der Publikation des Denkmals möglich sein wird. Nur soviel ist jetzt schon festzustellen, dass keine geschichtliche Beleuchtung des *cucullatus* befriedigt, durch welche nicht zugleich seine sepulchrale Verwendung erklärt wird. Aber zu genau derselben Frage nach dem Wesen dieser Gottheit sollte auch ihre von Egger angenommene Verwandtschaft mit dem tarnkappetragenden Elbenvolk führen. Es genügt auf Hermann Günterts Ausführungen über Huldren, Elben, Zwerge hinzuweisen in seiner Kalypso 63 ff.: alle sind nach ihm „verhüllte“ Leichendämonen. Deshalb fühlte sich der Zwergkönig Goldemar weich an, wie eine Maus oder ein Frosch — wie eine Leiche. Deshalb heissen die Zwerge in vielen germanischen Gegenden 'Unterirdische', nord. *Unnerjordiske*. Ihre Tarnkappe, norwegisch (dialektisch) *hulder-hatt* genannt, „verhüllt“ mit Dunkelheit, wie die homerische Ἄϊδος κνέη und gehört sprachlich (ahd. *tarni* as. *derni*, ags. *dyrne* 'heimlich') zu mhd. *terken* 'dunkel machen, besudeln', ags. *deorc*, engl. *dark* 'dunkel' usw. (bei Güntert 74 und 66 f.)... Diese germanischen

⁴ Auf Grund einer Weihinschrift im Museum von Aix-en-Provence. Doch bemerkt er mit Recht, dass die Schenker der Hypnos-Statuette (*Somni signum aereum*) von griechischer Herkunft, vielleicht aus Massilia sind. Es ist noch hinzuzufügen, dass auch der *torques aureus ex dracunculis duobus*, sogar als Halsring, griechischem, nicht unbedingt keltischem, Brauch entsprechen kann; vgl. Eur. Ion 22 ff. mit Wilamowitz, Komm. z. St.

Parallelen in ihrem Verhältnis zur Antike weiter zu verfolgen überlasse ich den Germanisten. Aber auch dass sie in ihrem Wesen spontane Entsprechungen sind, entscheidet sich erst, wenn wir etwas vom Wesen des antiken *cucullatus* ermittelt haben. Auf den äusseren Ausdruck ihres Wesens, auf die Tracht werden wir gleich noch zurückkehren müssen.

Es wäre nun sehr bedenklich, wenn wir eine Wesens-erkenntnis mit Lukians Hilfe anbahnen wollten. Ist vielleicht 'Pamphletist' eine doch zu starke Bezeichnung für ihn — ich finde eben keine bessere —, so muss man wenigstens einräumen, dass dieser skeptische Syrer nicht den lebendigen Zusammenhang kleinasiatisch-griechischer Volksreligion hervorzuheben gedachte, aus dem die Kultgründung jenes Alexander gleichsam hervorspross. Trotzdem ist auch in seiner Schilderung bemerkbar,⁵ wie diesen der Lügenprophet selbst zu beachten sucht. Er weiss, was die religiöse Idee des Gottes Asklepios in diesem wurzelhaft gegebenen Zusammenhang erfordert, und richtet seine Kultstätte danach ein. Noch viel mehr ist es von einem offiziellen Orakel anzunehmen, welches eine Nebengestalt einer grossen Gottheit benennt, dass ihm eine Idee vom Wesen beider Gestalten vorschwebt. Und schliesslich diese beiden Gestalten selbst bilden ja doch wohl einen ideenhaften Zusammenhang, den wir zuerst zu erfassen versuchen müssen und nur wenn die Unmöglichkeit davon handgreiflich wird, dürfen wir unter griechischen Verhältnissen eine unorganische Zusammensetzung annehmen. Eine jede griechische Kultgemeinschaft ist in dieser Weise zu beurteilen, zumal diejenige, in deren Mittelpunkt Asklepios steht. Seine Kultgenossin Hygieia — die Gesundheit — ist ein Musterbeispiel dafür, wie durch die Gestalt der Begleiterin die der grösseren Gottheit von einer Seite als Idee uns näher gebracht wird. Sollte nicht eine andere Seite des majestätisch-geheimnisvollen Gottes Asklepios durch die Dämonengestalt seines knabenhaften Gefährten, Telesphoros beleuchtet werden? Dass diese formale Bedingung der Übernahme sich bei einer 'kleinen Gottheit' spät eingewanderter Barbaren in Kleinasien vorfand, ist an sich nicht wahrscheinlich, die Übernahme einer, für Griechen ausdruckslosen, barbarischen Gestalt im Zeitalter ausgeprägter Formen nicht glaublich. Doch zugegeben die äussere Möglichkeit der Übernahme — das Nebeneinander von Griechen und Kelten — hängt die Erkenntnis sowohl des Wesens, wie des Ursprungs an dem einzigen Faden, den wir in diesem Falle tatsächlich in der Hand haben: der Tracht.

Rein sprachlich ist das lateinische Wort *cucullus* nicht so sicher keltischen Ursprungs, wie man gemeiniglich — und auch Egger — glaubt. Dagegen spricht ja, dass entsprechendes ir. *cochull*, akorn. *cugol*, bret. *kougoul* Lehnwörter aus dem Latei-

⁵ Ἀλέξανδρος ἢ ψευδόμαντις, wozu Weinreich, Neue Jahrb. 24, 1921, 129 ff. eine Art Kommentar bietet.

nischen sind.⁶ Zum nordwestlichen Teil des keltischen Volksstammes gelangte also der *cucullus* erst aus dem lateinisch sprechenden Gallien. Im Lateinischen selbst ist das Wort als reduplizierte Bildung aus *cullus*, *culleus* ‚lederner Sack‘ gut verständlich, vgl. *cucurbita* oder *cicindela* bei Walde-Hofmann. Hinzukommt, dass *bardocucullus* ‚gallisches Oberkleid mit einer Kapuze als Filz‘ sachlich nicht einwandfrei aus keltischen Verhältnissen zu erklären ist, ob es wohl in der Kaiserzeit für ein barbarisches Kleidungsstück verwendet wird. Oder wissen wir, dass die keltischen ‚Barden‘, — auch lateinisch *bardi*, — wovon das Wort abgeleitet wird,⁷ in der Zeit ihrer Berührung mit antiker Hochkultur dies bäurische Kleid getragen haben? Möglich ist, dass mir ein Beleg entgeht und die Barden einen Grund hatten vornehmlich in dieser Kleidung aufzutreten. Hier bietet aber wieder das Lateinische selbst Gelegenheit zu einer anderen Deutung, welche in diesem Zusammenhang eine besondere Beachtung verdient. Das Wort *bardus* bezeichnet in Rom — seit Plautus erweislich — auch einen, der ‚langsam oder schwer von Begriffen, stumpfsinnig, dumm‘ ist. Es gehört, nach Nehring, Glotta 17, 1929, 117 ff. samt *barcala* ‚Dummkopf‘, *barcus*, *barcus* ‚αφύης, sine ingenio‘, *baro* ‚Tölpel‘ und *bargena* zum etruskischen Stamm *par-* mit verschiedenen Erweiterungen, vgl. die Eigennamen *Parcilius*, *Parconius*, *Bargonius*, *Parronius*, *Barginna* usw. Letztere Form ist die richtige für *bargena*,⁸ dessen Bedeutung nach antiken Angaben nicht nur ‚genus cui barbaricum sit, homo vitiosae gentis‘ ist, sondern — wohl ursprünglich — νεκροφόρος, ‚Leichenträger‘. Das Wort ist vom Namen der lateinischen Todesgöttinnen: *Parcae*⁹ schwerlich zu trennen,

⁶ Nach Pedersen: Walde-Hofmann, Lat. etym. Wörterbuch, welches auch zum Folgenden zu vergleichen ist, mit meiner Besprechung EPhK, 56, 1932, 187.

⁷ Gegen die Deutung als *cuculli Bardacii*, nach dem illyrischen Volksstamm der Bardacii, wofür S. Reinach, Cultes, mythes et rel. II 259 eintrat, vgl. Walde-Hofmann. Zum Folgenden auch Dieterich, Pulcinella 172, 1.

⁸ W. Schulze zur Gesch. lat. Eigennamen 73 f.

⁹ Vgl. über ihre Tödllichkeit die Grabinschriften bei Güntert 246 f., der trotzdem die Herleitung von *pario* vertritt. Nachdem das hier Ausgeführte in der Budapester Philologischen Gesellschaft vorgetragen wurde (EPhK a. O. Anm. 1.) erschien F. Leifer, ‚Parcidas esto‘ (Studi in onore di S. Riccobono II 103 ff.), dessen Kenntnis ich meinem Freunde Altheim verdanke. Dort wird (Anm. 117) die Möglichkeit des Zusammenhanges vom lat. *Parca* mit dem etr. Verbalstamm *parc* ‚töten‘ (?) erwogen, wovon Leifer auch *barginna* herleitet. Eine Schwierigkeit sieht er jedoch darin, dass eine etr. Lasa namens *Parca* bisher nicht nachweisbar ist. Waren aber die grossen *Parcae* nur kleinere Dämoninnen, eben wie eine Lasa? Entscheidend ist doch — und dies wird gleich erhellen —, ob wir eine einheitliche Anschauung finden, wodurch alle lat. Wörter aus *par-* (*bar-*) als Bezeichnungen von ‚dem Tode Zugehörigen‘ (in Eigennamen: ‚durch die Todesgöttheit

geht aber in das Französische als afrz. *Barragouyn* 'barbarus, alienigena', nfrz. *baragouin* 'Kauderwelsch' über. Und gerade diese scheinbar verwickelten Verhältnisse, verbunden mit der *cucullus*-Tracht, finden im reichen italischen Leben — dann auch im Leben des alten Frankreichs und der süddeutschen Länder — eine eindeutige Erklärung. Ich beginne mit dem Letzteren.

Das angeblich keltische Wort *cucullus* — die letzte Entscheidung der sprachgeschichtlichen Frage wird gegenüber den hier vorzutragenden sachlichen Feststellungen gleichgültig sein — lebt im deutschen Dialektwort *Gugel* weiter: „da die Erzeugung dieses praktischen Kleidungsstückes keine Unterbrechung erfuhr“, wie Egger dazu bemerkt. Wenn wir aber nicht nur auf das blosse Vorkommen des Wortes, sondern auf den Wortgebrauch achten, tritt nicht mehr die praktische Seite so sehr in den Vordergrund. *Gugel* ist ja Kleidungsstück von *Gugelmännern*. Güntert versäumt auch nicht diese zu seiner Erklärung der tarnkappeträgenden Elben heranzuziehen: „Noch heute sind die Gugelmänner, wie man mancherorts Leichenträger wegen ihrer Kutten und Kapuzen nennt, die leibhaftige Verkörperung heidnisch gedachter Todesdämonen, so anders man jetzt auch die Sitte, dass Leichenträger dunkle Mäntel und womöglich verlarvte Gesichter haben, umdeuten mag“. Das Beispiel, das er aus Gregor von Tours anführt, zeigt uns diese Sitte in einer anderen, uns hier wichtigen Beziehung. Wir lesen bei diesem Zeugen spätantiken und frühmittelalterlichen Lebens in Frankreich, von einem 'neuer Asklepios'-ähnlichen heidnischen Wundertäter, der — nach ihm (Hist. Franc. IX 6) — „non sanctitate sanare, sed errore necromantici ingenii quaerebat illudere“. Seine Kleidung wird beschrieben: „habebat cucullum ac tunicam de pilis caprarum“. So konnte in diesem Gallien der *cucullus* des dämonisch Heilenden als die Verkleidung eines Nekromanten aufgefasst werden. Er drückt ganz offenbar Zugehörigkeit zur Welt der Toten aus. Dasselbe ist der Fall in Italien bis heute mit der Kleidung der begrabenden *confraternità*. Wer so etwas noch nicht gesehen hat, findet eine Schilderung bei Trede, Das Heidentum in der römischen Kirche IV 1891, 420: „Das seltsamste Bild bietet eine mit feuerroter Vermummung ausgestattete Bruderschaft, welche nur am Abend mit Fackeln ihren Toten die letzte Ehre erweist. Wie eine Schar Dämonen kommen die Umhüllten daher, wild scheinen die Augen zu glänzen, Marsch=Marsch scheint ihnen kommandiert zu sein. Hinter diesen unheimlichen Gestalten sahen wir oft den Sarg, von einem Lastträger auf dem Haupte getragen; hinterher, nebenher, vor-

Geschützten') verständlich werden. Das ist übrigens hier ein Nebenergebnis, von dessen Richtigkeit unsere Erklärung des Telesphoros nicht unbedingt abhängt. Zur *parcidas*-Frage vgl. G. Devoto, I problemi del più antico vocabolario giuridico Romano, Annali della R. Scuola Normale Superiore di Pisa, Serie II Vol. II 1933, 239 f.

auf Scharen von Volk, heiter, scherzend und lachend.“ Das ist charakteristisch für Italien, wo Klagen und Lachen bei Begräbnissen seit der Antike sich ergänzen,¹⁰ und wo der etruskische Totengott *persu*, mit der spitzen Pulcinella-Mütze, auf der Atellanabühne zur burlesken Figur wurde.¹¹ Dadurch erklärt sich der Bedeutungswandel der lateinischen Wörter aus etruskischem *parz*: *bardocucullus* kann ursprünglich die gespenstische Verwummung des *bardus* gewesen sein, des tölpelhaft komischen Todesdämons, oder des Schauspielers — sogar Leichenträgers: *barginna* — der ihn verkörperte. Ausgangspunkt des Bedeutungswandels all der oben aufgezählten verwandten Wörter ist die echt italische groteske Auffassung der Todesgeister.¹² Bei den Hinraffenden hätte der *cucullus* auch als Reisekleid einen Sinn. Im Grunde doch schrecklich ist die Gestalt des Todesdämons, wie sie im Hintergrund eines Leichenzuges, dargestellt auf etruskischer Urne im Museo Archeologico zu Florenz, mit Kapuze auf dem Kopf — so schien mir wenigstens — emporragt, während der Wagen des Verstorbenen von einem kleineren Kapuzenmann geführt wird.¹³

Düsteres und niedriges Wesen bekundet sich durch den *cucullus allein*, — andere Züge des Kapuzenträgers haben wir ja noch nicht betrachtet, — für das Reich der Verwesung passend. Auch das Attribut, das der kleine Telesphoros in der Hand zeigt: die Buchrolle, oder — in der Gestalt von zwei Rollen und einer *tabula pugillaris* — zu seinen Füßen aufweist,¹⁴ hat seine Parallele auf den Darstellungen etruskischer Todesdämonen.¹⁵ Manchmal schreibend, rätselhaft und bedeutungsvoll halten diese ihre Buchrolle oder Tafel, welche auf eine, nicht mehr ursprüngliche Weise — so glaube ich — auch zur Beischrift prosaischer Angaben benutzt sind. Bei Telesphoros denkt man an ein Zeichen des Orakelgottes. Sicherer ist, wenn wir nur an der geheimnisvollen Wirkung und an der Beziehung des Symbols auf das Totsein festhalten: die Buchrolle tragen Verstorbene¹⁶ und Totengötter¹⁷ auf Denkmälern besonders des römischen Kaiserreichs, auch bei Kelten am Rhein und in Pannonien: ich erinnere nur an den Dis im Museum von Karlsruhe,¹⁸ an Grab-

¹⁰ Usener, Kleine Schr. IV 470, vgl. auch EPhK. 55, 1931, 73.

¹¹ Altheim, Arch. Rel.-Wiss. 27, 1929, 39 ff.

¹² Herbig dachte in der Festschrift von E. Kuhn 174 f. umgekehrt an Verwendung von Blöden und Halbidioten zum Leichentragen, vgl. gegen Nehring a. O.; Leifer 129.

¹³ Jetzt abgebildet in der neuen Mommsen-Ausgabe des Phaidon-Verlags, Römische Geschichte S. 231.

¹⁴ Egger Abb. 3. 5. 6.

¹⁵ Über diese vgl. F. Messerschmidt, Arch. Rel.-Wiss. 29, 1931, 60 ff.

¹⁶ Vgl. Birt, Die Buchrolle in der Kunst S. 49. 112 usw.

¹⁷ Todesdämon und Parzen, Messerschmidt 66 ff.

¹⁸ Dispater und Aerecura aus Sulzbach, Mommsen, Arch. Ztg. 23, 1865, Anz. 88 f. Reinach a. a. O. I 227 Abb. 5.

steine und Sarkophage in Aquincum. Man fühlt sich auch aus anderen Gründen versucht der Berührung gerade der altkeltischen Kultur Südfrankreichs mit dem Etruskertum nachzugehen. Doch würde das hier allzu weit führen. Es genügt für uns, dass in der Provence, dem auch atmosphärisch der griechischen Küste ähnlichsten Lande des Mittelmeeres, hellenischer Einfluss jahrhundertlang wirkte, und dass hingegen in Kleinasien das Hellenentum Weltanschauungsmöglichkeiten einer vorgriechischen Bevölkerung auslöste und verwirklichte, welche mit den Etruskern in vieler Hinsicht verwandt war. Ähnliche Vorbedingungen zu einer Dämonengestalt, wie die des Telesphoros, müssen bei den Thrakern¹⁹ und auch bei den Kelten hinter den Alpen und in den Alpenländern vorhanden gewesen sein. Etwas Barbarisches an sich ist, dass sie der Dämonengestalt, dem Begleiter des grösseren Gottes auf eine solche Weise anhaften konnten, anstatt der reicheren, tieferen, unfassbareren Göttergestalt des Asklepios. Aber auch diese Gestalt eines Dämons ist griechisch, kann mit ihrem künstlerischen Wagnis, durch das sie das Düstere, Niedrige, Geheimnisvolle mit einem lockigen Knabenantlitz in Harmonie vereinigt, nur griechisch sein.

Wenn wir dies alles in eine Einheit zusammenschien, gelangen wir zum Sinn der Telesphorosgestalt, nachdem die Ursprungsfrage sich nebenbei auch schon erledigt hatte. Wir sind dabei nicht einmal auf eigene Deutung hingewiesen. Pausanias am angeführten Ort erkennt den Telesphoros in dem Eumamerion von Titane, einer Gottheit, welche von einem Paare gleichsam die Tagesseite bildet: der sie ergänzende andere Gott wird wie ein Unterirdischer verehrt. Akesis, die göttliche 'Heilung' der Epidaurier wäre nach Pausanias auch mit dem Telesphoros der Pergamener identisch. Nun gab diesem ein Orakel den Namen, der ein gewichtiges Wort der Sprache der griechischen Religion enthält: Τελεσφόρος ist der Bringer des τέλος. Das τέλος aber ist zwar sicher von guter Bedeutung, doch nicht ohne Zweideutigkeit. Es ist als 'Ende' auch 'Ziel' des τελείν, der τελετή, der mystischen Weihe, welche, mit dem Sterben gleich erachtet, durch Todesnacht zum göttlichen Tagesdasein führt.²⁰ Asklepios selbst wurde in Athen als μύστης, als in den Tod Eingeweihter und Einweihender²¹ anerkannt: wäre seine ursprüngliche Natur dazu nicht geeignet gewesen, so hätte das nimmer geschehen können. Er starb ja nach homerischer Auffassung wirklich. Und er ist ein unter-

¹⁹ Reinach a. a. O. II 258 (nach Schenck, De Telesphoro deo 49 ff.) und 260.

²⁰ So hatte es hier schon Boeckh (CIG. I p. 479) aufgefasst. Und zugleich kann auch derjenige Recht haben, der das Wort für das wirkliche 'gute Ende' der Krankheit, die Gesundheit nimmt. Asklepios und Hygieia selbst heissen einmal τελεσφόροι (Preller-Robert, Griech. Myth. I⁴ 527, 2), ebenso Gaia (635, 3).

²¹ Auf das Wort μύστης gedenke ich anderswo zurückzukehren.

irdischer Schlangenherr. Ihm kommt der Hahn zu: zappelndes Leben, wärmstes Blut als Opfer. Von dort unten sendet er Heilung beim Tempelschlaf im Traum empor und Heilung auch im Tod. Auf die eine Art Heilung weist Hygieia, auf die andere Telesphoros. Durch ihn wird diese Seite des Asklepios erst beleuchtet. Die düstere, niedrige, geheimnisvolle Todeswirklichkeit wird in Telesphoros' Wesen nicht verheimlicht. Dazu stimmt auch die zwerghafte Gestalt: in der Antike drückt oft Winzigkeit der Gespenster ihre Lebensleere aus.²² Aber das Kind bedeutet doch ein Dasein, welches aus dem Nichtsein heraustritt, es bedeutet das nicht als Symbol, sondern als die von der Natur dafür gegebene Form. Es ist die von uns wie durch eine Hadesgrenze getrennte Fortsetzung, ein unbegreifliches Weiterflackern des sich nie als nichtseiend wissenden Lebenstriches. Antike Grabkulte und Mysterien mit ihren vielen Lichtern halten ein solches Sein vor Augen, welches nicht Verwesung ist, sondern rein und unfruchtbar, wie die Flamme: wie ein Knabenantlitz, hervorleuchtend aus der Kutte der Lebensabgeschiedenheit.²³ So ist das Sein von *genii*, die nicht mehr der *genius* des lebenden Mannes sind, sondern nur ein *Genius loci*: das Sein von 'kleinen Schutzgeistern', ganz im Sinne Eggers.

Jetzt haben wir durch Telesphoros auch von Asklepios schon soviel erkannt, dass wir Sokrates' letztes Wort verstehen. Heilung verspricht dieser grosse heilende Gott nicht nur von den halbverwirklichten Formen des Todes, den Krankheiten, sondern auch von all dem Düsteren und Niedrigen, das uns als der Tod selbst erscheint, obwohl es nur dessen — des *τέλος* — äussere Hülle ist. Ob Heilung ganz genau im Sinne des Phaidon, des Dialogs der apollinischen Unsterblichkeit? Um auch diese Frage hier zu beantworten, wissen wir noch nicht genug von der Asklepiosreligion.

Karl Kerényi.

²² Vgl. die attische Grablekythos in Jena, Harrison, *Prol.* 43. Abb. 7. und das Wandgemälde der Tomba dell'Orco in Tarquinia, Weege, *Etr. Malerei* T. 64.

²³ Die Verwendung von Kapuzenträgern als Lampen wäre danach gut verständlich. Wenn kein anderes Hindernis da ist, wird man sie nicht mit Egger S. 319, Anm. 32 von Telesphoros trennen wollen.

TÉVES ADATOK DOBSINA TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉRŐL.

Dobsina településtörténetével 200 év óta már sokan foglalkoztak. A legrégebb tanulmány egy 1733-ban készült kéziratok krónika a dobsinai levéltárban, amely ezt a címet viseli: Auß-Fürliche Beschreibung. Wie das im Gömörer Comitatz gelegene Bergstädtel Topschau beschaffen, woher selbiges seinen ersten Ursprung genohmen, in wass stand selbiges Von zeith zu zeith gekommen, was Vor Privilegia und freyheithen genossen, ... stb. Szerzője: „eine wohlmeinende, getreue und gelehrte Feder“. Ennél alaposabb munkát végzett azonban *Ladislav Bartholomaeides*, Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia historica-geographica-statistica. I—II. Leutschoviac 1806—1808 című művében. Önálló monografikus tanulmányt írt *Josef Mikulik*, Dobschau, eine monographische Skizze. Kaschau 1879 címen. Kritikai alapon álló munka még *Wenczel Gusztáv* Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880 című műve. Ezek azok a művek, amelyek itt szóba jöhetnek; a többi mind ezekből merítette az anyagot. Ha ezeket a munkákat tanulmányozzuk, azt kell itt is megállapítanunk, amit a legtöbb felvidéki bányaváros történeténél meglehet állapítani, hogy minden történetíró szerette városának történetét minél messzebbre visszavinni, hogy minél dicsőségesebb multra mutathasson. Ha ezeket a fejtegetéseket azonban a kritika szemüvegén át tekintjük, akkor sok tévedésre, sok mesére akadunk. Ezek a tévedések azután egyik könyvből a másikba vándorolnak.¹ Dobsina településtörténetéről is össze lehetne állítani a tévedéseknek egész családfáját.

A legrégebb ilyen tévedés a dobsinaiaknak a *quad-származása*. Ismeretes, hogy a Szepesség régebbi történetírói a szepesieket szerették a gepidákról, quadokról, skirektől származtatni.² Ez a gepida-quad-got-elmélet Aeneas Sylvius Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) egy megjegyzésére vezethető vissza, ame-

¹ Az ilyen tévedéseknek egész családfáját állította össze Körömbánya történetére vonatkozólag *Michal Matunák*, Z dejin slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. (Körömbánya szabad kir. bányaváros története.) Kremnica, 1928. 70. l., ahol kimutatja, hogy az az adat, hogy Körömbányát 770-ben alapították, 32 könyvön vonul végig.

² Lásd Weber Arthur, A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. Budapest, 1916. 2. kk. 1.

lyet egy V. Miklós pápához írt levelében tett.³ Ezt a quad=elméletet aztán átvette Bartholomaeides is és utána valamennyi történetíró.⁴ Bizonyítékul a dobsinai nyelvjárást szokták felhozni, mely szerintük annyira eltér az irodalmi német nyelvtől, hogy ez csak úgy magyarázható, hogy quad=elemek is vannak benne. Így például Bartholomaeides szerint⁵ a „kvandel“ szó, amely Dobsinán a faszépnornak, aprószénnek a neve, szintén quaderedetű.

Mint legfőbb bizonyítékot azonban azt említik meg, hogy a dobsinaiak a szomszéd tótokat ma is vendeknek nevezik.⁶

Mindezek az állítások azonban nélkülöznek minden történelmi és nyelvtudományi alapot. Semmiféle történelmi, de régészeti adatunk nincs, amely azt igazolná, hogy czen a tájon valaha is éltek volna quadok. Ami a dobsinai nyelvjárás sajátos voltára való hivatkozást illeti, arra csak azt mondhatjuk, hogy abban semmi nyoma sincs holmi quad emlékeknek, mert ez a nyelvjárás éppoly keletközépnémet és bajor nyelvjárású kevérek, mint amilyen a Gründler-nyelvjárás, vagy a Körmöcbánya, németprónakörnyéki német nyelvjárások. Ami pedig a dobsinai nyelvjárásban használatos kifejezést illeti, hogy a környékbeli tótokat vendeknek nevezik (*binduša lact*, a *binduša femba* = L-alakú szakadás neve pl. a szövetségben), annak a magyarázata az, hogy a dobsinaiak eredeti hazájukban, ott az Erzgebirge környékén 600 évvel ezelőtt, amikor onnan kivándoroltak, ott valóban még vendek közelében laktak, s az elnevezést onnan hozták magukkal.⁷ A quadszarmazás tehát mese.

³ Lásd Dr. Gideon Petz, *Zur Geschichte der Erforschung des ungarländischen Deutschtums*. — *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*. II. Jahrg. (1930) 94. lap

⁴ „Si constaret a dialecto, qua usi sunt ita dictos, tum Topschenses, horum imprimis posteros, dicere non dubitarum.“ „Ut omnia in summan conferam, aborigines Topschensium Quados dixerim atque locum jam tum denominationem hodiernam sortitum crediderim. Porro, deficiente Gente Quadica, reliquias per valles fluvii Sajo et Topschinæ disperras ea ratione habitasse asseruerim, prout hodierno tempore regio circa amnem Gelnicza, Topschinensi vicina, incolitur.“ Bartholomaeides i. m. 547. lap. — V. ö. Mikulik, i. m. 1. lap.

⁵ I. m. I. rész, 99. lap.

⁶ Endlich spricht für das Bestehen Dobschau in der Zeit vor dem 7. Jahrhundert, dass man dort die slovakischen Landsleute und Nachbarn „Wenden“ — *binduscha* Leut, Kirpl — heisst, trotzdem, dass die Slovaken mit dem 7. Jahrhundert „Wenden“ zu heissen aufgehört haben, daher es sehr wahrscheinlich ist, dass die Vorfahren Dobschau bereits vor dem 7. Jahrhundert dort waren, mit den Wenden Bekanntschaft machten und den Namen — Slovaken — als neueingeführten nach alter Sitte und Gepflogenheit gänzlich auser Acht liessen.“ Mikulik, i. m. 3—4. l. — Ugyanezt mondja Bartholomaeides is i. m. II. r. 546. lap.

⁷ V. ö. Giesebrecht, *Wendische Geschichten aus den Jahren 780—1182*, Berlin, 1841—43.

A következő történelmi tévedés az, hogy a dobsinaiak már a tatárjárás előtt itt voltak. Ezt is Bartholomaeides állítja először.⁸ Itt már egy történelmi adatra hivatkozik és pedig IV. Béla király 1243 június 5-én a Nyulak-szigetén kelt adománylevelére, amelyben az Ákos nemzetségbeli Máté fiainak, Fülöp és Detrik ispánoknak, kik közül Detrik a tatárjáráskor a sajói ütközetben a királyt megvédte, a Bors-nemzetség kihaltával a királyra szállt birtokokat hű embereinek adományozza.⁹ Ebben az oklevélben névszerint fel vannak sorolva azok a helyek, amelyek most az Ákos-nemzetségre szállnak.¹⁰ Ebben az oklevélben szerepel Toplucha, vagy Fejér, Codex diplom. XI. 400. lapján ugyancsak az oklevélben Toplucza. Ezt a nevet azonban Bartholomaeides Topsuchának (i. m. II. 546), ill. Topschuha-nak olvasta (i. m. I. 213. l.) és azt állítja, hogy ez a név Dobsinának az első, legrégibb neve, s ezt az állítást azután sorra átvette utána az összes történetíró, még a kritikai történetíró, Wenczel Gusztáv is.¹¹ Ezt a téves nevet persze a nyelvészek is átvették és már nagyon sok nyelvésznek sok fejtörést okozott ez a név, mert persze kapcsolatba hozták az ófn. *acha* (folyó) szóval, s azt akarták vele bizonyítani, hogy ez egy igen régi német név.¹²

Ha egy pillantást vetünk a térképre, azonnal a szemünkbe ötlök, hogy itt szó sem lehet Dobsináról, mert ez a Toplucha a mai *Kun-Taplóca*val azonos. Ha a felsorolást a térképen követjük, azt látjuk, hogy Csetnek mellett fekszik délre 5 km-nyire *Taplóca*, azután jön *Somkút*, *Pelsőc*, *Ardó* és *Lekenye*, ugyanúgy, ahogyan az oklevél felsorolja. Nem valószínű tehát, hogy a felsorolásnál Csetnek után Dobsinára ugrottak volna, amely légvonalban éppen az ellenkező irányban kb. 20 km-nyire fekszik.

Bartholomaeidesnek ezt az adatát közel 130 év óta csaknem minden történetíró átvette, aki Dobsina történetével foglalkozott, de még egynek sem tűnt föl, hogy itt valami nincs rendben, senki sem nézte meg az eredeti oklevelet. Így lett Dobsina története egy bétű helytelen olvasása folytán 100 évvel idősebb, mint valójában.

De gyerünk tovább! 1926-ban ünnepelte Dobsina fennállá-

⁸ I. m. 546. lap és utána Mikulik, i. m. 3. lap.

⁹ V. ö. Szentpétery Imre, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923. I. 223. lap. — Fejér, Cod. dipl. IV/1. 287. és XI. 400. lap.

¹⁰ „Nomina autem possessionum, quae quondam Bors comitis fuerunt, haec sunt: Plesuck (Pelsőc) cum suis attentis videlicet: Chitnek, *Toplucha*, Somkuth, Plesuck, Mirk, Erdes (Ardó), et Lokuna (Lekenye).“ Fejér, Cod. dipl. IV/L. 290. lap.

¹¹ Wenczel G. Magyarország bányászatának kritikai története. 103. lap: „*Dobsina* (Dopschau) vidéke *Topsucha* neve alatt IV. Béla király fentemlített adománylevelében azon helységek közt soroltatik elő...“

¹² V. ö. Dr. Moldoványi Gusztáv, A dobsinai nyelvjárás című cikkét „A 600 éves Dobsina“. Putnok, 1927. című mű 33. lapján.

sának hatszázéves jubileumát.¹³ Ez az ünnepség arra a soltész-szerződésre támaszkodott, amelyet 1326-ban az egri káptalan előtt egy Miklós — dobsinai László (írják Razlo-nak is) fia — nevű soltész kötött a földbirtokos Csetneki család tagjaival és pedig Detriki Benedek fiaival, Kun Miklóssal, Lászlóval, János-sal és Péterrel, akiket Magistri Comitis címmel illet a szerződés.¹⁴ Ebben a szerződésben a földbirtokosok átengedik nevezett Miklós soltésznek a mai Dobsina területén fekvő erdőket azzal a kikötéssel, hogy ott erdőt irtat, oda népeket telepít le, akiknek megadják a korponai jogot (in Libertate Teutonicorum de Corona). A telepések 16 évi adómentességet kapnak, de azután minden „Laan“, azaz telk (Lchen) után, amely körülbelül 30 hold volt, tartoznak a telepítőnek évi 16 garast fizetni. A szerződés többi adatait itt nem részletezzük. Mivel ebben a szerződésben véletlenül a soltész is Lászlónak a fia, meg Csetneki Lászlónak Benedek fiának is volt egy Miklós nevű fia, ezt a két Miklóst azonosnak tekintették és azt mondták, hogy Dobsinát *Bebek Miklós* alapította. Az összes történeti munkákban, még Wenczel Gusztáv kritikai történetében is ezt olvassuk (i. m. 103. lap). Az összes munkák arról beszélnek, hogy nevezett „Bebek“ Miklós a nagybátyjaival és édesatyjával kötött szerződést, s hogy ő alapította a várost, mert ez már régebben kedvenc tartózkodási helye volt.¹⁵ Ha azonban megnézzük a Bebek-család családfáját, akkor azt látjuk, hogy ilyen néven, tehát Bebek Miklós néven az első Bebek Miklós, Jánosnak a fia csak 1425 körül szerepel. Egy másik pedig 1416—1434 között mint Bebek Detre fia lép fel.¹⁶ Az a László fia Miklós, akit Bebek Miklósnak tüntetnek fel, az Csetneki Lászlónak, a Csetneki-család ősének a fia, s ez a Csetneki-családban mint I. Miklós, 1368-ban pedig mint Nicolaus dictus Rufus de Chetnek szerepel.¹⁷ Ez azonban előkelő úr volt, aki erdőirtással, soltészszéggel nem foglalkozott. Hogy itt nem a földbirtokos és nemes Miklós-ról, hanem egy egyszerű vállalkozóról, egy soltészról van szó, aki már ezt megelőzőleg itt lakott (Nicolaus filius Ladislai de Dobschina) és a maga részére itt erdőt irtott (pro sola sessione sua extirpationem fecisset), bizonyítja először az a tény, hogy

¹³ Ebből az alkalomból adta ki Gömörj *Árpád* „A 600 éves Dobsina. Putnok, 1927“ című emlékművet. 239. lap.

¹⁴ Lásd Fejér, Codex dipl. VIII/3. 130—132. és Schmauk Michael, Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis. Szepesváraljae, 1889. Pars II. 63—65.

¹⁵ Mikulik, i. m. 5. lap. „Zu dieser Zeit war Dobschau der Lieblingsaufenthaltsort des Nikolaus Bebek, welcher sich hier in der Nähe des Wildbaches Dobsch ein Wohnhaus bauen und einen Theil der Umgebung ausroden liess“.

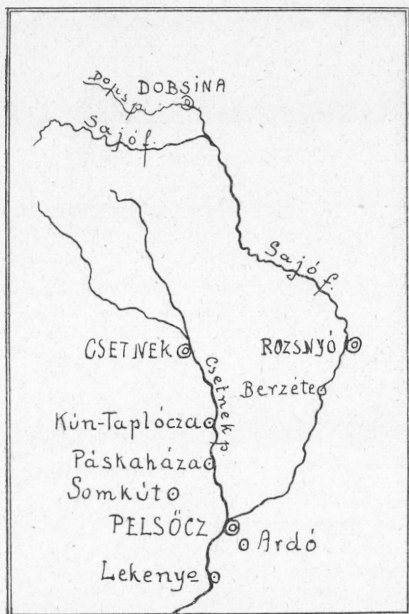
¹⁶ Lásd Forgon Mihály, Gömör-Kishont vármegye nemes családai. Kolozsvár, 1909. 100. lap.

¹⁷ Lásd Nagy Iván, Magyarország családai czimerekkel és nemzedék táblákkal. Pest, 1858. III. k. 29. lap és Forgon, i. m. 159. lap.

őt sehol sem illetik a Magister Comes, a nobilis vir címmel, míg a többieket mindig a nekik kijáró címmel illetik. De meg soltésznek is nevezi az a panaszirat, amelyet Csetneki László 1334-ben a szeptesi káptalannál jegyeztetett fel, s amelyről még szó lesz, ahol ez áll: „... quod cum Nicolaus filio Razlo (László) scultetiam cuiusdam particule terre Dobsina vocate...“ stb.¹⁸

Dobsina megalapítója tehát nem Bebek Miklós, hanem talán egy egyszerű vállalkozó, egy soltész, amilyen abban az időben sok akadt a Felvidéken.¹⁹ Hogy Dobsina ugyanolyan soltészség volt, mint a szeptesi, sárosi, lipői, túróci stb. soltészségek, bizonyítja egyebek közt az említett alapító oklevél szövege is, amely jellegzetes soltészszövedés.

Fentebb azért mondtam, hogy Dobsina alapítója „talán“ a szóbanforgó Miklós soltész volt, mert ellene Dobsina földbirtokosa, Csetneki László 1334-ben panaszt emel a szeptesi káptalannál, amelyben bejelenti, hogy ez a soltész, aki arra vállalkozott, hogy Dobsina területén népeket fog letelepíteni, megszökött, anélkül hogy szerződésbeli kötelezettségének eleget tett volna.²⁰ Ha azonban ez a soltész megszökött, annélkül, hogy

¹⁸ Lásd Anjoukori Okmánytár. Budapest, 1883. III. k. 98. l.

¹⁹ L. Bruckner Gy., A soltészség jutázménye a Szepességben.

Békefi-émlékkönyv. 1912. 106 k., és Tagányi Károly, Jelentés „A soltészség története“ című pályamunkáról. Akadémiai Értesítő, 1914.

²⁰ „Nos capitulum ecclesie beati Martini de Scepus damus pro memoria, quod nobilis vir Magister Ladislaus filius Benedicti de Chetnek ad nostram personaliter accedens presenciam in modum protestationis significare curavit, quod cum Nicolao filio Razlo (László) scultetiam cuiusdam particule terre Dobsina vocate in suis silvis ad Chetnek pertinentibus et populos mansuros ad eandem convocare comississet ut idem Nicolaus de dicta possessione recessisset fugitive, et secundum quod disponere de dicta possessione assumpserat, facere noluisset. Datum feria sexta proxima post festum beati Bartholomei (aug. 26.), anno domini 1334. — Az eredeti után az Orsz. Levéltárban, kincst. lt. oszt. N. R. A. 1535. 67. dipl. lvt. 2848.

kötelességének eleget tett volna, akkor bizonyára nem telepített még 1334-ben sem oda telepéseket, tehát nem mondhatjuk minden kétséget kizárólag, hogy Dobsinát 1326-ban alapították, mert csak azt tudjuk biztosan, hogy ebben az évben kötöttett egy soltészszerződés Dobsina betelepítésére vonatkozólag. Hogy valóban mikor történt a telepítés, azt nem tudjuk.

Hogy már előbb is laktak e helyen szétszórtan az erdőben népek, azt a szerződés is megemlíti, hisz Miklós soltésznek ezeket is össze kellett volna gyűjtenie. Nincs is kizárva, hogy ezeket össze is gyűjtötte, s egy helyen letelepítette. Hiszen valószínűleg éppen az itt dolgozó bányászok kedvéért kellett itt erdőirtást végezni, hogy azoknak legyen szántóföldjük, rétjük, legelőjük, mert különben ezek nem tudnának ott megélni. Akkoriban ugyanis a bányászok még ott telepedtek le, ahol ércet találtak, ott csináltak lakóhelyet is, ott állították fel egyszerű olvasztójukat, amelyben az ezüstöt, rezet, vasat kiolvasztották. Ha az érc elfogyott a bányában, tovább álltak.

Kétségtelen azonban az, hogy ez a város valószínűleg még a XIV. század harmincas éveiben, talán más soltész segítségével létrejött, mert hiszen hogyan fejlődhetett volna virágzó teleppé, oppidummá oly rövid idő alatt, hogy már a XV. század elején „városnak“, oppidumnak nevezhették. Zsigmond király ugyanis 1417-ben Konstanzban kelt oklevelében, amely most is megvan a dobsinai levéltárban, megadja Dobsinának a vásárlási jogot és Oppidum-nak nevezi. Persze nem olyan várost kell ezen érteni, mint ma, mert hiszen Dobsinának még az 1427-i adólajstrom szerint is csak 53 portája volt és nem 400, ahogy azt az „Orts- und Heimatkunde oder Beschreibung der Stadt Dobschau der Gömörer Gespanschaft und Ungarns. Dobschau 1852“ című könyv 17. lapján olvashatjuk.²¹ Ezek a soltésztelepek általában 40—60 telepből álltak.²² Ugyanakkor például Csetnek 55, Pelsőc 52, Oláhpaták 33, Veszverés 32, Sajó 46 telekből áll.²³

A fentiekből megállapítható tehát, hogy Dobsinának eddigi településtörténeti adatai csaknem mind tévedéseken alapultak.

Dr. Lux Gyula.

²¹ „Der Freibrief der Einwohner befindet sich im städtischen Archive und sagt, dass im Jahre 1326 über 400 Familien unserer Vorfahren hier einwanderten.“

²² *R. Fr. Kaindl*, Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Gotha 1907. II, k. 220. 1.

²³ *Thallóczy Lajos*, A kamara haszna. Budapest, 1879. 190. 1.

MERJA, MORDVA.

Zsirai Miklós Finnugor népnevek I. Jugria (Budapest, 1930. Különlenyomat a NyK. XLVII. kötetéből) című igen értékes dolgozatában az eddigieknél elfogadhatóbban magyarázta meg az orosz *Jugra*, *Ugra* nép- és területnév szövégi —a—ját. Zsirai több biztosan elemezhető orosz analógia alapján a szövégi —a—ban „régii orosz terület- és népnévképzőt lát, amely az idegenből kapott nevekhez szokott járulni“ (114. l.). Példái az orosz történeti emlékekből ezek: *Merja*, *Mescsera*, *Muroma*, *Cseremisza*, *Obdora*. E nevek, miként az *Ugra*, *Jugra*, népnek s a nép által lakott területnek a nevei.

E példák közül a *Merja* szövégi —a, illetőleg —ja eleme talán másképp is magyarázható. Ezt a „talán“-t próbálom az alábbiakban kifejteni, kapcsolatban egy másik ó-orosz népnévvel, s ez a *Mordva*.

Az ó-orosz *Merja* és *Mordva* nép nevével először Jordanesben találkozunk. Mind a két népről azt olvassuk, hogy Ermanarik gót király (uralk. Kr. u. 350—376) meghódította őket s uralkodott rajtuk. Jordanesben idevonatkozólag ez van: „Nam Gothorum rege Geberich rebus humanis excedente post temporis aliquod Hermanaricus nobilissimus Amalorum in regno succesit, qui multas et bellicosissimas arctoi gentes perdomuit suisque parere legibus fecit. quem merito nonnulli Alexandro Magno comparavere maiores. habebat si quidem quos domuerat Golthescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas *Merens Mordens* Imniscaris Rogas Tadzans Athaul Navego Bubeganas Coldas.“ (Jordanes ed. Th. Mommsen: MG. A. A. V. Pars prior 88. l.)

Az idézetben levő *Merens* és *Mordens* nevek etimológiájával többen foglalkoztak.

Bizonyos, hogy a *Merens* azonos a cseremiszek nemzeti nevével, a *mari*-val, s kétségtelen, hogy tőlük elválaszthatatlan az ó-orosz *Merja*. Zsirai az ó-orosz alakról ezt írja: „*Merja* a cseremiszek nemzeti nevének, a *mari*-nak palatális hangrendbeli változata orosz továbbképzésben. Az oroszosítást világosan mutatják a népnévnek nem orosz forrásokban található változatai: *Jordanes*-nál *Merens* (plur. acc.), *Brémai Adámnál Mirri*.“ (i. m. 113.) A *Merens* is, *Merja* is tehát végelemzésben saját nyelvi, nemzeti név. — Másképp áll a dolog a *Mordens*-szel. A *Mordens*, ó-orosz *Mordva*, olyan név, amelyet idegenek, nyilván iráni nép, adtak a mordvinoknak (l. *Tomaschek*: Sitzber. der Akad. der

Wiss. zu Wien CXVII, 10; *Wiklund*, Finno-ugrier: *Ebert*, *Reallex.*). A mordvínok magukat így nem nevezték.

Alaktani szempontból Jordanes *Merens-e* és *Mordens-e* gót nyelvi ragos alak. *Müllenhoff*, Jordanes: MG. AA. V, 162 erre nézve ezt mondja:

„... videntur autem *Merens*, *Mordens* sequiorcs Gotici plurales in —*jans* fuisse... *Mordens* respondet gentili Gotico in *ja* (vide: *Merens*). — Hasonlóan gót nyelvi alakoknak tartja *Merens-et* és *Mordens-et* von *Grienberger*. Véleményét csupán *Schönfeld* „Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen“ című művéből ismerem. *Schönfeld* azt mondja, hogy a Jordanesben levő „*Golthescytha Thiudos*, *Inaunxis*, *Vasina-broncas*, *Merens*, *Mordens*, *Imniscaris*, *Rogas*, *Tadzans*, *Athaul*, *Navego*, *Bubegenas*, *Coldas*“ népneveket legbehatóbban von *Grienberger* vizsgálta, azonban „trotz allem von ihm darauf verwendeten Scharfsinn ist in den meisten Fällen ein 'non liquet' das Ergebnis“ (273. l.). „Doch sind — folytatja — bei einigen gotische Endungen zu erkennen, nämlich in *Thiud-os* (starker Plur.), *Tadz-ans* (schwaches Mask., Plur., vgl. *Such-ans*), *Mer-ens* und *Mord-ens* (= got. —*jans* [oder —*ans*], schwaches Mask., Plur., mit abweichendem Vokale), und vielleicht *Inaunx-is* und *Imniscar-is* (= got. —*eis*, Mask. Nom. Plur —*i*— Dekl., vgl. *Ans-is*).“ (273—4. l.)

Az idézetekből látható, hogy *Müllenhoff* is, meg von *Grienberger* és *Schönfeld* is *Merens-et* és *Mordens-et* gót nyelvi ragos alakoknak tekintik, azt hiszik azonban —minthogy a gót névszók egyikénck sincs —*ens* végű többes accusativusa, vagy accusativus-nominativusa —, hogy hibásan feljegyzett alakok *Merans* vagy *Merjans*, illetőleg *Mordans* vagy *Mordjans* helyett.

Nézetem szerint az ó-orosz *Merja* és az ó-orosz *Mordva* közöttlen gótnyelvi átvétel lehet, mégpedig a *Merja* a *Merens*-nek, kevésbé valószínűleg egy *Merjans*-nak, a *Mordva* pedig egy gót *Mordans*-nak az átvétele. Ezt a kérdést így, tudtommal, senki fel nem vetette s e megfajtaési lehetőséget nem találok sem *Thomson* „Beröringer“-jében (l. benne 23—24. l.), sem *Mikkola* „Die Namen der Völker Hermanarichs“ (l. FUF. XV., 56—66.), sem pedig *Wiklund* „Finno-ugrier“ (*Ebert*, *Reallex.*) c. dolgozatában.

A *Merens* > ó-orosz *Merja* megfelelésnél hivatkozni lehet a participium praesens activi — *en(t)s* formans (v. ö. lat. *videns*) ó-egyh. szláv és orosz megfelelőire. E formansnak az ó-egyh. szlávban —*ę*, az oroszban —*ja* a megfelelője; v. ö. ó-egyh. szláv *voziti*, *ljubiti*, *ględati*, *glęgolati* igék part. praes. act.-jét: ó-egyh. szláv *voze*, *ljubę*, *ględe*, *glęgolę* = orosz *vozza*, *ljubja*, *gljadja*, *glęgolja* (l. a —*ja*-ról *Sobolevskij*, Lekt. po ist. r. jaz.² 232; c —*ja*s alakok gerundiumok, —*čij*, —*ščij*-jel part. praes. = part. praet.). Hivatkozni lehet azonban olyan esetekre is, mikor az indogermán szóvégi —*en*-ből az ós-szlávban —*ę* lett, mert hiszen az —*en(t)s* szóvégek az —*s* elvesztésével egybeestek az —*ę* végűekkel. Az oroszban itt is —*ja* a megfelelés, v. ö. idg. *esmen:

ős-szláv *(j)esme, ó-orosz *jesmja*; idg. **umen-* ős-szláv (*j*) *me*, orosz *imja* stb.

Hogy egy gót nyelvi *Merjans*-ból az elő-oroszban, ős-oroszban **Merjons-* > **Merjens-*cn át ó-orosz *Merja* lett volna, az sem lehetetlen. A névragozásban ugyan a —*jons*-ból az ó-egyh. szlávban —*je* lett (v. ö. *koňb* 'ló': több. acc. *konjons > *konjēs > *koňę*; *duša* 'lélek': *dušę* több. acc., több. nom.; egy. gen.), az ó-oroszban azonban ilyen helyzetben más ragot, é-t találunk, amely nem lehet a —*jens* > *je* folytatója (v. ö. ó-orosz *konjě*, *dušę*; mai orosz: *ključī*, *duši*). De ott van a part. praes. act. ős-szláv *znajonts (az ó-egyh. szlávban *znaję*), az ó-oroszban *znaja*, s így egy gót nyelvi *Merjans*-ból ez úton is az ó-oroszban szintén *Merja* válhatott.

A gót *Mordens-ről*, mint fentebb láttuk, *Schönfeld* azt tartja, hogy vagy *Mordans*, vagy *Mordjans* a helyes alak. Azt hiszem, hogy az ó-orosz *Mordva* alak szövegét csakis egy gót nyelvi *Mordans* s nem ugyanilyen nyelvi *Mordjans* alakból lehet megmagyarázni. A megfejtést így képzelem: *Sobolevskij* azt bizonyította be (Arch. f. slav. Phil. XXXII., 310.), hogy az orosz *Moskva* folyó s ebből *Moskva* város neve valaha az oroszban *ū* tövű névszó volt, nominativusa tehát *Mosky-nak*, genitivusa pedig *Moskove-nak* hangzott. A mai *Moskva* nominativus tehát egészen úgy keletkezett, ahogy keletkeztek a mai orosz *zólva* 'schwägerin (des mannes schwester)', *smókva* 'feige', *týkva* 'kürbiss' az ó-orosz, illetőleg ős-orosz *zoly, *smoky, *tyky (v. ö. ó-egyh. szláv *smoky*, *tyky*) köznevekből. Az *ū* tövű névszók ugyanis az ős-szlávban, az ó-egyh. szlávban s az egyes szláv nyelvekben történeti koruk elején az egyes nominativusban —*y*-be végződtek. Később ezt az —*y*-t kiszorította a casus obliquus-okban —*v*-re > —*v*-re végződő *tő* s lett a nominativus az egyik szóban —*va* (l. fentebb a *zólva*, *smókva*, *týkva* szavakat), a másik szóban —*ov* esetleg —*ov* végű (v. ö. ős-orosz *svekry: orosz *svekrov* 'anyós', ős-orosz *ljuby: orosz *ljubóv* 'liebe'; ős-orosz *žrny: orosz *žěrnov* 'hímn.', 'malomkő'). Ez a fejlődés nemcsak az oroszban, hanem más szláv nyelvekben is az *ū* tövűeknél hasonló eredménnyel megtörtént. Itt is az *ū* tövűek mai nominativusa a régi —*y*, ebből —*i* (szerb, horvát, szlovén) helyett az egyik szóban —*va*-ra, a másikkban —*v*-ből fejlődött —*ev*-re (lengyel), —*ev*-re (cseh, szlovén), —*av*-ra (szerb, horvát), —*ov*-ra (bolgár) végződik (l. *Vondrák*, Vgl.-Gram. I², 658, II², 43). Természetes, hogy ilyen fejlődésen az egyes szláv nyelvekben nemcsak a köznevek, hanem a tulajdonnevek is keresztülmehettek. A Visztulába szakadó Bug egyik mellék-vize *Narew*. E lengyel folyó nevééről *Vasmer* kimutatta (Zeitschrift f. slav. Phil. VI. 150), hogy egykori alakja *Nary (gen. *Narve) lehetett.

Nézetem szerint az ó-orosz *Mordva* is lehetett olyan név, amelynek még régebben az oroszban a nominativusa *Mordy, genitivusa *Mordve lehetett. A *Mordy-t a későbbi *Mordva*

úgy szoríthatta ki, ahogy a *Mosky*-t kiszorította a *Moskva*. S ennek a felvételnek, nézetem szerint, megvan a maga valószínűsége. T. i. ha egy gót nyelvi *Mordans*-ból indulunk ki — és *Schönfeld* ilyen alakot tesz fel az íráshibás *Mordens* helyett —, akkor ebből az elő-orosz vagy az ősz-orosz korban, értem a Kr. u. i. IV. században, igenis alakulhatott **Mordy*¹ s ennek — az *ū* tövű névszók közé való belcilleszkedés révén — a genitivusa csakis **Mordve* lehetett. A gót *Mordans*-ból ugyanis az elő-orosz nyelvi korban vagy az ősz-oroszban **Mordons* lett, majd ebből olyan fejlődéssel, amilyennel az *o* tövű névszók többes accusativusa vagy a *vesti*: *vedq*-típusú igék participium praesens activi-ja alakult, a későbbi, az ó-oroszban **Mordy* lett; a fejlődésre v. ö. idg. **uļkons* több. acc. = ó-egyh. szláv *vliky*, ó-orosz **volky*, továbbá: idg. **vedōn*: ősz-szláv **vedons*: ó-egyh. szláv *vedy* participiumokat. — Ki lehet indulni a gótnyelvi *Mordans* > elő-orosz, ősz-orosz, ó-orosz **Mordy* fejlődésnél az *ū* tövű névszók egyes genitivusában és többes accusativusában tapasztalt fejlődésből is. Az ó-egyh. szláv *ryky* (= egyes gen., többes acc.), ó-orosz *ruky* (ua.) ugyanis egy ősz-szláv, elő-szláv **rokāns*-ből fejlődött s a **Mordans*: **Mordy* fejlődésnél analógiául ez is felhozható.

Végegredményül tehát kimondhatom, hogy az ó-orosz *Merja* lehet a Kr. u. i. IV—VI. századból igazolt gót nyelvi *Merens* (kevésbé valószínűleg: *Merjans*) átvétele. A gót nyelvi név a mai cseremiszek gót neve, amely a cseremiszek nemzeti nevének, a *marīn*-nak palatalis hangrendbeli változatából (l. fentebb *Zsirai*: NyK. XLVII. és Jugria 113.) alakult.

Az ó-orosz *Mordva*, régibb **Mordy* szintén gót nyelvi átvétel lehet egy **Mordans* alakból. A mordvinok ma nem nevezik magukat a gót *Mordens*: **Mordans*, ó-orosz *Mordva* névhez hasonló névvel. Valószínű azonban, hogy a gót-orosz név vég-elemzésben azonos a mordvin nyelvben köznévként használatos „mann, gatte” jelentésű *mīrde* (alakváltozat: *mīrdē*, *mārđē*) szóval, amely iráni eredetű jövevényszó (l. *Setälä*, Quantitätswechsel 42).² Hogy az irániak nevezték-e el őket „mann, mensch” jelentésű szavakkal (így *Tomaschek*, Sitzber. Wien. Ak. CXVII, 10; hasonlóan *Wiklund*, Finno-ugrier: *Ebert*, Reallex. III. 373) vagy pedig ők nevezték-e egyszer nemzetiségüket a nyelvükbe került iráni köznévvvel, nehéz volna eldönteni. Ha azonban a gót *Merens*, **Mordans* és az orosz *Merja*, *Mordva* közt az a fejlődés van, amelyet fentebb vázoltam, ennek, nézetem szerint, bizonyos mértékben az ősz-szláv, elő-orosz és ó-orosz névragozásra fontossága van, mert általa bizonyos fejlődés időhöz kapcsolható.

Melich János.

¹ Az orosz évkönyvekben *Mordva* csupán *Mordva* (l. Ljetop. po Ip. sp., Ljetop. po Lavr. sp.) és ? *Mordva* (Ljetop. po Lavr. sp.) mellett alakzatváltozat fordul elő.

² Az összes idetartozó kérdésekről másképp *H. Jacobsohn*, Arier und Ugrofinnen (Göttingen, 1922.) 187—93.

DŰLŐNÉV ÉS TELEPÍTÉSTÖRTÉNET.

A dűlők a magánvagyonnal egyidőben keletkeztek s ugyanakkor mindjárt névhez is jutottak. Az első elnevezések nagyon általánosak s a dűlők egyformasága miatt sokszor azonosak (Szántó, Rét, Erdő, Irtás — Acker, Wiesc, Wald, Reut stb.) is voltak, amiért pörösködések elkerülése céljából közelebről is meg kellett őket határozni s új névvel ellátni. Ezt a második névadást a birtoktestek földrajzi fekvése (Lejtő, Völgy, Aszó, Északi dűlő, — Berg, Leite, Tal Winterleite Sonnseite stb.), a földsávok külső alakja (Hosszúföld, Szögletrét — Lang, Zopfacker, Winkelwiese s. í. t.), a birtokosok társadalmi helyzete (Bauernacker, Herrenwiese, Hoffeld stb.), történeti, kulturális vagy egyéb szempont is (Türkenwiesc, Schanzgraben, Stationsacker, Kreuzfeld, Brunnacker s. í. t.) befolyásolta, úgyhogy a dűlőnevek sokszor érdekes kultúrtörténeti momentumokat őriztek meg az utókor számára. Minthogy később a dűlők nevei az új birtokpolitika következtében közkeletűekké váltak, hivatalos lett a jellegük is és a gazdasági élet sürgetésére hivatalos jegyzékbe is kerültek. A birtokos családokat azonban ezek a nevek nem elégítették ki. Ők földdarabjaikat pontosabban akarták megjelölni s ezért a hivatalos néven belül az egyes birtokrészeket még külön is elnevezték. Ezek a nem hivatalos, mondjuk családi dűlőnevek, tisztára magánjellegűek voltak s eredetüket részben a meglevő dűlőneveknek (Hinter'n Weingarten, Zwischenhoffeld, stb.), részben pedig a család gazdasági rendszerének (Weizenfeld, Troadacka, [Getreide(Korn)acker], Krautacker s. í. t.) köszönték. Minthogy azonban ezek a családi dűlőnevek, amelyek a 'Flurbezeichnung' vagy 'sekundärer Flurname' nevet is viselhetnék, leginkább csak házihasználatra szolgáltak, legfeljebb házi feljegyzésre is tarthattak csak számot.¹ Emiatt — ha csak a családi birtokívcek (Besitzbogen) meg nem maradtak — történeti forrásokba még kevésbé kerültek, mint a hivatalosan elismert dűlők nevei, s ugyanezért könnyebben is mehettek feledésbe, mint a hivatalos dűlőnevek, amelyek azonban a gyorsan változó gazdasági rendszer miatt szintén könnyen megváltozhattak. Erre Vollmann is rámutat, amikor azt mondja: „Ohne Zweifel sind viele Flurnamen im Laufe der Jahrhunderte infolge veränderter Kulturverhältnisse u. a. Ursachen verschwunden, andere sind an

¹ V. ö. Vollmann, R., Flurnamensammlung, München, 1926^a. 5. I.

ihre Stelle getreten, ja wir können die Entstehung von Flurnamen auch heute noch beobachten.“²

*

*A nyugatmagyarországi német helységnevek című dolgozatomban,³ amely egy később megírandó nyugatmagyarországi telepítéstörténetnek akar kiinduló pontul szolgálni, csak a helységneveket tettem nyelvészeti elmélkedéseim tárgyává, mert a különböző helynevek közül (dűlő, puszta, tanya, utca, háznév) a víznevek mellett csak a helységneveket találtam olyanoknak, amelyek országos jellegűek s amelyek épp emiatt egykönnyen nem mehettek veszendőbe. Amikor azonban csak a helységnevek tanulmányozására vállalkoztam, tisztában voltam a dűlőnevek értékével is, s ha mégis mellőztem őket, azért tettem, mert tudtam, hogy a dűlőnevek nem országos jellegűek miatt a régebbi korokra vonatkozólag történetileg egyáltalán nem, vagy csak ritkán igazolhatók. Ezt a felfogásomat 'A helységnév' című fejezetben⁴ megemlíttem, de bővebben nem fejtegettem, mert azt hittem, hogy mindenki, aki a magyar históriát ismeri, ezzel a ténnyel tisztában van. Pedig tévedtem, mert könyvem hivatalos osztrák bírálója épp ezt a mulasztást veti szememre s azt tartja, hogy a helységnévfejtések (s természetesen a belőlük levont következtetések) csak úgy járhatnak eredménnyel „wenn wir der Flurnamen des betreffenden Gebietes kundig sind“.⁵ Bár a bíráló elfogultságára s a fogyatékos magyar nyelvismeretéből származó félreértéseire már rámutattam,⁶ a dűlőnevekre vonatkozó kifogásaira mégis visszatérek, mert az hírlik, hogy helységnévfejtéseimre s Nyugatmagyarország telepítéstörténetére a közeljövőben ugyane területűsáv dűlőneveinek magyarázatával fognak rávilágítani s ezek segítségével fogják kimutatni, hogy Nyugatmagyarország németsége Nagy Károly óta megszakítás nélkül él e területen. E hír valóságát ugyan nem tudom ellenőrizni, de azt biztosan tudom, hogy a nyugatmagyarországi dűlőnevek gyűjtése folyik. Ha pedig ez a munka megindult, el tudom képzelni, hogy az a hír is, amely a nyugatmagyarországi telepítéstörténetről járja, nem alaptalan. Éppen ezért magam is érdeklődéssel fordulok a dűlőnevek felé s megkísérlem — főképpen a nyugatmagyarországi dűlőnevek alapján — annak fejtegetését, vajjon *miy viszonyban van nálunk egymással dűlőnév és telepítéstörténet.**

*

Tételelem megvilágítására és megoldására történeti adatokkal indulok.

² U. i. 9. l.

³ Budapest, 1932¹, 1933².

⁴ U. i.

⁵ Purgenländische Heimatblätter, 1. (1932), 108. l.

⁶ Harc a nyugatmagyarországi német helységnevek körül, Budapest, 1933.

Az Árpádok idején, amikor a királynak és a főrangúaknak még hatalmas birtoktestek álltak elajándékozás céljából rendelkezésre, az adományozás a benépesedett telepek egyszerű megnevezésével történik. Egy 1195. évi oklevél, amelyben Bors Domokos bán a borsmonostori ciszterci apátságnak alapítványt tesz, világosan igazolja ezt: „...nobis praesentibus Dominicus Banus ordinavit, ut septem villas eis statueret, quas et statuit, scilicet uillam *Meynhart*, *Myhse*, *Parasne*, *Huhec*, *Boron*, *Suaka* atque *Dag*“.⁷ Ha oly területről volt szó, amelynek széleit természetes határok alkotják, s amely határvonalak a kérdéses földbirtokot pontosabban meghatározták, akkor hegyek s folyók szerint állapították meg az eladományozandó föld nagyságát. Egy 1213-ban kiállított s II. Endrétől megerősített okmány, amely Dobraföldjét újból Szentgotthárdnak adja vissza, az apátság kezéből kisiklott területet így írja körül: *Meta... incipit, ubi riuulus qui dicitur Dobra, cadit in flumine Raba et pergit... usque ad riuulum siccum... deinde ascendit in montem uersus orientem... inde progrediens eiusdem montis Berzc positus metis cadit in caput Zalaoga et ibi metatur...*⁸ Amikor pedig ugyan csak II. Endre 1225-ben körüljáratta a borsmonostori apátság birtokait, a ciszterciák ingatlanját így határozta meg: „...prima... meta incipit... super aquam *Rebce*, iuxta terram *Sidan*, inde vadit... ad metam, que iacet in *Hurduc*, deinde... ascendit ad metam, que est iuxta viam tendemten in *Sydan*, abhinc perget ad metam... iuxta viam *Gathal*..., abhinc festinat... ad locum, qui vocatur *rakathia*... contra meridiem properat per pratum in *Rebce*, iuxta stagnum, quod vulgo dicitur *Nadalthou*...“⁹ Ha hiteles okmányok határléírásaikban dülőneveket hoznak, mint a most idézett okiratok is, senki sem mondhatja, hogy a pergamenteken talált nevek az okirat keletkezésének idejére vonatkozólag a telepítéstörténeti viszonyokat nem világítják meg és senki sem állíthatja, hogy ezek igazoló értéke kisebb volna, mint a helységneveké. Sőt! Mindazonáltal azonban az ily okiratanyag felhasználásánál nagy kritikával kell eljárunk, mert későbbi oklevélmásolatok vagy fordítások már nem mindig az eredeti állapotot, hanem esetleg a már későbbit, a másolat vagy fordítás korát tükröztetik vissza. Itt van például mindjárt az 1195. évi oklevél 15. századi fordítása, amelyben az eredeti helységnevek már így kerülnek a nyilvánosság elé: „...vnd vnse gegenhart Dominicus de Ban hat geordiniret, das er in wolt geben siben dorffer, vnd Ins auch geben hat. Das ist dorff *Menesstorff*, *Strobelstorff*, *Prossig*, *Munichhof*, *Barastorf*, *Purczelsdorff*

⁷ Kovács Ignác, A borsmonostori apátság története, Sopron, 1910, 218. l. — V. ö. Wenzel, 11, 58. l.

⁸ Kalász Elek, A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban, Budapest, 1932, 121. l.

⁹ Kovács, i. m., 225. l.

und Dag.¹⁰ Mily súlyosan tévedne, aki kritika nélkül e 15. századi diploma adatait a 12. századra vonatkoztatná!

*

A tatárjárás Nyugatmagyarországot sem kímélte: „tartari per aestatem (1242) illam, usque *confinia Austriae, Bohemiae, Moraviae* etc. communiter destruxerunt“.¹¹ Úgy látszik, itt sem maradt kő kövön, s az embereket részben lemészárolták, részben világgá kergették, úgyhogy egy bajor krónikás ezt jegyezte hette fel: „Magyarországot ebben az évben, háromszázötvenévi fennállás után, a tatárok megsemmisítették.“¹² De Magyarország mégsem semmisült meg, mert IV. Béla bölcsesége s hazaszeretete a romok helyébe újból életet hozott, nagy uradalmakat adományozott s birtokosait nemzetvédelmi és nemzetgazdasági szempontból várépítésre s — ahol szükséges — telepítésre kötelezte. Nyugatmagyarország német telepesei is most jönnek nagyobb számban, s részben a porrá égett régi telepeket szállják meg, részben pedig a megmaradt régi lakossághoz telepsznek hozzá. Amikor a telepítési munka folyik, a régi helységeknek még élénken emléken vannak, úgyhogy a jövevényeket kész nevek fogadják. De a dülönevekkel másként állt a dolog. Ezek csak részben és csak ott voltak meg, ahol a régi lakosságból is megmaradt valaki, de teljesen felcúsz mentek — hisz csak helyi értékük volt — a kipusztított falvakban és minden oly községben, amelyben a tatárdúlás után új dülőbeosztás vált szükségessé. S amikor az új határfelosztás ideje elkövetkezett, az újonnan keletkezett dülőket el is kellett nevezni. S vajjon ki és mi diktálta az új neveket? Elsősorban maga az új helyzet, másodsorban az otthonról hozott emlékek. Így történt, hogy régi magyarlakta falu, melynek neve a betelepülő ajkán is magyar maradt, dülöneveiben teljesen vagy részben idegenné lett, aszerint, hogy egészében vagy részben szállotta meg vendégnép a kijelölt területet. Ezt a kétnyelvű időt tükrözteti vissza például Nyéki Lőrinc adománylevele, amelyben *Limpach* nevű birtokát a borsmonostori apátnak adja: „In extremitate uertiginis descendens in fluvium *Rapca* de Oriente habet duas metas, quarum una est meta uille dicte *Rapca* . . ; altera uero terre nostre uocate *Lempach*, ibique . . intrat *Biuuium*, ubi in medio uiarum habentur due mete, quarum una est *Lengenpach*, altera *Peilndorffer* . .“¹³ Ha ez oklevél mellé ugyanabból a korból egy pontosabb határleírást találnánk, akkor az itt felsorolt dülönevek mind a helységnév magyarozatánál, mind a telepítéstörténet megírásánál döntő szerepet vinnének. De, sajnos, ily határjárások alig maradtak ránk e korból! Szerencse, hogy a helységeknek maradtak meg! S épp ezért e korra vonat-

¹⁰ U. i., 220. l.

¹¹ Rogerius Carmen miserabilijének 36. fejezete. (Kovács i. m., 40. l.)

¹² Eckhart Ferenc, Magyarország története, Budapest, 1933, 89. l.

¹³ Kovács, i. m., 243. l.

kozólag egyedül ők tudnak telepítéstörténeti bizonyítékot is nyújtani.

*

A nyugatmagyarországi határsávot a századok folyamán sok csapás érte és a korabeli feljegyzésekből kitűnik, hogy a 15. század végén, illetve a 16. század első felében sok község elpusztult és lakatlan („gantz öd“) volt.¹⁴ E bajon segíteni kellett. Épp ezért örömmel vette az ország, hogy a török elől menekült horvátok bebocsáttatást kértek. Kérésük meghallgattatásra talált a szlovéniai, majd Északnyugatmagyarországon jelöltek ki számukra lakóhelyet. A megszállás most is — mint régente — rá vagy hozzátelepedés útján történik, s eszerint a községek berendezése is, a határfelosztás, a dülőbeosztás és a dülőnevek is vagy egészen vagy csak részben újak, illetőleg idegenek. A régi nomenklatúrából csak egy maradt meg, a helységnév, amelyet oly formában vett át a jövevény, amilyenben megérkezésekor éppen találta. Így a dülőnevek, ha a 16/17. századi urbáriális tabellákban¹⁵ fellelhetők is volnának, nem annyira a helységnévet, mint inkább az akkori telepítési térképet világítanak meg. E fázisban tehát a helységnév a régebbi állapotot, a dülönév pedig — mint időnkint változó név — az újabb állapotot, tehát a korabeli telepítéstörténethez szolgáltató értékes adatokat.

A most mondottakat egészen korabeli példákkal nem tudjuk illusztrálni, de megközelítőleg s kritikai anyaggal talán sikerül megvilágítani őket. Itt van például *Mosonújfalu* (Neudorff) község, amelyről a Gruntpuech 1525-ben azt jegyzi fel: „gantz öd“. A telepítés tehát legfeljebb 16. századi, jöllehet a község már 1074-ben létezett.¹⁶ Lakossága a 16. században horvát és német. Dülőnevei a kétnyelvűségnek megfelelően: *Ortsried, Mühlwiese, Krautäcker, Untere Wiese, Spannweide, Inneres Feld, Mittelfeld, Lange Mekotte, Äussere Mekotte, Innere Mekotte, Äussere und Innere Hutweide*.¹⁷ Egy másik példa: *Sopronudvard* (németül *Gross Mutschen*, régi magyar *Mehche* [Micske, Miske], horvát *Muchindoff*) horvátajkú község, mely a 17. század elején már horvát község és épp ezért horvát dülőneveket használ: *Podvornicza, Addiger Wald, Bauern Wald, Dolnye Polye, Hauf Acker, Velike und Male Szenokose, Konoplischa, Pod Puth, Pod Dolom, Siroki, Brig, Szidnyi Deli, Kot Kloszterszkoga*.¹⁸

*

A török hódoltság után megindul a törökpusztította vidék benépesítése. Mária Terézia és II. József nagy gonddal telepítéssel és sok előny ígéréssel főképpen németajkú telepéseket hoz-

¹⁴ Warhaftiges Gruntpuech geen Altenburg von Caspar Stomitzer Pharrer zu Gews (Gois), 1525. (M. N. Muz. Lt.).

¹⁵ A bécsi Hofkammerarchivban vannak ilyenek.

¹⁶ Schwartz E., A nyugatmagyarországi német helységnévek, 246. l.

¹⁷ Pesthy Frigyes, Helységnévtár (M. N. Muz. Lt.).

¹⁸ U. i.

nak hazánkba. Az ország állapota most is az, mint máskor: vagy teljesen vagy félig elpusztult s kihalt a törökjárt terület. Amikor e helyekre az új telepesek megérkeznek, a régi világból megtalálják a helységnevet — ezért van minden 18. században telepített német községnek magyar neve! —, de a régi dülönevek vagy kihaltak, vagy ha nem is haltak ki, most indultak feledésnek, mert új határfelosztás válván szükségessé, új dülöneveket kellett teremteni. Nappal világosabban igazolja ezt Mályusz Elemér¹⁹ és Weidlein²⁰ dolgozata mellett Schilling Rogér kiváló tanulmánya, amikor a ránkmaradt kataszteri térképek alapján kimutatja, hogy Dunakömlődön a régi magyar dülők neveit az újonnan érkezett német vendégek „seholsem fordították le németre, hanem új német névvel illették”.²¹ Ez a példa is világosan mutatja, hogy a helységnevek szívósabbak s állandóbbak, mint a dülönevek s hogy épp emiatt a telepítési ősl állapotokat inkább azok, az újabb telepítési viszonyokat pedig inkább ezek világítják meg.

*

A 18. század nemzetiségi térképét már pontosan megrajzolatjuk, mert a *kolonizációs listák*, a *Canonica Visitatiók* s a híres 1773. évi *Lexicon*²² stb. bőséges anyagot szolgáltatnak erre. Amikor mi a dülönév és telepítéstörténet egymáshoz való viszonyát keressük, jó, hogy az adatok rendelkezésünkre állanak, mert ezek segítségével még érdekesebben mutathatunk rá arra, hogy mennyire változó s csak a korabeli állapotokra mutató a dülönév, s mennyire állandó s az ősiséget jelző a helységnev. Kitűnő példa erre *Mosontétény*, németül *Tadten*. A helységnev maga a 14. században tűnik fel először. Eredete magyar.²³ A község lakói 1659-ben többségben magyarok,²⁴ 1773-ban pedig még mindig „principaliter... viget Lingva Hungarica”,²⁵ de a múlt század második felében már a németek vannak túlsúlyban. A dülönevek a legújabb helyzetet igazolják: *Soóstö Acker, Haidläcker, Ober-, Mittel-, Unterjochhäcker, Zickseeäcker, Scheibenacker, Grossenäcker, Hotteräcker, Hochäcker, Kleinäcker, Hanyság, oder Morast-Wiesen*. Mily kegyetlen tévedésben volna, aki a dülönevekből *Tétény* ősnémetiségére következtetne vissza s mennyivel realisabb annak a következtetése, aki a helységnevből konkludál *Tétény* őslakos-

¹⁹ Hóman B., A magyar történetírás új útjai, Budapest, 193., 253. ll.

²⁰ Weidlein, Joh., Deutsche Flurnamen im südlichen Transdanubien, Deutschungarische Heimatsblätter, 4 (1931), 35. és 241. ll.

²¹ Schilling Rogér, Dunakömlöd és Németkér telepítés, népiség- és nyelvtörténete, Budapest, 1933, 72. l.

²² *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum*, 1773. Budapestini, 1920.

²³ V. ö. Schwartz E., A nyugatmagyarországi német helységnevek, 70. l.

²⁴ *Canonica Visitatio 1659-ből*. (Győri püspöki levéltár.)

²⁵ *Lexicon*, 138. l.

ságára! Azután egy másik példa: I. Ferdinánd 1550-ben meghagyja a (stájer) rheini ciszterci apátnak „St. Gotthardt zu visiterien, und mit mehreren Geistlichen, die der ungarischen Sprache kundig seyen, zu besetzen“.²⁶ Vajjon miért kívánja Ferdinánd ezt? Minden bizonnyal azért, mert Szentgotthárd lakosága magyar. S ha magyar volt a nép, biztosan ezidűtt a dülők nevei is magyarok voltak. 1734-ben azonban az osztrák heiligenkreuzi apátságához kerül Szentgotthárd s ugyanakkor osztrák cisztercitákkal népesítik be a monostort. Most németek a dülők nevei is: *Saffrangarten, das Zieglfeld, Zieglplatz, das Windische Hoff Feld, die Ochsen Weide, das Untere Pester Feld, das Obere Pester Feld, Kolompos, Unter Galgenacker*²⁷ stb. 1878-ban a zirci ciszterciták jutnak Szentgotthárd birtokába. Ezzel megindul a magyar éra, a magyar földesúr mellé a magyar cseléd jön s ezzel a német dülőnevek is magyarokká lesznek. A szentgotthárdi kataszter most már ezeket a dülőneveket ismeri: *Akasztópart, Alsó- és Felsőtéglaszin, Tótfalusi, Rábakeresztúri földek s. i. t.*,²⁸ az uradalom maga pedig házi érintkezésben e neveket használja: *Vasútoldal, Szérűskert, Fácános, Schösslialja, Kiserdő, Selyemgyári tábla* stb. Mily világos e példából a dülőnevek ingatag jellege! Lhetne-e ezekből az őstelepesekre visszakövetkeztetni?

S hogy még jobban lássuk a dülőnevek megtévesztő játékát, tekintsünk a felsőöri (Oberwart) kataszterbe. Itt ősidőktől magyar többség lakott s ennek 1932-ig magyar dülőnevei voltak: *Bokatelek, Felső Fenék, Székallya, Vásáros út és Jézushegy, Kétútköz, Kondorok, Koldústelek, Úrrét, Keréktörés, Hosszúföld, Tóllák, Szoros, Fővenyes* stb. Miután Felsőőr átkerült Ausztriához s 10 éve az osztrákoké, megváltoztatták, lefordították a magyar dülőneveket s azóta az említett nevek helyett ezek járnak: *Bokagrund, Obergrund, Sickelau, Jesusberg, Zwischenweg, Kondoracker, Bettlergrund, Herrenwiese, Dorngrund, Langacker, Eichengrund, In der Enge* stb.²⁹ Vajjon, ha száz év múlva valaki e német nevekből Felsőőr őslakosságára akarna visszakövetkeztetni, megbízható eredményhez jutna-e?

*

A mondottak alapján megállapíthatjuk: A honfoglalás korától és az azt követő első öt századból dülőnevek — egy-két határleírást leszámítva — alig maradtak ránk. Ez az oka annak, hogy sem a régi helységneveket, sem az ősi nemzetiségű állapotokat velük megvilágítani nem lehet. A 15. századtól kezdve jegyzékbe foglalják a dülőneveket. Ezáltal országos jelentőséghez jutnak ugyan, de könnyen változó természetük miatt a náluknál ősbib

²⁶ Koll, M., Das Stift Heiligenkreuz... sammt dem vereinigten Stifte St. Gotthard in Ungarn, Wien, 1834, 281. l.

²⁷ Mappa des Marckt St. Gotthard in dem Löhl. Eisenburger Comitat... im J. 1786. (Szentgotthárd nagyközségének levéltárában.)

²⁸ A szentgotthárdi kataszterből!

²⁹ L. a felsőöri kataszteri lapokat s az 1932-ben készített íveket.

helységneveket megmagyarázni nem tudják, jóllehet telepítés-történetileg, éppen változékonyságuknál fogva, a saját koruk nemzetiségi térképének megrajzolásához igen értékes adatokat szolgáltatnak. A 18. századi s későbbi dülőnevek is csak saját korukról beszélnek s régebbi időkről alig tudnak felvilágosítást nyújtani. Minthogy dülőnév és telepítéstörténet ily viszonyban vannak nálunk egymással, az aránylag nagyon későn jelentkező nyugatmagyarországi dülőnevek a történeti nyugati magyar határsáv ősi telepítési viszonyait nem fogják megvilágítani s épp ezért az ő segítségükkel azt sem lehet majd igazolni, hogy Nyugatmagyarországon Nagy Károly kora óta megszakítás nélkül él a németiség.

Schwartz Elemér.

NÉMET DÜLŐNEVEINK JELENTŐSÉGE A MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG SZEMPONTJÁBÓL.

Azt a tényt, hogy a hazai németiség történetének feltáráshoz igen gazdag anyagot szolgáltatnak a dülőnevek, nálunk legelőször Petz Gedeon ismerte fel és az ő buzdítására jelent meg hazánkban az első dülőnevekkel foglalkozó dolgozat, amely a nép ajkáról összegyűjtött névanyag alapján készült. (V. ö. Deutsch-Ung. Heimatsblätter 1932. évf.) Azóta az ország minden németlakta vidékén megindult a gyűjtőmunka és így remélhetjük, hogy a dülőnévgyűjtés és a vele párhuzamosan haladó levéltári kutatás rövidesen meg fogja oldani a hazai németiség multjának legfontosabb problémáit és ugyanakkor hatalmas lendületet fog adni a magyar történet- és földrajztudománynak is.

A dülőnevekkel megoldható legsürgősebb feladatként Mályusz Elemér az utolsó négy évszázad népesedés- és nemzetiségtörténetét jelölte meg. (V. ö. A magyar történetírás új útjai. 266. l.) Hogy a németiség dülőnevei különösképen alkalmasak a XVIII. század nemzetiségi viszonyainak rekonstruálására, azt más helyen már kimutattuk (DUHBl. i. h.): nemcsak arra a kérdésre adnak felvilágosítást, hogy mely falvakban élt a németek betelepülésekor szláv (többnyire rác) lakosság, hanem azt is megtudjuk belőlük, hogy hol találtak az új telepések akár régi, akár pedig újabb eredetű magyar lakosságot. A XVIII. század elejének nemzetiségi viszonyaira nézve pontos írásos feljegyzéseink nincsenek, mert sem az 1709-ből való J. Chr. Müller-féle térkép nem ad erre nézve felvilágosítást, sem az 1715-ös, illetve 1720-as összeírások nem tekinthetők teljeseeknek. Csak a dülőnevekkel való rendszeres foglalkozás fog erre a kérdésre határozott feleletet adhatni.

Egy másik igen fontos problémát, mely a történészeket és a geografusokat egyaránt érdekli, szintén közelebb fogjuk hozni megoldásához, ha a dülőneveket hívjuk segítségül. Ha összehasonlítjuk a mai térképeket a II. József-féle katonai felvételekkel, azt tapasztaljuk, hogy a falvak, illetve puszták száma 150 év alatt nagyon megszorodott. Ezek az újabb eredetű telepések régi magyar falvak nevét viselik, olyan falvaké, melyek a török uralom alatt elpusztultak és csak a XIX. század folyamán keletkeztek újra. A falvak nevei tehát a helységek elpusztulása után továbbra is fennmaradtak mint dülőnevek, az új telepések aztán már a dülőkről kapták a nevüket. Joggal kutathatunk tehát olyan dülőnevek után is, melyek nem lettek ugyan újból helységnevekké, de

elpusztult falvak emlékét őrzik. Már Csánki Dezső is szép eredményeket ért el ezen a téren,¹ minthogy azonban csak térképek alapján dolgozott, ezért nem is meríthette ki ezt a gazdag forrást. Kétségtelen ugyan, hogy a nevek nyelvjárási alakja és ezzel együtt a hivatalos elnevezés is két évszázad alatt — tehát a németiség bevándorlása óta — nem egy esetben megváltozott, különösen a németek számára értelmetlen magyar nevek pusztultak el, mégis sok régi falunevet tudtam felfedezni a dülönevek között. Különös óvatossággal kell azonban kezelni ezt a névanyagot, mert a népetimológia által megváltoztatott nevek értelmezésénél furesa tévedéseket követhetünk el, mint ahogy tették azt a neveket magyarra fordító földmérők, kik pl. a Mucsi határában levő *Hirtlenderäcker*-dülőt *Pásztortanyára* „fordították“, holott tulajdonképpen egy a török időkben elpusztult magyar falunak, *Hertelendnek* nevével van dolgunk. Erre a falura az 1731-ben kihallgatott rác taruk sem tudtak már emlékezni, igaz ugyan, hogy akkor Tevel és Pél között keresték a földesurak.² Az 1850-es években felvett katonai térképek is ismernek egy Hertelend nevű téglagyégetőt, amelyik a Hirtlenderäckertől északra feküdt. A Mekényesen átfolyó *Tischl Bach* és a közelében levő *Teschler Berg* is könnyen zavart okozhatnának, ha nem tudnók, hogy Lengyel és Mekényes között feküdt az elpusztult *Tesla* község. A *Kónyafej* nevű dülő (népies alakja *Kunyafa*), mely Csikóstóttós határában, Dombóvártól keletre fekszik, nem völgybeereszkedő, azaz „lekonnyuló“ dülő; a XV. században még fennállott *Kónyafalu* község nevének népies értelmezésével, nem pedig megszemélyesítéssel van itt dolgunk.

Sokszor a fennmaradt dülönév ad ösztönzést arra, hogy kutasunk egy hasonló nevű régi falu után. Csánki Dezső pl. csak egyetlen *Hidas* nevű helységről tesz említést: arról, amelyik ma is Bonyhádtól délre fekszik. Nem ismer azonban egy Szekszárdtól északra fekvő *Hidast*, sem pedig egy *Bát* nevű falut ugyanitt. Ma mégis találunk ezen a vidéken *Hidasvölgy* és *Bátivölgy* nevű dülőket. Érdekes, hogy az 1572-ből való adóösszcírások említenek ily nevű falvakat a szekszárdi vilajetben; 1734-ből való periratok a Déry-levéltárban pedig kétségtelenné teszik, hogy Szekszárd és Zomba között, Szentgál környékén, tehát a mai dülők helyén feküdtek ezek a falvak, melyek a török kiűzése alatt pusztultak el. Még sok ilyen „gyanus“ dülönévünk van, melyeket azonban levéltári adatok hiányában egyelőre még nem tudunk megfejteni.

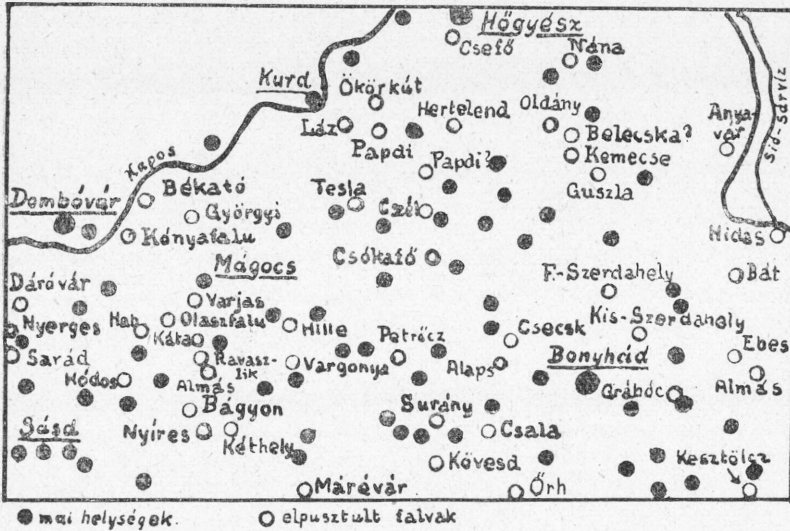
A mellékelt térképen feltüntettük a mai dülönevek alapján

¹ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1897.

² Döry-levéltár 1731. Alsó- és Felsőpél Udvari határában fekszik. Sikerült azonban Tevel felett is találnom egy *Pusztá Pél* nevű dülőt, nyjárási alakja *pustá velt*. Hogy ez is valaha önálló praedium volt, azt bizonyítják a régi térképek. (Az alábbi térképen már nem tudtam feltüntetni.

meghatározott régi falvak helyét,³ de reméljük, hogy a Mária Terézia-korabeli határtérképek átvizsgálása után még kiegészíthetjük mostani eredményünket. A feltüntetett falvaknak közül belül felét Csánki Dezső is identifikaálta.⁴

Nagy hasznára fordíthatja a német dülőneveket a geográfus is, mert előbbre viheti mind a talajtani, mind a növényföldrajzi ismereteket. Nem szabad azonban megelégednie a dülők hivatalos nevével, hacsak nem akar helytelen eredményekhez jutni. Minden *Rodberg*, *Eschental* magyarra átfordítva a telekkönyvben *Vörös-hegy*, *Hamuvölgy* lett, holott tulajdonképen *Irtáshegy*, *Köris-völgy* volna a jelentése. A kutatónak tehát a falvakat kell járnia

és alaposan kell ismernie a német nyelvjárásokat is, mert irányadó csakis a népnyelvi alak lehet.

A Dunántúllal legutóbb Kogutovicz Károly foglalkozott „A Dunántúl és Kisalföld” c. nagy munkájában (Szeged, 1930). Ebben megrajzolta többek közt a Dunántúl ősi növénytakarójának térképét is a talajtani kutatások és növényföldrajzi ismeretek figyelembevételével. Az 1780-as állapotok rekonstrukálásánál felhasználta a már említett II. József-korabeli megbízható katonai felvételeket, úgyhogy eredményei ezen a téren kifogástalanoknak

³ Csak egy-két esetben használtam fel az 1784-es katonai felvételeket (Original-Aufnahmskarte von Ungarn; a bécsi Kriegsarchivban) és XVIII. századi határtérképeket.

⁴ V. ö. Hóman—Szekfű Magyar történetében a VI. k. 256. lapján közölt XV. és XVIII. századi térképeket is.

mondhatók.⁵ A fátlan területeknek, pusztaságoknak feltüntetésénél azonban már nem megbízható, minthogy a dülöneveket még nem ismerhette. Bonyhádtól északnyugatra eső területeken: Majos, Apar, Hant és Kisvejke vidékén szerinte sohasem volt erdőség. Ezzel szemben találunk Majoson egy *Langwald-Joch*, *Waldwiese*, Aparon *Waldäcker*, *Zigeunerwaldäcker*, Hanton pedig *Irtás* (ill. *ęrtas*) nevű dülőket, amelyek már magukban is elegendők ahhoz, hogy a növényföldrajzi kutatás eddigi eredményeit hiányosaknak tarthassuk.

Az ártéri területek megjelölésében már csak kisebb jelentőségű kiegészítéseket nyújthatnak a dülönevek, minthogy az 1780-as években folyószabályozásról még nem lehetett szó, és így a már idézett térképek még pontosan feltüntetik a folyók ártereit. A kisebb patakok azonban már akkor is meg voltak ásva, egykori kiöntéseikről a gyakori *Morastwiesen*, *Morastäcker* nevű dülők tanuskodnak. A jövőben tehát ezeket is figyelembe kell vennie a geográfusnak, ha kifogástalanul akarja megoldani feladatát. — A nagyobb folyók által egykor alkotott szigeteket is ki lehetne mutatni a dülönevek segítségével, de ezt a munkát feleslegessé teszik a folyószabályozás előtti időkből fennmaradt részletes térképek, melyek még hiánytalanul feltüntetik a régi szigeteket, kanyarulatokat.

Nemzetgazdasági szempontból óriási jelentőségük van a *Sandberg*-, *Steinberg*-, *Rotberg*-, *Leimenkauf*-féle dülöneveknek, mert felhívhatják a figyelmet olyan természeti kincsekre, melyekről eddig senkinek sem volt tudomása, melyeknek feltárása pedig nemzeti érdek volna. Ajánlatos lenne azokat a neveket, melyek természeti kincsek jelenlétére engednek következtetni, gondosan összegyűjteni és feldolgoztatni úgy, ahogy ez körülbelül két évtizeddel ezelőtt Hessenben is történt. Ezzel a gyűjtéssel a geológusok is sokat nyernének, mert tudományukat a beérkező rengeteg adat segítségével alaposabbá, finomabbá tehetnék.

E néhány példával is sikerült talán rámutatnom arra, hogy a német dülönevek kérdése nem csupán a germanisták ügye, hanem élesen belevág más tudományszakok körébe is. Ha a dülönévkutatás terén, mint mindenütt, ahol a mult összefüggéseit kell feltárnunk, nyugodt tárgyilagossággal, alapos történeti és nyelvészeti ismeretekkel, tartós, odaadó munkával és nagy körű adatmennyiséggel dolgozunk, és nem akarunk csapongó fantáziával előre megalkotott véleményeket igazolni általa, helytálló eredményekhez juthatunk, melyek számos tudományágnak új anyagot és új lendületet fognak adni.

Weidlein János.

⁵ Részletesebb ismertetése a DUHBI. 1933. évf.-ban.

A XVIII. SZÁZADI MAGYAR BAROKK ÉS FALUDI FERENC.*

Noha általában a XVII. századot tartják a barokk művészet és világszemlélet igazi korának, régóta közismert tény, hogy Németországban az ú. n. barokk-kultúra mélyen belenyúlt a XVIII. századba is. Az irodalom területéről elég példaként Klopstock „Messias”-ára, illetve az ennek barokk volta körül kifejlődött irodalomtörténeti harcokra hivatkozni. Ausztriában a barokk a Habsburgok jóvoltából éppúgy, mint a délnémet katolikus világ saját külön szellemtörténeti fejlődése miatt is még sokkal tovább élt. Nem szűnt meg teljesen a fölvilágosodásnak II. József uralkodása alatti erőszakos terjesztése következtében sem, hanem belenyúlt a XIX. század első évtizedeibe is. Hazánkban szintén éreztette hatását mindvégig, még pedig nemcsak a Dunántúlon, meg egyáltalában az Ausztriához közelebb eső területen, hanem az ország minden részében. Ennek megéreztetéséhez azonban ki kell röviden térni a barokk világnézet legjellemzőbb elemeinek ismertetésére. Még pedig nem azokra, melyek minálunk Weisbach híres művészettörténeti művével („Barock als Kunst der Gegenreformation”; v. ö. vele kapcsolatban ismertetésemet a Napkelet c. folyóiratban és Horváth János tanulmányát Zrinyiről, meg Gyöngyösiről ugyanott az 1924-es évfolyamban) általánosabban elterjedtek, hanem a barokk világszemlélet annál alapvetőbben fontos problémáira. Ilyen mindenekelőtt az a tény, hogy a barokk kimondottan arisztokratikus udvari kultúra, és jegyezzük meg itt mindjárt, hogy *központi napja semmikép sem a francia „roi soleil”, mint egy időben vélték, hanem a Bécsben székelő Habsburg császár!*¹ Öneki van a legfőbb szerepe a világtörténet nagy *szinjátékának* játszásában, ahogy a barokk elgondolás szerint képzelnünk kell az emberiség és ennek államegységekbe tömörülő nagyobb csoportjainak sorsát. (A minél magasabban álló egyes ember éppen azért olyan végtelenül fontos itt, mert diadalmaskodásával vagy bukásával egész közösségek emelkednek vagy esnek el.) Az irracionalizmus a barokk világszemléletben abban jut érvényre, hogy az államegyedek és azok reprezentánsainak sorsa örök változás veszélyének van kitéve. Ennek érzékeltetésére a barokk

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

¹ Hans Naumann und Günther Müller: Höfische Kultur. Halle, 1929. II. r. Höfische Kultur der Barockzeit, 96—101. l.

segítségül vette a humanistaeredetű Fortuna istenasszonyt, aki az egész korszak számára az irracionális hatalmat allegorizálja. A keresztény világnézet ott kapja meg azután az őt megilletőt, hogy Fortunát Isten szolgálójává teszik, aki mintegy az Úr nagyobb dicsőségére vezeti a világi színjáték, az emberi élet, illetve a közösségek életének nagy drámáját. Az ítélet Istennél van, aki nem a játszott szerep, hanem a játék kiválósága szerint oszt jutalmat vagy büntetést.

Ennek a barokk fölfogásnak az ismeretében egészen más megvilágításban látjuk Faludi Ferenc közismert költeményét „A Forgandó Szerencséről”: „Fortuna szekerén okosan ül!”² Még fontosabb, hogy egész csomó más költeménye is a Fortuna, Szerencse körül forog. Ilyen a „Szerencse” („A szerencse változásain Tanult elme nem indúl: Ide s oda rándulásin Nem sérődik, nem mozdúl”), a „Tarka madár”, a „Pipáról”, a „Nem mind vigaság a vigaság” („...Ebben s abban volt már részem, Míg a szerencse hagyta”) meg az „Így jár, ki felfuvalkodik, Magas helyre ágaskodik: A szerencse megalázza, Véletlenül legyalázza.”⁷ Még ha nem is mind lenne vitathatatlanul Faludié, az sem bizonyítana a dolog lényege ellen, sőt annál világosabban mutatná, hogy közkedvelt téma volt abban az időben, amire különben elég más adat van. Legszebb példaként és rövidség okáért a XIX. század elejéről idézem (1805-ből) Hosszú Pál, a kolozsvári N. Játék-Szinnél cédulaosztó újévi köszöntőjét „A Jól-Tevők-höz”: „Ha ezt a világot vizsgálva szemlélem, Egy oly Theatrumhoz hasonlónak vélem, Melynek változásait az idő hordozza, A Játzó Tagokat maga kormányozza, Ó a Fő-Direktor, Rolt csak ő osztogat, Most víg, majd szomorú darabot nyujtogat. A Játzó Személyek minden élő tagok Vagyis helyesebben az emberek magok, A sors és szerencse Cédulát nyomtatnak, A melyet a napok rendre osztogatnak. Ebben minden ember megvetett erővel Játszik egy Rolt, és így harczol az idővel” stb. Világosan mutatja még a barokk világszínjátékfölfogásnak a nyomait. Faludihoz visszatérve igen könnyű kimutatni az egész Fortuna-Szerencse komplexum hamisítatlan barokk eredetét. Csak elő kell vennünk Gracian után dolgozott „Bölcs és figyelmetes udvari ember”-ét.⁹ Itt központi probléma a „szerencse”: X. Max. (368) Jó szerencse, és jó hír; XXI. (375)

² Faludi Ferenc minden munkái. Kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1854. 882. hasáb (XVII. költ.). Továbbiakban is ebből a kiadásból idézek.

³ U. o. 868. h. (VII.)

⁴ U. o. 872. (X.)

⁵ U. o. 886. (XX.)

⁶ 889. (XXIII.)

⁷ U. o. 890. (XXIV. „Töredékek” címen.)

⁸ Közölte Szacsay Imre a „Forgácsok”-ban. (P. H. 1933. jan. 6. 21. lap.)

⁹ Idézett kiad. 361—510.

A szerencsével okosan kell bánni; XXXI. (381) A szerencsések, és szerencsétlenek közt választást tégy; azokat kövessed, ezek-től távol légy; XXXVI. (384) Józan igaz itéletet tégy magad szerencséje felől; XXXVIII. (385) Akkor jó, embernek félben szakasztani dolgát, mikor még szolgál a szerencse; LIX. (396) Kedves folyamatjakor dolgaidnak el ne felejtse, hogy forgandó a szerencse. Folytatódik ez a mű „Második Század” című köv. kötetben: II. (417), VI. (419), X. (421), XIII. (423), XXXIX. (436), C. (467) stb. Legjellemzőbb és a fentebb kifejtetteket legjobban megvilágosíthatja a XI. Max. (473—474) következő része: „A szerencse nálunk változással vagyon; se nem mind azon boldog állapot dolgunk, se nem mind azon inség. Ez a világ *nulla* bötü, azért magában semmi, hozzá adván magát az egy ég, már tizet, sőt mindent ér. Ebben áll az igaz bölcsesség, hogy a mit reánk szül a jó és balszerencse, egyaránt vegyük. Tovább: a mi éltünk *comoedia*-játék, csak a végén kerckedik ki.”

Az „udvari ember” önmagában véve is barokk fogalom.¹⁰ Az a kép, melyet Faludi ad róla, teljesen megfelel a XVII. század „politikus ember”-ének. A név maga is természetesen előfordul Faludinál ismételtén is: „A tanult *politicus* se nem mindent, se nem mindenkor ad minden embernek kezére” (402); „A *paradoxum* vagy szokott értelem ellen való mondas, jeles jele, hogy az elme mélyebben akarván járni, megbotlott, vagy pedig hogy az akarat szántsándékkal rosszalkodik. Kire mire nézve a *politica* dolgában veszedelmes” (438); „Ez a *politica*-fogás a nagyából való” (484) stb., hol még meg kell jegyezni, hogy a ritkított szedéssel való kicmelés magában az eredeti szövegben van megadva. Ez a „politikus” természetesen nem a mai nyelvhasználat értelmében veendő, hanem a minden hájjal megkent, fondorlatos, ügyes barokk udvari embert jelenti, kiknek egyik főerénye Faludi szerint is „az okos *dissimulatio*” (415).¹¹ Hogy nálunk, annak ellenére, hogy aránylag kevés alkalm adódott az udvari levegőben való élésre, mégis milyen örömmel vették az ilyen olvasmányt, mutatja újabb folytatások szükségessé válása (az 1750-ben megjelent „Első Század” után 1770-ben a második és 1771-ben a harmadik jelenhetett meg az „Udvari Ember”-ből; a magyar nemességhez intézett „előljáró beszédek” pedig még többet mondanak). Különös lehet mai olvasónak, hogy a fentebbi rövid jellemzésből is kitűnő világi ügyesség követelése mellett a harmadik rész utolsó szakaszában egyszerűen csak az a parancs zárja a gondolatmenetet: Szent

¹⁰ L. az „udvari ember”-ről a mi tud. irodalmunkban Szerb Antal értékes tanulmányát (Minerva V. évf., 1926. 224. s. köv. II.), de v. ö. erre nézve Egon Cohn könyvét is „Gesellschaftsideale und Gesellschaftsroman des 17. Jh. Studien zur deutschen Bildungsgeschichte (German. Studien 13: Berlin 1921).

¹¹ Más jellemző helyek: 385 fent, 388 lent, 405 (minden emberhez hozzáilleni!), 416 fent (Seneca: a barokk főfilozófusa!), 425, 441, 493.

légy! Ez azonban azzal a barokk fölfogással függ össze, melyet e dolgozat eleje próbált röviden megértetni: a nagy világszínházban, hol Fortuna a vezető és rendező, nem a szerep a fontos, hanem a jó játék, vagyis az ezer változás veszedelme közepette való ügyes megállás, megállni tudás. Ez a barokk hősiesség legfelső foka; ez a barokk emberi ideál! Már pedig hol nehezebb az ügyes megállás, mint a síkos udvari parkettán?!

Érdekes, hogy Faludi mindezek ellenére egyben tényleg a magyar irodalmi népiességnek is jellemző képviselője.¹² Szerintem ennek legalább is egyik gyökere a különleges XVIII. századi osztrák barokkba nyúlik vissza. Nem szabad elfelednünk, hogy írónk hosszabb ideig Grácban élt és éppen Stájerországban virágzott abban az időben legszebben az a teljesen provinciális ízű osztrák barokk népiesség, amely annyira jellemző a Habsburgtartományok irodalmára. Ez azonban külön probléma, mely más fejezet keretébe kívánkozik.

Koszó János.

¹² V. ö. Horváth János pompás könyvét: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest 1927.

HANS SACHS HAZÁNKBAN.

A Hans Sachs-hagyomány megszakítatlan folytonosságban egészen napjainkig terjed. A nürnbergi mester művei részint önmagukban vagy mások alkotásaiba beolvasztva, részint Hans Sachs vagy mások neve alatt, sokszor pedig egészen névtelenül, mint például a népi játékokban, változatlanul továbbéltek.¹ Rendkívül tanulságos és sok új szemponttal gazdagítja irodalomsméletünket, ha röviden áttekintjük e hagyomány változatos útjait és kiemeljük annak hazai vonatkozásait.

A hagyomány szempontjából jelentőségükhöz mérten aránylag kis szerepük van Hans Sachs *kéziratköteteteinek* (35), melyek dédnokája, Hans Pregel halála után 1843-ig lappangtak Zwickauban. A mesterdalmokok praktikus érdeklődése, mely több *gyűjteményes kéziratot* hozott létre, azonban jóval jelentősebb a kéziratok áthagyományozás történetében. Legnagyobb szerepük mégis a *nyomatott kiadásoknak* volt. Az első (Nürnberg 1558—1579, 5 kötet) kiadás fóliókötetei ugyan nem látszanak nagyon alkalmasnak a gyors és nagykörű elterjedésre, de mivel az első 3 kötet még a 16. században 4—5 kiadást ért meg, az ellenkezőre kell következtetnünk. Hans Sachs nagy népszerűségét mutatja az is, hogy már 1612—1616 között műveinek új, negyedretű *összkiadása* jelent meg a könyvpiacra (Kempten, 5 kötet). Ettől kezdve minden század meghozta a maga Hans Sachs-kiadásait. A nyomtatott kiadások az egész német nyelvterületen elterjedtek. Így például Alsóausztriában, Felsőausztriában és Stájerországban több városi és falusi könyvtárban találtak egyes köteteket. Erről a könyvgyűjtői érdeklődésről a megfelelő könyvtárjegyzékek hiányában nem tudunk teljes képet adni. Nagyon fontosak a hagyomány történetében az egyes művek *különkiadásai* is. Ezek Nürnbergből, főnyomatóhelyükről kiindulva, a birodalom minden városában elterjedtek és még a 18. században is nagy számban találjuk őket a legkülönbözőbb helyeken. Érdekes, hogy már a 17. század első felében eltűnt Hans Sachs neve ezek címlapjáról. Ez azt mutatja, hogy a népies irodalom már akkor sajátjainak vallotta Hans Sachs műveit. A népszerű Amadis-regények mellett a 16. és 17. században főként Hans Sachs költeményeit

¹ L. erről kimerítően: A. Richter, Hans Sachsens Fortleben im 17. Jahrhundert. Berlin 1893 és F. Eichler, Das Nachleben des Hans Sachs vom XVI. bis ins XIX. Jahrhundert. Leipzig 1904.

olvasta a közönség. Drámáit különösen kedvelték. Előadóik nemcsak mesterdalmokok vagy polgárok és iparosok voltak: a 17. században Hans Sachs úgyszólván udvarképes lett és drámáit a magasabb körökben is előadták. Emellett az *iskoladráma* sem volt ment Hans Sachs hatásától. Strassburgban például Wolfhart von Spangenberg, a tudós mesterdalmok, adatta elő darabjait. A sok *plágium* is azt mutatja, hogy Hans Sachs a kor drámaíróinak kiapadhatatlan forrása lett.

Rendkívül érdekes és eddig még kevésbé ismert fejezete a német irodalomnak az a nagy hatás, melyet Hans Sachs drámái a német *népi színjátékokra* gyakoroltak. Hans Sachs drámáiból különösen a bajor-osztrák és a szomszédos nyugatmagyarországi, felsőmagyarországi és kisebb részben az erdélyi német népi színjátékokban találunk részleteket. Bár egyesek utaltak arra, hogy a szövegbeli egyezés közös forrás eredménye is lehet, a legtöbb esetben azonban olyan jelentősek az egyezések, hogy a hatás letagadhatatlan. Hogy a hatás, illetőleg az átvétel, hogyan jött létre, azt az egyes esetekben már lehetetlen megállapítani. H. Köppen azonban a Paradeisspiel-ek egyik csoportját illetőleg megállapította, hogy közös forrásuk egy a XVI. sz. második felében Salzburg tartományban keletkezett és erősen Hans Sachsra támaszkodó keverékszöveg lehet.² Említettük már, hogy Hans Sachs műveit bajor-osztrák területen jól ismerték és sokat használták. Tudjuk azt is, hogy személyes kapcsolatok fűzték őt a tartományokhoz. Így például művei fóliókiadásának I. kötetét, melyben a gyakran felhasználta „Tragedia von der Schöpfung und Sündenfall“ is megvan, *Christoph Weitmosernek*, Gastein és Rauris váruának ajánlotta. Ez is azt mutatja, hogy a fóliókiadásnak a népi játékokra gyakorolt hatásban szerepe volt. A Hans Sachs-nyomokat és átvételeket tartalmazó népi játékok köre egyébként igen nagy. Felsőbajorország és Salzburg közép-ponttal a kör délnek terjed egészen Karinthiáig, majd keletnek Nyugat- és Felső-Magyarorszáig, sőt Erdélyig is, északnak Sziléziáig és végül nyugatnak Elzászig, hol az ott szokásos Adam und Evaspiel harmada Hans Sachs verseire vezethető vissza. A magyarországi Hans Sachs-nyomokat mutató bibliai játékokra vonatkozólag *Schröernek* az volt a véleménye, hogy azok a XVII. század második vagy harmadik évtizedében a Stájerországból, Salzburgból és Felsőausztriából az ellenreformáció miatt kivándorolt protestánsokkal kerültek hazánkba.³ Ez a vélemény azonban utóbb tévesnek bizonyult. Ezzel szemben bizonyos az, hogy Felsőausztriában a Hans Sachs irodalmi hagyatékát híven őrző mesterdalmokoknak szilárd tala-

² Beiträge zur Geschichte der deutschen Weihnachtsspiele. Paderborn, 1893, 96. és 103. l., továbbá K. Klimke, Das volkstümliche Paradiespiel. Breslau 1902, 54. ll.

³ Meistersinger in Österreich. Bartsch, Germanistische Studien, 2. k., 198. l.

jük volt s hogy a nyugatmagyarországiakkal rokon népi játékok ott is el voltak terjedve. A laufen-oberndorfi Adam und Eva-spiel, melyet ősidők óta mindig hajósok adtak elő, valamint a reichenhalli, körülbelül felerészben megegyezik Hans Sachs említett játékával. A főrévi, pozsonyi és körmöczbányai karácsonyi játékok, valamint a főrévi és a pozsonyi Paradeisspielek is sok egyezést mutatnak Hans Sachs megfelelő darabjaival. A laufen-reichenhalli és a főrév-pozsonyi Paradeisspielek szövegei rokonságban vannak egymással és az első csoport szövegtípusának részletei a vorderbergi (Stájerország) Paradeisspielben is megtalálhatók, melyről viszont Schröer kimutatta, hogy kb. 16 sora Hans Sachstól való. Ilymódon a szövegek áthagyományozásában különböző típusokat lehet megállapítani. Köppen pl. kimutatta, hogy a főrévi, pozsonyi, heiligenbluti (Karinthia) és a grafschafti (Szilézia) karácsonyi játékok a sachi vektorok egy közös, eddig még ismeretlen forrásból meríthették. August Hartmann kutatásai nyilvánvalóvá tették azt is, hogy az obergrundti (Szilézia) Paradeis- und Weihnachtsspielnek kb. 100 sora Hans Sachstól való. Hartmann e karácsonyi játékot a felsőbajorországi Reichenhallban és Laufenben is megtalálta. Reichenhallban sóbányászok, Laufenben pedig hajósok voltak a játék előadói századok óta. Érdekes az is, hogy e két helyen a szöveg színhagyomány útján, minden kézirat kizárásával öröklődött nemzedékről-nemzedékre. E játékban 109 sor való Sachstól. Hartmann e sorokat külön is megjelölte kiadásában. Három évvel később ugyanez a játék Elzászban is előkerült. Bolte megállapításai szerint az elzászi Adam und Eva Spielnek 85 sora egyezik Sachssal.⁴ Hartmann közölte az ú. n. halleini (a Salzach mentén) „Juda- oder Fastenspiel“⁵ t is,⁵ melyet ott a képfaragócsaládok adnak elő a legegyszerűbb módon, színpad nélkül, házról-házra menve, immár néhány évszázad óta. Mégis, csak a közzététel után vette észre, hogy a játék néhány helye egyezik Sachs „Tragedia mit 31 personen, der gantz passio. 12. Apr. 1558“ című darabjának részleteivel. Az egyezéseket ezért pótlólag „Deutsche Meisterlieder-Handschriften in Ungarn. München 1894“ című könyvében tette közzé (45—46. l.). A mindössze 226 soros halleini játék hézagosságából arra is következtethetünk, hogy régebben még nagyobb részletek egyeztek meg benne Sachs passiójátékával.

⁴ Köppen, i. m. 108. és 125. l.; Johannes Bolte, Ein elsässisches Adam und Evaspiel: Alemannia 17 (1889) 123. ll.; August Hartmann, Volksschauspiele. In Bayern und Österreich-Ungarn gesammelt. Leipzig 1880, 49—51. l. és Deutsche Meisterlieder-Handschriften in Ungarn. München 1894, 43—44. l.; K. J. Schröer, Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungarn. Wien 1862, 162—186. és 213. l.; Anton Schlossar, Deutsche Volksschauspiele. In Steiermark gesammelt. Halle 1891, I. k. 312—313 l., ehhez v. ö. Keller-Goetze, Hans Sachs. I. k. 20. l., Friedrich Vogt, Die schlesischen Weihnachtsspiele. Leipzig 1901, 163., 188., 194—195., 243., 291., 295. és főként 288—289 l.

⁵ Volksschauspiele, 111—119. l.

Az ismertebb *bibliai tárgyú* játékok mellett Sachs *világi tárgyú* darabjai közül a régebbi kutatók csak keveset találtak a népi játékok között. Tudjuk, hogy Sachs egyes komédiái Tirolban fennmaradtak, tragédiáival azonban sokáig nem találkoztunk a népi játékok között. Az újabb kutatások e téren is jelentős eredményeket hoztak. Hazánknak az ismertetett bibliai tárgyú darabok mellett igen jelentős szerep jut a Hans Sachs-hagyomány történetében, mert a körmöcz-prónai német nyelvszigetből váratalanul 9 világi tárgyú darab, köztük több tragédia, került elő. Ezek közül az első már a régebbi kutatók is ismerték. *Hermann Antal*, az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* szerkesztője, ugyanis a múlt század hetvenes éveiben Körmöcbányáról egy német kéziratot kapott, melyben régi mesterdalok és egyéb értékes feljegyzések mellett két Hans Sachstól eredő dráma is volt. A kézirat ugyan csere útján később Nürnbergbe került, de tartalmáról August Hartmann kimerítő tudósítást adott „*Deutsche Meisterlieder-Handschriften aus Ungarn. München 1894*” c. művében. A „*Theaterbuch*” felírású népi kézirat minket érdeklő drámái a következők:

1. *Ein Spiel mit 8 Personen von der Jungfrau Pura und Ritter Gottfried mit 3 Actus.* Ez azonos Sachs „*Tragedia mit 8 personen, die jungfrau Pura und ritter Gottfried. 11. Nov. 1558*” c. darabjával (v. ö. Keller-Goetze, Hans Sachs, Band XI, 343—358). Kisebb eltérések és szövegromlások azt mutatják, hogy a körmöczi játék hosszabb szóbeli vagy írásos hagyományon ment át s hogy közvetlen alapja nem Hans Sachs-nyomtatvány volt.

2. *Ein schönes geistliches Spiel von der Geburt Christi und den grausamen und tyrannischen König Herodes. In 3 Akten mit 15 Personen.* Másolta Grosch Antal körmöczbányai tanuló, 1859 ápr. 8. E játék szövege, kisebb eltérésektől eltekintve, azonos azzal, amit K. J. Schröer „*Ein Weihnachtsspiel aus Ungern*” címmel már korábban közzétett (Weimarisches Jahrbuch III, 1855, 391—419). Schröer megjegyzi, hogy ezt a játékot a körmöczi „*Sternspielbruderschaft*” karácsony táján évenként előadta. Mivel a két játék ugyanabban a kéziratban van, joggal következtethetjük, hogy a népi játékosok az első darabot is előadták. A második darabról már Schröer megállapította, (Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern. 1858, 169—171), hogy kb. 23 sora Hans Sachs „*Comedia mit 24 personen, die entpfengnuss unndt geburdt Johannis und Christi*” (Keller-Goetze III, 180—190) című darabjából való, ugyanúgy, mint a főrévi és a rajkai Christis-geburtspiel 22 sora is. Ugyancsak Schröer állapította meg, hogy a Főréven és Pozsonyban évenként karácsony táján előadott „*Paradeis- oder Adam und Evaspiel*” hosszabb részletei (összesen kb. 160 sor) megegyeznek Hans Sachs „*Tragedia von schöpfung, fal und austreibung Ade aus dem paradeiss. 16. Okt. 1548*” című darabjának megfelelő helyeivel.

Ernyey József 1906 körül Körmöczbánya vidékén egy „*Come-dien Buch*” felírású, hajtott ívrétű kéziratot talált (másolta Johann

Balasz, 1834), mely 8 Hans Sachstól eredő drámát tartalmazott. Mivel a kézirat eleje (a 21. oldallal kezdődik) és a vége (a 190. oldallal végződik) hiányzik, joggal feltehetjük, hogy az elveszett részekben is Hans Sachs-drámák voltak. A megmaradt 8 játék⁶ a következő:

1. *Von einem Markschal mit seinem Sohne*. Ez azonos Hans Sachs „Comedia mit 12 personen zu spielen. Von dem marschalck mit seinem sohn, unnd hat fünff actus. 4. Jul. 1556“ című darabjával (Keller-Goetze XIII, 52—83).

2. *Das kühne Weib Aretofila mit den zwey Tiranen*. Azonos Hans Sachs „Tragedia, mit 11 personen zu agiern. Das küen weib Aretaphila mit den zweyen tyrannen, unnd hat 5 actus. 8. Dez. 1556“ c. darabjával (Keller-Goetze XIII, 142—171).

3. *König Dagobertus aus Frankreich mit des Forstners Kind*. Azonos Hans Sachs „Comedi. Der könig Dagobertus auss Franckreich mit des forsters kind. 31 Jan. 1551“ c. darabjával (Keller-Goetze XII, 88—114).

4. *Nizias und Arethina oder Gottes Gerechtigkeit*. Azonos Hans Sachs „Comedia mit 10 personen zu agiern. Der verlorn son, den man richten wolt, hat 3 actus. 11. März 1557“ c. darabjával (Keller-Goetze XIII, 264—288).

5. *Der Buhler*. Azonos Hans Sachs „Comedia, mit 10 personen zu agiern. Der jüngling im kasten, und hat 3 actus. 13 Jan. 1557“ c. darabjával (Keller-Goetze XIII, 244—263).

6. *Von der unschuldigen Frau Genura*. Azonos Hans Sachs „Comedi mit 9 personen. Die unschuldig fraw Genura, unnd hat fünff actus. 6. März 1548“ c. darabjával (Keller-Goetze XII, 40—63).

7. *Die getreue Frau Alcestis mit ihrem getreuen Manne Admeto*. Azonos Hans Sachs „Tragedia mit 7 personen. Die getrew fraw Alcestis mit ihrem getrewen mann Admeto, unnd hat 3 actus. 30 Aug. 1555. (Keller-Goetze XII, 387—403.)

8. *Der Kampf mit Frau Armuth und Frau Glück*. Azonos Hans Sachs „Comedi mit 6 personen. Der kampff mit fraw Armut unnd fraw Glück, unnd hat 1 actus. 5. Sept. 1554“ c. darabjával (Keller-Goetze XII, 265—278).

A játékok szövege több-kevesebb pontossággal, elhagyásokkal és változtatásokkal követi Hans Sachs szövegeit. A részletes szövegg kritikát idézett kiadásunk második kötetében tesszük majd közzé a kézirat pontos leírásával és az eredetére vonatkozó feltevéseinkkel együtt. A fenti 8 játék nem tartozik Hans Sachs ismertebb darabjai közé. Egykorú előadásáról csak háromnak tudunk. Az elsőt 1575-ben és 1585-ben játszották Schmalkaldenben, a harmadikat 1556-ban Nürnbergben, a hatodikát 1548-ban ugyanott. A Hartmanntól ismertetett „Theaterbuch“ első játékát 1580-ban adták elő Nördlingenben. Nagyon valószínű, hogy Hans

⁶ Szövegüket lásd *Ernyey-Kurzweil*, A felsőmagyarországi bánya- városok német népi színjátékai I. kötet. Budapest 1932, 1—168. lap.

Sachs a többi darabot is előadatta, mert 1556 január 18-án a nürnbergi városi tanácstól engedélyt kapott arra, hogy komédiáit a farsang tartama alatt színre hozhassa. Így tehát a fenti 8 játék, a „Theaterbuch“ első játéka és az elveszett vagy lappangó egyéb Hans Sachs-játékok révén, a körmöczi német nyelvsziget kiemelkedő fontosságát nyer a Hans Sachs-hagyomány történetében, mert az ott említett darabokat, melyek a több évszázados áthagyományozás során teljesen népi drámákká váltak, a múlt század harmadik negyedéig rendszeresen előadták a kéziratoskat napjainkig megőrizték.

A körmöczi Hans Sachs-játékok eredetét illetően a legtöbb nyom a fóliókiadásra utal, melynek III. kötetét az 1589-i negyedik kiadásban Georg Willer, a kiadó, *Fugger Ulrik*-nek ajánlotta. A humanista Fugger Ulrik könyvszeretét eléggé ismerjük. A Fugger-család körmöczbányai érdekeltségei nem szűntek meg a hazai „Fuggerei“-ek feloszlata (1544) után sem. Nem lehetetlen tehát, hogy az említett kötet a Fuggerek vagy a velük rokonságban levő tudománykedvelő *Thurzók* révén, akár direkte, akár pedig megbízottjuk, hívkük vagy titkos ügynökük révén eljutott Körmöczbányára s belőle másolták az egyes játékokat. Valószínűvé teszi e feltevésünket az a körülmény is, hogy a fenti 8 játék közül 5 a III. fóliókötetben van meg s hogy egyes helyesírási sajátosságok, szövegkritikai megfontolások feltétlenül a fóliókiadásra utalnak; továbbá az, hogy *Pausius Abrahám* körmöczi jegyző és később selmeczi tanító a Fuggerek titkos megbízottja a Felvidéken s mint ilyen gyakran megfordul Németországban, Csehországban, összeköttetésben van a *Thurzókkal* s utóbb a Felvidéken gyakran változtatja állásait a Fuggerek mindenkori érdekeinek megfelelőleg, stb.

A fentiekben röviden ismertettük a Hans Sachs hagyomány rendkívül változatos és sokban nagyon bonyolult útjait, utaltunk Hans Sachsra a népi játékokra gyakorolt nagy hatására és részletesen kifejtettük annak hazai vonatkozásait. Tanulmányunk csak hiányos és tökéletlen vázlata Hans Sachs magyarországi hatásának, mert az anyag nagy része még felkutatatlan és feldolgozatlan. Reméljük, hogy a részletkutatások hamarosan lehetővé teszik azt is, hogy a nürnbergi mester szerepe a magyar és a hazai német irodalom történetében teljes világossággal álljon előttünk.

Kurzweil Géza O. S. B.

PULSZKY FERENCNÉ, WALTER TERÉZ ÚTJA A NÉMETSÉGTŐL A MAGYARSÁGHOZ.

Pulszky Ferencné (1819—1866) szűkszavú életírói¹ nagy elismeréssel emlékeznek meg széleskörű műveltségéről, különösen pedig kivételes zenci képzettségéről; melegen méltatják társadalmi összeköttetéseit is, szellemes, vonzó lényét, amellyel az az embereket magának, urának s később — az emigráció fonyadó reményekkel és növekvő csalódásokkal teli éveiben — a magyarság ügyének is meg tudta nyerni. Ez az elismerés teljes mértékben megilleti Pulszky né egyéniségét, de különösebb érdeklődést alig támaszthat pályája iránt. Hiszen a század közepén a nemesi társadalomban a nagyműveltségű, művészi fogékonyságú, emberekkel bánni tudó asszony nem ment ritkaságszámba, az emigrációban a hitvesi hűségnek, önzetlen szolgálatkészségnek meg éppen bőven találjuk példáját.

Még kevesebb szó esik Pulszky né életírójánál irodalmi munkásságáról; rendszeresen megelégednek a könyvcímek felsorolásával. Igaz, hogy könyvei sem az esztétikai értékek, sem a szokványos irodalomtörténeti érdekességek után kutató olvasónak nem jelentenek valami sokat. Nyomtatásban megjelent naplója² a szabadságharc utáni évek memoár-irodalmának bő áradatában egy hang a sok közül, bármennyire is felfigyelünk az elbeszélő eleven temperamentumára és józan kritikájára. Magyar mondái és elbeszélései³ tárgyakkal és stílusukkal legalább is elkéstek. Ezek a mondák és elbeszélések más törekvésből, de lényegükben ugyanazon irodalmi gyökérből nőttek ki, mint a század eleje óta Pichler Karolina, Hormayr, Gaál György, Mednyánszky Alajos, Mailáth János gróf, Vogl Nep. János, Grillparzer és az osztrák drámaírók egész sorának magyar tárgyú darabjai, elbeszélései, költeményei és történelmi tanulmányai s természetes, hogy Lenau és Beck Károly költészete, az ifjúnemek és a szabadságharc német költőinek szimpátia-megnyilatkozásai után a magyar föld „romantikus“ képe teljesen megrögződött az európai közvéleményben, úgyhogy ennek a képnak a fölfrissítése,

¹ Ferenczy József: Pulszky Ferenc. Pozsony. (Kortársaink 28—32.) — S. Pataky: Lexicon deutscher Frauen der Feder. Berlin, 1898. II. 158. l. L. Rötter: Therese Pulszky. Wiener Mode. 2. Lg. H. 8.

² Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame. 2 kötet. Leipzig, 1850.

³ Sagen und Erzählungen aus Ungarn. 2 kötet. Leipzig, 1851.

szokott díszleteivel és kellékeivel, betyárjaival, méneseivel, pusztájával és délibábjával, már eleve nem sok sikerrel kecsegtetett. Terjedelmes rajzai az amerikai életből,⁴ a nagy angol és francia társadalmi regények milieu-képeinek kissé fakó és sematizált utánezatai, gyermekek számára írt angolnyelvű karácsonyi játékaik⁵ pedig szinte már kívül esnek az irodalom területén. Azonban ezekben az írásokban irodalmi divatok átlagos tartalmi és formai sajátosságain kívül egyebeket is talál a figyelmes olvasó. Ezek a könyvek — különösen ha kiegészítjük őket a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött kéziratos naplókkal⁶ — feltárják előttünk azt a lelki folyamatot, amely az előkelő bécsi bankárleányt a magyar szabadságmozgalom cselekvő munkásai és Kossuth Lajos izzó, tántoríthatatlan párhívei közé vitte; ő valóban átélte Jókai Ankerschmidt lovagjának csodálatos belső metamorfózisát, s ez a belső metamorfózis, amely egyedül asszonyi símulékonyságból alig magyarázható, a maga egyénfölötti vonatkozásaival, mint a magyar-német viszony alakulásának tipikus jelensége igazán megérdemli, hogy foglalkozunk vele, mert a magyarsággal életközösségben levő hazai német polgári értelmiség beolvadásának érzelmi motívumaira is fényt vet.

„In Wien erzogen, wusste ich kaum etwas über Ungarn, da ich im Jahre 1845 dahinging. In meiner Kindheit hörte ich von diesem Lande nur wenn ich Unterricht in der Geographie erhielt, wenn es in den geschichtlichen Unterrichtsstunden erwähnt wurde, geschah dies in einer Weise, die meine Aufmerksamkeit nicht besonders fesselte.“⁷ Pulszkyné ezekben a mondatokban, amelyekkel nyomtatásban megjelent naplóját bevezeti, a visszaemlékezés ködfátyolán keresztül csak elmosódott képet ad arról a hangulatról, amely leánykori környezetében Magyarországgal és a magyarsággal szemben uralkodott. A fiatal leányt a Walter-család otthonában, a Landstrasse-i híres Razumovsky-villában, amelynek estélyein, hétfőn és csütörtökön, Bécs szellemi életének színe-java — Eduard von Bauernfeld, Anastasius Grün, a híres Rettichné és Teréz szépségének lelkes dalnoka, az öreg Hammer-Purgstall báró — találkozott, egyenesen magyargyűlölet vette körül,⁸ s ezen nem változtatott az a körülmény sem, hogy Walterék a Löwenthal-család útján Lenauval is megbarátkoztak,⁹ aki „magyar“ szerepjátszásával jóindulatú érdeklődést is tudott kelteni a magyarság iránt. Különösen Teréz atyja, Walter bankár nem szívelhette a magyarokat. Azonban a fiatal leányban a nagy jólét mellett is valami megfoghatatlan kielégületlenség forrongott,

⁴ Weiss, rot, schwarz. 5 kötet. Kassel, 1853.

⁵ Three christmas plays for children. London, 1859.

⁶ Quart. Germ. 851. és Oct. Germ. 222.

⁷ Aus dem Tagebuche einer ung. Dame I. 1.

⁸ V. ö. Pulszky Ferenc: Életem és korom. 2. kiad. Budapest, 1884. I. 200. l.

⁹ L. L. Rotter: id. h.

szüntelen vágyakozás valami új, ismeretlen világ után, amely kívül esik a polgári életforma keretein s ahol ennek az életnek zsbibbsztó biedermeier-nyugalmát lüktető tevékenység, küzdelem váltja fel. Ez a titokban táplált polgárellenes hajlam, az uralkodó hangulattal való szembehelyezkedés gyönyörűsége az őszinte, mély egyéni vonzalom mellett is kétségtelenül közrejátszott abban, hogy az ünnepelt Walter Teréz, akinek udvarlói között Európának csaknem minden nemzete képviselve volt, éppen Pulszky Ferencnek nyújtotta kezét, akit a bécsi előkelő társaságban idegenkedés, de kissé az egzotikumot megillető érdeklődés is vett körül. A Walter-család egyik rokona, gróf Breda, kissé goromba őszinteséggel már az első találkozás után így jellemezte a fiatalok viszonyát: „Teréz bolond, Pulszky bolond, lehetetlen, hogy meg ne találják s meg ne értsék egymást.”¹⁰

A megszokott polgári életkereteken kívül eső várva-várt új világ Magyarországon tárul fel Pulszkynek előtt. Természetes, hogy naplóiban alig talál szavakat csodálkozásának, meglepetésének kifejezésére, midőn ifjúkorának legnagyobb élményéről beszámol.¹¹ Ezzel a csodálkozással, a meglepő új dolgok és körülmények szemléletével indul meg Pulszkynek belső átalakulásának, a magyarságba való érzelmi beolvadásának folyamata. Pulszky Ferenc erről a folyamatról egyetlen egy mondatban emlékszik meg: „Feleségem legrövidebb idő alatt egészen bele élte magát a magyar társaságba, magyarrá lett s hamar elfelejtette, hogy még nem régen nem volt az.”¹² Ha Pulszkynek írásain keresztül vizsgáljuk e folyamat alakulását, magyar-szimpatiáinak legerősebben tápláló forrásait a magyar társadalmi életben, a magyar történelemben és irodalomban s a magyar politikai életben találjuk.

A magyar nemzeti társadalom patriarchális életmódja, közvetlensége, vendégszeretete, szolgálatkészsége és nemes önérzete hódítja meg legelőször az idegenből hozzánk került fiatal asszonyt. Azonban ennek a társadalomnak a rajzában naplóiban alig megy tovább megszokott udvarias sablonoknál, amilyenek az egykorú külföldi útirajzíróknál bőven akadnak. Különösen meglepő, hogy mennyire közel áll előadása a magyar társadalomról az angol Miss Pardocéhez,¹³ akit Pulszkynek személyesen is ismert, de Kossuth-ellenes politikai nézetei miatt engesztelhetetlenül gyűlölt. Azonban Pulszkynek csapongó fantáziája a sablonos elismerésen kívül meséjében¹⁴ külön emléket is állított ennek a társadalomnak, amelyben megértő szeretettel, de egyúttal finom ironiával is igyekszik lényegét megragadni. Ha

¹⁰ L. Pulszky F.: Életem és korom. Id. kiad. I. k. 195. l.

¹¹ Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame. I. k. 8. l.

¹² Életem és korom, id. kiad. I. 210. l.

¹³ The City of the Magyar, or Hungary and her institutions. London, 1840.

¹⁴ „Ein Märchen.“ Sagen und Erzählungen aus Ungarn. II. 164—220. l.

ezt a mesét megszabadítjuk a politikai célzatot szolgáló kellékektől, az önző uralkodótól, hatalomra vágyó államférfiaitól, korlátolt bürokratáitól, hiú hadvezéreitől, idealizált pásztoraitól, kisembereitől s a liberális-demokrata képzeletvilág egyéb alakjaitól, amelyek Pulszkynek szinte minden „mondájában” és elbeszélésében kötelezően feltűnnek, akkor előttünk áll egy mesebeli társadalom képe, amelynek Pulszkynek a magyar társadalmat látta: pipázó, ételben, italban bővelkedő, ártatlan kedvteléseinek élő, önmagát kormányzó emberi közösség, amely mozdulatlanságából nehezen hozható ki, de éppen passzivitásában minden erőszakkal sikeresen szembeszáll; s ennek a társadalomnak minden hibája és fogyatéksága ellenére is olyan vonzereje van az idegenre, hogy menthetetlenül bűvkörébe sodródik, együtt érez, együtt él-hal vele. Ime, itt van mesemondó fantáziájának színeibe öltöztetve Pulszkynek saját lelki átalakulásának motiválása: magyarrá lett, mert nem tudott szabadulni a magyar társadalmi élet sajátosságaitól.

Jóval tárgyilagosebben, kézzelfoghatóbban fedí fel Pulszkynek a magyar történelem, nyelv és irodalom tanulmányozásából táplálkozó magyar-szimpatáit. Minél jobban elmélyed a magyar történelem tanulmányozásában, annál világosabban felismeri, hogy a magyarságnak sajátos hivatása van Európában. Rendkívül tanulságosan hasonlítja össze a kereszténység felvételét Oroszországban és Magyarországon. A magyarok — úgymond — a kereszténységgel együtt a nyugati civilizációt és lovagi becsületet is elsajátították, míg az oroszoknál a kereszténység csupán külső máz maradt, anélkül, hogy a néplelkekre formáló hatással lett volna. Így lett a magyar nép, Szent István népe, az európai haladás lovagi előharcosa, az orosz nép pedig az ázsiai tunyaság zsoldosa.¹⁵ Ez az összehasonlítás mutatja, hogy Pulszkynek teljesen magáévá tette a magyar liberalizmus optimista történetnéző szemléletét, sőt nála az optimizmus a nyelv és irodalom vizsgálatában is erősen érvényesül. Ő, aki egész életében talán egyetlen igazán épkezláb mondatot magyarul leírni, vagy elmondani nem tudott, már nyelvünk első hallásakor ismeretlen, nem sejtett szépségeket fedez fel benne: mikor a megyegyűlésen először hall magyar szónoklatot, elbűvöli őt a nyelvünkben megnyilatkozó keleti képzelőerő, szigorú logika, az érzelmi változatok gazdasága¹⁶ és később is új, a tudomány által meg nem fejtett rejtélyeket talál csodálatos hajlékonyságában, egyszerű felépítésében, mely alig ismer kivételt s a segédigét is nélkülözhetővé teszi, szókészletének szabatosságában és prozódiajában.¹⁷ Irodalmunkat — miként történetünket — szintén inkább a liberalizmus érték kategóriái, mint irodalmi szempontok szerint bírálja el: Vörösmarty hazafiságával

¹⁵ Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame I. k. 24. l.

¹⁶ U. ott 116. l.

¹⁷ „Die ungarische Stammsage.“ Sagen und Erzählungen aus Ungarn. II. 2. l.

bámulattal, de kissé értelmetlenül, szinte idegenül áll szemben,¹⁸ ellenben Garay János „Obsitos“¹⁹ a annyira megragadja, hogy egy verszegény, költészetet és valóságot naiv módon vegyítő „jellemkép“ anyagául használja fel;¹⁹ Tompa líráját és regéit inkább köteles jóindulatból, mint őszinte meggyőződésből dicséri, Lisznyay Kálmánt, személyes ismerősét, csak anekdótaszzerűen említi.²⁰ Csodálattal adózik Jókai tehetségének, de igazán művészi élvezetet nem talál regényeiben, mert folyton kikötkentik az olvasó hatáskeltő eszközök, a pongyola szerkesztésmód és a szertelenül csapongó fantázia;²¹ ez az ítélet bizonyos mértékben önkritikának is beillik Pulszkyké részéről, hiszen mondáiban és elbeszéléseiben francia regényeken nevelődött képzeletének olyan bizarr játékeit szemlélhetjük, melyek jóval kevesebb fegyelmezettségre vallanak Jókai fantasztikumainál, szerkesztésmódjában pedig a művészi törekvésnek még nyomát is hasztalanul keressük. A magyar irodalom legnagyobb értéke Pulszkyké szerint természetesen Petőfi költészete példátlan őszinteségével, szenvedélyességével, mindig kielégítetlen forradalmi lendületével.²² Már házassága első hónapjaiban, mikor férje fordítgatásai és kommentárja alapján megismerte a költőt, „meg volt hatva közvetlensége által s tüstént felismerte benne a lángészt“.²³ Később azután Kertbeny fordítása alapján áradozó hangú méltatást ír a „János vitéz“²⁴ ról, amelyben a magyarság keletről hozott mesélő kedvének, képzeletbőségének legművészibb bizonyítékát véli felfedezni.²⁴

Azonban a társadalmi élet, történelem, nyelv és irodalom vonzó hatása — bármilyen erős legyen is — szinte eltölpül Pulszkyknénál a nagy középponti tényező, a sajátszerűen magyar liberalizmus asszimiláló erejével szemben. A fiatal asszony új hazájában, ahol — saját szavai szerint — életének négy legboldogabb esztendejét töltötte,²⁵ csakhamar teljesen otthonos a magyar politikai küzdelmek gondolatkörében, ami annál feltűnőbb, mivel férjével házasságuk első éveiben teljes visszavonultságban él az 1846-ban vásárolt szécsényi birtokon. Fogékonysága, olthatatlan művelődésvágya, éles ítélete minduntalan arra készteti, hogy új hazáját a régivel összehasonlítsa, s ez az összehasonlítás kivétel nélkül a magyarság javára üt ki. Bámulattal adózik egy-egy meggyűlés kapcsán a magyarok politikai érettségének és iskolázottságának, amelyhez az osztrákoké nem is fogható. A szülői házban liberális atmoszféra vette körül. De

¹⁸ Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame. II. 197. I.

¹⁹ „Der Obsitos.“ Sagen und Erzählungen aus Ungarn. II. 139—142. I.

²⁰ „Der ungarische Räuber.“ U. ott. II. 124. I.

²¹ Quart. Germ. 851. 1859. Dec. 30.

²² Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame. II. 239—44. I.

²³ Pulszky F.: Életem és korom, id. kiad. I. 220. I.

²⁴ „Held János.“ Sagen und Erzählungen aus Ungarn. II. 143—163. lap.

²⁵ Aus dem Tagebuche einer ung. Dame. I. 38. I.

ez a bürokratikusan letompított liberalizmus, a Bauernfeldek, Grűnők, Grillparzerek s a művelt osztrák hivatalnokréteg joze-
finista hagyományokon tengődő liberalizmusa, nyárspolgárius
politizálásnak, haszontalan gyermekjátéknak tűnik föl előtte a
magyar liberalizmus célkitűzéseivel és lendítő erejével szemben.
Pulszkyné úgy látja, hogy Ausztriában a politika voltaképen
egyetlen társadalmi osztály, az arisztokrácia mestersége, mely
az egészséges politikai váltógazdaságot lehetetlenné teszi s ez a
körülmény cleve halálra ítéli az osztrák liberalizmus törekvéseit.²⁶
Irodalmi és publicisztikai olvasmányai, a férjével együtt olvasott
francia regény- és történetírók, az augsburgi „Allgemeine Zei-
tung“, melynek férje egyébként munkatársa volt — az első libe-
rális nemzedéknek szinte kötelező szellemi tápláléka —, fokoz-
zák az emberiség haladásába vetett rendíthetetlen hitét és egyre
erősítik azt a meggyőződését, hogy a magyar liberalizmus együt-
tal a haladás ügyét is szolgálja s így azt mindenkinek kötelessége
támogatni, akiben csak egy szikrányi érzék van a művelődés
értékei iránt. Így lesz a szabadság eszméje élete szabályozó elvévé
s minthogy a korabeli liberális magyar társadalom tekintélyes
részét kövctve, a szabadság ügyét a magyarság ügyével azonos-
sítja, így lesz a magyar szabadságmozgalom fáradhatatlan propa-
gálójává is. Pulszky Ferenc felesége közönségtudatának átalaku-
lásáról a következőket mondja: „Feleségem ezen nehéz időkben
(1848 végén) hősi lelket mutatott. Születésére és neveltetésére
nézve német, mégis hön ragaszkodott a magyar ügyhöz, ismerte
a valószínűséget, hogy vagyonunkra elkobzás, személyemre
halál, fogság, vagy legalább is száműzés vár, s mégis nemcsak
hogy nem panaszkodott, sem semlegességre s visszavonulásra
a közdolgoktól nem szólított fel, hanem buzdított egész odaadás-
sal a magyar ügyhöz. Ismerte kötelességünket, mindent fel-
áldozni a hazáért.“²⁷ Pulszkyné maga töredezett mondatokban
írt naplóiban talán kevésbé irodalmi formában, de annál őszin-
tében, súlyos belső vívódásokat sejtetve tesz vallomást a ma-
gyarság mellett. Új remények felcsillanásakor a Mindenható
kifürkészhetetlen útjait csodálja,²⁸ szeretettel és részvétellel csing
elhagyott szülein, de magasabbrendű kötelességeire gondolva,
megnyugvást talál: „die Frau soll Vater und Mutter verlassen
um dem Mann zu folgen und der Mann Frau und Kind um dem
Vaterland zu folgen.“²⁹ Tudja, hogy egyik büszkeségének, a szé-
csényi birtoknak elvesztése nemcsak önmagát és urát, hanem
gyermekait is szegénységbe, talán nélkülözésbe taszítaná, még-
sem hajlandó politikai meggyőződéséből engedni és az osztrák
kormányal kompromisszumot kötni: „ich heisse Pulszky und
bin vollkommen entschlossen, selbst wenn so für das Vermögen

²⁶ U. ott I. 139—141. 1.

²⁷ Életem és korom, id. kiad. I. 422. 1.

²⁸ Quart. Germ. 1859. május 2.

²⁹ U. ott. 1859 május 13.

dann heissen sollte, tout est perdu, ormis l'honneur“³⁰ Kitartásra biztatja önmagát, a magyar emigráció többi tagját, a kitartást akarja mindenekelőtt gyermekeibe is belenevelni, mert szerinte főképp ez különbözteti meg az igazán nagy embert az átlagember-től, s egyedül ezzel lehet a magyarság ügyét diadalra vinni.³¹ S minden tovatűnő reményen, újabb csalódáson, apró intrikán, személyi súrlódáson keresztül megismétli nagy fogadalmát: „Alles, alles, was ich kann für Ungarn.“³²

Pulszkyné útja a magyarsághoz a szabadságharc körüli években nem magában álló. A magyarság oldalán harcoló idegen tábornokok s a városokban működő „Kossuth-párti“ idegen beameretek többé-kevésbé tragikusan végződő konfliktusai a bécsi kormányzattal, azt mutatják, hogy a magyar társadalom, a magyar művelődés lendülete, főképpen pedig a liberális szabadságmozgalom, az idegenek között sok rendíthetetlen hívet szerzett a magyar ügynek. Mindenekelőtt azonban a hazai német polgári intelligencia érzelmi beolvadását érttetti meg Pulszkyné útja: annak a rétegnek, amelynek százados életközössége volt a magyar társadalommal, amely a magyar történelmet átélte és a liberális szabadságmozgalom győzelmétől saját egyéni sorsának jobbrafordulását remélte, nem sok ösztönzés kellett, hogy e mozgalomhoz csatlakozva, német származásának és műveltségének minden emlékétől elszakadjon.

Pukánszky Béla.

³⁰ U. ott.

³¹ U. ott 1859 jún. 26.

³² U. ott 1859. jún. 17.

PETZ LIPÓT ÉS FÁY ANDRÁS LEVÉLVÁLTÁSA.

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára Petz Lipót két levelét őrzi Fáy Andráséhoz. Az egyik magyar, a másik német. Az egyik kifogástalan magyarsággal, a másik tökéletes németséggel íródott. Ez a kétnyelvűség jellemzője Petz Lipót irodalmi pályájának. Magyar írónak készül, de miután magyar műveire kiadót nem talál, német íróvá lesz. Shakespeare-fordításai a német irodalmat gyarapítják, de ki akarja venni részét a közvetítő munkából a magyarság és németség közt. Láncszeme ő egy hosszú sornak, amelyet már az előző századokban éppen az ágostai evangélikus értelmiség képviselői alkotnak, akik a magyarság és németség közt állva, a közvetítés munkáját végzik. A magyarságnak használni, a magyar irodalmat a külfölddel megismertetni, ez Petz Lipót célja Fáy András meséinek német fordításával. Shakespeare-fordításaival¹ a Shakespeare-kultusz német szellemi áramlatába kapcsolódik, Fáy meséinek átültetésével a XIX. század elején meginduló nagy magyar irodalmi és közéleti fellendülésbe, amelynek Fáy műve nemcsak legjellegzetesebb alkotása, de egyben kovása is.

Vallomás ez a fordítás a magyarsághoz tartozás mellett; célja: használni vele a nemzetnek; Petz Lipót kötelességet vél vele teljesíteni; hiszen tehetsége és műveltsége ennél a közvetítő munkánál többre képesítették volna. Már kortársai is rendkívül nagyra értékelték mint embert és mint tudóst egyaránt. Az egyébként nagyon is kritikus kőszegi író, a később Amerikába vetődött Ludvig Sámuel így emlékezik meg róla magyarországi útleírásában: „Dieser könnte der ersten Universität in Deutschland Ehre machen. Er ist in der Reihe der deutschen Schriftsteller in Ungarn rühmlich bekannt und kann als Philolog mit Mezzofanti um den Preis ringen. Sein Charakter ist im strengsten Sinne rechtlich und human, sein Leben reine Moral, seine Religion die reinste beruhigende Philosophie. Schade, dass seine Kenntnisse und Tätigkeiten in keinem grösseren Wirkungskreis schalten können. Ich habe hinlänglich Gelegenheit gehabt, ihn in Raab, als er daselbst Professor war, kennen zu lernen. Manch angenehme Stunde danke ich seiner Freundschaft, mit der er den wissbegierigen Jüngling beehrte. Ja ich muss es be-

¹ V. ö. Bayer József: Petz Lipót Shakespeare-fordításai. E. Ph. K. 1907. 967. l.

kennen, dass ich durch seinen Umgang an Sittlichkeit und Bildung gewonnen habe. Dank ihm, lauter Dank dafür!²

Fáy meséi 1820-ban, Bécsben jelentek meg először. A harmadik kiadás évében, 1825-ben hagyja el a sajtót Ludvig győri könyvkereskedő kiadásában, Pichler bécsi könyvnyomdász betűivel Petz Lipót fordítása.³ Erre a fordításra vonatkozik az alább közölt két levél. Az elsőben örömmel jelenti a fordító, hogy könyve „szerentsésen általesett a' Censurán“, noha nagyon félt ettől az akadálytól. Ez a cenzúráról rettegő író a kor egyik jellegzetes alakja. Tanuság ez a levél arra nézve is, hogy Fáy maga is érdeklődött a német fordítás sorsa iránt, maga írt Schweiger könyvkereskedőnek a fordítás példányainak elhelyezése érdekében, de Schweiger nem volt hajlandó egyszerre tíz példányt átvenni. Az óvatos könyvkereskedők, ha csak nem kalendáriumról, imakönyvről vagy iskolakönyvről volt szó, nem igen szánták rá magukat arra, hogy egy példánynál többet tartsanak belőle.

Még érdekesebb a második levél, amely a fordítás megjelenése után kelt, amikor is Petz műve egy példányát Fáynak már megküldötte, sőt Fáy bírálata is kezei között volt. Ezt a bíráló levelet nem ismerjük, de Petz válaszából kitetszik, hogy a bírálat elismerő volt s a szerző az egész kötetben csupán négy olyan helyet talált, amelyen a fordító az eredetit félreértette. Petz válaszában leszögezi a maga fordítói elvét, amely az egyetlen helytálló vezérfonal minden korok fordítói számára: nem szavakat akart fordítani, hanem az eredetinek ízét és zamatját törekedett visszaadni. Ime a két levél:

Tekéntetes Ur,

Bizodalmas, Drága Jóakaró Uram!

Már több ízben tapasztaltam, hogy, mennél több igazi érdeme van valakinek, annál emberségesebb és nyájasabb az mások eránt. Erről az igazságról a' Tek. Urnak jó akarattal teljes levele által újra meggyőződtem. Mind betses újabb munkájának általküldetéséért, a' melly eránt a' könyvárost már egynehányszor meg szállítottam vala, mind bölts észrevételeiért, a' mellyek által fordításomnak érdemét nevelni kívánta, ez úttal kijeleptem szives köszönetemet. Iparkodtam ugyan, hogy azon könyüded enyelgés és szikrázó elmésség, a' melly az eredeti munkát díszesíti, kezem alatt el ne enyészsen. De sok helyen magam is éreztem, hogy nem könnyű dolog, mindent valódi erejében előadni. Azonban, a' mi tehetségemben volt, azt mind a' Szerző mind a' Publicum eránt való tiszteletből híven meg-

² S. v. Ludwigh: Reise in Ungarn im Jahre 1831. Pesth u. Leipzig, 1832. 19—20. l.

³ Originelle Fabeln und Aphorismen des Andreas Fáy, Aus dem Ungarischen übersetzt von L. Petz. Verlag von S. Ludvig in Raab, Druck von A. Pichler in Wien. 1825.

tettem. A' munka már Octobernek elején kész volt: akkor Bétsbe küldöttem, a' hol rövid napok alatt szerentsésen által-
esett a' Censurán. Jóllehet egynéhány tsipós mesék miatt igen
féltettem, még és épen maradt 's abból egy szó sem töröltetett
ki. A' kinyomattatásnak költségét és gondját egészen biztam
Ludwig nevű Győri Könyvkötő és Könyváros Urra, a' ki is
Bétsbe felutazván, már elébb, mintsem a' Tek. Urnak levelét
vettem volna, a' Pichler Urnak könyvnyomtató műhelyében a
kinyomtatásra szükséges rendeléseket megtette. A' rézmetszést
is az fogja eszközölni, a' Correctiót pedig magam vállaltam fel;
mert kétívenként le fogják küldeni az előnyomtatványokat.
Reményljük, hogy valami 8 vagy 10 hét alatt kész lesz az egész
munka.

Schwaiger könyváros Urral szóllottam; ő azt mondotta,
hogy maga is vett levelet a' Tek. Urtól. Igen vigyázva 's kárát
félve jár el minden dologban: nem mer egyszerre tíz példányt
elfogadni a' munkából.

Már nehezen várom az időt, midőn a' Tek. Ur ítélete alá
botsáthatom fordításomat. Igen örülnék, ha vele megnyerhet-
ném tetszését. Azomban szives köszönetemet mind a' megkül-
dött könyvért, mind a' szükséges megvilágosításért megújítván,
minden illendő tisztelettel maradok

a' Tekéntetes Urnak

készköteles szolgálja

Győrben, Karátson havának 6dikán.

Petz Leopold *mp.*

Wohledelgeborener,

Hochzuverehrender Herr!

So angenehm mich Ihr gütiges Urtheil über meine Arbeit
überraschte: so sehr ärgerte ich mich über selbst dass
meiner Aufmerksamkeit dennoch so beträchtliche Fehler ent-
schlüpfen, wie das Missverständniss des Wortes *botolhatni*⁴
und der Lehre bey der Fabel vom Ziegelstreicher ist.⁵ Für *botol-*
hatni muss ich aus Versehen *botozhatni* gelesen haben. Dass
ich den terminus technicus „benevolum“ durch Richterspruch

⁴ A juhász és szamara c. mesében. Fáy András eredeti meséi és
aphorizmaí. Pesten, Fűskúti Landerer Lajosnál, 1825. 77. l. Az eredeti:
Melly gyakran lakol a' szegény, ha a' Nagyok hibáznak! kivált ha gőgjük
azt hitette el vélek, hogy *botolhatni* rangjok' s tekintetek alatt való
dolog. Petz fordítása (94. l.): Wie oft leidet der Arme, wenn die
Grossen fehlen! besonders wenn es diesen ihr Stolz weiss macht, dass es
zu ihrem Rang und Ansehen gehöre, den Stock gebrauchen zu können.

⁵ A téglavető c. mese tanulsága Fáy i. m. 25. l.: O' mely sokkal több
az alaton haszon lesőnél a' jószívű ostoba. Petz fordítása i. m. 27. l.
O wie viel mehr wohl meinende Thoren gibt es als solche, die auf niedri-
gen Eigennutz erpicht sind.

übersetzte, daran sieht man, dass ich kein Jurist bin.⁶ Für das nem szoptam az ujjomból habe ich seitdem schon einem passenden Ausdruck gefunden: „ich habe es nicht aus der Luft gegriffen“. Uebrigens muss ich gestehen, dass ich mich bestrebt habe, nicht sowohl die Worte als den Ton und die Farbe des Originals wiederzugeben, weil zu wörtliche Uebersetzungen, sie mögen aus welcher Sprache immer seyn, gewöhnlich bey den Lesern wenig Beyfall finden. Uebrigens werde ich im Falle einer neuen Auflage, mir alle Mühe geben, die gerügten Flecken zu verwischen. Was den zweiten Theil der Fabeln anlangt, so scheint er mir noch schwerer zu übersetzen als der erste, auch ist er nationeller; man könnte daher vielleicht bey einer neuen Auflage des ersten Theils eine Auswahl aus dem zweiten hinzufügen, wenn Sie es für gut halten und die auch für Ausländer geeigneten angeben wollen.⁷

Ich danke Ihnen für die Nachsicht, womit Sie die Uebersetzung aufgenommen haben, und werde nicht ermangeln, wenn ich Gelegenheit dazu habe, von Ihren gütigen Winken zur Verbesserung derselben Gebrauch zu machen.

Indem ich mich Ihrer ferneren Gewogenheit ergebend empfehle, verharre ich mit gebührender Hochachtung

Ew. Wohledegeboren

ergebenster Diener

Raab, d. 18. May 1825.

Leop. Petz mp.

Pukánszkyné Kádár Jolán.

⁶ A tolvaj c. mesében. Fáy i. m. 28. l. Petz i. m. 30. l. Ugyanott van a „nem szoptam az ujjomból“ kifejezés is, amelyet Petz így fordít: und die Sache ist Wahrheit nicht Dichtung.

⁷ Sem az első rész második kiadására, sem a második rész fordítására nem került sor.

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztárhoz, *Lelkes István*hoz (VIII, Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn *Stefan Lelkes* (Budapest, VIII, Tavaszmező-utca 17.) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, *Pukánszky Bélánál* (I, Hertelendy-utca 13.) jelentendők be.

Szerkesztőség: *A* (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latinság kutatása) *Kerényi Károly*, Budapest, II, Margit-körút 56; *B* (modern filológia) *Koszó János*, Budapest, I, Zenta-utca 5.

Schriftleitung: *A* (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) *Karl Kerényi*, Budapest, II, Margit-körút 56; *B* (neuphilologischer Teil) *J. Koszó*, Budapest, I, Zenta-u. 5.

Kiadóhivatal: Bpest, VIII, Múzeum-krt 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

1933. NOV.—DEC.

LVII. ÉVFOLYAM

IX—X. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1933

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philológiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztároshoz, **Lelkes Istvánhoz** (VIII. Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Stefan Lelkes** (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17.) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, **Pukánszky Bélánál** (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendők be.

TARTALOM

<i>Kornemann Ernő</i> : C. Julius Quadratus Bassus, Dacia-tartomány berendezője	209
<i>Kerényi Károly</i> : Szatira és satura. (Befejezés.)	212
<i>Dobrovits Aladár</i> : A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez I.	221
<i>Luzsénszky Vilmos</i> : A pannóniai latin feliratok nyelvtana II.	228
<i>Graf András</i> : Antik hatások a korai bizánci ethnographiai irodalomban. (Folytatás.)	231
<i>Hazai irodalom</i> . (Papp János: Platon Apológiájának történetisége. <i>Borzák István</i> . — L. Juhász: Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. <i>Waldapfel Imre</i> .)	234
<i>Külföldi irodalom</i> . (Werner Jaeger: Paideia. <i>Kerényi Károly</i> . — Karl Jax: Die weibliche Schönheit in der griechischen Dichtung. <i>Nagy Ferenc</i> . — Hans Oppermann: Caesar. <i>Hári Ferenc</i> . — Franz Dölger: Corpus der griech. Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. <i>Moravcsik Gyula</i> . — Ernst Kieckers: Einführung in die indogerm. Sprachwissenschaft. <i>Szidarovszky János</i> . — Hermann Lommel: Die Religion Zarathustras. <i>Szabó Árpád</i> .)	241
<i>Apró közlemények</i> . (Aquila legionis. <i>Paulovics István</i> . — Pannóniai publikációk. k. k. stb.)	251

INHALT

<i>E. Kornemann</i> : C. Julius Quadratus Bassus, der Ordner der Provinz Dacien	209
<i>K. Kerényi</i> : Satire und satura. (Schluss.)	212
<i>A. Dobrovits</i> : Zum Verständnis der Osirisreligion I.	221
<i>W. Luzsénszky</i> : Grammatik der panonischen Inschriften II.	228
<i>A. Graf</i> : Antike Einflüsse in der frühen byz. ethnographischen Literatur. (Fortsetzung.)	231
<i>Vaterländische Literatur</i>	234
<i>Ausländische Literatur</i>	241
<i>Kleine Mitteilungen</i>	251
Zusammenfassender deutscher Auszug im nächsten Band.	

Szerkesztőség: *A* (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latinság kutatása) **Kerényi Károly**, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (modern filológia) **Koszó János**, Budapest, I., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: *A* (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) **Karl Kerényi**, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (neuphilologischer Teil) **J. Koszó**, Budapest, I., Zenta-utca 5.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

**C. IULIUS QUADRATUS BASSUS,
DACIA TARTOMÁNY BERENDEZŐJE.**

Az a felirat, melyet Th. Wiegand a pergamoni Asklepieion² ban talált (Abh. d. Preuss. Ak., 1932, 5.) és R. Herzog pompásan rekonstruált, Dácia történetére nézve kivételes jelentőségű. Jobb megértés végett Herzog (S. Ber. d. Preuss. Ak., 1933, 408. s. kk. II.) nyomán magát a szöveget is közöljük mégegyszer:

A.

Γ. Ἰούλιον Κουαδράτον Βάσσον ὑπατον
 ποντίφικα στρατηλάτην γενόμενον
 Δακικοῦ πολέμου καὶ συνκαθελόντα τὸν ἐκεῖ
 πόλεμον αὐτοκράτορι Τραιανῶ τιμηθέντα
 5 θριαμβικαῖς τιμα[ῖς] πρεσβευτὴν καὶ ἀντιστρά-
 τηγον ἐπαρχείας Ἰουδαίας πρεσβευτὴν καὶ
 ἀντιστράτηγον Καππαδοκίας Γαλατίας
 Ἄρμενίας μικρᾶς Πόντου Παφλαγονίας Ἰσαυ-
 ρίας Βιθυνίας πρεσβευτὴν καὶ ἀντιστράτη-
 10 γον ἐπαρχείας Συρίας Φοινίκης Κομμαγην-
 νῆς πρεσβευτὴν καὶ ἀντιστράτηγον ἐπαρ-
 χείας Μυσίας χειλιάρχον λεγιῶνος ΙΓ ἐπιμελη-
 τὴν Καίσαρος χρυσοῦ ἀργύρου χαράγματος
 ἀνθύπατον Κρήτης καὶ Κυρήνης ἀγορανόμον
 15 ταμίαν καὶ ἀντιστράτηγον δήμου Ῥωμαίων
 Βιθυνίας χειλιάρχον λεγιῶνος ΙΑ Κλαυδίας Εὐ-
 σεβοῦς Πιστῆς καὶ λεγιῶνος Δ Κυθηκῆς καὶ λεγι-
 ῶνος .....] καὶ λεγιῶνος ΙΒ Κεραυνο-
 φόρου καὶ λεγιῶνος Γ Γαλλικῆς καὶ λεγιῶνος
 20 [. . . . . καὶ λεγιῶνος ΙΓ Γεμίνης καὶ λεγι-
 ῶνος ..... ἄνδρα εὐγενῆ καὶ ἐκ
 συνκλητικῶν τὸ γένος] κατὰγοντα
 τὸν ἴδιον κτιστὴν καὶ προστράτην Σελευκέων
 ἢ πόλις τῶν πρὸς τῷ Ζεύγματι διὰ πρεσβευτοῦ
 25 [τοῦ δεῖνα .....]γου.

B.

Οὗτος ἔτι στρατευόμενος ἐν
 Δακία καὶ τὴν ἐπαρχίαν διέπων
 τελευτᾷ καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ εἰς τὴν
 Ἰαλίαν ἠνέχθη βασταζόμενος ὑπὸ
 30 στρατιωτῶν τεταγμένων ὑπὸ σιμέα
 ἑκατοντάρχου
 32 πριμοπειλαρίου Κουιντιλίου Καπίτω-
 νος γεινομένης αὐτῷ προπομπῆς
 κατὰ πᾶσαν πόλιν καὶ παρεμβολὴν
 35 οὔτω διαταζαμένου αὐτοκράτορος
 θεοῦ Ἀδριανοῦ καὶ μνήμα αὐτῷ ἐκ
 τοῦ φίσκου κατεσκευάσθη.

E feliratot az Euphrates melletti Zeugma városa rövidesen a második dák háború befejezése után állíttatta az Asklepieionban; ehhez járult azután vagy 10 év mulva a B. alatt közölt kiegészítés a megtisztelt férfi halála és díszes temetése alkalmával, mely már Hadrianus trónralépte után íródott. A 138 utáni datálást csak a 35. és köv. sor igazolja: αὐτοκράτορος θεοῦ Ἀδριανοῦ szerintem szükségtelen kiegészítés.

Ez a kevéssel Kr. u. 50 előtt született ember elsősorban katona volt, amint Vespasianus alatti pompás pályafutása mutatja (nyolc szolgálati év mint tribunus militum, körülbelül 69—78 közt Kr. u.). Ezen uralkodó utolsó évében azután megint quaestor Bithynia-tartományban, amely minőségében egy sikkasztási pörbe keveredett. (Plin. ep., IV., 9., 6.). Ez az eset és a fiatal Domitianussal való barátsága (Plin. l. c., 9., 2.) megfosztotta őt az új uralkodó, Titus kegyétől és elrontotta karrierjét. Legfeljebb az aedilisége esik Titus korára s innen magyarázható talán a praetura hiányzása viselt hivatalainak felsorolásában; életkora szerint tudniillik e rang viselésének éppen Titus korára kellett volna esni. A jelentéktelen krétai és kyrenei prokonzulátus (csak propraetori ranggal járt ez) és a császári pénzverő cura-ja úgy látszik már Domitianus kezdeteire esnek, amint Herzog is látta már. E császár hadjáratai folyamán azután otthagyja Bassus a polgári igazgatást, amelynek terére való kirándulása csak igen jelentéktelen hivatalokat hozott számára a fővárosban és a tartományokban. Most visszatér igazi éltetőelemébe, a katonai szolgálatba, amelyen úgyszólván újra alulról kezdi megmászni a ranglétrát. A χιλίαρχον a 12. sorban szerintem nem lesz tévedés.

mint azt az első feldolgozó, W. Weber vélte s amiben Herzog őt követni hajlandó. (Ők *προσβευτήν* — *legatum legionis* szöveget tennének helyébe.) Domitianus dunai háborúiban valószínűleg évekig harcolt, régi csapatával, a XIII. légióval indulván neki újra a katonaeletnek. Itt annyira kitüntette magát, hogy Moesia (Alsó- vagy Felső-Moesia, esetleg mindkettő) legatusa lett.

Domitianus uralma vége felé — mint oly sok másnak —, az ő csillaga is lefelé szállott (Plin. I. c.: *a Domitiano relegatus est*) és csak Nerva alatt kezdett újra emelkedni. Most folyton a Kele-ten foglalkoztatják: először Syria helytartója, majd (100—102 közt) több kisebb provincia — köztük újra Bithynia — helytar-tója, végül Judaea kormányzója (103—105 közt). A *consul suffec-tus* rangját elég későn (105 május—júniusban Kr. u.) éri el. A második dák háborúnak ő a fővezére s az *insignia triumphalia* nagy kitüntetése a jutalma ekkor szerzett érdemeiért. Ezenkívül annyira megnyerte Traianus bizalmát, hogy ez őt bízta meg az újonnan hódított tartomány berendezésével.

A Magyar Tudományos Akadémiában tartott székfoglaló előadásomban — mely hamarosan megjelenik magyarul — a kliens-államokról beszéltem, melyek Róma határait gyűrűben övezték. Szóltam ekkor a provinciákká alakított kliens-államok-ról is. Vespasianus alatt Kommagene (másodszer), Traianus alatt Arábia és Dácia jutottak erre a sorsra. A különös már most a dologban az, hogy mindezen alkalmakkor valami módon szerep jutott a mi emberünknek, Bassusnak. Mint fiatal tiszt résztvett 72-ben Kommagenének a császári igazgatásba való átkapcsolásá-ban s Syria-tartományba való bekebelezésében; ekkor ugyanis ő építette ki határvárrá az Euphrates mentén fekvő Zeugma váro-sát, — mely neki feliratunkat állította. Mikor (103—105 közt) Judaeát igazgatta, Cornelius Palma svriai helytartó a Jordánföldje keleti részét és a nabataeus-birodalom északi felét formálta át provinciává (105-ben; a provinciális éra 106 március 22-én kez-dődött). Itt csak kiegészítő, segédszerep jutott számára, de Dáciában már ő a fő. A második itteni háború (105—107) befeje-zése után, ahol mint *dux exercitus* (görögül *στρατηλάτης*) tartotta a kezében a hadműveletek szálaít, egy évtizedig (107—117 Kr. u.) a tulajdonképeni organizáció munkáját veszi át, mint erről a fel-íratot kiegészítő későbbi pótlás (B) értesít. Munkája közben halt itt meg s halála után Asia-tartomány közköltegen, nagy pom-pával temettette el, — biztosan Pergamonban, ahová már a máso-dik dák háború után visszavonult egyszer.

Utóda, mint tudjuk, egyszerű lovag, Marcius Turbo, akinek Hadrianus nagy és rendkívüli kommandót adott a dunai tar-tományokban s aki befejezte azt a művet, melyet Bassus fegy-verrel és békés szervező munkával megalapozott.

SZATÍRA ÉS SATURA.

4.

Bármily merésznek tűnik is fel, szigorú szövegértelmezés kényszerít arra, hogy a drámai *saturá*-ban a római irodalom 'irodalom előtti' ókomédiáját lássuk. Nevénck megértéséhez is csak a legegyszerűsebb interpretatio vezet el. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a *satura* szóban az okoskodás nélküli latin nyelvérzék számára csak a 'teliség' és nem a 'különbözőség' jelentése volt meg. *Satura* latin szempontból csak mint a *satur* melléknévhez tartozó főnévvé lett nőnemű alak fogható fel. V. ö. *armaturus* igei melléknév, *armatura* főnév. *Satur* 'jóllakott, teli' párhuzamos és gyakran együtt jár az *ebrius* 'ittas, mámoros' szóval.³³ Liviuson és az őt kivonatoló Valerius Maximuson kívül (II. 4) két ismeretes szöveghelyünk van, amelyből ezelőtt kellett következtetni. Mindkét helyen kitűnő nyelvtudatoságú szerző magyarázza a kezdetleges költészetnek az 'elteltséggel' való összefüggését. Így Lucretius, aki az ősemberek első dalairól beszél (V. 1390): *haec animos ollis mulcebant atque iuuant cum satiate cibi: nam tum sunt omnia cordi*. Tibullus a költészetet a földművelő életéből származtatja s ebben emeli ki a *satietas*-t minden értelemben (II. 1, 51): *Agricola adsiduo primum satiatum aratro cantavit certo rustica verba pede et satur arenti primum est modulatus avena carmen, ut ornatos diceret ante deos, agricola et minio suffusus, Bacche, rubenti primum in experta duxit ab arte choros*. Hogy maga Livius is ugyanennek az etymológiának a híve, azt szövegének minden figyelmes olvasója észrevehette. Ő azonban formai vonatkozásban érti a 'teliséget': *impletas modis saturas*, „*saturá*-kat, amelyek tele voltak versemértékes elemekkel“. V. ö. Cicero nyelvhasználatában: *expleti atque saturi* (in Verr. 2, 3, 42). Tehát egészen a hamisítatlan latin nyelvérzék alapján áll az újkoriak közül Th. Mommsen, amikor számára ez a *satura* „Mummenschanz der 'vollen Leute'“³⁴

E magyarázatnak mesterkéletlensége mellett az is érdeme, hogy itáliai és görög primitív viszonyoknak megfelel. Nem kerülte el a figyelmet egészen eddig sem, hogy a *satur* szónak a régi latin nyelvben van még egy ily viszonyokhoz illő vonatkozása. Csakhogy ezt nem kapcsolták össze antik drámai játékok és táncok egy szembeötlő külső sajátosságával. A 'teliség'

³³ V. ö. Ter. Hec., 769.

³⁴ Röm. Gesch., I., 28.; a folytatás bundás jelmezt hangsúlyoz; I. Ribbeck is, Gesch. der röm. Dicht., 9.

ugyanis vonatkozhatik az alsótest túlságos gömbölyűségére is. Ilyen értelemben *satura* Alcumena Plautus Amphitruójában (667). A komikus *ventriosus* ('pocakos') típusa Rómában az itáliai népies színjátszás öröksége.³⁵ Plautus realiztikus leírásainak irreális jelmezelakok természetellenes testformái felelnek meg a délitáliai görög komédia, az ú. n. φλύακες játékanak ábrázolásain.³⁶ Már is eljutottunk volna tehát a „Mummenschanz der 'vollen Leute'“ teljes plasztikus értelméhez. De ugyanilyen fel-tűnő módon προγαστορες (*ventriosi*), sőt nemcsak προ-γαστορες hanem általában 'teltek' ('füllige') peleponnesosi archaikus váza-képek démonikus táncosai, mitológiai jelenetek szereplői.³⁷ Archaeologusmagyarázójuk G. Loeschke σάτυρος-okat látott bennük, és pedig a latin *satur* szó értelmében. *A satura* Mommsen-féle megfejtése lebegett előtte és a görög szót is ugyanabból az idg. gyökérből akarta levezetni. Szerinte σά-τυρος nomen agentis volna, teliséget adó démonikus lények neve: 'gute Geister, die Sättigung und Fülle verleihen'.

Ne tekintsünk egyelőre *satur* és σάτυρος összekapcsolásának nyelvi nehézségére: közös idg. alapnyelvi gyökérből görögben ἄτυρος volna várható.³⁸ A tárgyi találkozás érintkező itáliai-görög területen — *satura*, φλύακες, peleponnesosi 'füllige Dämonen' — s a találkozásnak különös szereplői maguk elég fontosak ahhoz, hogy a mögöttük rejlő valóságot megragadni igyekezzünk. Ehhez az állítólagos célképzetre való hivatkozás nem elegendő: t. i., hogy primitív táncosok 'teliség' előidézése céljából öltöttek volna maguk is, öltettek volna démonaikkal is telt formákat. Az ilyen hasznossági magyarázat a legjobb esetben is csak az alkalmazást világítja meg és túlkönnyen átsiklik a tényeken, itt éppen e formákon, amelyek elsősorban érdemelnek figyelmet. E. Buschor történeti magyarázata⁴⁰ anynyiban visz közelebb a megértéshez, hogy figyelmeztet a 'teltség' női jellegére s azokra a nő-utánzó férfitáncokra, amelyekre a komédia-játszás ősi motívumai közt hivatkoztunk. „Nicht als ob diese auf den archaischen Vasen dargestellt wären; — teszi hozzá — aber das vordionysische, ja 'vordorische' Stadium dieser Vorstellungen und Riten... wird dadurch beleuchtet.“ Szerinte ugyanis a gömbölyű formájú 'teli' démonok középhelyet foglalnak el a klasszikus szatír- és Silenos-alakok s a történetelőtti plasztika női 'bálványai' között, az előbbieknél előfutáiraik, ez utóbbiaknak jogutódaik a Peloponnesoson.

³⁵ V. ö. Plaut. Asin., 400.; Merc., 639.; Pseud., 1201.; Dieterich i. m. 28. és 47. k.

³⁶ V. ö. Heydemann: Jahrb. Arch. Inst., 1886., 260. kk.

³⁷ Schnabel i. m. 26. k.; Pickard i. m. 264. kk.; Buschor i. h. 105., 1.

³⁸ Ath. Mitt., 19., 1894., 523.

³⁹ Willamowitz: Gött. Gel. Nachr., 1895., 224., 1.; Dieterich i. m. 76.

⁴⁰ I. h. 105. k.

Buschor csak igen óvatosan céloz e női alakok termékenységi jelentésére — „kräftcerfüllte Zeichen für tief erlebte Mächte“ —, de magyarázata végeredményben mégis az, hogy a 'teli' démonok archaikus elképzelése a termékenység női formában való kifejezésének hagyományát viszi magával. A női kifejezésű termékenységi formák uralma pedig a Dionysosz-kultusz elterjedésénél régibb vallási állapotról tanuskodnék...

E történeti konstrukció bizonytalansága majdnem minden pontjában kimutatható. Különösen a történetelőtti női szobrocskák értelmezése és időbeli távolságuk az archaikus vázáképek démonaitól volna nagy nehézség, ha ilyen konstrukcióra egyáltalán szükség lenne. Azonban az archaikus korban, sőt a szóbanforgó vázáképeknek is legalább a hangulatában — „eine Wendung ins Komastische“ Buschor szerint — Dionysosz jelen van: azon, amelyet Loeschke magyaráz ('Korinthische Vase mit der Rückführung des Hephaistos'), szerinte a többfürtű venyigét hordozó alak volna ez a nagy istenség maga. Így történetileg itt is szilárd az az előbbi megállapításunk, hogy a férfi természet korlátainak áttörése — most látjuk: formákban is — dionysosi valóság. Buschor álláspontjáról tekintve, mindaz a felfokozottság, ami e vázáképeken annyira feltűnő, egy régmúlt kor hagyományának ápolása és elsatnyulása („eine starke Degeneration“), a kihalás maga; a mi szempontunkból nézve, minden formai változáson keresztül olyan élet jele, amely nem lankadásában, hanem szétfeszítő túlságában érintkezik a halállal. Sőt szemben a Dionysosz-vallásnak a többi görög kultuszokhoz viszonyított későiséggével is — ami különben szintén megcáfolható konstrukció —, megelégedhetnénk annak a hangsúlyozásával, hogy az istenség jelenléte, mint őserő, a név és plasztikus forma előtt is magyaráz már... De a 'teltség' nemcsak jelmezcses táncosok élménye, hanem ezek maguk, élményükkel egyetemben részei a világtéliségnek és ez a valóság magában véve is elég volt ahhoz, hogy kifejezést találjon démoni alakok emberfeletti teltsége formájában. Dionysos-előttinek mondhatjuk ezt a formát nem történetileg, hanem logikai sorrend szerint. A 'teltség' egyszerűen és közvetlenül az, amit mutat: a 'testiség', a 'hús', a keresztény megjelölések minden démoni mellékértelmével együtt. Az állati (kos, kecskebak, ló) formájú démonoknak ugyanolyan ősrégi alakja ugyan ezt a valóságot nem az emberi test fékezetlen pohosságával, hanem az állati testtel való rokonságának kidomborításával jut-tja kifejezésre. Ez az a s z t a t i k u s valóság, amelynek mozgalmassága a dionysosi lét. Dionysosz körébe foglalja a világegyetemnek ezt a nehézkes részletét is. De ő még mélyebbet és súlyosabbat is megmozdít: halottakat, a holt fát és követ — kísértetek és fétisek már a seregét alkotják. És magasabbra hat el: az emberben még azt is, ami 'halott' anyag — J. C. Powys szerint a kövel azonos bennünk — és az állati 'húst' is fel tudja emelni a görög tragédia és komédia költőinek

legemberibb gondolataiig. Dionysosnak a mélység-aszpektuson kívül más oldala is van még: a mozgásra hívott éle t s o k a s á g lehetőségei...

A szatírok a görög színpad dionysosi világában a lendü-
letbe hozott szubsztrátum rezgés-skálájának legalsó hangjai.
Hogyan volnának itt 'termékenységi démonoknak' érthetők?
Es hogyan volnának előbb kifejtett valóságukban éppen itt meg-
érthetők? Az ő tréfáik a 'hús', a 'testiség' jókedve. A klasz-
szikus athéni izlés ennek a csak drasztikusan kifejezhető való-
ságnak is a legkecsesebb formáit választotta ki: ínas és tüzes
állatokét. Ezeket tette meg a 'szatírdráma' szereplőivé, amely-
ben nem pusztán hagyományt őrzött, hanem segítségével a tra-
gikus színpadon is a dionysosi világ teljességét tartotta meg.
Σάτυροι tehát klasszikus attikai nyelvhasználat szerint elsősor-
ban ennek a műfajnak félig állatalakú szereplői. Szatírjai voltak
azonban az athéni komédiának is: „El sem képzelhetjük, mi
lehetett a különbség egy 'Szatírok' című komédia és egy szatír-
dráma között. Már pedig ilyen komédia sok volt“ — írja Wila-
mowitz.⁴¹ A bak-testrészekkel való ismeretes elképzelés és
'maga a név is eddigi tudásunk szerint a Peloponnesosról szár-
mazik.⁴² (Ion oldalról a ló-testrészekkel kevert Silenos-alak ke-
rült az athéni szatírdramába.) De hogy σάτυρος a Peloponneso-
son, ahol a 'teltformájúak' is honosak, csak 'bakokat' jelentette,
más kérdés. Valószínűbb, hogy összefoglaló név volt, amint-
hogy a szatírdramában is 'bakokat' és 'lovakat' jelölt.⁴³ Igazi
italiai drámai termékek körülírására sem találkozott alkalma-
sabb görög kifejezés, mint σατυρική κωμωδία. Vonatkoztatják a
délitaliai Rhinthon darabjaira,⁴⁴ és ilyeneket írt Sulla latinul.⁴⁵
A római táncos-színész: *ludio* görögül σατυριστής.⁴⁶ Gondolni
lehet egyes esetekben kései azonosításokra is. Ez mit sem
változtat a lényegen: 'telt' és állati formájú színészek játéka-
nak azonos megnevezése alapján véve azonos valóságra vo-
natkozott. A *satura* jelentése szerint *saturi* játéka. Ezek a 'teli
emberek' pontosan a görög σάτυρος-játékosok mellé állíthatók.

⁴¹ Griechische Tragödien, III., 11., 2.

⁴² L. A. Hartmann: Realenz., III., A. 1., 50.

⁴³ Dieterich i. m. 56. k.

⁴⁴ Dieterich 57. k.

⁴⁵ Nikolaos: Athenaiosnál 261 c.; Dieterich 120., 1.

⁴⁶ Corp. Gloss. Lat., 124., 47.; 430., 2.; Dieterich 76., 3.

5.

Satur és σάτυρος rokon hangzásának az emberi színjátszás szférájában rokonértelmű használat felel meg. A görög σάτυρος fogalmának magasabb valóság-háttere is megtalálja a latin *satur* szó jelentésében legtermészetesebb kifejezését. Ehhez járul még, hogy ugyanannak a 'magasabb' valóságnak vallási elismerése isteni lények kultuszában Róma közvetlen közelében kimutatható. A római Campagna déli szélén, a mai Conca területén *Satricum* archaeológiai emlékei a Kr. e. 6. és 5. század terrakottáinak százaival tanuskodnak egy Σάτυρος és Σατύρα kultuszáról.⁴⁷ Ez a görög elnevezés először csak azért közelfekvő, mert mind a ketten a Dionysos kíséretéhez tartozó démoni férfiak és elragadtatott nők típusát mutatják. A Σατύρα-sforma görög vázaképeken mint bacchans-nő, vagy a thebai Kabirthiasosban résztvevő nő neve előfordul.⁴⁸ De magában Latiumban, *Satricum*tól valamivel még délebbre, a pomptini mocsarak *Saturae palus*-a is a *Satura* névadót feltételezi.⁴⁹ A *satricum*-hoz hasonló pár kultuszának nyomai a Campagna ellenkező oldalán, Dél-Etruriában sem hiányoznak: a régi Falerii leletei között bukkanunk rájuk.⁵⁰ Ez ugyanaz a Róma-környék, amelynek földrajzi, műveltségi, vallási egy életköréből, úgy találtuk, hogy Fescennium paraszti játéka sem emelhetők ki. A *Satur* — amint latinul nevezünk kell — és *Satura* tiszteletének gyökereiségét ezen a vidéken éppen *Satricum* neve mutatja. Összefüggése a községben tisztelt istenpár nevével könnyen igazolható.

Satur-töből származó helynév Itáliában még az illirektől lakott és görögöktől gyarmatosított Apuliában ismeretes: az illír nevű⁵¹ nagy görög város, Tarentum mellett a mai *Saturo* öböl nevében az antik *Saturum* maradt fenn⁵² (görögül: Σατύριον, melléknévül: *Satureianus*), amelyhez szintén egy *Satura* névadó legenda fűződött.⁵³ A szomszédos Brindisi közelében a *Tuturano* mai helynév fordul elő. Ez kétségtelenül együvé tartozik

⁴⁷ Helbig: Führer, II., 1913., 351.

⁴⁸ Ch. Fränkel: Satyr- und Bacchennamen, 49. k.

⁴⁹ A szó még — megtámadhatatlanul — Lucr., IV., 1169.

⁵⁰ Helbig 337.

⁵¹ Kretschmer: Glotta, 14., 1925., 88. k.

⁵² Nissen: Ital. Landeskunde, II., 871.

⁵³ Serv. in Verg. Georg., II., 197.

a Τίτυρος messapus személynévvel⁵⁴ és a következő nevek csoportjával:⁵⁵ *Titoriano* helynév Umbriában; *Tutorius* és *Titorius* családnevek származékaikkal együtt részint délitáliai, részint északitáliai illír területen (Aquilaiban, Atesteben, Pataviumban); *Titurus*, *Tituro* kelta lakosság között; másutt szétszórva a félszigeten: *tituru* és *titur* etruszk feliratokon, *Titurnius* Velciában, *Titirius* Capuában, *Titrius* Beneventumban, *Titranius*, *Titratius* egyebütt is. Tehát a *satur*-tóból képzett *Satricum* hangalkata is teljesen rendben van.

De a felsorakoztatott névanyag nemcsak hangtani szempontból rejt magában fontos párhuzamot. A *titur*-(*tutur*-)tőből képzett itáliai nevek nem választhatók el hasonló hangzású nevektől a Balkán-félszigeten és Krétában:⁵⁶ Τίτυρος krétai hegy, Τίτυριον hegy Thessaliában, Τιθορέα helység Phokisban, Τίτυρος és Τιτυρεία személynévek Thessaliában, *Titusa* Dalmáciában, Τίτυρος és Τίτυρος Aitoliában. Τίτυρος az egyik pásztor neve Theokritosnál és Vergiliusnál is, és az antik magyarázatokból tudjuk, hogy mint köznévi a. m. σάτυρος,⁵⁷ vagy τράρος 'kecskebak'.⁵⁸ Spirantizált formája a szónak σισύρα, σίσυρνον 'kecskebőr-ruha' Aristophanesnél és Aischylosnál,⁵⁹ v. ö. Σίσυρος tulajdonnév Thasosban, hozzá tartozó fem.: Σισίρα.⁶⁰ A *tit*-gyökér biztos kifejtéséhez hozzásegít a belőle képzett itáliai és illír *Titus* személynévnek Rómából ismeretes jelentése, amelyben a hangsúlyozott himség jut kifejezésre, és pedig minden valószínűség szerint nem indogermán, hanem az etruszkokkal rokon, régibb földközítengeri nép nyelvén.⁶¹ A *tit-ur*-képzés és elterjedtsége Észak-Itáliától Krétáig csupa olyan területen, amelyet illírség lakott vagy érintett, arra enged következtetni, hogy legalább ez a tőalak illír: ilyen képzésű pl. Ἰλλυροίαι, latinul *Hil-ur-ii*, egy 'illír' törzs neve.⁶² Ez a következtetés csak abban a formában biztos, hogy fogalom⁶³ — 'bak'-emberek és helyi, különösen hegyi istenségek — szó és képzés⁶⁴ a földközítengeri műveltségnek egy olyan rétegéhez tartozik, amelynek az illírség egyik legfőbb hordozója volt az Adria és az Ion-tenger mindkét partján.

⁵⁴ Jokl: Ebert Reallex. s. v. Illyrier.

⁵⁵ W. Schulze: Zur Gesch. lat. Eigennamen. 244.

⁵⁶ Jokl i. h.

⁵⁷ Hesychios s. v.

⁵⁸ Schol. in Theocr., III., 2.

⁵⁹ Hesychios s. v.

⁶⁰ Tomaschek: Die alten Thraker, II., 2., 43.

⁶¹ V. ö. Pannonia, Magyar Nyelv, 28., 1932., 289.; Glotta, 22., 1934., 40.

⁶² V. ö. Jokl i. h.; Krahe: Die alten Balkanill. geogr. Namen, 60. k.

⁶³ V. ö. Pannonia, 290., ill. 41.

⁶⁴ Nehring szerint „kisázsiai“ eredetű; Glotta, 14., 1925., 161.

Görögországban dóroknál illír elem hatásával mindig erősen kellett számolni.⁶⁵ Ennek kell tulajdonítanunk a *τύπος* szó mellett kiegészítőfogalmat fedő *σατύρος* név elterjedését is. A latin *satur*-ral való azonosságnak így semmi akadálya nincs: lehet ez a latinság és illírség közös szava, de lehet régi illír kölcsönzés a latinban. A képzés idg. *sa*-gyökér helyett idg. *sat*-ból, a várható *sati*- (v. ö. *sati*-s) fő *i*-jének eltűnési fokával, nem nehézség. Döntő a tárgyi kapcsolat szilárdsága, és éppen ez látszik az Itália felől Görögország felé haladó irányban az illírség figyelembevételével még egy oldalról megerősíthetőnek. A 'teltformájú' démonoknak a peloponnesosi vázákon jelzett nevei között szerepel *Ἰουρικός*. Régebbi találgatásokkal szemben, amelyek ebben Dionysos egyik melléknevét keresték,⁶⁶ P. Kretschmer felismerte itt az *umbere*k nevének legelső előfordulását: v. ö. *ctruszk umria, umrial*, a. m. latin *Umbrius*.⁶⁷ Kretschmer rabszolganévre gondol, ami szerinte is ellentétben állana az ábrázolás elfogadott értelmezésével. Ha azonban azon a nyomon indulunk el, hogy Umbria szoros vallási kapcsolatban volt az illírséggel,⁶⁸ akkor az *-ικός*-képzőt is kielégítő módon értjük meg: ez ugyanis a legjellemzőbb illír nemzetségi tulajdonnévképzők egyike,⁶⁹ amelynek segítségével istenmegjelölést is szokás alkotni.⁷⁰ *Ἰουρικός* Itáliából mint isteni lény neve kerülhetett a Peloponnesosra, bizonyára az archaikus kor sűrű görög-italiai forgalmának kapcsán.

Másfelől azt is tudjuk, hogy az illírség igen jelentékeny hősmondái alakok ismeretét közvetítette Róma felé: Ulixesét⁷¹ és Aeneasét.⁷² A latiumi Satur és Satura kultuszának délitáliai eredetére látszik utalni már az, hogy ebből az istennévből képzett helynév ott fordult még elő. Azonban minden ilyen terjedési kérdéskor egy fontos megkülönböztetést kell tennünk: más az immanens népi kultusz-élet és más a tudatosságra ébredt vallásos vagy művészi tevékenység, amely terjedésre is alkalmas. A megmozdulásnak ez a lehetősége a görögség közreműködése nélkül déleurópai területen el nem gondolható. A Peloponnesos illír népelemei a görög mellett — itt azt mondhatjuk: — nehézkes 'húsukkal', a 'hús' gondolataival és mozdulataival voltak benne abban a valóság-megjelenítésben, amelyet más szóval a 'teltformájú démonok kultusza' jelent. A megállapodás

⁶⁵ V. ö. Wilamowitz: *Der Glaube der Hellenen*, I., 1931., 69. k.

⁶⁶ Loeschke i. h. 518.

⁶⁷ Glotta, 21., 1932., 116.

⁶⁸ V. ö. Kretschmer: *Festschr. f. Bezzenberger*, 1921., 89. k.

⁶⁹ Schulze i. m. 29. kk.

⁷⁰ Krahe: *Archiv f. Rel.-Wiss.*, 30., 1933., 394. k.

⁷¹ Kretschmer: *Einl. i. d. Gesch. d. griech. Sprache*, 280. k.; A. v. Blumenthal: *Hesychstudien*, 42. k.; Altheim i. m. I., 89. k.

⁷² L. Malten: *Arch. f. Rel.-Wiss.*, 29., 1932., 33. kk.

ennél a valóságnál, mint már isteninél, az előre nem haladás egy még magasabb valóságig, a Dionysoséig, jellemző akár az itáliai, akár a görögországi barbárságra.⁷³ Már ahhoz is, hogy ez a kultusz isteneivel, táncaival, cselekményeivel a fejlődés vagy terjedés útján elinduljon, a görögség kellett és az ő Dionysosa. Enélkül nem tudjuk elképzelni a Satur és Satura megérkezését Latiumba sem. Az emlékek árasztják is természetesen a dionysosi hangulatot félreérthetetlenül.

A fejlődésnek további fokán, amikor a *σάτυρος*-ok táncait dionysosi kibontakozásuk a komédia magaslatára már elvezette, görög és itáliai kölcsönhatást sejtett Wilamowitz is:⁷⁴ azt, hogy a délitáliai *φλύακες* játéka és Epicharmos szicíliai komédiái külön műfaji formájukat megtalálták, az itáliai szellem működésének tulajdonította. Ez azonban Dél-Itália és Szicília görög mozgalmasságú külön életének már a tetőpontján van. A *satura* nevéből következtethető latin *saturi* — démoni *Satur*-alak emberi hordozói — az előbbi kor lassan megmozduló légkörében a többi, Itáliában táncukat járó *σάτυροι*-tól még aligha voltak megkülönböztethetők. Igen értékes tehát az egyetlen jel, amely arra mutat, hogy a *satura* mint komédia-játszás is a Dionysostól mindinkább áthatott Dél-Itáliából indult ki. A színész neve Rómában *ludio* volt, az etruszkok *Lydus* nemzetnevéből képzett szó,⁷⁵ majd — mint Liviusból tudjuk — az etruszk *ister* átvételével: *histrio*. Az antik hagyomány ennek az etruszk szónak az *ἵστρος* névvel való azonosságát állítja és ebben egy híres, az egész mesterségnek nevet adó színészt keres.⁷⁶ Hangtani vagy alaktani akadálya az azonosításnak nincs. És ha szabad feltennünk azt, hogy az etruszkok is, mint a rómaiak, színezeit eredeti nemzetségük szerint jelölték, akkor felismerjük ebben az *ἵστρος*-ban egy délitáliai illír várost: *ἵστρος*, és törzs: *ἵστροι* nevét.⁷⁷ Minden feltételeesség mellett, amelyet egy etruszk szó magyarázata megkövetel, hozzá kell fűznünk ezt az utolsó adatot is a kialakuló egységes képhez: a *satura*-játszás művészetét ugyanúgy az illírség közvetítette a görög gyarmatosítás délitáliai területéről Róma irányába — ez alkalommal etruszk kerülőúton —, mint a görög eposz említett hőseinek ismeretét.

⁷³ Ilyen 'illír' elmaradottság istene a Peloponnesoson, a „nagy Pan“: Pannonia, 287., ill. 37. k.

⁷⁴ Aristoph. *Lysistrata*-kiadás, 12.; Riv. di filol., 54., 11.; v. ö. Alt-heim i. m. I., 94.

⁷⁵ F. Muller: *Pilologus*, 78., 1923., 260. kk.

⁷⁶ Cluvius Rufus: *Plutarchosnál Quaest. Rom.*, 107.

⁷⁷ Steph. Byz. s. v. *ἵστρος*: πόλις τῆς Ἰαπυγίας Ephorosból, *ἵστροι* ἔθνος ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ Hekataiosból; v. ö. *Istria* félsziget nevével.

6.

Az óitáliai életnek mindig több színnel feltáruuló távlatából elég most már egy rövid pillantást vetni a római irodalmi szatírára. A halikarnassosi Dionysios (Ant. Rom. VII., 72., 10. kk.) nem mulasztja el Róma és a görögség szoros kapcsolatára a gáncsolás és csúfolódás műfajában is rámutatni. Példának a római díszmenetekben és nagy családi alkalmakkor szatír-játékosok (σατυρισται) szereplését hozza fel, szatírtáncukkal, a σάκις-szel. Hogy a szatír-tréfa és tánc nem itáliai barbárok találománya — teszi hozzá —, hanem görög, az elismert dolog. Igazat kell neki adnunk abban a formában, hogy ez a paraszti kenyér sem készült a görögség kovása nélkül. Fontosabb számonkora itt a 'szatirikus' jelleg kiemelése, a szónak abban az értelmében, amelyet eddig csak a legáltalánosabban közelítünk meg: az ilyen játékokban kitörő agressziós-ösztönre való utalással. De a gáncsoskodásnak, csúfolódásnak korlátlan, primitív megnyilatkozásában a 'testiesség' mindig eléggé szembe-tűnő ahhoz, hogy a 'hús' mondanivalójára egészen pontosan ráismerjünk benne. Antik tekintélytől igazolt, belsőleg meggyőző egységes 'lelki' háttér teszi érthetővé az azonos nevű drámai *satura* és 'szatíra' összefüggését.

Bizonyító erővel szemlélteti ugyanezt a hellenisztikus irodalomban a κίμαιοιλογία vagy κίμαιοι nevű műfaj. Nem pusztán találgatás,⁷⁸ hanem a fejtegetéseink során felismert tények logikai lánc vezet bennünket éppen ehhez, ha a római szatírához görög párhuzamot keresünk. Sotades, e műfaj klasszikusa, az egyik hagyomány szerint φλύακες-t vagy κίμαιοι-t írt:⁷⁹ a drámai, legalább is a hellenisztikus 'brettli'-előadáshoz, amelytől a műfaj nevét vette, itt egészen közel állunk. A reánk maradt idézetek mérgezett szemérmertlensége méltó a legmélyebb 'testiség' állapotának előmléséhez, de viszont igazi, kockázattal támadó szatírához méltó az, hogy e κίμαιοι éle uralkodó ellen irányult és a szerző életébe került.⁸⁰ Ez erősebb dionysosi fok, mint amelyet a római szatíra valaha elért. Mégis joggal állíthatjuk a κίμαιοι mellé. Nemcsak azért, mert egy alapján véve rokon drámai műfaj nevét hasonló jelentésávitellel kapta, hanem történetileg is. Ennius egymás mellett tett kísérletet a hellenisztikus műfaj átvételére, és ennek mintája szerint a *satura* átalakítására. Drámai ἄτρων feldolgozásáról enniusi *saturá-*

⁷⁸ V. ö. O. Keller: Lat. Volksetym., 1891., 298.

⁷⁹ Suidas s. v.

⁸⁰ Athenaios, 620. e. f.; Strabon, XIV. p., 648.; v. ö. Willamowitz: Hellenist. Dicht., I, 168., 3. A φλύακες-hez és néhány más vonatkozáshoz is v. ö. a tanulmány német feldolgozását *Satire und Satura*, Studi e Materiali di Storia delle Religioni 8, 1933, 129 kk.

ban (*mors ac vita contententes*, 20 Vahl.) van tudomásunk.⁸¹ És itt még egy apró részletnek van jelentősége.

Sotades nevét címül viselő *Sotáj*-ját Ennius sotadesi versmértékben írta. Saturatöredékeiben senarius, septenarius és hexameter szerepel. Az utóbbi a *versus Saturnius* helyettesítője Enniusnál. A *versus Fescennini*-nek sem feltételezhetünk mást, mint ezt az egyetlen ősi latin formát.⁸² A senarius és septenarius ezenkívül még leginkább jöhet számba az *impletae modis saturae* számára. A három versmérték egyesítése Ennius saturáiban szintén amellett szól, hogy a drámai műfaj pótlása a vezető szempont. Ebből természetesen arra is következtetni kell, hogy a drámai *satura* ekkor elhalóban van. A tények a következtetésnek megfelelnek. Talán Naevius, és később togata- és Atellana-költők — Atta és Pomponius — írnak még elvétve egy-egy *Satura* című darabot. A drámai *satura* lényege, úgy amint megismertük, összeütközött a romanizmus lényegével. A műfajt magát — sőt majdnem az emléket is — el lehetett fojtani, de nem az ösztönöket, amelyeknek kiélési formája volt. Ezeknek keresett — a megfelelő hellenisztikus műfaj útjával párhuzamosan — új, 'rómaibb' megnyilatkozási lehetőséget Ennius, és talált azután Lucilius. Ez azonban már más fejezete a római irodalomtörténetnek.

KERÉNYI KÁROLY.

A RÓMAI CSÁSZÁRKORI OSIRIS-VALLÁS MEGÉRTÉSÉHEZ.

Első tanulmány.

Osiris és a Heliopolisi istenrendszer.

I. „Heliopolisban is megfordultam, mert azt mondják, hogy a heliopolisiak a legbölcsebbek az egyiptomiak között” — írja Herodotos.¹ Valóban alig volt város az ókorban, amelyhez valami legendás bölcseségnek vagy szentségnek ilyen híre fűződött volna. Pedig kicsi kis város volt, Alsó-Egyiptom déli szélén, ott, ahol a Nilus két ágra szakad. Semmi tudomásunk sincs arról, hogy valaha is nagyobb szerepet játszott volna Egyiptom történetében. Soha főváros nem volt, gazdag piacai nem voltak, a közeli Memphisnek, ennek az óriási és életerős világvárosnak az árnyékában tengődött. Épületei sem csábíthatták az utazókat, Sais és Téba templomaival, Memphis piramisaival nem vetekedhettek.² Ma Heliopolis Matariyeh falu mellett elterülő szántóföld, ahol csak egy obeliszk,³ amelyet I. Sesostris fáraó⁴ emeltetett atyjának,

⁸¹ V. ö. Dieterich, 77. k.

⁸² Immisch i. m. 28. k. k. kel szemben l. Altheim: Glotta, 19, 1931., 32. k.; Horatius a *Fescennina licentia* elfojtásának leírásához kapcsolja — a híres *Graecia capta*-val — (Ep. II., 1., 157.): *sic horridus ille defluxit numerus Saturnius.*

¹ II., 3.

² Strabon, akinek idejében már elhagyatott, πανέρημος volt, azt mondja, hogy temploma καταστροφή: XVII. 1(806).

³ Obeliszkjei közül kettőt Augusztus Rómába vitt: Ammianus Marcellinus: *Res Gestae* XVII. 4., 12. Felirataik fordítását adja Hermapion: *Amm. Marc.*, XVII. 4., 19.

⁴ 1975—1930 Mahler szerint.

a Napnak, hirdeti a nagyhírű város egykori dicsőségét. Mert páratlan volt az a dicsőség, amely neki osztályrészül jutott: ez volt az a hely, ahonnan az egész ókori világ véleménye szerint a legfőbb bölcsesség származott. A hellénség legjobbjai: Pythagoras,⁵ Eudoxos,⁶ Solon⁷ és Platon⁸ ellátogattak állítólag Heliopolisba, hogy az itteni papokkal együtt élve, mintegy a legmagasabb kiképzésben részesüljenek. Mert ezek a papok, Plutarchos szerint, nemcsak tudásukkal, de józan és tiszteltreméltó életmódjukkal is kitűntek Egyiptom papjai közül.⁹ A hellén írók nagyon sokat beszélnek Heliopolisról: Diodoros szerint ősrégi város, maga Helios alapította és már maga Homeros is megemlékeznék róla Ἡλίου πόλις néven.¹⁰ A templomában ült ünnepek messze földön nevezetesk voltak Herodotos szerint.¹¹ Epiphanius beszél az itteni asszonyok orgiáiról.¹² Az emberáldozatokat a Napisten tisztelőjére pedig csak az emberséges Amasis tiltotta be,¹³ amint Mantho megírja.

Nem csoda, ha az ókor valamennyi nevezetesebb régi népét igyekeztek vele összeköttetésbe hozni. Macrobius szerint innen származott el a napkultusz Asszíriába és a szíriai Heliopolisba is,¹⁴ Luba pedig azt meséli, hogy az arabok alapították.¹⁵ De már a Kr. e. 160 körül élt Eupolemus nem tudta papjainak bölcsességét másképp magyarázni, mint hogy maga Ábrahám tanította őket,¹⁶ Isidorus Hispalensis szerint pedig egyenesen maguk a zsidók építették.¹⁷ Híresek voltak szent állatai, híres volt a Mnevis-bika,¹⁸ de még sokkal híresebb a phönix-madár,¹⁹ amelyik itt égette el magát, hogy csodálatos új életre keljen. És a Heliopolis templomával egybekötött konviktusban éltek Egyiptom leg híresebb csillagásza.²⁰

De ismeri Heliopolist a Biblia is, On néven,²¹ és a fáraó József

⁵ Plutarchos: De Iside et Osiride c. X.

⁶ Diogenes Laërt., VIII. 8., 6.; Clemens Al.: Stromata, I. 15., 69.; Strabon, XVII. 1(806).

⁷ Plutarchos: Solon, 26.

⁸ Clemens Al., i. h. Proclus: Tim., 31 D. (Hopfner: Fontes Historiae Religionis Aegyptiacae p. 681.); Strabon, XVII. 1(806).

⁹ De Is. et Os. c. VI.

¹⁰ I. 12., más helyen a rhodosi Actis alapításának mondja (V. 57., v. ö. Stephanos Biz.: Hopfner, 674.); Homerosról: I. 96.

¹¹ Herod., II. 59. és 63.

¹² Epiphanius Expos. fid., III. 2, 12. (Hopfner, 608.).

¹³ Porphyrius: De Abst., II. 55. (FHG. frgt. 83; Hopfner 73); Manetho περί αρχαιοσύνης και εὐσεβείας alapján.

¹⁴ Saturn., I. 23. (Hopfner, 599.)

¹⁵ Plinius, hist. nat. VI. 177.

¹⁶ Alex. Polyhist.: De Jud. = Eusebius: Praep. Ev., IX, 17. (Hopfner, 774.).

¹⁷ Etymolog., XV. 33. (Hopfner, 725.).

¹⁸ Strabon, XVII. 1. (805). Plut., De Is. et Os. c. XXXIII.; v. ö. Hieronymus: Comm. in Osee, I. 4. (Hopfner, 643); Euseb. Praep. Ev., III. 13.; Theodoretus Cyr.: Curatio, III. 46. (Hopfner, 669.).

¹⁹ Clemens Rom. Ép. ad Cor. I. 25.; Epiph. ad Physiol., 11. (Hopfner, 606.).

²⁰ Strabon, XVII. 1(806); Heliopolis főpapjának címe: nagy a látásban (Wr. m³³.).

²¹ Ezékiel, 30., 17.: „On ifjúsága csett el kard által és vezetessenek el asszonyai.”

nek, mikor országa legfőbb méltóságává teszi, Asnathot, Potipheres, On papjának leányát adja feleségül.²²

Heliopolis egyiptomi neve Junu (*iwnw*), díszítő jelzője pedig Per-Rá, a Nap háza, amiből a Heliopolis név származott. Ez a város az egyiptomiak szent városa, Mekkája, de talán inkább Olymposza volt. Heliopolisban teremtette az őstisten a világot,²³ istenei az istenek leg-elsejei²⁴ és Egyiptom első királyai.²⁵ Heliopolisban van az istenek híres tanácsháza, a 'fejedelmi ház'²⁶ és a kettős igazság csarnoka, ahol Thot vagy Geb az istenek nagy háborúját ítéletül befejezte²⁷ és ahol azóta is az istenek főtörvényszéke ülészik²⁸ és az Egyiptom minden részéből idejött negyvenkét alvilági bíró, akiknek feje Osiris, minden embert megítél halála után.²⁹

Heliopolisban van a birodalmi kettős szentély³⁰ és Heliopolisban vannak az istenek ünnepi lakomái is,³¹ nem csoda, ha a halott egyik legfőbb vágya Heliopolisba menni,³² vagy ott eltemettetni³³ és ülést foglalni az istenek között, hogy lakomáikon ő is részt vehessen.³⁴ Heliopolis, a „város, mely örvend a Nap útjának”,³⁵ Thot bölcsességének őrhelye, ahová Hathor elhozza az istenek szavának írásait.³⁶ Így Heliopolis megszűnik a földön lenni, az egyiptomi elveszíti szem-

²² Mózes, I. 41., 45. és 50.

²³ Pyr, 1248. (Kurt Sethe kiadása: Die altägyptischen Pyramidentexte, 1908—10.)

²⁴ Kairói Amonhymnus Amon-Ráról: „Heliopolis istene, isteneinek elseje.” Grébaut; Hymne à Amon-Ra, Paris, 1874; Roeder (Urkunden zur äg. Religion, 1915), p. 7.

²⁵ Roeder: p. 150.: Die Götterkönige. V. ö.: turini királypapirusz. h. t. sr Pyr. 622. b.: „leülsz az istenek élén és teszed, amit Osiris tett a fejedelmi házban, ami Heliopolisban van”; és másutt. Metternich-stéla (Kr. e. 360) 77. sor: „te vagy a phönix, aki a fa ágán születt, amelyik a fejedelmi házban, Heliopolisban van”; és másutt.

²⁷ HK. (= halottak könyve, Naville kiadása: Das Totenbuch der XVIII—XX. Dyn. 1886.), I., 8—10. sor: „én vagyok Thot, aki Horus igazságát kimondotta az ellenségei ellen az ítéletmondás ama napján a fejedelmi házban, Heliopolisban.” V. ö.: Roeder: p. 227.

²⁸ Pyr 770. c, d: „te csodálatos trónusodra ülsz és kimondod ítéletüket a nagy kilencség élén, amelyik Heliopolisban van.” Pyr 895. b, 1319. a stb.

²⁹ HK. CXXV. 1. és 4. sor, Confessio 1. sor, záróbeszéd 7. sor. v. ö. Roeder p. 274. HK. XVIII. 1—3. stb. stb.

³⁰ *itr.tj*, duálisban, mert kettős: a külön alsóegyiptomi Butóban, a felsőegyiptomi El-Kabban volt, a régi fővárosokban.

³¹ Amonmose himnusza (Osirisról): aki az ételeknek előjárója Heliopolisban. Ledrain: Monuments ég. de la Bibl. Nat. pl. 21., v. ö. Roeder p. 22., továbbá Pyr. 695. b: „a táplálékok nagy felügyelője Heliopolisban” stb.

³² HK. LXXV.: fejezet arról, hogy Heliopolisba menjen és ott helyet foglaljon X. Y. megboldogult.

³³ KSz. (Koporsószöveg), 184.: Lacau: Sarcophages antérieurs au Nouvel Empire.

³⁴ HK. LXXV. 1.; KSz. (Lacau, Textes Religieuses) 3.; 4.; 24.: „Kenyeret enni Rá asztalánál, ételt kapni Heliopolisból”, továbbá HK. LIII.

³⁵ HK. XV. A. I., 7. sor.

³⁶ HK. LXVIII., 10. sor.

mértékét és többé már nem a földi városról beszél, hanem egy pompás helyről, amelyik fenn az égen vagy a horizonton, az örök fény birodalmában van.³⁷

De mégis csak az volt Heliopolis legnagyobb dicsősége és örök útmutatása az egyiptomi szellem számára, hogy itt kísérelték meg először az egyiptomi pantheon zűrzavaros rengtetégét rendszerbe foglalni.

Ez a rendszer az istenkilenségek, az enncas (egyiptomi néven *pšd.t*³⁸ *ntrw*) rendszerc. Kilenc, egymással genetikus kapcsolatban álló isten, élükön a világtéremtő ősisstennel.

RÁ-ATUM (TUM)
ŠU felesége TEFNUT
GEB " NUT
ISIS—OSIRIS " SETH—NEPHTHYS

A piramisszövegekben ez a rendszer kialakultán lép előnk és az ottani istenvilág gerince, számtalanszor felszólítva a „Heliopolisi“ névvel (l. a 28. jegyzetet), tagjai külön-külön is megnevezve, mint a kilenségekhez tartozók.³⁹ A nagy kilenségekhez (*pšd.t c3-t*) csatlakozik a kis kilenségek (*pšd.t nš.t*), együtt a kettős kilenségek (*pšd.tj*), élén Horus, Isis és Osiris fia és Háthor, benne Anubis, Nephtys és Osiris fia, Thot, Maat, a négy Hórus-fiú: Amzet, Hapi, Duamutef és Kebehenuf, de a sorrend és a tagok még nem biztosak.

Nem szándékozunk itt a kis kilenségekkel foglalkozni, sem az ehhez csatlakozó harmadik kilenséggel,⁴⁰ melynek tagjai ma még alig ismert, a Nap éjszakai útja alkalmával szerepet játszó démonok.⁴¹ Minket most a nagy kilenségek érdekkel. Kik ezek az istenek? Mit jelentenek külön-külön és mit jelentenek együtt? Száraz papi spekuláció hozta-e létre, vagy pedig, ha lehet ezt mondanunk, *felismerték-e* inkább Heliopolis papjai ezeknek az isteneknek benső együvértartozását, a „rendszerben“ kifejezésre jutó világválóságot? Mert nagyon mély gyökeret ver az egyiptomi lélekben, soha más rendszer nem tud Egyiptomban uralomra kerülni és más idők más városának egyiptomi papjai új rendszerek alkotásánál pusztán csak a heliopolisi ősisstent, Rá-Atum elé saját istenüket, mint még ősibb helyezették. Különösen jellemzők a tébai Amon-papok⁴² és a memphisi Ptah-papok⁴³ kísérletei, ezek között is az ú. n.

³⁷ Pl. az *itr.tj m3ht*: „Kettős szentély a horizonton“ kifejezés, Pyr. sokszor.

³⁸ *pšd* = 9.

³⁹ Pyr 1655. a, b: „Ó nagy kilenségek, mely Heliopolisban vagy: Tum, Šu, Tefnut, Geb, Nut, Osiris, Isis, Seth, Nephtys!“ Továbbá a 219. szakasz.

⁴⁰ Pyr 511. c, 1064. b. Nevük együtt: *pšd.wt* = kilenségek.

⁴¹ Ők látszanak ábrázolva lenni két XVIII. dinasztia korabeli memphisi rőfön. Lepsius: Über den ersten ägypt. Götterkreis. Berlini Akadémia Abhandlungjai, 1851, 156. p. sqq., Tafel I, 4—5.

⁴² A kilenségek számos változatának felsorolása: Brugsch: Thesaurus, 724 sqq., továbbá III. Amenophis idejéből: Lepsius, Denkmäler, III., 74.; Amon és női másodpéldánya, Amon áll az élen, utána Mentu, Hermontis (Téba mellett) istene, ezután Atum. (Alt. Téában a sort a régi Mentu szokta kezdeni.) Számtalan példa az egyiptomi történet minden idejéből, Traianusig (Dendera, Amonrá az élen, l. Lepsius, Götterkreis p. 182.). Az istenek száma és személye sokszor megváltozik: helyi isteneket csúsztatnak bele, a XXII. dyn.-tól kezdve Sethet kihagyják és helyébe Horust, Haroerist vagy Thotot teszik

memphisi teológia, az egyiptomi filozófiának korai és fenséges bizonyítéka, amely a Ptah-kilencségbe valósággal inkorporálja az Atum-kilencséget.⁴⁴ Mert a másik nevezetesebb teológiai rendszer, a kozmogóniát elvont istenmegszemélyesítésekkel meglevelelt hermopolisi istennyolcasság, amelynek déln Thot, a bölcsesség áll, soha népszerű nem lett.⁴⁵

Mikor alakult ki ez a rendszer? Erre választ adni nem kíséreljük meg. Rusch szerint az V. dyn. idején.⁴⁶ De a memphisi teológiában már megvan: I. vagy II. dyn. ideje és a III. dyn. idejére nézve pedig már emlékszerű bizonyítékunk is van a létezésére vonatkozólag.⁴⁷ A heliopolisi tradíció megválaszol erre: ezek az istenek Egyiptom első királyai, akik után a másik két kilencség istenei, majd a Horus-szolgák (*šmsw-šhr*), a történelemelőtti alsóegyiptomi és felsőegyiptomi királyság urai következtek és csak azután Menes, az első történeti király. Ugy látszik, ezt mondja a turini papírus is (sajnos, az eleje leszakadt), és a manethoi, vagy az azokra visszamenő királylisták ennek memphisi verzióját adják.⁴⁸ t. i. "Ἡλιος neve előtt "Ἡφαίστος, a memphisi Ptah nevét említik, mint legelső királyt. Megtaláljuk ezt Diodorosnál is⁴⁹ és a herodotosi nyolc első isten, majd az abból származó tizenkét isten és az ismét ebből származó harmadik istenkör mögött is a heliopolisi rendszer rejtőzik.⁵⁰

Ebből a három herodotosi istenkörből indulnak ki azok, akik először foglalkoznak az egyiptomi istenrendszerrel.⁵¹ Természetesen helyes

⁴³ Philae, Ptolemaeus Caesario korából. Ide tartoznak a manethoi listák.

⁴⁴ Šabako aethiopiai király alatt (720 körül) kőbevésett ősrégi szöveg. Mahler: Vallástörténeti és vallásbölcseleti tanulmány, p. 12/13. Fordítása Roeder 264. Legújabb kiadása: Sethe: Dramatische Texte zu altägyptischen Mysterienspielen (6 I. vagy II. dyn. korára teszi). V. ö. p. 21., p. 78.

⁴⁵ A férfi és női örökkévalóság, ősvíz, sötétség és elrejtettség (vagy csapadék, vagy éjszaka). Thottal együtt a hermopolisi Enneas.

⁴⁶ Stellung des Osiris im theologischen System von Heliopolis. Alter Orient, XXIV. 1., 1924.

⁴⁷ A kilencség töredékes ábrázolása Cozer király idejéből. Dram. Texte, p. 79.

⁴⁸ *Manetho Sebennytes: Aegyptiaca, fragmentum apud Lydum: de mensibus*, IV. 86. FHG. II., fgmt. 1. (Hopfner, 65.). — *Eusebius Arm. Chron.*, p. 5. (Hopfner, 66.), p. 133/5. (Hopfner, 66.). — *Syncellus*, p. 73. (Hopfner, 66), 32/4. (Hopfner, 66.). — *Excerpta Barbari*, p. 284/86. (Hopfner, 66., igen rontott). — Manetho: *περι αρχαιομοῦ καὶ εὐσεβείας* frgt. apud *Porphyrium: De abst.* II., 55. (Hopfner, 73.). — Továbbá *Ioannes Antiochenus: Hist.* 385. (Hopfner, 730.), *Suidas: Lex.* P. 839/40., "Ἡλιος címszó alatt (Hopfner, 750.) és végül *Ioannes Malalas*, p. 236. és p. 238. (Hopfner, 711. és 712.) és az aethiop. *Ioannes de Niciu: Chronograph.*, p. 10. (Hopfner, 737.), akik talán egy hermopolisi változatra mennek vissza.

⁴⁹ Βιβλιοθήκη ἱστορική I. 13.: Először is Helios uralkodott Egyiptom fölött, ez heliop. trad. — Más papok azt mondják, hogy először is Hephaisztos uralkodott, ez a memphisi trad. Továbbá: I. 44.

⁵⁰ XLVI., XLIII., CXLIV. és CXLV. V. ö. Wiedemann: *Her. II. Buch*, 510/14.

⁵¹ Jablonski, 1753.: *Pantheon aegyptiorum*. — Szerinte a nyolc isten: a kábirok, Hephaisztos fiai.

eredményre nem jutnak, mert Herodotos Osirist és Horust a legutolsó istenkörbe sorozza.⁵² *Wilkinson*,⁵³ *Bunsen*⁵⁴ és *Róth*⁵⁵ sikertelen kísérletei után *Schwenck* a kérdést megoldhatatlannak mondotta.⁵⁶

De *Lepsius*⁵⁷ felismeri a legkülönbözőbb korokban és helyeken a mi istencsoportunkat, bár a hozzátartozó istenek számát és nevét még nem pontosan ismeri. Rájuk talál a turini és manethoi listákon is, sőt a thébai és memphisi variációkon túl következtet a heliopolisi ősmintára. Igen helyesen, benne az istenek két csoportját különbözteti meg: az Osiris-kör isteneit, akik közé Gebet és Nutot is számítja, és a „napistenek” csoportját. Osiris Abydos istene: Abydos, illetve Thinis, amelynek Abydos voltaképpen külvárosa, Egyiptom ősi fővárosa volt. Osiris kultusza, mint minden más lokális kultusz, napkultusz, mert az egyiptomi vallás napvallás. Az ősi főváros kultusza, *Lepsius* szerint, a rendszer alapja, de mert az általános a speciálisat megelőzi, az éltre a par excellence napisteneket állítják. — Attól eltekintve, hogy Osiris abydosi eredete legalább is vitás, Osirist a Nappal összeköttetésbe hozni nem lehet (leszámítva a későbbi idöket).

Brugsch,⁵⁸ aki már ismeri a kilencség tagjainak nevét és számát (bár ő Tumot különvéve helyezi az éltre és szerinte Horus a kilencedik), kiindul a HK. XVII. fejezetéből és számos hozzá hasonló szövegből, ahol el van mondva, hogy *Tum* — vagy más ősiszten — a kaotikus ósvizekből kiemelkedve, először is tagjait és azok nevét teremtette meg, ezek a tagok pedig az enneas istenei, akikre vissza lehet vezetni az egyiptomi pantheon százczernyi istenének mindegyikét: ez az egyiptomi *burkolt monotheizmus*.⁵⁹ Az egyes istenek kozmikus jelentőségűek, az enneas tehát nem más, mint az önmagát megisméltő ősiszten, a teremtéskor rendszabott chaos, az enneas a kozmosz szimbolikus kifejezése. Az egyes istenek kozmikus jelentőségét számos szöveggel igazolja.⁶⁰ *Brugsch* tulajdonképpen megtalálta azt, hogy hogyan magyarázták az egyiptomiak előtte 3000 évvel a már rájuk is, mint évezredes tényt hagyományozott enneast: az egyiptomi vallás igen korán lépett a természetfilozófia és a kozmikus mitológia útjára, ezt igazolja a memphisi teológia, amit *Brugsch* nem ismert és a piramisszövegek számos helye, amit alig ismert: bizonyítékai nagyobb részét ptolemaiosi és

⁵² Talán a šmšwḥr grammatikailag helyes, „Horuskövető” fordítása okozta?

⁵³ *Manners and Customs*, 1838. A nyolc isten: „Neph”, Amun, Phtah, „Khen”, Sate, Mont, Bubastis és Neith.

⁵⁴ *Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte*, I. p. 428. sqq. Szerinte a nyolc isten: a nevezetesebb vidékek istenei.

⁵⁵ *Geschichte der Philosophie*, I., 1847. Az egyiptomi mitológia magyarázatához még Zoroastert is segítségül hívja.

⁵⁶ *Mythologie der Aegypter*, 1846.

⁵⁷ *Götterkreis*, 1851.

⁵⁸ *Religion und Mythologie der alten Ägypter I—II.*, 1885—88., I. p. 183. sqq., II. 408. sqq. és II. 739. és másutt; tulajdonképpen az egész mű ezt és a hermopolisi rendszert tárgyalja.

⁵⁹ Most arról nem beszélünk, hogy vajjon a kiindulópont a monotheismus vagy a polytheismus volt-e. Ezt a kérdést l. Mahler: *Vallásbölcseleti és vallástörténeti tanulmány az ókori egyiptomiaknál*. Filoz. Társ. Közl., XLVII—XLVIII., p. 1—15. — Mahler: *Ókori Egyiptom*, 1909.

⁶⁰ Pl. hivatkozik egy philaei stélára (Ptol.-kori). Itt: Osiris = Orion, Isis = Sothis; Osiris = Nilus, Isis = mezőség (v. ö. Plut. *De Is. passim*).

római koriak, bár sok közülük visszamegy az új- és középbirodalom idejére (így a HK. XVII. első szövegezése is KB.), de az enneas és az ő istenségei ennél sokkal régiebbek: Brugsch egymásnak sokszor ellentmondó bizonyítékai csak az egyiptomi vallás, tudomány és a számunkra, sajnos, legjobban elveszett filozófia összhangba hozásának érdekes kísérletei.

Maspero,⁶¹ aki először ismeri fel tisztán az enneast (hisz ő dolgozza fel először a piramisszövegeket), az osirisi istenkörből indul ki. Szerinte ennek istenci egymástól eredetileg függetlenek voltak és a Deltában különböző helyeken tisztelték őket. Isis a termékeny föld, aki „saját aktivitásából” létrehozta fiát, Horust, Seth a sivatag és Osiris a Nilus. A szomszédos országok isteneit egymással családi összeköttetésbe hozzák: így alakul ki az Osiris-kör és az Osiris-monda. Ezt a mondatát a közeli Heliopolis papsága átvette és az itt kialakult kozmogóniával összhangba hozza. Az itteni kozmogónia szerint Rá=Atum ősiszten gyermekei a föld: Geb és az ég: Nut, férfi és nő, akiket Šu elválasztott: ez a teremtés, ekkor születnek gyermekeik, az Osiris-kör istenei. Maspero magyarázata kozmikus részre ugyanazt mondhatjuk, mint Brugschnál. De Maspero ezen túlmenve, olyan utat nyitott, ami óriási jelentőségűvé lett az egyiptomi vallástörténetben. Ez a „Kulttopographische Tatsachen és Kultrivalitát” módszere, hogy Hermann Kees szavait használjuk. Ez a szimbólumoktól és kozmogóniáktól elfaradt módszer.

Egyiptom különféle városaiban különféle istenek éltek egymás mellett, akiket a szomszédság, barátság vagy ellenségség egymással összeköttetésbe hozott. Egyiptom földje, mint ezt Erman⁶² kifejti, a városok gyöngyfüzér szerű sora ennek a vallási formának kialakulását elképzelhetővé teszi. El kell ismernünk e módszer eredményeit, különösen ott, ahol a vallás alapján következett az egyiptomi őstörténet állapottaira.

Rusch,⁶³ aki legutoljára foglalkozott a heliopolisi rendszerrel, ezzel a módszerrel dolgozik. Szerinte Heliopolis istene: Atum, körébe vonja a szomszéd leontopolisi istenpárt, Šut és Tefnutot, ez a hármasság akkor tesz nagy jelentőségre szert, amikor Rát, a Napot azonosítják Atummal. Rá magával hozza Nutot, az eget és Gebet, a földet, akik a szisztéma kedvéért Šu és Tefnut gyermekeivé lesznek. Ez a rendszer összeköttetésbe kerül Osirisszal, egy deltabeli halotti istennel, akit felvesznek a rendszerbe (ez a heliopolisi ítélet) és kozmikus jelentőséget tulajdonítanak neki: ő a víz, Nut fia lesz, mert Nut a halott anyja. Seth felsőegyiptomi isten, eredeti ellenfele Horus, az alsóegyiptomi. De mivel felsőegyiptomi, szükségszerű ellenfele lesz az alsóegyiptomi Osirisnak, a meggyilkoltnak gyilkos fivére lesz, mert Keleten természetesen vállalni. Horus Isis fia: ez hozza össze Osirisszal Isist. Isis és Nephthys egymástól eredetileg függetlenek voltak, valamikor és valahol összeköttetésbe kerültek, így jutnak a rendszerbe. A rendszer és vele

⁶¹ Histoire ancienne des peuples de l'Orient Classique, I., 1895, p. 135. sqq; Études de Mythologie et d'Archéologie Égyptienne, II., 1893, p. 244. sqq., 352. sqq.

⁶² Erman: Religion, II. kiadás, p. 2/3. A kilenséget csak említi. Roeder és Pieper (p. VI/VII., ill. Pauly—Wissowa Heliopolis címszó) jelentéktelennek tartják a kilenséget.

⁶³ Stellung des Osiris im theologischen System von Heliopolis. Alter Orient, XXIV., 1.

Osiris a heliopolisi papok propagandája folytán gyorsan elterjed egész Egyiptomban.

Ennek a módszernek az alapdogmája az egyes istenek lokalizálása. Pedig már az első bővebb írott szövegek minden istent mindenütt tiszteltnek mutatnak. Nem akarjuk azt mondani, hogy a kerületi istenek rendszere nem fontos és ősi rendszer. Megvan itt minden istennek a maga szent kerülete, de nem jobban, mint bármely más népnél, akár a görögnél is és következetesen végigvitt rendszerre csak a későbbi időkben lesz, akárcsak a szintén ősi állatkultusz.⁶⁴ Rusch a néven és a területen túlmenő jelentőségével az isteneknek alig törődik és azt hiszi, hogy ez tetszés szerint változtatható és nem az istenek belső mivoltából folyik (Osiris a kozmikus rendszerben vízisten lesz). Nem tudja Rusch megnyugtató magyarázatát adni annak, hogy miért lesz Horus Osiris fia és Seth Osiris ellenfele és fivére. Ő a rendszer kialakulását az V. dyn. idejére teszi. Hol volt ekkor már az ősi alsó- és felsőegyiptomi ellentét! Ami pedig a rendszer jelentőségének és mibenlétének a kérdését illeti, arra Rusch egyáltalában semmi választ sem ad.

Hasonlóképen jár el Hermann Kees⁶⁵ is. Szerinte azért lesz Osiris Horus atyjává, mert Osiris a keletdeltabeli busirisi királyság istene, Horus meg a nyugatdeltabeli butói királyságé. Ezek egymással egyesülnek úgy, hogy Buto lesz a székhely. A vallás alapján következtet a történelemre és innen visszakövetkeztet a vallásra.⁶⁶ Hogy az ilyen következtetés magában véve mily kevésbé jogosult, megmutatjuk a következő példával: Ha meggondoljuk azt, hogy a Nilus nyugati partján, Abydosban Osiris- és keleti partján, El-Kabban, Horus-kultusz volt, feltételezhetnénk egy ősi nyugat-felsőegyiptomi és kelet-felsőegyiptomi királyságot,⁶⁷ amelyek mindegyike 1—2 kilométer széles és 900 kilométer hosszú lenne!

DOBROVITS ALADÁR.

A PANNONIAI LATIN FELIRATOK NYELVTANA

II. ALAKTAN.

1. DECLINATIO.*

a) I. declinatio.

Sing. N. masc: -as FVLGINAS 3777 3780 (Emona)

G: -es -aes SECVNDES 10716 (Aq) PROBES 10373 (Martonvásár)
ROMES 4136 (Kékkút) ATILIES FIRMES 4700 f (ismeretlen helyről) IVLIES VERANILLES 4082 (Poetovio) (secu)NDINES 4052—53 (Poetovio) AVRELIES VA·ENTINE. 3278 (Eszék)
VIBVRNIAES MATRONES 14354¹⁶ (Emona)

-a: COLONIA· 10429 (Aq, p. Chr. 210) Talán Nom?

⁶⁴ Pl. IV. Amenophis, aki az egyedüli egyetemes isten kultuszát hozza be és a többi istenekét eltörli, istenének szent kerületet jelöl ki.

⁶⁵ Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter, 1926, a kilencséggel *speciálisan* nem foglalkozik, de az említett módszer legkiválóbb művelője. Könyve az egyiptomi halotti kultusz alapvető össze-foglalása.

⁶⁶ P. 197. sqq.

⁶⁷ Ha nem vennők tekintetbe a Chentamentiu-Seth elsőségének kérdését, l. alább.

* A ragok végéről igen gyakran elmarad -m, és -s.

D: -a: FILIA (u. a. feliraton -ae is) 3368 (Bicske) FILIA·PIENTIS·SIMA | AÉ 1908, 349 (Intercisa) SVA AÉ 1911, 366 (Scarbantia) 4512 (Petron.) 3853 (Emona) QVARA | 3873 (Emona) FILIAE·SVA·CLODIAE 4512 (Carnuntum) TERTIA· 3809 (Schonegg) ENNIA 3819 (Igg) MATERAE VIVA 4146 (Várpalota) ZEBVCA Bp. Régis. VII., 34. Lehet, hogy Nom-szal keveredik; (l. Mondattan.)

-i: NIRI = murae? 3308 (Scarbantia)

Ac: -anem: FORTVNATANEM 10233 (Mitrovic, keresztény)

***Peur. N:* -a: FILIA F. CERVNT 3874 (Emona) (Vsz. filia[s])

D: -abus: SILVANABVS 3393 (Tétény) 4441 (Carnuntum) 14 355¹¹ (u. ott) 10394 (Aq)

Ac: -s(syn kope) NONS 11380 (Siscia)

b) II. declinatio.

Sing. N: -is: FAVORIS 4116 (Csáktornya) LECTRARIIS = lecticarius 4497 (Carnuntum) LIBRARIS 11135 (Petronel)

synkopált: IERTANITS 3749 d (Aq) EVPHRONS 4689 (Savaria) PAULINS 3654 (Esztergom) SATVRNINS 10264 (Mursa)

-vus > VOS: passim.

G: -us: FORVS 10495 (Aq) Declinatio-keveredés

D: -i (assimilatio) BONI PATRI 3335 (Intercisa) HERCVLI AVGVSTI 3305 (Tolna) SOLI INVICTI 10465 (Aq)

Ac: *synkopált:* ANNM NOVVM 12012/18 (Ismeretlen helyről)

Ab: -u: MAXIMV 3908 (Igg) Ugyanott: IVSO = iu(s)s[u]

-os: BETAVOS 4368 (Brigetio)

Plur. D: -bus: DIBVS 3221 (Petrovce) 3274 (Mursa) 3939 (Topusko) 4363 (Örkény) 11079 (Arrabona) FILIBVS 15159 (Aq)

Ac. neutr. -as: (can)DEDAS 4185 (Savaria) Non facit positionem!

masc: synkopált ARMILLS 10224 (Mitrovic)

-us: ANNVS 3987 (Siscia) Declinatio keveredés?

Nom: -e: INFELICISSIME·PARENTES (nőnem?)

c) III. declinatio

Sing. N: -es (-is helyett:): (h)OSTES 3800 (Igg) CIVES 3337 (Intercisa) 4498 (Carnuntum) 11076 (Zselic), Paulovics: Intercisa,

49. l. -is (-es helyett:): ANTESSTIS 10440 (Aq) MILIS AÉ 1907, 240. -ex (-es helyett:): INTERPREX 14349⁵ (Eskü-tér) -mem

(-men helyett) FLAMEM·DVMVIR 3368 (Bicske); -or (-os helyett) QVSTOR·ARMORVM 3399 (Tétény); *synkopált:* AGILS 11397 (Poetovio)

D: -e: COIVGE 3788 (Strahomer) 10727 (Igg)

-ei: CO^{niu} GEI 10808 (Drnovo)

Plur. D -Ab: -bos: NATIBOS AÉ 1905, 233 (Intercisa) -bis: DVO·BIS 4222 (Savaria)

d) IV. declinatio.

Sing. D: -u TRANSITV 14354^{27, 28} (Poetovio)

Ab: -o IVSO 3908 (Igg) INTRITO ACCUBITO 4441 (Carnuntum)

domus: Sing. A.G.: -u DOMV 4279 (Tata) 4471 (Altenburg)

** *Ptur. N:* -as: FILIAS 10307 (Intercisa) COLLEGAS 4222 (Savaria) l. Mondattan!

2. NÉVMASOK

QVOT = quod 15184⁵ (Poetovio) QVIRVR = quibus 11036 (Brigetio)
 IT = id 15184⁵ (Poet.)
 EIVNDE = eiusdem 3679 (ismeretlen helyről) EORVNDVM 3351
 (Szabadbattyán, III. sz.)

Himnemű alakok nőnemű jelentéssel:

QVI 4185 4217 (Savaria) 10507 (Aq) 10232 (Mitrovic) 14354 (Aq)
 AÉ 1909, 332 és 333 (Intercisa)
 QVEM 3351 (Szabadbattyán) 3397 (Tétény) 3583 (Aq)
 IS 3583 (Aq)

3. FOKOZÁS:

MISERISSIMA 4480 (Carnuntum)

4. PRAEPOSITIÓK:

CON(-cum)QVO: 4592 (Ebersdorf) AÉ 1905, 233 (Intercisa) POR =
 pro 3493 (Aq) fr: pour, ol: per

5. CONIUGATIO.

est: ES 4497 (Carnuntum) 11302 (Wiener-Neustadt)
Praesens-személyragok: *Sing. 2 (III. coni.) -es:* FVTVES 10716 (Aq)
Plur. 3. II: -eunt: DOLEVNT 3362 (Veréb) *III. coni: -unt:*
 FACVNT 3551 (Aq)
Perfectum-ragok: *Sing 2:* DIXTI 14359^{10a}. (Deutschaltenburg)
Sing 3: -i: 3399 (Tétény) 4415 4525 (Carnuntum) 10547 (Aq) 11240
 (Deutschaltenburg)
-is: VIXIS 11212 (Deutsch-Altenburg)
-et: VIXET 3987 (Siscia)
-iut: (IV. coni.) POSIVT 4367 (Arrabona)
Plur. 3: -eron: POSIERON 11301 (Katzesdorf)
-runt: POSVRVNT 11302 (Wiener-Neustadt)
Perfectum-képzés: SOLI = solvi(t) AÉ 1907, 235 (Csákberény)
 POSIT, POSIERVNT: passim.

MONDATTAN.

1. NEM.

cum Valentina filio... 4065 (Poetovio)
 Inocae carissimo et dulcissime filiae 10237 (Mitrovic, keresztny)
 qui és quem femininum: I. Alaktan, Névmasok.

2. SZÁM.

annorum I (kétszer) 3620 (Kovácsi)

3. ESETEK HASZNÁLATA.

Nom. Genit. helyett: DEC ALA FIRMA CATAFRACTARIA 10307
 (Intercisa)

Dat. helyett: 4222 (Savaria): pictoribus... launioni... et
 Secundus 4615 (via Emona-Celeiam); diocletiano... constantius...
 I. még Alaktan, I. decl. Fl. Sarini filia pientissima AÉ 1908, 349.

- Gen. Dat. helyett:* d. m. C. Jul. Filetionis... medico 3583 (Aq)
 „ex“ *mellett:* vet. ex cohörtis AÉ 1909, 239 (Intercisa)
 vet. ex alae AÉ 1909, 241 (Intercisa)
- Dat. Nom. helyett:* con[i]uci m(a)erentissimo va[l]erie decorata f. c.
 3523 (Aq)
- Acc. Nom. helyett:* fecerunt collegas 4222 (Savaria) hic quescunt
 duas matres duas filias... et advenas II parvolas 3551 (Aq)
Dat. helyett: interantem ad dexteram... 10233 (Mitrovica, ke-
 resztény)
 „pro“ *mellett:* pro salutem 10994 (Brig) 3474 (Bp. Krisztina-
 város)
 „carere“ *mellett:* tot bona tum carui 3241 (Mitrovica)
- Abl. Acc. helyett:* ad beatu Syneroti Mature 10232 (Mitrovica)
- Abl. loci „in“ nélkül:* Part(h)ia decidit 4480 (Petronell)
- „inse“ *mellett:* scultu(s ?) ines lapide 11451 (Deutsch-Alten-
 burg)
- Locativus országnév:* Daciae decidit 3660 (Bajna)

4. PRAEPOSITIO.

ob „ab“ *helyett:* 3397 (Tétény)

5. MONDATSZERKESZTÉS.

d m C Val Alpine anorum VIII hic sita est 3299 (Ötsény) viro meo
 sancto ex n(umero) Jov[inianorum] pr[o]tectori 10232 (Mitrovica,
 ker.) pro se ac suorum (vsz: salute) 10800 (Velence?) quot
 votum susceperat, it super nascetem deum posuit 15184⁵ (Poetovio)
 at (=ad) nil perduces parentes tuos 10716 (Aq) nomina tue
 superos laudesque manebunt 10864 (Siscia)

6. SZÓKINCS.

neptia 10541 (Aq) socera 3895 (Stein) 3403 (Tétény)
 Germica = Germanica 3447 (Budakeszi) [G]ermanicana, Britanicina
 3228 (Mitrovic) salariarius 10501 (Aq)
 idem = item 3286 (Mursa) voluptate = voluntate 4282 (Tata)

LUZSÉNSZKY VILMOS.

ANTIK HATÁSOK A KORAI BIZÁNCI IRODALOMBAN.

(Folytatás az 1933. évfolyam 105. lapjáról.)

A kynikus-stoikus szellemben elgondolt szociális utópia kitünő és talán a görög nyelvű irodalomban utolsó rajzát kapjuk Nikephoros Gregoras skythái életének ecsetelésében, Röviden szólnunk kell előbb a skytháknak az antik néprajzi irodalomban betöltött szerepéről. A hagyományban, amint már korábbi helyen megjegyeztük, e téren kettősség észlelhető. A skythákra vonatkozó hagyomány kettősségéről legújabbban Rostowzew értekezett szép munkájában, amelyre már többször hivatkoztunk (Skythien und Bosphorus 1931). E hagyomány életének története nagyjából így lenne összefoglalható: Az ión etnográfia korában Skythia még élő valóság volt, amely a görög világ érdeklődésének középpontjában állott. A IV—V. század irodalma az egykorú, tényleges állapotot igyekezett előadásában megközelíteni. A IV. sz.-ban a megváltozott politikai és szellemi körülmények folytán Ephoros egy a már saját korának sem megfelelő tendenciózus képet ad a skythákról a

„tudós Homeros“ adataiból indulva ki³⁶. Ez a leírás idővel könnyen kanonizálódott, mert a kynikus-stoikus irányzat kívánalmainak megfelelt, majd pedig a késői hellenizmus legnépszerűbb tudósa, *Poseidonios* is magáévá tette. E „filológiai“ néprajzzal azonban párhuzamosan él egy „praktikus“ néprajz, amely a valósághoz közelebb állt és amelyet Eratosthenes és Pseudo-Skylax képviseltek. Minthogy e két hagyomány egymásnak sok tekintetben ellentmondott, a császárkori írók Strabon, Mela, majd később Ammianus egyeztetni próbálnak, s vagy kétféle skythát vesznek fel, vagy egy régebbi etikai alapon állót különböztetnek meg az egykorú barbártól. Hogy azonban az Ephoroson alapuló „filológiai“ néprajza a skytháknak milyen hosszú életű, azt a XIV sz.-i *Nikephoros Gregoras* mutatja meg nekünk, akinek előadása valóságos Homeros paraphrasis (II 4. = CB. I. 30, 24–32, 9): „Van egy sok embert számláló nép, amely a mi lakott világunknál sokkal északabbra lakik,³⁷ ezeket tejevdőknek, ἄβιοι-nak és legigazságosabb embereknek nevezte Homeros. Közöttük nincsen szakácművészet, sem dúsan terített asztal.³⁸ Növénytermelésről, föld felszántásról álmukban sem sejtik, hogy mi ezek jelentősége, hanem táplálékuk a föld magától termett füve és a barmok meg többi legelő állatnak vére és húsa. Ruhájuk varratlan, állati bőr.“ (Idáig az idealizáló színezet mellett a nomád reális élet-körülményeit sem vesztette szem elől az író.) Hússal is táplálkoznak, mint ahogy Strabonnál olvassuk (VII 300) ζῶντες ἀπὸ γάλακτος mellett ἀπὸ θρεμμάτων. A következőkben azonban már teljességgel a moralizáló rhetor szólal meg: „Ezüst, arany, gyöngy és drágakő annyi, mint a hamu előttük. Nincsenek ott népünnepek, pompás látványosságok, sem tanácsülések kikötőügyekről, hajófelszerelésről, vásárfelügyelőségről, hanem tiszta békesség a részük és teljesen zavartalan élet... mivel nincsenek olyan ügyeik, amelyekből viták és civódások erednek, valamint egymás ellen való fondorkodások és vérontások. Törvényeségeik sem hangosak... nincsenek ott rábeszélő nyelvek, ferde beszédek, hátsógondolatok, hanem veleszületett igazságosságuk irányítja őket és kifogástalan önenrendelkezésük. Mindezekért nevezte Homeros is őket a legigazságosabb embereknek.“ Hangsúlyozza, hogy a skythák sohasem kerültek szolgasorba 34, 20—23: τὸ δ' αἴτιον, ὅτι ἐκείνοι τὸν ἄβρον καὶ ἐμβριθὴ βίον ἀρχήθεν ἔξομοοῦμενοι, οὔτε σίτον ἐδούσιν, οὔτ' αἶθρα οἶνον πίνουσιν οὔ χάριν οὔτε γῆν ἀροῦσιν οὔτε ἀμπελον ἐφεύρησαν πώποτε.³⁹

³⁶ Rostowzew i. m. 85 l. Ephorosról mondja „sein Bestreben Homer als Höchste unfehlbare Autorität hinzustellen“ (Homerolatrie).

³⁷ Altalában a föld északi régióinak lakóit skytháknak nevezték. Rostowzew 85 l. hivatkozik Ptol. Tetrabibl. II 1—2-re „Dabei ist es interessant, dass, wie schon erwähnt, die Nordländer mit den Skythen indentifiziert werden (καλοῦμεν δὲ τοὺτους ὡς ἐπὶ πάν Σκύθας)“.

³⁸ Ezzel az állítással ellentétben van az Athén. XII 27-ben közölt adat. Itt Klearchos éppen a skythák τρυφή-jét emeli ki „ἐτρώφθησαν μὲν γὰρ ὡς οὐδένας ἕτεροι, ... τοῦτο δὲ δῆλον ἐκ τῆς ἔτι καὶ νῦν ὑπολειπούσης περὶ τοὺς ἡγεμόνας αὐτῶν ἐσθῆτός τε καὶ διαίτης. E helyben Rostowzew már szintén egyeztető tendenciát lát i. m. 88 l. „Hier sehen wir die Tendenz die idealisierte Gestalt der Skythen (sie haben als erste κοινοὶ νόμοι) mit der Klearch bekannten Wirklichkeit in Einklang zu bringen.“

³⁹ A skytha éppen vagyontalansága folytán győzhetetlen. Rostowz. i. m. 82. l. „die Unbesiegbarkeit der Skythen, welche geradeswegs von ihrer Besitzlosigkeit abgeleitet wird“. Strabo VII 303 οὐδὲν ἔχοντες ὑπέρ οὐ δουλεύουσι.

Az idealizálásnak azt a módját, amellyel idáig foglalkoztunk egy moralizáló irányzat fantáziája hozta létre. A népidéalizálás másik típusa, amelyet a német filológia „Randvolkidealisierung“-nak nevezett el, már olyan utópiák hordozója, amelyek inkább népmesei elemek, semmint filozófiai eszmék projekciói a földnek valamely pontjára; ezt a pontot pedig a föld ismeretének kiszélesedésével egyre távolabb levőnek kellett elképzelni. Magukban a vizsgálat alá vett bizánci auctorokban ilyen mesés néprajzzal nem találkoztunk. Hivatkozhatunk a korai Bizánccal forráskritikai szempontból szoros kapcsolatban álló *Jordanes* néhány kitételére. Ő a finneket a legszelidebb embereknek nevezi „Finni mitissimi“ (Jord. III = Momms. 59, 13) csak azért, mert a világ végén laknak, jóllehet Tacitus meg épen az ellenkezőjét tudta róluk. (Tacit. Germ. 46 „Finnorum mira feritas“.) Továbbá, mivel az észtek is a világot körül folyó Okeanos partján laknak (ripam Oceani item Aisti tenent), róluk is elmondható, hogy „pacatum hominum genus“ (Jord. V = Momms. 63, 7). *Ammianus* is csak azért mondhatta a Seriről, hogy „pacatoris vitae cultores“ (XXIII 6, 68), mert szemében az οἰκουμένη szélén laknak. Legfeljebb az Expositio totius mundi et gentium-ot vonhatjuk még körünkbe (Riese GLM 104–126 l.), ha Riesenek igaza van abban, hogy a kis irat görög munkán alapul (az V. sz. elején).⁴⁰ Az az antik hagyomány, hogy a világ végén van az ideális élet, eszközül szolgál egy keresztény topográfia törekvésének, amely az Éden-kert földrajzi helyét akarja meghatározni. *Kosmas Indikopleustes* is az *Okeanos tulsó oldalán* keresi a paradicsomot. (Topogr. Christ. II = col 84 c.) Ezzel kezdi az „Expositio“ is: „Gentes aiunt esse Camarinorum in partibus orientis, cuius terram Moyses Eden nominando descripsit. Isti autem homines, qui praedictam terram inhabitant, sunt valde pii et boni.“ Haláluk óráját előre tudják és nyugodtan készülnek elő a végre (εὐθανασία). A számos idealizáló vonás közül csak egyet kívánunk kiemelni. Ezek az emberek nem vetnek, aratnak „neque seminant, neque metunt“. Ahogy fokozatosan nyugat felé jövünk, egyre nehezebbé válik az emberek sora. Egy Nebusa nevű regionál a szerző megjegyzi: „hinc seminatio et messio“. Erre a toposra azért kell ügyelni, mert a barbár nomád jellemzésében állandóan alkalmazzák késői auctorok, *anélkül, hogy legkevésbé is ideális állapotot akarnának vele illusztrálni*.⁴¹ Ugyancz elmondható az ἄγραφος νόμος toposáról is. Amit Megasthenes az indekről idealizáló szándékkal mondott (Strabon XV 709): οὐδέ γάρ γραμματα εἰδέναι αὐτοῦς, ἀλλ' ὑπὸ μνήμης ἕκαστα διοικεῖσθαι,

⁴⁰ „ad verbum ex graeco conversa“ Riese GLM Prolegomena p. XXIX.

⁴¹ Elmondja ezt Ammianus a húnokról (XXXI 2, 10); a skythákról (XXII 8, 42); az alánokról (XXXI 2, 14); a szaracénokról (XIV 4, 3), ahol még „sine legibus“ életükre is történik hivatkozás korántsem az idealizálás szándékával, de a kifejezés az idealizáló rajzok frazeológiájából van kölcsönözve. Ugyanígy Strabon (VII 311 c) a nomád skytha életét még idealizáló árnyalattal adja elő. Majd a szarmata roxolánusok leírásába is belekerül, hogy: τρέφονται καὶ γάλακτι καὶ τυρῷ (ami a távoli szelid népek tápláléka), ámbár Rostowzew szavaival „wo schon gar kein Bestreben vorliegt dieselbe mit der idealisierenden Schablone in Einklang zu bringen“ (92 l.). Ezért arra a következtetésre jutunk, hogy az idealizálás frazeológiája — az idealizáló tendenciával előadott néprajzon kívül is — jelentkezhetik olyankor, midőn reális és irreális etnográfiai adatokat kíván egyeztetni a szerző, továbbá lehet tisztán a kifejezés kötöttségének a következménye.

azt elmondja *Prokopios* az utigurokról azzal a céllal, hogy épen barbárságukat jellemezze (jöllehet így sem felel meg a valóságnak) (BG IV 19=II 586, 15—19): Sandil utigur fejedelem követeket küld Justinianus császárhoz, ezek semmiféle írást nem hoztak, mindent élőszóval adtak elő: épei γραμμάτων παντάπασιν Οὔνοι ἀνήκοοι τε καὶ ἀμελέητοι ἐς τὸδε εἰσὶ καὶ οὔτε γραμματιστὴν τινα ἔχουσι, οὔτε τῷ περὶ τὰ γράμματα πόνῳ συναυξεται αὐτοῖς τὰ παιδία,⁴² βαρβαρικώτερον δὲ ἅπαντα ἀποστοματιοῦντας, ὅσα δὴ αὐτὸς ἐπιστεῖλει σφίσι. A forma tehát itt is készen volt, csak alkalmazásában történt változás.

GRAF ANDRÁS.

(Folyt. köv.)

HAZAI IRODALOM.

Papp János: Platon Apológiájának történetisége. (Dissertationes sodalium seminarii philologici universitatis litterarum regiae hungaricae Franciscos-Josephinae. Nova series II.) Szeged, 1933. 80 l.

Történetisége a Platon művei között és Platon neve alatt ránk maradt Sokrates-védőbeszéd, vagy nem? A kérdés fontosságát már a vele foglalkozók és a róla nyilvánított vélemények nagy száma is bizonyítja. Éppen ezért helyénvalónak tartjuk, hogy ebben a kérdésben — kissé talán részletekbe menőleg is — állást foglaljunk, különösen pedig akkor, ha ezt egy olyan mintaszerűen felépített s olyan ízléses kiállítású doktori disszertációnak a megszólalás, mint amilyen a Papp Jánosé, kapcsán tehetjük meg.

Mennyiben tarthatjuk történetinek az 'Απολογία Σωκράτους-ét? Ennek a helyes megítélésétől függ a rendkívüli jelentőségű Sokrates-Platon-probléma¹ megoldása. A kérdés vizsgálatánál egyedül és kizárólag a Platon-féle Apológiára kell szorítkoznunk, mert a többi, ezzel a tárggyal foglalkozó írásmű vagy nem hiteles, — ha hiteles is, csak részleteket érint, — vagy elveszett, vagy pedig kései kompiláció. Nem marad tehát csakugyan más, mint az 'Απολογία Σωκράτους. De ez — Papp szerint (12. l.) — „maga sem tart igényt arra, hogy egész teljességében történeti forrásként kezeljük“.²

Az újabb idők három nagy kutatója³ nagyon különböző véleményeket képvisel. Maier szerint csak gyanítani lehet, hogy mit is mondott Sokrates. Wilamowitz „freie Nachdichtung“⁴ot lát az Apológiában, mégis majdnem minden részt történetinek ismer el. A többi részek szintén nem állanak ellentétben Sokrates egész lényével, s önmagukban véve nem lehetetlenek. Horneffer pedig következetesen ragaszkodik a

⁴² Ezt maguk a barbárok meg is okolják. Amalasantha fiát Atalarchot a római trónörökösök módjára szeretné neveltetni, a gótoknak azonban ez nem tetszett, mert γράμματά τε γὰρ παρά πολὺ κεχωρισθαι ἀνδρίας (Prokopios. BG I 2=II 12, 1).

¹ — für unser religiös-ethisches Zeitalter ebenso bedeutsam, wie einst für das mehr ästhetische Zeitalter die homerische Frage — (E. Horneffer, Der junge Platon. 3. l.)

² L. a 7. jegyzetet.

³ H. Maier: Sokrates. Tübingen 1913; U. v. o. Wilamowitz=Moellendorff: Platon I—II. 2. Aufl. Berlin 1920; E. Horneffer: Der junge Platon. Giessen, 1922.

történeti hűséghez. E. Wolff⁴ és I. Morr⁵ vizsgálta legújabbban a kérdést. Ezek vetették fel „szerencsére” a „vígasztalannak látszó helyzetben” a régóta kísértő gondolatot: az Apológiát, mint irodalmi jelenséget, mint műfajt vizsgálták. A formai elemet, azok creditét és szerepét veszi tehát Wolff alaposabb vizsgálat tárgyává, s ezek alapján jut arra a meggyőződésre, hogy az Apológiát nem tekinthetjük Sokrates valóban elhangzott beszéde hű tükrének. Platon ugyanis művészi Apológiája megalkotásánál egy irodalmi mintadarabot tartott szeme előtt. Ezt a mintát pedig Gorgias Palamedes-Apológiájában gondolja felfedezni ő is, vele körülbelül egyidőben Morr, s nyomukban — amint látni fogjuk, — Papp is. Ezzel mindannyian majdnem teljesen tagadják az Apologia történetiségét, s csupán művészi, irodalmi jelenséggént kezelik. Sőt Wolff még azt sem akarja elismerni, hogy valami kevés történeti anyagot is tudnánk kihámozni az Apológiából.

Papp, ha el is ismeri Wolff felfogásának túlzó voltát, mégis az ő segítségével próbálja megfejteni a kérdést. Kétségtelen szerkezeti és stilisbeli rokonságot vél felfedezni az Apologia és Gorgias Palamedescé között. Platon ismerte Gorgiasnak, ennek a „nagyhirű és előtte is figyelemre- és tiszteltetreméltó rhotornak” Τέχνη-jében közkezen forgó mintadarabjait, köztük a Palamedest is s ezt műve megírásakor kétségtelenül utánozta. Nem szabad tehát Platon Apológiáját egyszerű történeti tudósításnak tekintnünk. Erre, a „feltűnő egyezések” mellett van még egy „nagyon komoly oka”: „Platon soha sehol sem mondja azt, hogy ő Sokrates beszédét pusztán reprodukálni akarta volna. Tehát maga sem tart igényt arra, hogy olyan mértékben tartsuk történetinek a munkáját, mint ahogyan Horneffer, vagy nálunk Kerényi teszi.” (23. lap.) Kerényi szerint Platon „símító és alakító csak oly mértékben lehetett, ahogy a görög szónokok maguk is tökéletesebb irodalmi formában adták közre beszédeiket, mint amelyben elhangzottak.”⁶ Ezt, Papp szerint, nem tudjuk igazolni, mert, „ha Platonnak ez lett volna csupán a célja, bizonyosan megemlíttette volna”. (23. l.)⁷ Igazoltnak látja tehát

⁴ Platos Apologie. (Neue philologische Untersuchungen VI. Heft.) Berlin 1929.

⁵ Die Entstehung der platonischen Apologie. Reichenberg, 1929.

⁶ Kerényi Károly: Platon és Aristoteles. Budapest, 1931. 134—5 l.

⁷ Vajjon milyen formában tette volna meg ezt Platon a Sokratesnek tulajdonított beszédben? De vessük össze ezt a kijelentését szerzőnek néhány másikkal. 29. l.: „Azt lehet mondani, hogy Platon ebben a kis részben — az ἀντιρρησις-ről van szó — „nyilvánvalóan történeti tudósítást akar adni. Tehát neki... a történeti tudósítás is célja.” — 33. l.: „...Platon kétségtelenül fontosnak tartotta a történeti tudósítást...” — 25. l.: „Platonnak... nyilvánvalóan az a célja, hogy az élő beszéd benyomását keltsé...” Pedig egyik helyen sem jelenti be, hogy mi a célja, vagy hogy ezt és ezt fontosnak tartja! Az értekezésben előforduló jónéhány ilyen kijelentést nem tudjuk másnak, mint naivságnak minősíteni. Van erre még más példa is. Miért nem tarthatjuk szerinte az Apológiát Sokrates valóban elhangzott beszéde csiszolt formájának? Mert Platon nem vallja be soha azt a célját, hogy a Mesternek „tanítványai” (ha szabad ezt a szót használnunk) elméjébe felejtethetlennül bevésődött szavait akarja maradéktalanul átadni a nyilvánosságnak, az utókornak. Hogyan egyeztethető össze ez a 24. lapon található következő kijelentéssel: „... még akkor is volna alapunk az Apologia teljes történetiségében kételkedni, ha Platon nyíltan ellenünk tanítuskodnék”? Végül itt említünk fel még egy hasonló dolgot. A 24. lapon azt mondja,

a Gorgias Palamedesével való összevetés alapján, hogy az Apologia — ami a kidolgozást, nyelvet illeti, — Platon művészi alkotása. Ezzel a Gorgias-féle mintadarabbal véli igazolhatónak, hogy a rajongó tanítványi szeretettől áthatott fiatal Platon mesterét szinte herosnak tünteti fel, tehát így alaposan elveti a súlykot, — túloz.

Bizonyításában Morr legfontosabb érveire⁸ támaszkodik. „Palamedes wirft Odysseus den Widerspruch vor, dass er ihm „σοφίαν και μαριαν“ zugleich zuschreibt, „ὡπερ οὐχ οἶόν τε τὸν αὐτὸν ἀνθρωπον ἔχειν“ — § 25 —, und meint. „καίτοι πῶς χρῆ ἀνδρὶ τοιοῦτω πιστεύειν;“ Ebenso beschuldigt Platons Sokrates den Meletos — p. 24c —, „διτι σπουδῆ χαριεντίζεται“ — vgl. 27e —, denn seine Anklage läuft darauf hinaus — p. 27a —: ἀδικεῖ Σωκράτης θεοῦς οὐ νομιζῶν, ἀλλὰ θεοῦς νομιζῶν.“ Daher sagt ihm Sokrates ins Gesicht — p. 26e —: ἄπιστός γ' εἶ, ὦ Μέλητε, καὶ ταῦτα μέντοι, ὡς ἔμοι δοκεῖς, σαυτῶ.“ — Jeden noch vorhandenen Zweifel beseitigt wohl folgende fast wörtliche Übereinstimmung:

„Palam.“ § 26: „εἰ μὲν οὖν εἰμι σοφός, οὐχ ἥμαρτον, εἰ δ' ἥμαρτον, οὐ σοφός εἰμι, ὥστε δι' ἀμφοτέρ' ἂν εἴης ψευδής.“

„Apol.“ p. 26 a: „... ἀλλ' ἢ οὐ διαφείρω, ἢ εἰ διαφείρω, ἄκων, ὥστε οὕτε κατ' ἀμφοτέρα ψεύδει.“

Többé, de inkább kevésbé hasonló elrendezésű gondolatok és kifejezések, — de csupán ebből és ilyenekből Platonnak Gorgiasztól való függésére következtetni nemcsak, hogy meggondolatlanság, hanem mernék mondani, hogy lehetetlen. Sokrates védekezése során mindkét esetben szabályszerű dilemma előtt áll. Véleményünk szerint ebben nincsen semmi lehetetlenség, sőt egészen természetes. Ha pedig természet, akkor hogy tudta volna mindezt még másképp mondani? Tehát fölösleges a függőségi viszonyt belemagyarázni a szövegbe.

Ahhoz, hogy az Ap. 30 cd és a Pal. 36. között szükségszerű kapcsolatot tételünk fel, szintén nagyon nagy jóakarattal kell. Mégis megállapítja minden kétséget kizáróan a stílusbeli és tartalmi egyezést. (52. l.) A 14. lapon még azt állítja, hogy ha a két Apologia feltűnő módon egyezik is, ezen az alapon ugyan valamely mozzanat történetiségét a legtöbb esetben nem vitathatjuk el. Mindazonáltal nemcsak, hogy a Morrtól és Wolfftól említett helyeket hozza fel és foglal állást helyességük mellett, hanem még ő maga is segít ilyen „hasonlóságokat“ felfedezni s alkalmazni saját céljai érdekében. Egyetlenegy Wolfftól hozott „hasonló“ helyet vet el (31. l.), s bc is mutatja az egészset, „hogy mindenki saját szemével láthassa, milyen túlzásokra vihet a motívum-hasonlóságot vadászó, és ebből a történetiség ellen érveket kovácsoló kutatás“ — a Xenophanes-párhuzamot.⁹ Ezt már ő is soknak találta.

Lássunk még néhány „hasonló“ helyet. Az 52. lapon: Pal. 30: (... φήσας οὐκ ἂν ψευσαίμην οὐδ' ἂν ἐλεγχθεῖην, οὐ μόνον ἀναμάρτητος ἀλλὰ

hogy „Sokrates beszéde biztosan improvizált volt“ — s a jegyzetben hozzát teszi, hogy „ezt bizonyítja a Memorabilia IV 8, 4 is“. Ugy látszik, hogy nem is olyan nagyon bizonyítja, mert a 27. l. 71-es jegyzetében már így nyilatkozik: „Véleményem szerint nem fogadható el a maga egészében a Mem. IV. 8, 4—6. különben is kétesértékű hiradása.“ — Itt tehát nem fogadja el a Mem. tanúskodását, viszont a 70. lapon a Mem. I 1, 16-ot és I 2, 9-et már „objektív külső bizonyíték“nak nevezi ki.

⁸ Morr i. m. 31. l.

⁹ Diels Fragm. d. Vorsokr.² I. 45 — Apologia 36 d—b—c.

καὶ μέγας εὐεργέτης ὑμῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἀπάντων ἀνθρώπων, οὐ μόνον τῶν νῦν ὄντων ἀλλὰ (καὶ) τῶν μελλόντων (εἶναι). Apologia 31 a: „... τοιοῦτος οὖν ἄλλος οὐ βραδίως ὑμῖν γενήσεται...“ Miért kell ezekből arra következtetni, hogy „a lelkes tanítvány vágja az athéniiek szemébe, hogy ilyen embert nem kaptok többet“? Csak azért, mert felfedeztek egy irodalmi mintát, már kétségtelen, hogy itt Platon művészi kezének nyomatát kell látnunk? Az 53. lapon: Pal. 28: „περὶ ἐμοῦ βούλομαι εἰπεῖν ἐπιφθονοῦν μὲν, ἀληθές δέ.“ Ap. 32 b: ἐρῶ δὲ ὑμῖν φορτικὰ μὲν καὶ δικανικά, ἀληθῆ δέ.“ A két utolsó szó valóban majdnem megegyezik.

Palamedes, miután felsorolja mindazt a jótéteményt, amelyben az emberiség az ő jóvoltából részesült, rátér egyéni kiválóságaira (32): „οὔτε ἐν βουλαῖς ἀχρηστος οὔτε ἐν μάχαις ἀργός.“ — E rész megfelelőjének tartja az Ἀπολογία Σωκράτους két hosszabb részletét: a 31c—32c-t (itt számot ad Sokrates addigi politikai szerepléséről) s a 28e-t (itt pedig azokat a hadjáratokat emlegeti, amelyekben részt vett). — További hasonlóság: Palamedes „körülbelül ugyanolyan érvekkel“ támogatja álláspontját, hogy miért is nem próbál könyörgéssel a bírákra hatni, mint Sokrates teszi. (53—54. l.) Ezekhez már nincsen semmi megjegyezni valónk az előbbieik után.

Néha azonban mégis kénytelen elismerni, hogy „Sokrates életének nagy részét a szofisták körében, a velük való vitatkozásban töltötte; tehát elméletben és gyakorlatban egyaránt nagyon jól ismerte a retorikai theoriák toposait is. Egyáltalán nincs kizárva, hogy, ha nem is készült beszédére, védekezése néhány pontjában önkéntelenül is az elmúlt életéről is számot adott.“ (54. l.) De akkor mi lesz a Gorgias-féle utáncsal? Mivel kétségtelen a Palamedes lemásolása, veszni hagyja a helyes gondolatot.

Még ha meg is engedjük, hogy valamennyire, de nagyon kevésé, hasonlók a helyek, más megfontolás alapján is csak azt látjuk, hogy a Gorgias-féle Palamedestől való függés feltételezése és erősítése teljesen fölösleges. Amint a szerző utal rá, E. Maass kimutatta,¹⁰ Diels pedig átvette¹¹ azt a megállapítást, hogy Gorgias Palamedese keletkezésének ideje mindencetre 411 előttre teendő. Ugyanis Antiphon (meghalt 411-ben) egyik beszédében „kimutatható módon“ felhasználta. Platonnak az irodalomban való jártasságát még elismeri, de — amint látszik, — Sokratesét nem. Szóinté Sokrates Gorgiasnak, ennek a nagyhirű, Platon előtt is figyelemre és tiszteletreméltó, tekintélyes rhetornak az írásait 411-től (hogy csak a legutolsó, még lehetséges év számot említsük) 399-ig még csak a kezébe sem vette. Nem nagyon valószínű. Ha pedig kezébe vette, akkor bizonyára alkalomadtán fel is használta, amit belőle merített. — De még ennyire sem kell mennünk. Az előbbi elgondolás csak akkor lehet helyes, ha Gorgias csakugyan nagystílű rhetor, kiváló elméjű ember volt, olyannyira, hogy még Sokrates is tanulhatott tőle, ha alkalom adódott. Volt-e valaha Gorgias Palamedese oly elismerten kiváló szónoki mintadarab, hogy felhasználását a korabeli rhetoroknál, filozófusoknál egész természetesen vehetjük? Ha volt, akkor miért kell okvetlenül azt mondanunk, hogy Platon utánozta Gorgiaszt, Sokrates pedig, jóllehet egész életében Gorgiasék körében forgolódott, nemes ellenfele irodalmi munkásságát nem ismerte?¹²

¹⁰ Zur Geschichte der griechischen Prosa. Hermes, XXII 1887, 579 kk.

¹¹ I. m. II. k. 255. l. (4. Aufl.)

¹² Két helyen maga a szerző is felveti azt a gondolatot, hogy talán talán Sokrates mondhatott valamit csakugyan mindabból, ami irodalmi

De mondjuk, hogy Gorgias nem volt oly kimagasló egyéniség, mint gondolhatnánk, s nem tarthatjuk méltónak arra, hogy Sokrates, s nem kisebb ember, merítsen belőle. Akkor sem a Wolff-féle eredményre jutunk. Hogy az attikai művészi próza virágzása idején nem csak Gorgiasnak Palamedes-apológiája volt megírva, hanem számtalan más, ténynek fogadhatjuk el. Hogy aztán a Palamedes ránkmaradt, a többi sok pedig nem, a sorsnak és az évezredeknek köszönhetjük. Hétköznapi dolog lehetett az ilyen, akár költött, akár pedig csakugyan el is mondott törvényszéki védőbeszéd. Hogy az említett, a Platon-féle Apologia történetisége ellen, s éppen a Palamedestől való függőség mellett döntő érvnek felhozott, s hozzá hasonló, szinte mellőzhetően retorikai fordulatok az athéni törvényszék előtt hányszor alkalmazták, könnyen elképzelhetjük. Sokrates, noha világéletében mindig az emberekkel beszélt, s a legmegátalkodottabb szofistákkal, Polosokkal, Kalliklesekkel vitakozott, ne vett volna minderről tudomást?

Természetesnek találhatjuk tehát, hogy Sokrates egy-két, Athénben széltében-hosszában ismert, s védekezése közben önként kínálkozó szónoki fordulatot s abban az időben közkeletű kifejezést használt. Így aztán nem tudnánk bizonyítani éppen a Palamedes utánczását még akkor sem, ha feltűnőbb és kézzelfoghatóbb hasonlóságokat találunk a két Apologia között, mint amilyeneket Wolffék találtak. Ilyen és hasonlóképen szembeálló egyezésekre, mint pl. arra támaszkodva, amit Morr könyve 33. lapján felel: „Ap. 38c: „οὐ πολλοῦ γ' ἐνεκα χρόνου... ὄνομα ἔξετε καὶ αἰτίαν...” — Pal. 36: „(ἐὰν δ' ἀδικῶς ἀποκτεινῆτέ με) καὶ τὴν αἰτίαν ἄπισαν ὑμεῖς ἔξετε τῆς ἀδικίας...” — Platontól a történeti hűséget megtagadni lehetetlenség.

Mindezek alapján most már nyugodtan mondhatjuk, hogy az a „túlzó” állásfoglalás, amelyet Horneffer képvisel, a teljes történetiség álláspontja, — változatlanul fennáll Wolff, Morr és Papp János legújabb próbálkozásai ellenében is mindaddig, amíg valami oly pozitív adatra nem bukkanunk, amely teljes határozottsággal eldönti a kérdést vagy erre, vagy arra. Egycélre tehát el kell fogadnunk a hagyománynak és a kritika törvényének is megfelelő pozitív álláspontot: πειστέον καὶ ἀπολογητέον (19a).

Borzák István.

Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Redigit *Ladislau Juhász.* 1930—1933.

Juhász László egy figyelemreméltó Janus Pannonius-tanulmánnyal kötelezte el magát annak a kutatási területnek, melyet azóta a renaissance legnagyobb kéziratgyűjtőinek szenvedélyére emlékeztető odaadásal szolgál. Kiadványainak keltezésében a magyar humanizmus-kutatás terén oly sok érdemmel dicsekvő Szegedet Róma, Bécs és München váltják fel gyors egymásutánban: fáradtságot és áldozatokat nem kímélő anyaggyűjtő munkáját ez a külsőség is jellemezheti. Tudományos célkitűzése elsősorban a magyar humanizmus történetének filológiai alapvetésére irányul. Kritikai kiadásokat készít elő, a kézirati hagyomány, s az itt sokszor kézirat helyébe lépő egykorú vagy közel egykorú kiadás

mintákra emlékeztet, s amit aztán a kutatók a történetiség ellen hoznak fel. A 45. lapon nem tagadja annak lehetőségét, hogy Sokrates elhívásának rajzolásánál szem előtt tarthatta a Hesiodos- és Theognis-féle helyeket (Erga 202 kk.; Theogn. 667 kk.), „bár ezek elég messze eső jelenségek”. — A 48. lapon pedig nem tartja kizártnak, hogy „Sokrates maga említette fel Achilles mindenkitől ismert példáját”.

sok lehető teljes számbavételével. Ezáltal Abel Jenőnek már 1880-ban megfogalmazott elveit segíti teljes diadalra, a klasszikusoknál magától értetődő, újabb emlékeknél kellő figyelemre még ma sem mindig méltatott szövegkritikai szempontok érvényesítésével. Valami sok Abel Jenő óta sem történt e téren, külföldön sem. Ezért üdvözljük kettős örömmel már magát a tény is, hogy magyar filológusnak sikerült egyfelől nemzetközi összefogást hozni létre annak az ügynek szolgálatára, mely közös ügye mindenkinek, aki az európai nemzeti műveltségek kialakulásával foglalkozik s e nemzeti műveltségek európai öntudatának történeti igazságát keresi és átéli, másfelől sikerült a sorozatot a filológiai könyvkiadás egyik legelőkelőbb nemzetközi tényezőjének égisze alá helyezni. Ugyanis a *Bibliotheca* címlapján már 1932 óta B. G. Teubner szerepel mint kiadó, Celtes Konrád ingolstadti beszédét, a humanizmus — Itálián kívül is — nemzeti mozgalommá válásának jellemző dokumentumát, a bécsi J. Rupprich adta ki, s a sajtó alatt álló füzetekről szóló híradás még többek között Bertalot, Gothein és Pindter közreműködését igéri. Attól mi nem tartunk, hogy a *Bibliotheca* nemzetközi jelentőségre emelkedése következtében a magyar vonatkozású anyag háttérbe fog szorulni: meggyőződésünk, hogy e nemzetközi tudós összefogás nyomán a magyar humanizmus is élesebb reliefhez fog jutni. S a vállalat ígéretci közt ott szerepel tudományunk régi tartozása, Janus Pannonius művcinek kritikai kiadása a legilletesebb kézből: Huszti Józseftől.

A *Bibliotheca*-nak idáig 11 füzete fekszik előttünk. Ebből Celtes Konrádnak ingolstadti beszéde, mint már említettük, J. Rupprich kiadása, Callimachus Experiens *Attila*-traktatusát Kardos Tibor adta ki, aki az edítiót megelőzőleg a *Minervában* fejtegette meggyőzően a látszólag történeti tárgyú értekezés korszerű, politikai vonatkozásait, Mátyás király ellen irányuló célzatát. Thomas Seneca *Historia Bononiensis*-ét, a középkorvégi olasz városi csetepaték egyikének epikus feldolgozását, Fögel József, Bartholomeo della Fonte költeményeit, valamint Ugolino Verinónak a spanyolországi mór uralom végleges megfőtését ünneplő panegyricusát Fögel József és Juhász László közösen rendezték sajtó alá. A többi teljesen Juhász munkája: mint munka teljesítmény, magában véve is tiszteletreméltó.

A kiadások ügyes és áttekinthető berendezése csak növeli használatosságukat. Mindegyik élen rövidre fogott, de világos és általában kielégítő bibliográfiai utalásokat is nyújtó tájékoztató áll a szerző életéről, illetőleg a személyével kapcsolatos problémákról. Ezt követi a felhasznált kéziratok és kiadások pontos ismertetése. A kéziratokra vonatkozólag ugyan valamivel részletesebb tájékoztatást szeretnénk. Így például Abel Jenő leírásából véletlenül tudjuk, hogy Galeotto költeményeinek 369. sz. müncheni kéziratát Hartmannus Schedel, tehát német ember másolta már 1468-ban. A többiben vannak-e hasonló jellegű bejegyzések? Persze, a klasszikusok kiadói rendszeren meg szoktak elégedni a kódex őrizési helyének, könyvtári jelzetének és a keltezési időpontnak hozzávetőleges megjelölésével. A humanistáknál azonban a másoló személye, vagy legalább a névből felismerhető nemzetisége a szóbanforgó humanista személyi kapcsolatainak megvilágítására alkalmas, s ami még fontosabb, a humanizmus erővonalainak térben és időben pontosabb kirajzolásához nyújt fogózat.

Helyesírás tekintetében a latin auctorok kiadásában általában véve szokásos orthographiát követi a *Bibliotheca*, s ez valóban az egyöntetűség és simább olvashatóság érdekében hozott minimális áldozat, mert hiszen — a kritikai apparátust és a jól használható indexeket megelőző pont-

ban — a felhasznált kéziratok helyesírási sajátosságairól is tájékozott. Viszont az is csak helyesírlhető, hogy Anonymust betűhív kiadásban adja, s a rövidítések feloldásán kívül csak a másolónak Juhász szerint nyilvánvaló hibáin akar igazítani. Ezt a kivételes eljárást indokolta teszi mindennek előtt e mű felbecsülhetetlen nyelvtudományi jelentősége. A magyar nyelvész a palaeographustól a szövegben megőrzött szövegványnyelvmélek egészen pontos képét akarja kapni, a *palaeographiai tényállást*, mint az ő magyarázó munkájának egyedül biztos kiindulópontját. Attól végtelenül messze vagyunk, hogy a magyar nyelvész javítsa a szöveget, hacsak nem akarjuk nyelvtudományunkat mesterségesen a *petitio principii* rendszerévé fejleszteni, különösképen ott, ahol, mint Anonymus esetében is, csupán egyetlen kézirat áll a rendelkezésünkre. Annál kevésbé érthető, hogy miért állítja Juhász szövegében a palaeographiailag kétségbevonhatatlan *Vrsicia* helyébe (117.) Moór Elemér *Vrsua*-javítását. Juhász saját szövegjavításai sem mondhatók szerencséseknek, legalább is egyetlen esetben sem kényszerítő erejük.

E kiadások érdeme tehát nagyon különböző jellegű. Béla király névtelen jegyzője eredeti szövegében már hosszabb ideje nem volt könyvtárosi forgalomban, s így *faute de mieux* sajnosan érezhető hiányt pótol ideiglenesen ez az aránylag olcsó kiadás is, bár a szöveg kritikai feldolgozásában nem jelent haladást. A humanista kiadványok értéke tudományos szempontból kivétel nélkül jóval nagyobb. Még ott is, ahol, mint például Galeotto levelezésénél, szétszórtan már kiadott anyagot nyújt, nemcsak a kényelmesebb használatot mozdítja elő az összetartozó anyag egy füzetbe gyűjtése által, hanem a kézirati hagyomány új tekintetbe vétele folytán a megbízhatóbb felhasználat is lehetővé teszi. De az anyag legjava, bár ismertette és részben felhasználva legtöbbször volt már, mindeddig kéziratban, vagy nehezen hozzáférhető régi kiadásokban hevert. Ezek közül talán della Fonte leveleiben telt a legtöbb örömmünk, nemcsak, mert a már korábban is idézett magyar vonatkozású levelek és levélrészletek nyerne helyesebb megvilágítást az idáig kéziratban maradt egész levélgyűjtemény összefüggésében, hanem mert alkamunk volt della Fontéban, a középszerű poétában, a renaissance-levélírás egyik igazi művészevel is megismerkedni.

Kár, hogy a renaissance-poétika történetét több érdekes szemponttal gazdagító Philelphus-invectivákat az első és második Galeotto-féle levél közé eső akta: Philelphusnak Albertus Parrhisiushoz intézett s Philelphus leveleinek számos kiadása közül, úgy látszik, csak az 1502-ből való velencei teljes kiadásban hozzáférhető levelek nélkül kapjuk. *Galeotti Martii Narniensis certamen olim cum Phrancio Philopho habitum*: így jelöli meg maga Galeotto a Petrus Riarius kardinálisnak ajánlott kódex tartalmát. Jobb lett volna, ha ez határozta volna meg a kiadvány tartalmát is, 1. mert evvel tartozunk a szerző céljainak, aki az invectiváknak általa gondozott és egyetlenül ránk maradt kéziratába a maga helyén felveszi Filelfo levelét is, nyilván, mert csak evvel együtt éri teljesnek művét; 2. mert e nélkül Galeotto második levele, mely Filelfo levelét cáfolja pontról-pontra, alig is érthető; 3. mert Filelfo levele maga is igen érdekes adalék: a görögül tudás nyomatékos követelése a humanista műveltség *conditio sine qua non*-jaként, majd a nyelvújítás jogainak olyan természetű hangoztatása, mint amelyet később még annyiszor hallunk a nemzeti nyelvek megújítóitól, aligha egészen függetlenül humanista elméletektől, talán Filelfo-tól sem, kinek leveleiből még a XVIII. század derekán a nagyszombati jezsuiták is készítenek válogatott kiadást.

Viszont az a néhány verssor, mely Galeotto költeményeihez *Dubia* címszó alatt járul, ebben a formában legalább, bátran elmaradhatott volna, ugyanis valamennyiről kétségtelen, hogy *nem* Galeottóé. Az első kettő, egy Galeotto-érem körirata, talán Galeottónak humanista divatra választott jelmondata, de nem az ő verseinek töredéke, hanem, mint különben eleve is sejtethető volna, klasszikus-idézet: „*Nascentes morimur finisque ab origine pendet*“ *Manilius Astronomica*-ja IV. könyvének 16. sora; „... *superata tellus — Sidera donat*“, ezek *Boethius* sokat idézett *De consolatione philosophiae* című műve IV. könyvének utolsó szavai. Ami a harmadik „*dubium*“²ot illeti, egy ma már eltűnt, Galeottót ábrázoló falfestménynek volt a felirata. Juhászt talán az epigramma elsőszemélyes formája és az εἰς εαυτὸν-sírfeliratoknak a humanista poétáknál is gyakori műfaja téveszthette meg. Csakhogy az elsőszemélyes forma az ilyenféle feliratoknál részben hagyományos, részben természetes, és a családi és lokálpatrióta kegyelet által, — a felirat prózai részéből kitűnőleg kétségkívül csak Galeotto halála után — készítettett festmény felirata semmiesetre sem eshetik egy megítélés alá a sírfelirattal, melynek aktualitása, ha a megírás ezt évtizedekkel előzi is meg, utóvégre előbb-utóbb mindnyájunkra elkövetkezik.

Waldapfel Imre.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Werner Jaeger: Paideia. Die Formung des griechischen Menschen. I. Berlin—Leipzig, 1934. Walter de Gruyter und Co. 8-r. 513 l. 8 M.

A klasszikus ókortudománynak, amely Németországon kívül is előbb-utóbb mindenütt elfoglalja a görög és latin tanulmányok terén a régibb filológia helyét és ma már az uralkodó tudományos filológiának mondható általában, önmegszervezési iránya a koncentráció. Az egységben való látás igénye¹ nemcsak a különböző részlettudományokban művelt területek összefogását követeli, hanem olyan középpontnak a megtalálását, és mint nézőpontnak az elfoglalását is, ahonnan ez a legtermészetesebben megtehető. Wilamowitz filológiája nem a középpontot, csak az összefüggés tényét helyezte előtérbe, amikor kutatásának tárgyát a görög 'kultúrában' jelölte meg. Jaeger, akinek vezetői hangja és helyzete ma a leginkább hasonlítható a Wilamowitzéhoz, ezt a 'kultúrát' a görög viszonyoknak megfelelően a szó alapjelentésének — *hominis cultura*: 'emberképzés', παιδεία — értelmében is óhajtja tekinteni s ezzel nemcsak az ókortudomány, hanem annak nevelői alkalmazása számára is megadja a nélkülözött közös centrumot.

Szerinte ugyanis — mint ezt előbbi tanulmányai is kifejtették² — a görögöknél van egyedül dolgunk a világ minden ú. n. 'kultúrája' között öncélú 'műveltséggel', az ember παιδεία-jával, emberré neveléssel. Ez a παιδεία — a művészi, tudományos és államalkotó erőknek kizárólag az ember 'ideája' szerinti *normálásra* való beállítása — a görög kultúrának,

¹ V. ö. E. Ph. K. 57., 1933, 112. Az ott megkezdett vallástörténeti könyvtármertetés-sorozatot legközelebb folytatjuk.

² V. ö. Platos Stellung im Aufbau der griechischen Bildung, Kövendi Dénes bírálatával E. Ph. K. 54., 1930, 46. kk.

az emberiség történetében egy sajátos, egyszeri, külön világnak, kezdetől fogva az érteleme, amely minden további kifejlést megmagyaráz. Ennek az érteleme a felismerése az ókortudományi kutatásnak eddig „egy part- és céltalan historizmus éjtszakájában“ (15. l.) szürkén kavargó anyagát valóban mintegy átvilágított kristállyá teszi egy csapásra. És ugyanerre az egy csapásra a nevelői szempontra, amelyet a klasszikus tárgyak pedagógusai nem nélkülözhetnek, egyenesen a tudományos megértésből magából pattan ki, nem idegenből hozott és kényszerítve alkalmazott, hanem otthonos és eredeti, antik formában. A nagy mű, amelyet most Jaeger a παιδεία-eszme történeti kifejtésének, finom szövegmagyarázatokkal való igazolásának szentelt (egyelőre, az I. kötetben Homerosztól kezdve a Kr. e. V. század végéig), az antikvitás nevelői felhasználásának első igazán tudományos — ókortudományi és egyúttal történetfilozófiai — megalapozása.

Már az sem jelentéktelen tény, hogy a görögöset „időtlen bálványul“ nem választó és a historizmus relatív értékeléseinek talaján megmaradó „harmadik“ német humanizmusban — a Jaegertől képviselt irányzatban — az ókortudomány ilyen módon ismét vállalni meri, sőt kötelességének érzi a pusztá ismeretszaporítás helyett a normáló magatartást. Tudatára ébredt annak, hogy újraélesztő tevékenysége *normák* újraélesztésére irányul. Tudományunk frontjának határozott előretörése ez abban az értékelő irányban, amelyben eddig a frankfurti iskola, vezéreként, Walter F. Ottonak nyomán, kissé elszigetelten haladt. Otto és Jaeger irányának különbsége továbbra is az marad, aminek a szemlélet másféle módjából folytania kell: az előbbié a változatlan létezőre, a felismert és mindig felismerhető örök „alakra“ irányul, az utóbbinak modern dinamizmusa a történeti élet folyamában működő erőket kutatja. Ott a létezés alakjainak (Seinsgestalten) antik típusú felismerése: felismerése a róluk alkotott görög „képek“ igazságának — és így a „kép“ hatóerejének reaktíválása közvetlenül —; itt a „kép“et, mint normáló ideált megvalósító „képzés“ történeti hatóerejének bemutatása, és ezen az úton megkísérelt propaganda e „képzés“ reaktíválására... Aminthogy Jaeger könyve valóban — a legnemesebb értelemben — propagandisztikus az antik tanulmányok érdekében. A „kép“, amelyről legfőképpen szó van itt: minden görög normálás alapja, a már előbb említett ember-idea.³ Ha erre vonatkozólag egymás mellé állítjuk Jaeger sorait az ember-ideának görög felfedezéséről, szembeállítását a szubjektív én keleti kultuszával (13. k.), és Otto előadását az európai szellemről és a Kelet bölcsességéről,⁴ örömmel állapítjuk meg a találkozást, amely kétségtelenül még messzebbmenő kimélyülést ígér.

Jaeger maga jelöli meg azt az utat, amelynek a középpont megtalálásán túl, mintegy a mélybe fordulva kell folytatódnia. „Olyan történelmi pillanatokban éppen — írja (7. l.) —, amikor megmerevült kései korban ismét megmozdul az eleven ember a kéreg alatt, amikor a külsővé vált műveltség eltompult gépiessége ellenségévé lesz mindannak, ami az emberben heroikus, akkor fel kell, hogy ébredjen, egy mélyebb történeti szükségszerűség törvénye szerint, a vágy behatolni saját nemzetünk eredetének ősforrásaiba is, de ezzel együtt a történeti létnek

³ Ahol a műveltség normája már nem az ember-idea, hanem például a formalisztikusan felfogott klasszikus görög műveltség maga, mint Bizáncban, ott nem beszélhetünk a παιδείáról Jaeger értelmében: ez a mi számunkra csak a *humanitas*-sal együtt éled újra.

⁴ Der Europäische Geist und die Weisheit des Ostens. V. ö. E. Ph. K., 57., 1933, 115.

azokba a mély rétegeibe is, ahol a görög nép rokon szelleme izzó életből alkotta magának formáit: formákat, amelyek ezt az izzást megtartották a mai napig és áttörésük teremtő pillanatának örökkévalóságot adtak.“ Ehhez az „izzó élethez“ való hozzáférközéshez nem nélkülözhetjük sem a görög művészetnek olyan természetű felhasználását, mint ez az itáliai művészettel történik Altheim római vallástörténetében; sem a görög költészetnek azt az istenvilággal való vonatkozásban látását, amelyet Reinhardt „Sophokles“²e valósít meg; és legfőképen nem nélkülözhetjük a görög vallásos világszemléletnek azt a megértését, amely W. F. Otto kezdeményezése óta a régi közhelyeket fel kellene, hogy váltsa. Mindezeknek az egyesítése Jaeger szempontjaival lehetséges, sőt tudományunk előrhaladásának útja a Jaegertől vetett alapon is.

Jaeger ereje új könyvében az irodalom és állami élet történetének együttes megragadása. Nálunk, Magyarországon Hornyánszky Gyula adott számtalanszor kifejezést annak, amely a filológus nem nyerhet helyes képet a görög műveltségről, amikor egyoldalúan az irodalmi szempontok talajára áll és nem vesz tudomást az állami (társadalmi) lét törvényeiről és követelményeiről. A „görög szellem mély belégyökerezettsége a közösség talajába“ (Jaeger, 16. l.) tehát számunkra nem új tanítás. „Unsere geistige Bewegung zum Staate hin — vallja Jaeger a németországi helyzetről — hat uns wieder die Augen geöffnet für die Tatsache, dass ein staatsfremder Geist dem Hellenen der besseren Zeit ebenso unbekannt war wie ein geistfremder Staat.“ Α παιδεία, a görög „műveltség“, a közösség ügye; az ember ideájához, amely e műveltségnek normát ad, hozzátartozik „politikai lény“-volta; a görög költészet pedig Homerosztól Platon koráig ennek a „politikus“ műveltségnek legtisztább, legteljesebb kifejezése. Hornyánszky álláspontját az tette „politikussága“ mellett „aphilologussá“, a filológia számára kevésbé használhatóvá, hogy a görög költészethez nem tudott eleven vonatkozást találni. Jaeger éppen a költői művek értelmezésén keresztül jut a politikumhoz. Tudatosan hirdeti és munkájával gyakorlatilag is nagystílusú igazolja, hogy klasszika-filológiai tanulmányaink középpontjában a klasszikus költők magyarázása kell, hogy álljon akkor is, ha a legszélesebb ókortudományi alapra helyezkedünk és a politikai-társadalmi szempontot választjuk irányítóul — sőt akkor igazán. Költő-interpretatio és az antik szöveget megértő *humanitas*, nem pusztán merev anyag-tudó *eruditio*: ezek az igazi παιδεία-hoz illő ismertetőjelei a filológusnak. Α κατ' ἑξοχὴν filológiai tevékenység, amelynek minden más filológiai munka csak előkészítése: az antik szellem alkotásainak kongeniális tolmácsolása — ἐμπνεύει-ja — Jaeger könyvében éppen úgy mélyebb megalapozást nyer, mint a nevelői magatartás.

Tudományunk filozófiájának, ha nem is egyetlen lehető filozófiájának nevezhető a „Paideia“. De mint irodalmat és történelmet egységben ábrázoló egész, rácszémeltet arra is, hogy a görög (és római) irodalomtörténet új, nem annyira elméleti, mint az antik élet minden tanúságát elevenen együttlátó megalapozásra szorul és példájával megmutatja ilyesminek a lehetőségét is. Részletekkel foglalkozni itt a tér szűke nem engedi: reméljük, egyes pontokhoz más összefüggésekben lesz alkalmunk állást foglalni. Itt csak azt emeljük ki még, hogy nincs jelentékenyebb görög költő Aristophanesig (őt is beleszámítva), akinek szerző ne szentelt volna olvasásra nagyon is méltó lapokat. Ugyanez mondható Thukydidesnek, mint politikai gondolkodónak beható, szempont-

jaival meggyőző méltatásáról, amely harmónikusán zárja be az előkelő kötetet, napjaink tudományos irodalmának egyik legszebben megírt alkotását.

KERÉNYI KÁROLY.

Karl Jax: Die weibliche Schönheit in der griechischen Dichtung. Universitäts-Verlag Wagner, Innsbruck, 1933. 8°. 216 l.

Szerző a fejezetek során végighalad a görög költészet fejlődésmentén s mindig a kidomborodó jellemvonások összességéből igyekszik megalkotni egy-egy költői korszak női szépség-eszményképét. Kezdi Homeros és Hesiodos epikájával. Minthogy kettejük közt e téren lényegbevágó különbséget nem lát (!), megelégszik Homeros költészetén keresztül láttatni azt a nőalakot, amely úgyszólván az egész görög költészetben fellelhető. Homeros valójában a kréta-mykenaei nőtípust keltette életre, de korának helyzetének megfelelően sajátosan újjáteremtette. A homerosi nő életszerűen természetes, plasztikus ábrázolás, telítve ariszlamsugárzó ἦθος-szal. Magas, nemes termetű, szép alakú, megelégszika megjelenés, (meghatározó fogalmak: μέγεθος, φύς, δέμας, εἶδος), amellelt ingerlően bájos. Külső szépséggel párosult jelleme hősnővé avatja. Az érett, asszonyi szépség megtestesítője, a Charisokkal övezett Aphrodite, a hajadoné Artemis. A legszebb földi asszony, az Aphrodite szépségének kitűnően hódoló Paris szerelme, Helena. E szépség-triász a görög költészet egész területén uralkodó jellegű.

A hőskor életközösségét felváltja az egyéniség kora, megszületik a líra. Ennek esztétikai izlését Theognis egyszerű szavai érzékeltetik: „ami szép, az kedves, ami pedig nem szép, az nem kedves“. A líra nőalakja nagyjából egyezik a homerosi képpel. Csupán a részletek jutnak erőteljesebben szóhoz: ezek kihangsúlyozására a rengeteg epitheton ornans szolgál. Új színeket jelentenek a holdszépség, állat-hasonlatok, mulandóság érzése stb. A női szépség kiteljesedése (εὐμορφος) a költészetben körülbelül arra a korszakra tehető, amelyet a szerző könyve túlszűfolt harmadik fejezetében tárgyal. Saját bevallása szerint is heterogén műfajokat jelentenek dráma (tragédia, komédia), újabb epika, idyll és hymnus-költészet, egymás mellett; mégis egybefűzi őket. Szerintünk a dráma, amely az egész ember világát jeleníti meg előttünk, külön fejezetet érdemelt volna.

Az Anthologia és Anakreontea darabjaiban tűnik fel a sötét színű nőtípus. Itt is megfelelő hely jut a részletkérdések tárgyalásának (szem, haj stb.). Szerző, a feliratanyagot csupán érintve, rátér a bizánci költészetre. A hanyatlás korát látja benne: nem hoz újat, a régít meg elszínteleníti. A női szépség nem talál méltó jellemzésre. Függetlenül szól a regényről is, ahol már a nőiesség kecses bája kerül előtérbe s bizonyos eurhythmia. Egyébként praktikus szempontok érvényesülnek a női szépség megítélésénél.

Karl Jax végeredményben ezekből a képekből próbálja kialakítani az egész görög költészet női szépség-ideálját. Megkülönböztet állandó és esetleges jegyeket. Különválasztja a közös és

egyéni vonásokat. Így jut el a görög költészet általános női szépség-alakjához, amely alapjában véve Homerosra megy vissza (sudár termet, kifejezéstelen ragyogó szem, fehéren rózsás teint, aranyhaj stb.). Tagadhatatlan, hogy a mű szerzője nagy olvasottsággal és áttekintő képességgel rendelkezik. Az állandó archaológiai párhuzamok, a görög költészet határain is túlmenő példanyag mind emelik e tetszetős munka értékét, amely, mint anyaggyűjtés, elsőrendű. Mégsem épült fel olyan filozófiai alapon, amely elárulná, hogy a szerző átérti és átérzi a görög szépség (κάλλος) lelki valóságát, a szépség-idea platonai értelmezését. Számára κάλλος pusztán „banális, színtelen, konvencionálisan stereotíp“ kifejezés, éppúgy, mint a χάρις, ώρα, ἀφλαῖα szavak, minden mélyebb értelem nélkül. Legfeljebb mythológiai apparatus-kellékek. Hiányzik a lélektani megalapozás és az anyag magasabb szempontú értelmezése.

Budapest.

Nagy Ferenc.

Hans Oppermann, Caesar. Der Schriftsteller und sein Werk. Neue Wege zur Antike. II. Reihe: Interpretationen. Heft 2. B. G. Teubner, Leipzig, 1933. 112 l. 5.80 RM.

Ezen érdekes és nem egy új szempontot tartalmazó mű bevezetésében (1—7. l.) a szerző a commentarius (ὁπόμνημα) meghatározásával foglalkozik. Ebben Lukianost veszi alapul, aki szerint (De histor. conscrib., 48. kk.) a commentarius a középső helyet foglalja el a pusztán összehalmozott nyers történeti anyag s a már művészi-csen kidolgozott kész történeti mű között, tehát mintegy átmeneti műfai, mely azonban egyes történetíróknál önállóan is szerepel. A Caesar előtti commentarius-irodalom kezdetleges emlékei (Sulla, Cicero stb.) — amint a szerző kifejti — a „töredékek félhomályában“ vesznek el, Caesar, a στρατιωτικός ἀνὴρ (Plut. Caes., 3.) emeli ezt a révoct a tetőpontjára. E vitatható kiindulás után részletesen megismerjük Caesar ráánkmaradt két művének kompozícióját (7—36. l.). A Bellum Gallicumra vonatkozólag először is azt a föltevést igyekszik megcáfolni a szerző, hogy e mű tulajdonképpen Caesar évi jelentéseit tartalmazza, éppen ezért egy-egy könyv rendszerint egy-egy év eseményeit tárgyalja. (Így vélekedik többek között Klotz, Caesarstudien, Leipzig, 1910, 13. l.). Szerzőnk szerint a mű harcok történetét tartalmazván, a téli pihenőkkel meg-megszakadó harci események maguk adták meg a mű tagozódását: „Die Erzählung empfängt ihre Gliederung aus sich selbst, die Form erwächst aus dem Inhalt“ (8. és 13. l.). Ezt az elvet az egész tanulmányban következetesen hangsúlyozza. Hogy azonban a commentarius irodalmi formája a nyersanyagot mit változtatott, azt a B. Gallicumban nem látjuk tisztán, mert itt Caesart más történetíróból ellenőrizni nem tudjuk. Másképp állunk a B. Civile elején (I., 1—5.), mert az ott tárgyalt eseményeket Cicero levelezéséből is ellenőrizhetjük. A szerző fejtegetései alapján látjuk, hogy Caesarnak legelső célja a világos kompozíció, melynek kedvéért föláldozza az időbeli sorrendet, sőt elhallgat oly körülményeket is, melyek őt kedvező színben tüntetnék föl. Azt akarja, hogy a háború okait egészen tisztán és félreérthetetlenül lássuk, ezért az eseményeket nem egyszer leegyszerűsíti, mint Corfinium ostromának vagy N. Magius kettős követségének tárgyalásánál. Célja tehát — a szerző szerint — nem annyira az objektív pontosság, mint inkább a belső igazság szemléltetése. Hogy ezt a belső igazságot láthassuk, lelki

szemeinkkel szinte érzékelnünk kell az események színterét is (36—55. l.), mely a valóság közvetlenségével jelenik meg Caesar műveiben, különösen a B. Gallicumban. Az egyes helyek földrajzi és néprajzi jellemzésének plaszticitását szerzőnk nem győzi eleget hangsúlyozni: „Die Wirkung der Bildhaftigkeit ist unbestreitbar und gehört zu den stärksten Mittel caesarischen Stiles“ (43. l.). Az „omnis Gallia“, e teljesen ismeretlen terület szemléltetésére szolgálnak a mű első fejezetein kívül az egymással szoros összefüggésben levő nagyobb földrajzi leírások és kisebb megjegyzések éppúgy, mint a belga-germán s a britanniai harcok tárgyalásai, melyek a tartomány földrajzi, politikai és kulturális határait is megvilágítják és együttesen alkotják a monumentális történeti cselekvény méltó hátterét. A B. Civileben elmosódott ez a háttér kissé, nem annyira a hadszíntér ismert volta, mint inkább annak szinte beláthatatlan nagysága s az események meglepően gyors lefolyása miatt. Az események szemléltetésére nagy körültekintéssel válogatja meg Caesar az igeidőket (55—72. l.), az expozíció és a keresztülvitel, a szituáció és az akció kifejezésére erős következetességgel használja az imperfektumot s a perfektumot, a cselekvény gyors menetének jellemzésére pedig különösen a praesens historicumot (például az Ariminiumtól Brundisiumig való nagy és gyors tempójú menetelés leírásánál). Az egyes események megértetése s egyes személyek jellemzése céljából alkalmazza műveiben a beszédket is (72—85. l.), melyeket a szerző motíváló és karakterizáló beszédekre oszt föl. A beszédeket csaknem mindig oratio obliquában szerkeszti, az itt-ott alkalmazott or. recta a drámai feszültség érzékeltetésére szolgál. Altalában a beszéd Caesar ábrázoló művészetének egyik legjellegzetesebb eszköze (72. l.), hisz Caesar mint szónok is kitűnő hírnévnek örvendett az ókorban. E körülményt szerzőnk nem hangsúlyozza, pedig említi többek közt Cicero (Brut., 252. etc.), Quintilianus (10., 1., 114.), Tacitus (Ann., 13., 3. etc.), Suetonius (div. Jul., 55.) és mások. Azt sem emeli ki világosan, bár fejtegetéseiből következtethető, hogy Caesart az emberi lélek nagy ismerőjévé a lelkek és hadseregek vezetőjévé s az írás elsőrangú mesterevé egyaránt a valóság iránt való nagy érzéke tette. Ezért lesz kompozíciója oly átlátszó, ezért tudja oly élethíven megjeleníteni előttünk a történeti események színterét, a harcokat, a népek szokásait, ezért tudja az igeidőkkel a cselekvény majd lüktetően lázas, majd lassú haladását érzékeltetni, ezért tudja a szereplőket beszédeikkel jellemezni. Az emberábrázolás (85—103. l.) különösen erős oldala. Mindenekelőtt a saját élesen körvonalazott, felejthetetlen alakja jelenik meg előttünk, aki a legnagyobb veszélyben személyes beavatkozásával dönti el a csatát a nerviusokkal való küzdelemben (B. Gall., II., 18—28.) vagy a dyrrachiumi kétségbeesett harcban (B. Civ., III., 62—69.). De nemcsak így, közkatona módjára harcol, hanem látjuk őt az imperátor vörös köpenyében is, mikor Alesianál (B. Gall., VIII., 88., 1.) megadja a jelet a döntő összecsapásra s legtöbbször így jelenik meg előttünk: nem mint személyesen cselekvő, hanem mint irányító és hatóerő. Élesen domborodik ki vezetői tehetsége, szinte kezében tartja az emberek lelkét s tetszése szerint bánik velük (B. Gall., I., 40. etc.). Aki föltámad ellene, az Róma, a szenátus s a nép ellen támad föl (B. Gall., V., 27., 4., VII., 1., 3. etc.), minden ténykedésében uralkodik a tősgyökeres római elv: parcere subiectis, debellare superbos (B. Gall., I., 28., II., 28. etc.). A polgárháborúban nincs ugyan jóviszony közte s a szenátus között, de úgy érzi, hogy neki a populus Romanus s az imperium Romanum ellen elkövetett sérelmeket kell megtorolnia, ezért oly nyugodt a lelkiismerete és biztos a keze a legnagyobb civis Romanusnak. Magáról azért

szól rendszerint harmadik személyben, mert élesen el akarja választani a ὑπόμνημα szerzőjét a mű főszereplőjétől, lemond a memoárok közvetlen hatásáról, csak az eseményeket akarja láttatni úgy, ahogy lefolytak. Talán e körülmény viszi rá szerzőnket annak hangsúlyozására, hogy Caesart sohasem vezette apologetikus cél. Bármily ügyesen támasztja is alá e véleményét, szemben találja magát Mommsen ítéletével, sőt nem egy ókori íróval is (Cic. Brut., 218., Catullus, 29., 93., Suet. div. Jul., 24., 53., 54., 73. etc.), akik szerint sokan nemcsak galliai hadjáratát tartották károsnak és fölöslegesnek (a polgárháború nagy felelősségéről nem is szólva), hanem személyében, erkölcsiiben, egyéni becsületében is gyakran támadták. Caesar védekezése tehát nyilvánvaló, de ezzel semmitsem veszít előtünk értékéből, sokkal inkább veszítene, ha úgy lenne, mint szerzőnk fejtegetéséből kiérződik, hogy mindenek fölött állónak képzelvén magát, a védekezést fölöslegesnek vagy méltatlannak tartotta.

A világos stílusú, vonzóan megírt mű általában véve nyeresége a Caesar-irodalomnak:

(Nagykálló.)

Hári Ferenc.

Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in München und Wien. Reihe A: Regesten. Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, bearbeitet von Franz Dölger. 3. Teil: Regesten von 1204—1282. München und Berlin. Verlag von R. Oldenbourg 1922. 4°. XX+77 l.

E munkával, amely a bizánci császári oklevelek regesztáit tartalmazza, az első és második rész megjelenése alkalmából folyóiratunk már ismételten foglalkozott (XLVIII: 69. és L: 239—240.). Vári Rezső méltatta a műnek a bizánci történeti kutatás szempontjából való nagy jelentőségét és ismertette a szerző mintaszerű módszerét és technikai eljárását. Ugyanő némi pótlásokat és javításokat is közölt az 1204-ig terjedő, magyar történeti szempontból tekintetbe jövő anyaghoz, amelyeket kiegészítenek még a Századokban (LXVII: 107—108.) újabban közölt észrevételeim.

Hogy a folytatólagos 3. rész csak hét év után láthatott napvilágot, azt részben a munka természetéből fakadó s előre nem látott akadályok okozták. A szerzőnek ugyanis korábbi tapasztalatai alapján meg kellett tekintenie azokat az eredeti okleveleket, melyek létezéséről tudomással bírt, amint ezt egy, a bizánci diplomatika szempontjából alapvető dolgozatában maga is kifejtette (l. EPhK. LIII: 127—130.). A lembosi és patmosi monostorok anyagára vonatkozó vizsgálódásairól két külön dolgozatban számolt be (BZ. 27: 291—320., 28: 332—372.), amelyekből legjobban kitűnik, hogy a szerzőnek milyen beható chronológiai és más természetű előtanulmányokat kellett végeznie, míg a XIII. század e 78 évének okleveles anyagát regesztákba foglalhatta. Mindezt pedig az tette szükségessé, hogy a XIII. századból már 128 teljes görög császári oklevélszöveg s ezek közül 28 az eredeti példányból ismeretes (13 a patmosi, 5 az athosi monostorokban, 5 a Vatikánban, 1 Velencében és 4 lappang). A ránk maradt eredetiek és az oklevélszerű másolatok száma tehát a források tudósításaihoz ismertekkel szemben e korban már jelentékenyen növekszik.

Az új kötet, amelyben a feldolgozás módszere és technikája a ki- próbált régi maradt, de amely a rövidítések terén néhány hasznos praktikus újítást ad, magyar történeti szempontból az előző két kötet- hez képest soványabb anyagot tartalmaz, amin nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy a XIII. században a második bolgár cárság közébeekelődése és a konstantinápolyi latin uralom következtében köz- vetlen magyar-bizánci diplomáciai kapcsolatok csak gyéren fordultak elő. Ilyenekre utalnak a kötet 1771., 1833. és 1982. számok alatt szereplő regesztái.

Természetesen kisebb tévedésektől és sajtóhibáktól, melyek min- den ilyen természetű munkának szinte szükségszerű velejárói, ez a kötet sem maradhatott ment. Így az 1773 a-ban említett bolgár cár neve Καλιμάνος s nem „Koliman“. Fontosabb a következő. Az 1902. szám alatt szó van Michael Palailogos császárnak 1261/2-ben Baibars szultán- hoz küldött követéséről, amelyet egy arab forráson kívül Georgios Pachymeres történeti művéből is ismerünk. Dölger az ott szereplő Σκούθη nevet az oroszokra [„...skythischer (wohl russischer) Knaben...“] vonatkoztatja. Az ide vonatkozó bizánci források (Georgios Pachymeres Mich. III. 3: 176_a—177_a ~ Nikephoros Gregoras IV, 7.I.101—102) össze- vetéséből azonban kitűnik, hogy a Maiotis és Tanais vidékén lakó sky- thák, akiket onnan Egyiptomba szállítottak, kúnok, illetve a kipszaki birodalomhoz tartozó más török elemek voltak. Világosan bizonyítja ezt Pachymeres egy helye (III, 3:175_a skk.), ahol az aithiopok szultánjáról azt olvassuk, hogy ...ék Κομάνων γάρ ὄν ἐκεῖνος, εἰς τῶν εἰς δουλείαν ἀποδεδομένων... A kérdéses helyek mind az Egyiptomban oly nagy szerepet játszó kún eredetű „mamelukok“-ra (a szó jelentése pontosan megfelel Pachymeres idézett szavainak!) vonatkoznak. Dölger szavai tehát így javítandók: „...wohl kumanischer...“ s a Pachymeresre vonatkozó utalás lapszámai is helyesbítendők.

Reméljük, hogy a császári regeszták utolsó, 1453-ig terjedő kötetére nem sokáig kell várunk s vele teljessé fog válni a nagy mű, amelyben Dölger egy minden időkre szóló, maradandó, pozí- tív alkotással ajándékozta meg a bizantinológiát.

Moravcsik Gyula.

Ernst Kieckers: Einführung in die indogermanische Sprach- wissenschaft. Erster Band. Lautlehre. Max Hueber, München, 1933. XVIII, 193. l. 8°.

Kieckers Ernő, a dorpáti egyetemen az indogermán nyelvtudomány tanára, aki több értékes kézikönyvvel (Historische griechische Gram- matik, Historische lateinische Grammatik, Handbuch der vergleichenden gotischen Grammatik, die Sprachstämme der Erde) gazdagította a nyelvtudományi irodalmat, a fenti cím alatt a Huebers kurze Gramma- tiken-sorozatban indogermán nyelvtudományi kézikönyvének első köte- tét adja közre. A kötet egy egészen rövid, 18 lapnyi, a nyelvek alaki osztályozásával, az indogermán nyelvcsalád tagjaival, más nyelvcsalá- dokhoz való viszonyával és az alapnyelv helyreállításának a kérdésével foglalkozó bevezetésből, továbbá az indogermán alapnyelv hangállomá- nyáról és szökezeteteiről való általános tájékoztatás után hat nagyobb fejezetet magában foglaló hangtanból áll: 1. Die Sonanten (27—50. l.). 2. Konsonanten (51—72. l.). 3. Wandlungen im Vokalismus (72—103. l.). 4. Wandlungen im Konsonantismus (103—149. l.). 5. Vokalische und Konsonantische Veränderungen im Auslaut (150—175. l.). 6. Zum Akzent (175—193. l.).

E fejezetek közül indogermán nyelvtudományi alapismereteket voltaképpen csak az első kettő és igen kis mértékben az utolsó ad, a közbeeső három különnyelvi hangváltozásokkal foglalkozik. A különnyelvi hangváltozások tárgyalása feltétlenül hasznos és kívánatos kezdők számára készült kézikönyvben, de sokalljuk, hogy ennek az aránylag kis terjedelemtre szabott munkának sokkal több mint a felét teszi ki olyan különnyelvi hangváltozás, amely nem az indogermán alapnyelv megvilágítását célozza. Ez azonban nem ront a könyv használhatóságán, különösen mivel az anyag megbízható és tervszerűen van összeválogatva. Helyet talál e különnyelvi hangjelenségek között minden lényeges hangváltozás, a magán- és mássalhangzók megnyúlása és megrövidülése, pótlónyújtás, összevonás, assimilatio, dissimilatio, haplológia, metathesis, epenthesis, palatalisatio, labialisatio, szövégi magán- és mássalhangzók sorsa, s ezeknek a legkülönbözőbb nyelvekből való összeállítás rendkívül tanulságos, egyes rendszerezésénél fogva egy kitűnő előadóképességű tanár tollából az elemi ismereteken túlevő szakemberre is nagyon élvezetes, azonban túlságos sok helyet foglal el könyvecskénkben az indogermán alapnyelvi jelenségekhez képest, illetőleg azok rovására, már pedig e bevezető munkának elsősorban az indogermán alapnyelvi hangállapotról való mai ismereteinknek a közlése lehet a feladata.

A tulajdonképeni indogermán hangtan az indogermán alapnyelvi sonansokkal és consonansokkal mint egyes hangokkal, valamint a hangszílyal foglalkozik. A szerző itt Brugmann Grundrissére, illetőleg a Kurze vergleichende Grammatikra támaszkodik, ennek az álláspontját követi néhány kivétellel olyan jelenségeknél is, amelyekre nézve igen sok újabb indogermanistának kételyei vannak. Így a šva indogermanicum primumnál nem mutat rá azokra a nehézségekre, amelyeket a görög megfelelőek okoznak. A šva indogermanicum secundumot csak az ablautról szóló szakaszban, s oly röviden tárgyalja, hogy az sem tűnik ki, a régi három megfelelőnek a híve-e, vagy Günterthez (egységes šva secundum), illetőleg Hirthez (kétféle színű šva secundum) szegődött-e. Az ő-rc még mindig azt tanítja, hogy mindenütt egybeesett az ai-val, a rövid diphthongusokból gyöngült diphthongusokra pedig ki sem tér. Szakított Brugmannal annyiban, hogy a sonans nasalisok és liquidák között már nem találunk sonans és consonans nasalis- és liquidákapsolatokat (ezeket bizonyára Meillet hatására már a külön nyelvtanaiban is elejtette), a hosszú sonans nasalisoknál és liquidáknál elismeri a felmerülhető kételyeket, de ezeknél mégis a régi elmélethez csatlakozik, mert „es empfiehl sich aber doch wohl wegen der Ablautsystems den Ansatz der Saussures beizubehalten“. Nehéz belátni ennek az igazságát, mert éppen az ablautrendszer, illetőleg az ablautsorok támaszthatnak kételyeket a de Saussure—Brugmann-féle alaphangok helyességében. Az ablaut, amely nála egészen rövidre fogott (44—50. lap) és nem is kapja meg a megfelelő helyet, s nem is elég áttekinthető. Az egytagú basisok túlsúlyban vannak, a kéttagúakat csak néhány sorban s pedig apró betűkkel tárgyalja, mintha nem is volna nagyobb szerepük az indogermánban. Az ablaut okairól röviden csak azt mondja, hogy „unzweifelhaft war der Ablaut in der Grundsprache durch den Akzent bedingt“, de hogy mennyiben mutatható ki a hangsúly hatása a kvantitativ és qualitativ ablautnál, kell-e egyéb feltételekre is gondolni, tiszteázottak-e ezek, arról semmit sem kapunk.

A mássalhangzók tana a Grundriss-tól csak abban különbözik, hogy nem tárgyalja külön a spirans jst, a bshangok valószínűségét pedig kétségbe vonja. Jóllehet itt volna még néhány olyan probléma, amelyre

a kezdő figyelmét is fel kellene hívni. Ilyen a media és tenuis aspiraták, valamint a három gutturalis sor kérdése. A labiovelarisok görög megfelelőinél nem tartom egészen mellőzhetőnek Meilletnek az aiolra vonatkozó felfogását. A centum- és satəm-nyelvek között már ott találjuk a tokhárt és néhány kevésbé jelentős indogermán nyelvet is, azonban megfelelnek a hethitáról, pedig ennek a helyét minden kétséget kizáróan kijelölik nemcsak a feltételezett indogermán palatalis, hanem a labiovelaris hangok folytatásai is. Az indogermán szókezdő mássalhangzós csoportoknak a hangtan elején külön szakaszt szentel, ott felsorolja valamennyi lehetséges szókezdetet, de nem minden túlzástól menten. Például a latin *sternuo* és görög πτάπυου alapján lehetségesnek tart indogermán **ps̥tr* szókezdetet is, pedig itt bizonyára helyesebb *pster felvétele a görögre nézve indogermán *ps̥r*-rel.

Az indogermán alapnyelvi állapot megrajzolásánál csak a legelemibb ismereteket közli a hangsúlyról. Alig másfél lapon a hangsúly mivoltáról, fajairól, a szótaghangsúly minőségéről és az indogermán szóhangsúly szabad voltáról szól, azután egészen röviden az ind, iráni, örmény, majd részletesebben a görög, latin, ó-ír, germán, ósszláv és litván hangsúlyozást tárgyalja, kétségkívül olyan módszerességgel és olyan jól megválasztott anyaggal, hogy a legvilágosabb képet kapjuk az alapnyelvi szótag- és szóhangsúly lényegéről, valamint a külön nyelvek tőle eltérő hangsúlyozásáról. Kár, hogy a mondathangsúlyt mind az alapnyelvi, mind a különnyelvi hangsúlyozásnál teljesen mellőzi.

Megjegyzéseink nem akarnak levonni s nem is vonhatnak le semmit Kieckers nagy és biztos tudással megírt munkájának az érdeméből. Bizonyos, hogy a szerző itt is, mint előbbi munkáiban, az újabb nyelv-tudományi irodalom teljes ismerete mellett elvszerűen mellőzte az újabb évtizedek kiforratlan problémáit, azonban kétséges, hogy helyes lehet-e ez az eljárás. Részünkről úgy érezzük, hogy e bevezetőnek szánt munka áttanulmányozása után minden alapossága és világossága mellett sem lehet az olvasónak tiszta képe az indogermán hangtan mai állásáról.

Budapest.

Szidarovszky János.

Die Religion Zarathustras nach dem Awesta dargestellt von Hermann Lommel 1930. Tübingen, Verlag von I. B. C. Mohr.

Nagy egyéniség genialis vallásalkotó erejéről rajzol határozatos képet a kiváló iranista e munkájában, amely a szemünk előtt megújuló vallástörténetnek egyik figyelemre méltó alkotása. Nem fejlődéstörténeti alapon akarja megértetni velünk Zarathustrát, hanem a szellem csodáját, az egyszerre, szinte váratlanul felbukkanó teremtető geniust hozza elénk. Ez az új felfogás tagadja a múlt század pozitivistá vallástörténetének azt a soha nyíltan be nem vallott, de titkon dédelgetett tézisést, hogy akár a kereszténység, akár a világ bármely más vallása pusztán fejlődéstörténeti alapon mintegy kívülről is megérthető. Belső archimedesi pontokat kell találnunk bármely valláson belül, hogy ezekből kiindulva, megértsük az illető vallást. Más népek, — gondolunk itt elsősorban a klasszikus anticitásra — vallásainak megközelítését is elősegítette már e felfogás, de igazán gyümölcsöző tér ennek érvényesítésére éppen az iráni vallás, ahol a fejlődéstörténeti felfogás Zarathustrával szemben csődöt mondott. A mazda vallás sok eleme magyarázható ugyan abból a

feltételezett iráni ősvallásból, amelynek közel rokon testvérét a védikus irodalomból ismerjük, mégis ennek teljessége a szellemi egyesítő kapocs: Zarathustra nélkül, érthetetlen. Az az isteneszme, amit Ahura mazda képvisel és így a vele szorosan egybetartozó vallás is, Zarathustra egyéni alkotása. Nem arról van itt szó, hogy e nagystílű reformátor a néphit egyes elemeinek mélyebb, ethikusabb, tisztább tartalmat adott volna, hanem új isteneszmét alkotott.

Nem közismert istenalakot hozott új megvilágításba, de nem is teremtett a semmiből, hanem a lelkek mélyén lappangó isteneszmét hozta napvilágra, kíméletlenül üldözve az erejüket vesztett régi isteneket. De ösztönösen érezte azt is, hogy a mult lelkiéletének nagy valóságaival egyszersmindenkorra leszámolni, tabula rasa-t csinálni, nem lehet; a régi isteneket egy csapásra megsemmisíteni nem tudta, azt tette tehát, amit később a kereszttyénség az antik görög-római vallás isteneivel, a gonosz szellemek, a „drug“ hívei közé sorolta őket.

Vallása a sokszor hangsúlyozott dualisztikus szemlélet ellenére is monotheisztikus a szó legszorosabb értelmében, mert istene csak egy van: Ahura Mazda „der Weise Herr“. A legrégibb szövegek tanúsága alapján, — amely szövegekről leginkább feltehetjük, hogy Zarathustra tanait vegyítetlenül tartalmazták — a később nagyjelentőségű Ahriman (der böse Geist) még nem Ahura mazda, hanem csak az egyik yazata¹ átellenes párja. E monotheisztikus vallás tiszta istenfogalmát sem a másik fél (Ahriman és Drug) elismerése, sem a nagyszámú yazaták tisztelete nem homályosítja el, még később sem, amikor Zarathustra tanai már átalakulásokon mentek át és a mester által száműzött régi istenek is kezdtek újra polgárjogot nyerni.

Meg kell még említenünk, hogy Lommel, mint előtte már mások is tették, a perzsa neveket lefordítja, sőt rendszeren nem is a nevet, hanem annak fordítását használja, pl. Der Weise Herr (Ahura mazda), Wahrheit (Aša), Lüge (Drug), Fügsamkeit (Aramati). E fordítás önmagában véve helyes és hasznos, mert interpretál, de a rendszeres használat fölösleges, éppúgy, ahogy a kereszténységgel átvett neveket sem fordították le az egyes népek (v. ö. Krisztus, angyal stb.).

Szabó Árpád

APRÓ KÖZLEMÉNYEK.

Aquila legionis.

A katonai csapatjelvények (*signa*) a rómaiaknál — mint később a középső és újkorban is — nagy tiszteletben részesültek. Valósággal szentnek tartották azokat, helyük a practóriumban, a tábori szentélyben volt, a légionárius előttük tette le a szolgálati esküt. Az egyes (kisebb) csapatok különféle állatok képeit hordozták rudakon jelvény-

¹ Yazata = arkangyal, akinek vallásos tisztelet jár. Lommel verchrungswürdig-gel fordítja.

ként, míg a légió jelvénye — mint Pliniusból tudjuk¹ — Marius óta a sas (*aquila*) volt, mégpedig minden légiónál egy példányban.²

Az ezüsthől, sőt aranyból megformált, vagy azzal bevont (földbe szúrható, hegyesvégű rúdon hordott), kiterjesztett szárnyú sas karmai-ban rendszeren aranyból készült (aranyozott) villámcsomót tartott.³

A sasnak s a görög-római vallás főistenének, Zeus-Juppiternek számtalan formában megnyilvánult kapcsolata s a villámcsomó jelenléte a „madarak királyá”-nak — ahogy az számos ókori írónál szerepel —, ősi keleti kultuszát nem is említve, bizonyos magasabbrendűséget, isteni jelleget adott. A görög mithológiában mint isteni, égi madár szerepel. Egyéb megjelenésein felül itt elég, ha csak a jóslásoknál játszott nagy szerepére emlékeztetünk. A császárkorban azután egyenesen a császári hatalom jelképe, mintegy a császár hivatalos címere lesz. Innen van, hogy egyben a legnagyobb császári katonai egységnek, a légiónak is a jelvénye. A légió-jelvényben a katonaság legnagyobb védőistenségének, Juppiter optimus maximusnak a szimbóluma a sas, *Domaszewski* ezzel kapcsolatban⁴ éppen a mi kömlődi Juppiter-Dolichenus-lemezünket említi annak dokumentálására, hogy a segédcapatoknál éppen ezért később a sas helyébe magának Juppiternek a képe kerül.

Mindezek pedig egy váratlan felfedezés kapcsán érdekelnek most bennünket. Még 1885-ben a nemrég elhunyt Thusla Tivadarné föld-birtokos ajándékából *Brigetio* (Szöny, Komárom megye) légió-táborának területéről nagyobb tömegű régiség került a Magyar Nemzeti Múzeumba, amelyek bronztárgyait — a római gyűjtemény új átrendezése alkalmából — most rendezik, feldolgozzák. Ezek közül egy jelentéktelennek látszó négyszögű (11,2 × 9,3 cm nagyságú és 1 mm vastagságú) *bronzlap* megtisztítása nagy meglepetéssel járt. Az emlék egyik oldala kulcspajzs gyanánt szolgált: széle recézett, közepén fordított L-alakú kulcslyuk, sarkain s egyik hosszanti szélén pedig szeghelyek láthatók. A tárgynak ez a rendeltetése már másodlagos volt. Hátlapjának megtisztítása után kitűnt, hogy eredetileg más célt szolgált. A síma hátlapon ugyanis szerény — vonallal jelzett — keretben egy négysoros bevésett felirat látható:

A Q V I L E E T G E N I
O · L · E G I · A D I · P F A N
T O N i n s L V C I V S
P P · L E G S S P O S V I T

¹ *Historia naturalis* X. 5.: „Romanis eam (aquilam) legionibus C. Marius in secundo consulatu suo proprie dedicavit. Erat et antea prima cum quattuor aliis: lupi, minotauri, equi aprique singulos ordines anteibant. Paucis ante annis sola in aciem portari coepta erat, reliqua in castris relinquebantur. Marius in totum ea abdicavit.”

² *Domaszewski*, Pauly.—Wissowa, *Real-Encyclopädie d. class. Altertums*wissenschaft — továbbiakban csak P. W.-vel jelezzük —, *Aquila* 317.

³ A. J. *Reinach*, *Daremberg-Saglio*, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines* 1908. *Signa militaria*, 1310. kk.

Kubitschek, P. W., *Signa*, 2335. kk.

A fennmaradt ábrázolásokat illetőleg: *Domaszewski*, *Die Fahnen im röm. Heere*, 1885, 29. kk.

V. ö. még: *Otto Keller*, *Die antike Tierwelt*, II., 1913. 3. kk.

⁴ *Die Religion des röm. Heeres*, 1895 — czentül: *Religion* —, 12.

Az első szó végén kimaradt az A (Aquilae), a második sorban az L és E közé is pontot véstek, e sor három utolsó betűjéből egyébként csak nyomok láthatók. A harmadik sorban az -in kiegészítés önkényes, oda esett tudniillik később a kulcslyuk. A következő betűnek csak az alja van meg s ezt S-nek véljük kiegészíteni, bár lehet más is, pl. D. Az utolsó sor végén a T alig látható. Mind e hiányok azonban a felirat lényegét nem érintik. A betűk egyenlőtlenül vésettek s helyenkint az oxidáció folytán tűntek el.

A felirat fogadalmi szöveget tartalmaz:

Aquil(a)e et Genio leg(ionis) I adi(utricis) p(iae) f(idelis)
An|ton|in|ianae|] S. Lucius|p(rimi)p(ilus) leg(ionis) s(upra) s(criptae)
posuit.

Az így nyert újabb felirat tehát a legio I. adiutrix *numen*-ként tisztelt *Aquila*-jának, a tábor sasjelvényének és *Genius*-ának szóló votum, a pannoniai *Aquila*-kujtusznak egyetlen eddig ismert feliratos emléke. Az egyik pannoniai légión székelyén, Brigetio táborában is hódoltak tehát a légión szimbolumának, amelynek sorsa mindenütt egybekapcsolódott a légión sorsával, elpusztulása, az ellenség kezébe jutása egyenlő volt a légión megsemmisítésével. A *natalis aquilae* ünnepe egyszersmind a légión születésnapja is volt.⁵ A fogadalmi táblácska minden bizonytalansággal a sasjelvényt is őrző tábori szentély falán, vagy a *signum*okat tartó szekéren oldalán függött s annak onnan való eltávolítása magának a szentélynek — quad-marcomann háborúkkal kapcsolatos — átmeneti elpusztulásával függhet össze.

Egy hozzánk közel eső daciai — Jupiternek szentelt — feliraton kimondottan *numen a[q]uilae* szerepel.⁶ Domaszewski szerint⁷ a *signa* különben nem *dei*, hanem *numina*. Ezzel szemben az ismert bukaresti feliraton⁸ a *dei militares* között szerepel *Aquila sancta* és csak azután említetnek külön a *signa*. Az *Aquila* és a *signum*-ok különállását egyébként több hely bizonyítja,⁹ amely körülmény az *Aquila*-nak a többi hadi jelvény feletti különleges, isteni jellegét tanúsítja.¹⁰ Ugyanígy tesznek különbséget *aquilifer* és *signifer* között is.

*

A brigetioi votum másodsorban a légión *Genius*-ának szól. Ez már nem új dolog, számtalan esetben találkozunk ugyanígy vele. A *Genius* szerepel feliratokon magában is, egyéb istenségekkel felsorolva, minden-

⁵ Domaszewski, Religion 12.

⁶ CIL III 7756. Maros-Portus, Kolozsvári Múzeum.

⁷ Religion 10.

⁸ CIL III 6224. és 7591. „Dis militaribus, Genio, Virtuti, Aquilae sanc(tae) signisque leg(ionis) I Ital(icae) Severianae M. Aurelius Justus domo Ho[r]rei Margensis m(unicipio?) Moesiae superioris ex (trecentario) p(rimus) p(ilus) d(onum) d(edit).“ Steuding (Roscher, Lexicon d. griech. u. röm. Mythologie I. 469.) *dea militaris* lát itt az *aquila sancta*-ban.

Domaszewski (Religion 19. kk.) a felirattal kapcsolatos dedikáció napjában (224 szept. 20) a *natalis aquilae*-t, a légión születésnapját látja.

⁹ *Signa militaria et aquilas* (Livius 26. 48. 12.), *aquilae . . . et signa* (Plinius, nat. historia 13. 23.), *aquilas et signa* (Suetonius, Caligula 14.), *neque aquilae . . . neque signa* (Suetonius, Claudius 13.), *inter signa interque aquilas* (Tacitus, annales 1. 37.), *signa et aquilam* (Tacitus, ann. 1. 39.), *aquilis signisque* (Tacitus, ann. 15. 29.) etc. V. ö. Domaszewski, Religion, 12., 51. jegyzet.

¹⁰ V. ö. Kubitschek, P. W. Signa 2344.

től elvonatkoztatva. Minden légiónak, de más (kisebb) csapattesteknek, csapatrészeknek is volt Geniusa (G. cohortis, alac, centuriae,¹¹ decuriae, turmae, numeri, exercitus). A császár védő istene a G. Aug(usti) vagy Imp(eratoris). Találkozunk azután Genius canabensiummal, candidatoꝝ rummal, (Brigetióból) mensorummal. Van G. oppidi, civitatis, coloniae, municipii, pagi; G. imperii, senatus, populi Romani, plebis; sőt provinciák Geniusai is előfordulnak (pl. Daciarum, Noricorum, ismételtén Panoniae, Illyrici stb.). Ugyancsak feliratokról ismeretesek a collegiumok, scholák geniusai, Genius castrorum, castelli, praetorii, stationis, tabularii, valetudinarii, thermanum. Brigetióban G. commercii et negotiantium. Végül a számtalan feliraton látható Genius loci s a magánemberek, egyének védői.¹²

*

A brigetiói feliratot — amennyiben a hiányok kiegészítése helyes — *S. Lucius*, a legio *primipilaris*-a készítette, az a katonai funkcionárius, akinek legközvetlenebb kapcsolata volt az aquila-val, mert — mint tudjuk — az *aquila sancta* őrzője, a szentély őre, egyben a sasos auspiciumok megrendezője a *primus pilus*.¹³ E tisztséggel minden légiónban ketten voltak felruházva.¹⁴ Feliratokon rendszeren az itt látható rövidítéssel szerepel, kiírva *primipilaris*, *primipilus* vagy *primus pilus* alakok fordulnak elő.

A *primus pilus* a légión első centuriója, a jelvény helye tehát eredetileg a légión első cohorsában, a légión élén volt. Menetben az aquila hordozója az *aquilifer*. A *primus pilus* az előkelőbb tisztségekhez tartozott, egy-egy *primipilaris* — mint feliratokból is tudjuk — később magas tisztséget is viselt (pl. *praefectus cohortis*, *praefectus alae*, *tribunus militum*, *praefectus castrorum*, *praefectus classis*, *praepositus legionis*, *dux legionis* stb.). A császárkorban, Domaszewski szerint,¹⁵ mentesül a csapatvezetés alól s mint a *legatus legionis* tanácsadója, mint egy vezérkari ezredes, a légión stratégiai vezetésében vesz részt.

Brigetióból, illetőleg az I. segédlégióval kapcsolatban két *primipilus* ismeretes az irodalomban: az egyik *M. Aur(elius) Alexander primipilaris* (így kiírva),¹⁶ a másik a győri székesegyház falában látható kövön az Ephesusból való *P. Marcus Sextianus*. Utóbbinál a légión szintén Antoniniana jelzővel szerepel s a kő tartozékán a 207-es dátum olvasható.¹⁷ Bronztábláscánk keletkezésének ideje — másodlagos felhasználását is figyelembe véve — nem eshet messze ettől az időtől, a fent érintett brigetiói eseményeket tekintve, a fogadalomtétel legkésőbb a III. század második évtizedében történhetett.

*

A jelentéktelennek látszott brigetiói bronzlap nagy jelentőségét fokozza az a tény, hogy Brigetio légión táborának szentélye, amely kétségtelenül a légión aquila-jának őrzőhelye, annak s a légión Genius-ának kultusz-szentélye is volt, egy nagyszabású újabb lelet kapcsán éppen

¹¹ Egy brigetiói oltár a M. N. Múzeumban *Genio centuriae* (CIL III 4287. és p. 1045.), amelyet egy *signifer* állított.

¹² V. ö. Domaszewski, Religion 96. kk.

¹³ Domaszewski, Religion 111., Kubitschek, P. W. Signa 2340 kk.

¹⁴ Domaszewski, Die Rangordnung d. röm. Heeres, Bonner Jahrbücher, 1908. 112. kk.

¹⁵ Rangordnung 115.

¹⁶ CIL III 4315.

¹⁷ CIL III 11.082.

most került az érdeklődés központjába. A Budapesti Philologiai Társaság múlt évi országos értekezletének előadássorozatában ismertetett nagy bronztáblát ugyanis, amely Nagy Konstantin és Licinius ismeretlen törvényének szövegét tartalmazza, a törvényszöveg rendelkezése szerint a brigetói tábor szentélyében, még pedig éppen „*apud signa*” kellett kifüggeszteni.

A törvénytábla lelőhelyének, az egykori szentély környékének még ez év folyamán meginduló felkutatása, kiásása azzal a reménnyel tölt el, hogy e kutatás a „*signa*”-kat illetően is újabb eredményekkel fog bennünket megörvendeztetni.

PAULOVICS ISTVÁN

Pannóniai publikációk.

Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Budapest régiségei, XI. 1932. 4-r. 423 l.

Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény-cella trichora a Raktár-utcában. Az Aquincumi Múzeum kiadványa. 1931. 8-r. 99. l.

Szilágyi János: A pannóniai bélyeges téglák. Dissertationes Pannonicae ex Instituto numismatico et arcaeologico universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestiensis provenientes. Series 2., No. 1. 1933. 4-r. 110 l. + XXXII tábla.

Anyagának gazdagságával első helyen áll az utóbbi évek pannóniai publikációi között az a hatalmas kötet, amelyet *Kuzsinszky Bálint* alapvető kiadványainak imponáló sorozatához csatolt. Az óbudai gázgyár helyén napfényre került fazekasnegyed — a római polgár-városból keletre, tölce sírokkal elválasztott telep — bőséges maradványait hozza most gondos lelet-leírásokkal és kitűnő illusztrációkkal nyilvánosságra. Ami ebből az Aquincumi Múzeumban kiállítva látható volt, már eddig is felköltötte a római birodalom agyagművelésével foglalkozó szakemberek csodálatát. Hogy a fazekastelep kútjainak faanyagáról, a feliratos, illetve bélyeges hordókról ne is beszéljünk — ezeket az agyagégető (I. fej.) és mészégető kemencék leírása (II. fej.) után, a III. fejezetben tárgyalja — a *terra sigillata*-edénycserepek (IV.), edényminták (V.), agyagbélyegzők (VI.), úgynevezett lepényminták (VII.), mécsék (VIII.) és mécsminták (IX.), terrakotta-szobrok és mintáik (X.), amelyek mind itt készültek, ábrázolásaikkal nemcsak a római birodalom történetíróját, hanem minden ókorkutatót közelről érdekelnek. Elsősorban természetesen a vallástörténészt. Pannónia nevének nemrég javasolt származtatása (*Magyar Nyelv*, 28., 1932, 281. kk.; *Glotta*, 22., 1933, 31. kk.) talán érthetővé teszi Pan gyakori szereplését: v. ö. 101. ábra, 5. és 7.; 232. és 233. Az utóbbi három (kecske enyélése a hátra-kötött kezű Pannal) *Kuzsinszky* szerint pannóniai különlegesség lehet (8. l.). De ha ez nem is volna így — az ötletnek hellenisztikus-ídiillikus hangulata van —, még akkor sem véletlenség, hogy a jelenet nálunk lett ennyire népszerűvé (v. ö.: Óbudáról való arany Pan Bécsben, *Arnet Monum.*, fig. 4.). A filológus figyelmére mindenképen méltók ezek az emlékek: éppen filológus-minőségében lehet itt segítségére az archaeológusnak. A filológusi minőség feltésével — sőt megtorlásszerű kétségbevonásával — annál kevésbbé szabad kísérni filológus oldalón az archaeológiai anyag erősebb felhasználását, minél jobban lehetővé teszik ezt az archaeológusok maguk olyan pompás kiadvánnyal, mint az itt megbeszéltek. A számára, vagy helyesebben okapifejű alak jelentkezése edényeinken (101., 8.) arra is figyelmeztet, hogy a magyar ókortudományban az egyiptomi vonatkozások tudományos kutatásának is meg

kell adni a helyét. — Az utolsó két fejezet a vegyes típusú, de részben szintén itt készült edényeket és a fazekastelep területén talált köemlékeket tárgyalja. A nagyfontosságú művet németnyelvű összefoglalás teszi a külföldi okortudomány számára is hozzáférhetővé.

Szórványosabb, de nem kevésbé fontos anyagot tár elénk Nagy Lajos publikációja, egy meglepő óbudai antik épületmaradvány felfedezése körül csoportosítva. A háromlevelű lóheresalakú épület — *cella trichora* —, amelyet ez a szerencséskezű archaeológusunk a Raktár utcában kiasott, egyszerre kiterjeszti a IV. századi kereszténység történeti területét Pécs—Szombathely vonalától a mi Duna-kanyarulatunkig. E keresztény temetői kápolna romjaihoz a közvetlen környéken egyelőre csak szegényes sírleletek csatlakoznak. De Nagy nem mulasztja el, hogy ez alkalommal más dunamenti — például a szentendrei és dunapentelei — római temetők keresztény anyagára is felhívja a figyelmet, és így tanulmánya az északkelet-pannóniai ókeresztény archaeológia alapvetésénck mondható.

Szilágyi János szorgalmának köszönhetjük — de nem kevésbé annak a szervező és irányító munkának is, amely ilyen céltudatos teljes publikációkat létrchív és a *Dissertationes Pannonicae* fontos hivatású sorozatát kiadja — a pannóniai téglabélyegek corpusát. Mekkora történeti forrásértéke van e „névjegy-gyűjteménynek”, amelyet Pannónia „építői” reánk hagytak, azt fölösleges itt részletezni. Ez az értékes kötet a Diss. Pann. 2. (4° alakú) sorozatát nyitja meg. Az 1. sorozat élén Dobó Árpád pannóniai vonatkozású külföldi felirat-gyűjteménye áll, amely Közlönyünkben jelent meg először. k. k.

Huszt József: Hegedüs István r. tag emlékezete. Budapest, 1932. 27 l. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXI. kötet, 12. sz.)

Művészeket, vagy a tudomány hivatott képviselőit emlékeztethetnének bizonyos időtávlatra van szüksége, hogy az élő elmúlt alakjáról és annak szellemi termékeiről megállapodott szemléletet nyerjen és igazán hű képet alkosson. A tanítványok közül, akikre mesterük jelentékeny személyi hatással is lehetett, Huszt József már ennek birtokában rajzolta meg Hegedüs István tudós egyéniségét. Ezt színvonalas, elvi szempontokat sem nélkülöző emlékbeszédben teszi meg. Hegedüs személyében mintegy anticipálva látja „azt a klasszika-filológiát, amely a XX. század első, de különösen a második és harmadik évtizedében a szellemtörténeti irány szükségességét hirdeti”.

A honi klasszika-filológia feladatkörének meghatározását, amely újabb tudományos irodalmunkban ismételten szóba került, szintén kiegészíti, anélkül, hogy a felvetett problémákra vonatkozólag elvileg állást kívánna foglalni. Vallja, hogy vannak olyan történetileg adott organikus összefüggések, amelyek nem respektálják a mi — ókort, középkort és újkort megkülönböztető — időbeosztásunkat; éppen ezért a tudományos kutatás szabadsága elé senki számára tilalomfát felállítani nem lehet azzal, hogy, ha azon túllép, akkor átjutott egy más kor szakba s megszünt klasszikus-filológusnak lenni.¹ De mindjárt Hegedüs példájával igazolja, hogy a humanizmus tudományos kutatásához nem elegendő az általános, úgynevezett klasszika-filológiai iskolázottság, hanem feltétlenül szükséges hozzá az ókor-kutatás menetével fenntar-

¹ Ezt nálunk szerencsére senki sem akarta megtenni, hiszen „senki sem vonja kétségbe, hogy különböző tudós-egyénségek e csoportokat különbözőképen egyesíthetik magukban” (Kerényi, Egy. Ph. K., 1932. I—II., 14. l., 34. j.).

tott állandó kapcsolatot, sőt a klasszika-filológiai kutatásból való állandó résztvétel kérés.

A Hegedűs István arcképét irodalmi munkásságának figyelmes gondokkal összeállított jegyzéke is kiegészíti. *Nagy Ferenc.*

Förster Aurél: Wilamowitz-Moellendorff Ulrik báró emlékezete. Budapest, 1933. 15 l. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXI. k., 16. sz.)

Wilamowitz méltatása mindenkor olyan szellemnek kijáró hódolat, aki felettünk szinte elérhetetlen magasból tekint s látja át az Egésztest és sugár-kévéit végeláthatatlanul ontja. Nem csoda, ha tudós nagysága az ember nagyságát is sejteti benne. Förster Aurél megemlékezése különösen ezért méltó Wilamowitzhoz. Kiemeli nála „az ítélkezés szempontjának olyan emelkedettségét, amely magasabb egységbe tudja foglalni azokat az ellentéteket, melyek az átlagember előtt kibékíthetetleneknek látszanak.” Wilamowitz tudós egyéniségének élményszerű megrajzolása szépen sikerült Förster Aurélnak. Más kérdés, hogy az ókortudomány egyes ágai a Willamowitz-féle filológián túl milyen *καθαρσις*-folyamaton mehetnek még keresztül? Ma már kétségtelen tényként kell számolnunk azzal, hogy az antikvitás tanulmányozása és élethű megértése csakis immanens módon, olyan álláspontonról lehetséges, amely teljes emberségünknek ad alkalmat a benne való elmerülésre. Wilamowitz fel-fogásának természetszerű határaitól Förster nem beszél. De nemes tollal írt megemlékezése jó tájékoztató a tudós közönség nem klasszika-filológus tagjai számára Wilamowitz érdemeiről és a szakemberrel is megérteti, hogy ez a nagy filológus a historizmus humanizálásának útján milyen fontos lépéseket tett. *Nagy Ferenc.*

Ilse Schnelle: Untersuchungen zu Catulls dichterischer Form. Leipzig, 1933. Kny. Phil. Suppl. XXV, III-ból 86 l.

A tanulmány első része Catullus egyes költeményeit (1, 6, 39, 35, 24, 51, 43, 86, 87, 8, 72 c.) elemzi formai szempontból, második a költő stílusát általában tárgyalja. Schnelle kizárólag a forma vizsgálatával akar Catullus lelkébe behatolni, szerinte ez más módon nem is lehetséges (86. l.). Bár kiindulópontja hibás, s így teljes képet nem rajzolhat a költőről, részletterménei értékesek.

Catullus „kisebb költeményei” stílári, s ezzel kapcsolatban lélektanilag szempontból két részre válnak, a polimetra szubjektív, az epigramma objektív jellegű költemény. Az előbbinek stílusa spontán, nyelve népies fordulatokban gazdag, gyakori ismétlések, felkiáltások szakítják félbe, az utóbbinak logikus, zárt szerkezete s harmadik személyű előadása van. Catullus szubjektívizmusa mimikus tehetséggel párosul, így az őszinteségnek s egyidejű színjátszásnak képét nyújtják versei. Az a *persona*, melyet legszívesebben visel, az antik Naturbursch képviselőjének álarca. Költeményeit rendszeren néma partnerrel adja elő, a feltett kérdésekre maga felel meg, néha azonban többszereplőjű előadássá bővül verse (10c.).

Schnelle tanulmánya nem meríti ki Catullus stílusának minden változatát, a szubjektív és objektív előadású költő mellett megfigyeljük a démoni dühnek (16c.), s az eksztázis reflexiójának (34c.) kifejezőjéről.

Lengyel Dénes.

Gioia Schubring: Reise durch Griechenland. 1933. Berlin, Weidman. (Beihefte zur Monatsschrift für höhere Schulen. Heft 6.)

A görögországi útleírások végnélküli áradatában e munkát minden nagyképszerűségtől mentes szerény közvetlensége mellett írójának alapos tárgyi tudása teszi figyelemreméltóvá. Szerzőnő nem csatlakozott

az utazási iparvállalatoktól gépiesen lebonyolított társas utazások egyikehez sem, hanem egyik kolléganője kíséretében, egy 1908-as Baedekerrel felszerelve, Athént választotta kiindulásainak középpontjává. Egyes fejezeteiben vázolja a görög tájakat, a romterületeket és templo-mokat, a múzeumokat s a mai görög népet és életet. Számos találó megjegyzése arról győz meg, hogy írójuk épp oly szeretetével fogadta a sokat szenvedett hellén népet és hazáját, mint amilyen elmélyedéssel tanulmányozta a sok-sok műemléket, úgyhogy leírásai alapján az olvasó is olthatatlan vágyat érez Hellasz megtekintésére. *W. J.*

Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen von Franz Dornseiff. Berlin und Leipzig, 1933. Walter de Gruyter und Co. 3. Lieferung (257—376).

Közlönyünk egyik utóbbi számában (57., 1933, 125.) ismertetett Dornseiff synonym szótár harmadik kötete módosított címmel megjelent. A megváltozott cím nem jelenti a követett irányelvek megváltozását, annyira jelentéktelen, hogy a szerző nem is tartotta érdekesnek kitérni rá. E megjegyzések egyébként több érdekes megállapítást tartalmaznak, például a stílus és a stilisztika iránt újabban megnyilatkozó nagyobb érdeklődés okául a nyelvek lélektani és logikai különbségét jelöli meg; de nem vesz tudomást arról, a kultúrnyelvek körében mindinkább kialakuló közös lélektani alapról, amit a Saussure oldalán fölnőtt nyelvésziskola egyik kiváló képviselője Bailly francia stilisztikájában mentálit européennek nevez. Érdekes állásfoglalása az idegen szavak kérdésében is. Habár puristának vallja magát, elismeri létjogosultságukat, de nem értékeli kellőképpen (legalább is elméletben) az idegen szavakban affektív, hangulati erejét. *Szabó Árpád.*

Latinisches etymologisches Wörterbuch von Alois Walde. 3. neu bearbeitete Aufl. von J. B. Hofmann. Heidelberg. 1934. 7. Lfg. (ferentarius-fullo) 481—560. lap. Ára à 1.50 M.

Az utóbbi két évtized latin szövelemző kutatásainak összefoglaló, kritikai felhasználását kapjuk a Walde—Hofmann-szótár ez újabb füzetében is. Érdekes megállapítanunk, hogy mekkora tért hódított a tulajdonnevek etimológiai feldolgozása, az a terület, amelynek létjogosultságát a régebbi nyelvészet ha elismerte is, etimológiai szótárban való felhasználásától tartózkodott. Rokonyelvű alakok felsorolásánál apróbb kiegészítéseket ajánlhatnánk: *findo* mellől hiányzik ói. *bhitti* abgebrochenes Stück, Wand; *bhida* Zerreißen, Spaltung; *fetus*-nál hiányzik a *felara* és *filius* alakokra vonatkozó utalás; *fluos*-nál hiányzik πολυφλοισβος stb. Ugyanígy érdemes lett volna megemlíteni *formica* címszó alatt Μυριμόνες (= Μύριμηκες Hes. s. v.) népvévet js. *Szabó Árpád.*

Beküldött dolgozatok. *Vergilius: Georgica.* Szabó András fordítása. Előszót írt hozzá: Tompa László. Székelyudvarhely 1932. Kis 8-r. 133 l. (Prózai fordítás.)

Exordium Cistercii cum Summa Cartae Caritatis et fundatio primarum quattuor filiarum Cistercii. Publicavit Dr. P. Tiburtius Hümpfner. Vác 1932. 8-r. 30 l. + 2 tábla.

Dr. Kömüves Géza: A nyelv lényege. A mátészalkai áll. polg. fiú- és leányiskola értesítőjéből. 1933.

Bernáth Lajos: 1800 éves titok feltárása. I. Á 4. evangélium megfejtése. Budapest 1933. 100 l.

Kerényi Károly: Orphikus lélek. Athenaeum 29, 1933, 361—368. l. (= Pauler Akos Emlékkönyv 183—190. l.)

Karl Kerényi: Unsterblichkeit und Apollonreligion. Die Antike 10, 1934, 46—58 l.

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Kerényi Károly.